МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКА ТЮРКОЛОГІЯ

Хрестоматія

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
2025

УДК 811.512.1’243’25=161.2:801.8(075.8)
У45

Рецензенти:
канд. філол. наук, доц. Г. Спотар-Аяр
(*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*);
канд. іст. наук, доц. О. Купчик
(*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*);
канд. філол. наук, доц. В. Пілик
(*Київський національний лінгвістичний університет*)

Рекомендовано до друку
вченою радою Навчально-наукового інституту філології
(*протокол № 3 від 25 листопада 2025 року*)

У45 **Українська** тюркологія: хрестоматія / Упоряд.: Володимир Підвойний. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2025. 377 с.

ISBN 978-966-933-364-3

Хрестоматія експлікує актуальний тюркологічний контент, представляє важливі для українського сходознавства наукові твори, присвячені історії формування, становленню та функційним характеристикам української тюркологічної традиції.

Рекомендовано для студентів-тюркологів, аспірантів, викладачів, перекладачів, журналістів, школярів, усіх тих, хто вивчає турецьку мову і цікавиться культурою Турецької Республіки.

УДК 811.512.1’243’25=161.2:801.8(075.8)

Друкується й використовується лише з навчальною метою

ISBN 978-966-933-364-3
© Підвойний Володимир, 2025, упорядкування
©Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2025

Умовні позначення

Абревіатури

БКК – бібліотека-колекція Агатангела Кримського
БОП – Бібліотека Омеляна Пріцака
ВКМ – вірмено-кипчацька мова
ВЯ – Вопросы языкознания
ІС К – Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського
КНУ ТШ – Київський національний університет імені Тараса Шевченка
СКТМ – сучасна кримськотатарська мова
СС – Східний світ
ХФІМ – харківська філія Інституту мовознавства
CC – Codex Cumanicus

Скорочення

гідр. – гідронім
пд. – південний
пн. – північний
пн.-сх. – північний схід
прот. – протока
топ. – топонім
часоп. – часопис

ПЕРЕДМОВА

Сучасна українська тюркологія, яка має вікову історію, виразні актуальні дослідницькі топіки, з середини 90-х рр. ХХ ст. розвивається на різних концептуальних рівнях – освітньому, науковому, мистецькому (художні виставки, бібліотечні і музейні колекції). Узагальнення досвіду і окреслення ресурсної основи тюркологічного спадку – перспективна і благодатна справа. Попри те, що ця галузь є умовно вичерпаною, існують неекспліковані факти, затемнені явища тюркологічної традиції. Все це – створює платформу для реконструкції цілісної картини розвитку.

Визначення актуальності на відповідних зрізах розвитку і узагальнення тематичного периметру праць наших попередників у майбутньому може стати платформою для потужного наукового проєкту, базою для пролонгації та деталізації досліджень, обґрунтування наявності наукових шкіл.

Хрестоматія з тюркології призначена для студентів ЗВО, які вивчають тюркологічні дисципліни, досліджують історію тюркологічних теорій та відкриттів, вона буде корисною для широкого кола фахівців, які цікавляться історією наукових процесів гуманітарного профілю на теренах України у діахронії.

Тематична дифузність тюркологічного контенту, що був сформований українськими вченими, актуалізує необхідність стислого подання матеріалів.

Мета науково-методичного проєкту «**Українська тюркологія: хрестоматія»** полягає у:

- висвітленні базових ідей, актуалізації концепцій та теорій тюркологічного формату, які демонструють внесок українських тюркологів у світову скарбницю тюркологічної (сходознавчої) думки;
- визначення авторських стильових домінант у текстах з тюркологічної тематики, що є прецедентними для української гуманітаристики;
- актуалізації архівних і колекційних джерел тюркологічного формату (БКК, БОП), ревіталізації тематичного контенту, що зберігається в бібліотечних і архівних установах України.

Пропонований хрестоматійний матеріал профільований на такі завдання:

- дати платформу для експлікації об’єктивних даних щодо специфіки і тематичної своєрідності тюркологічного контенту;

- моделювання тематичної ієрархії проблематики, що є релевантною для сучасної тюркології;
- мотивувати студентів на детальне вивчення проблем, які актуалізують автори анотованих праць, та проведення текстологічного аналізу таких джерел;
- забезпечення україномовним перекладом творів українських тюркологів, які написані російською мовою.

Текстовий контент пропонованої хрестоматії може бути використаний як допоміжний матеріал для підготовки до семінарських занять, виконання завдань самостійної роботи, виконання завдань групових проєктів під час викладання таких курсів ОПП «*Кримськотатарська мова і література, англійська мова та переклад*» та ОПП «*Турецька мова і література, англійська мова та переклад*»: «Вступ до тюркського мовознавства», «Лінгвокраїнознавство Криму», «Лінгвокраїнознавство Туреччини», «Основи літературознавства країн тюркського світу», та як патерн для підготовки хрестоматій і антологій під час розроблення проєктів у межах дисципліни «Підготовка посібників із турецької мови у середній школі» ОПП «*Турецька мова і література, англійська мова*».

Зміст хрестоматії спрямований на забезпечення зазначених нижче компетентностей (ЗК, ФК) та досягнення таких програмних результатів навчання (ПРН):

ЗК 2. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.
ЗК 4. Знання і розуміння предметної області та професійної діяльності.
ЗК 5. Здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел.
ЗК 6. Уміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
ЗК 9. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.
ЗК 10. Навички використання інформаційних і комунікаційних технологій.
ЗК 11. Здатність проведення досліджень на належному рівні.

ФК 1. Усвідомлення структури філології та її теоретичних основ.
ФК 5. Усвідомлення загальних властивостей зарубіжної літератури та літератур країн тюркського світу як мистецтва слова, а також законів побудови художнього твору.
ФК 6. Здатність використовувати в професійній діяльності системні знання про основні періоди розвитку кримськотатарської літератури від давнини до

XXI століття, еволюцію напрямів, жанрів і стилів, чільних представників та художні явища, а також знання про тенденції розвитку зарубіжної та української літератури.

ФК 8. Здатність до збирання, систематизації, аналізу та інтерпретації мовних, літературних, фольклорних фактів, інтерпретації та перекладу тексту (за спеціалізацією кримськотатарська мова та література).

ФК 9. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією для розв'язання професійних завдань.

ФК 13. Здатність обґрунтовувати, планувати, виконувати та описувати філологічні дослідження, вміти їх презентувати у науковій комунікації з використанням інформаційно-комп'ютерних технологій.

ФК 19. Здатність оволодівати загальною регіонознавчою компетенцією та сукупністю фонових знань, ефективно використовувати їх у професійному спілкуванні для вирішення комунікативних завдань і цілей кримськотатарської мови, оволодіння базовим рівнем історії та основними етапами розвитку мови, культурою кримськотатарського народу.

ПРН 2. Ефективно працювати з інформацією: добирати необхідну інформацію з різних джерел, зокрема з фахової літератури та електронних баз, критично аналізувати й інтерпретувати її, впорядковувати, класифікувати й систематизувати.

ПРН 7. Розуміти основні проблеми філології та підходи до їх розв'язання із застосуванням доцільних методів та інноваційних підходів.

ПРН 16. Знати й розуміти основні поняття, теорії та концепції обраної філологічної спеціалізації «02 Кримськотатарська мова та література», уміти застосовувати їх у професійній діяльності.

ПРН 17. Збирати, аналізувати, систематизувати й інтерпретувати факти мови й мовлення й використовувати їх для розв'язання складних задач і проблем у спеціалізованих сферах професійної діяльності та навчання.

ПРН 23.2. Аналізувати твори літератур народів тюркського світу з урахуванням історико-літературного, жанрового та біографічного контексту.

Жанрова парадигма текстів, які представлені у цьому проєкті, є доволі дифузною, що свідчить про певний рівень деталізації тюркологічного наукового контенту на теренах України: розділи монографій (О. Бачинська, В. Гетьман, О. Гаркавець, П. Кралюк, С. Плохій, І. Прушковська, О. Середа, В. Тимченко), передмови до публікацій тюркомовних текстів різної стилістичної приналежності (Якуб Кемаль, Л. Грицик, Я. Дашкевич, Мицик Юрій), класичні наукові розвідки (О. Акчокракли, В. Бушаков, Я. Дашкевич, І. Дрига, А. Ковалівський, Ю. Кочубей, А. Кримський, О. Купчик, В. Наулко, Ф. Петрунь, Г. Спотар-Аяр, І. Срібняк , Г. Халимоненко, Т. Чухліб, Е. Циганкова), есеї (О. Гайворонський, П.-Р. Магочій, В. Січинський), науково-популярні замальовки (М. Драгоманов, І. Левіцький,

М. Мірошниченко, К. Широцький), аналітичні огляди (Т. Грунін, Є. Завалинський), підручниковий матеріал (С. Сорокін), мемуарна проза (О.Грищенко, О. Лотоцький), рецензії (В. Дубровський, Д. Урсу), бібліографічні проєкти (Л. Биковський) мандрівні нотатки (О. Грищенко), лексикографічні (В. Ломиковский, О. Макарушка) та енциклопедичні (С. Водотика) видання.

Загальний методичний підхід до селекції текстів для хрестоматії базувалася на історичному принципі розгортання наукового наративу, детермінації новизни концепцій і теорій, які експлікують автори у своїх роботах, враховувалася актуальність та значення для сьогодення та можливість їх пролонгації (теоретичного осмислення і практичної реалізації) у перспективі. Базовим критерієм відбору текстів до хрестоматії є внесок автора у формування загальної національної традиції аналізу тюркологічного матеріалу.

Винятком є публікація турецького історика Ільбера Ортайли, в якій пролунало звернення представників турецької наукової спільноти до українських вчених щодо спільного опрацювання історичного минулого.

У розділі І «**Історія формування національної тюркологічної традиції»** продемонстровані мотиваційні основи розвитку галузі на теренах України, починаючи з XVI ст., частково ілюструється специфіка історії розвитку(подекуди трагічної) тюркології на теренах нашої держави.

Від попередніх поколінь українських учених-тюркологів сучасним дослідникам у спадок дісталися актуалізовані, але незавершені теоретичні і практичні проєкти. Тематика, яка розроблялася упродовж середини XIX – кінця XX ст., отримала належне висвітлення у критичних статтях, монографічних дослідженнях, наукових оглядах тощо. Щодо методичного інструментарію, перш за все порівняльні тактики, то вони й у наш час визначають стратегічні горизонти і тематичні межі, обумовлюють обрії різнопланових узагальнень у царині тюркології. Саме цій проблемі присвячений 2-й розділ хрестоматії – «**Загальна тюркологія»,** що експлікує здобутки українських тюркологів і визначає перспективу наукової роботи і розвитку методології тюркологічних досліджень.

3-й розділ хрестоматії **«Історична тюркологія»** профілює базові топіки, які визначають напрями досліджень українських істориків у царині багатовікового контактування українців із народами тюркського світу, місця Туреччини (Османської імперії) в українській та місця України у тюркомовній історіографії.

Питанням рецепції україномовними читачами домінантних у тюркському світі літературних і філософських концепцій присвячений 4-й розділ **«Літературознавство. Компаративістика»**, в якому подаються тестові тактики здійснення літературознавчого аналізу тюркомовних прецедентних творів.

Важливим для розвитку наукового світогляду та розширення професійних компетентностей студентів є матеріал 5-го розділу **«Лінгвістична тюркологія»**, який представляє базові ідеї і досягнення українських тюркологів у межах порівняльних, текстознавчих та структурно-семантичних програм досліджень.

Новітній тюркологічний кластер «**Киримотатарознавство**» (розділ VI.) представлений базовими топіками у царині кримськотатарських студій та профілює перспективи досліджень у цій галузі на рівні порівняльного мовознавства, соціолінгвістики, теорії міжмовних контактів.

Азербайджаністика (розділ VII.) на теренах України представлена нечисленними спробами актуалізувати теми українсько-азербайджанських літературних контактів, місця окремих постатей (В. Марченко, А. Кримський, М. Мірошніченко) у розвитку наукового дискурсу між Україною та Азербайджанською Республікою.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., на теренах України отримало свої онтологічне підґрунтя **гагаузознавство** (розділ VIII), до цього часу ця наукова тюркологічна гілка традиційно перебувала на маргінесі наукових треків і практично не розвивалася. Вважаємо, що саме цей кластер у тюркологічному континуумі України має високий рівень актуальності і має перспективи.

У процесі хрестоматизації текстів укладачі намагалися зберегти оригінальний авторський стиль (орфографію, лексичні і синтаксичні звороти), курсивне виділення слів та розрідження у реченнях тексту. У деяких текстах зазначені пагінація сторінок з оригіналу, що уможливлює використання цієї хрестоматії у форматі цитатника під час підготовки і написання студентських наукових проєктів. До окремих текстів пропонуються завдання, які спрямовані на актуалізацію матеріалів та закріплення набутих знань.

Відповідно до попередніх прогнозувань проєкт буде сформований з трьох частин.

Перша скиба проєкту присвячена історії формування та становлення контенту актуальних проблем української тюркологічної думки.

У наступному випуску необхідно змоделювати у хрестоматійному форматі інформаційний контент із проблем розвитку на теренах України османістики (О. Галенко, Ф.Туранли), караманлідики

(І. Дрига), урумознавства, а також тюркської ономастики та соціолінгвістики (лексичних запозичень із тюркських мов в українській мові), ревіталізувати архівні документи А. Кримського та Т. Кезми.

Перспективним, на думку укладачів окресленого хрестоматійного проєкту, можуть бути англомовні та турецькомовні переклади творів українських учених з окресленої тематики, що матиме позитивний вплив на проблему визначення місця наукового доробку України у світовому тюркологічному процесі (праці О. Пріцака).

Важливим завданням, на думку укладачів, є ревіталізація джерелознавчого потенціалу Бібліотеки-колекції Агатангела Кримського, Бібліотеки Омеляна Пріцака та бібліотек науково-дослідницьких центрів кафедри тюркології – Турецького центру інформації та досліджень та Центру кримськотатарської мови та літератури.

На нашу думку потребують окремого перевидання та імплементації до навчальних матеріалів прецедентні праці А. Андрієвського *(«Крим і кримські татари»)*, Л. Биковського *(«Туреччина. Бібліографічні матеріяли»)*, Л. Левитського *(«Туреччина та її економічне районування»)*, В. Лісовського *(«Державний лад країн мусульманського Сходу (Туреччина, Персія та Афганістан»)*, П. Лозієв *(«Ходжа Насреддін: дрібниці з перського фольклору»)*, А. Маркевича *(«Географічна номенклатура Криму як історичний матеріал. Топонімічні дані кримських архівів»)*, А. Носова *(«До антропології кримських татар»)* тощо.

Окремо варто актуалізувати у кафедральному дидактичному дискурсі часописи «Червоний Схід» напередодні відзначення 100 річниці від заснування ВУНАС (статті А. Ковалівського, В. Зуммера, В. Пархоменка, Ф. Петруня).

Усі побажання і критичні зауваження просимо надсилати на адресу м.Київ, бульвар Т.Шевченка, 14, Турецький центр інформації та досліджень, оф. 18, або на електронну адресу – lacivert@ukr.net.

Підвойний Володимир

Розділ І
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЮРКОЛОГІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Лев Биковський

Туреччина. Бібліографічні матеріяли

Джерело → Лев Биковський. Туреччина: Бібліографічні матеріяли / Український Чорноморський інститут. № 2. 1940. 68 с. На правах рукопису.

«Непереможна сила життя робить те, що історичні сусіди – Туреччина та Україна, хоч не завше годилися у минулому, зате й майбутньому реально здійснять взаємне розуміння конечної для обох країн спільности у справах політики, економіки та культури.»

О.Лотоцький. В Царгороді.
Варшава, 1939, стор. 150

Великі події, що нині переживаємо, взновили зацікавлення широкого загалу справами Чорного моря. Чорноморська проблема, українська par exellence, стає знову актуальною.

Численні читачі звертаються до книгарень та бібліотек по відповідну лектуру по всілякі вказівки й поради в цій царині.

З огляду на згадані теоретичні й практичні мотиви, з обов'язків бібліотекаря та особистих давніх заінтересовань проблемою, на заклик Проводу Українського Чорноморського інституту взяв я уділ в його працях.

Інститут має завдання всестороннє вивчення простору Чорного моря. Поняття й межі цього простору не є ще докладно усталені. Синтетичних матеріялів друкованих про це існує дуже мало.

Можна розуміти під цим поняттям гідрографічну систему, що її творить Чорне море зо всіма ріками, що впадають до нього.

Можна також поширити це поняття на всі країни, що оточують Чорне море: Україну, Кавказ, Туреччину, Болгарію та Румунію. Чорне море займає серед них ключове положення та з'єднує їх. Звідси політичне гасло – Чорне море його народам».

Можна ці межі трактувати ще ширше- під кутом історії, …. тяжінь політично-економічних до згаданої Чорноморської системи. Тоді предметом вивчення було б також сточище Каспійського моря, почасти край, положений у водній системі Волги, Закавказзя з Вірменією, Північна

Персія, почасти Греція (Дарданельсько-Босфорські протоки й Мраморне море (Югославія, Угорщина, Словаччина (в зв'язку з водною системою Дунаю), ціла Україна від Сану й гирла Дунаю геть по Волгу і Каспійське море (Азовське), Білорусь.

У всіх трьох випадках простір, що складається з комплексу кількох морів та мережі рік, які впадають до них, є оточений системою гір та становить цілість під оглядом географічним [тут і далі – розрядка авторська].

Історичні мандрівки народів з Азії до Європи створили на Кавказі, на півночі й півдні Чорного моря та на Балканах людське підложжя спільного походження (передньоазійська раса), на котрому розвинулися новітні народо расово зближені до себе. То му на вищому щаблі життя можуть віони тісно співжити і співпрацювати, змішуючи та вторячи згодом певну демографічну цілість з льокальними відмінами.

Маючи на своїх теренах вистачаючу кількість харчових засобів, великі та ріжноманітні джерела енергії, всілякі сировини, мають народі Чорного моря підстави для розвою ріжнородньої промисловости, а вигідні доосередкові, передовсім водні шляхи сполучення сприяють швидкому й дешевому обмінові й розподілові всіляких дібр. Це створює підстави для майбутньої цілковитої економічної цілости й самовистачальности.

Цілість географічно-расово-економічна є передумовою тривалої цілости політичної, котра має вже в просторі Чорного моря тисячелітні традиції. Передбачаємо, що в майбутньому такий стан річей знайде свій вислів у новітній Чорноморській Великодержаві, котра в залежності від степени організації та потужности, займатиме менші або більші простори навкруги Чорного моря.

Дотеперішні досліди вказують на значну роль України в цьому велитенському історичному процесі творення вищої суцільности під кожним оглядом, зі сточища Чорного моря.

Басейн Чорного моря був і є життєвим простором для натуральної експанзії української раси.

Деякі знавці цього явища пропонують навіть встановити т.зв. закон розселення українців. Згідно ньому в експанзії українців в басейні Чорного моря, на Волгу, в Сибір, на Далекий Схід тощо, відограє головну ролю відповідне підсоння та земля, особливо чорнозем. /Юрій Липа …/. Окрім того, ця експанзія поширюється також туди, де може розвинутися український спосіб думання, праці, суспільного будування й мистецтва – отже туди, де є відповідне расове підложя. Таким підложям, як вище було сказано, є передньоазійська раса, в якій одною з галузей є трипільці. Коли поглянемо на мапу її розпросторення, то побачимо, що найгустішими є її підложя на Україні і по обидва її боки: на Кавказі й Закавказзі та на Дунаю, Балканах і частині Малої Азії. …

Звідси випливає призначення України, реалізація котрого залежить в значній мірі не тільки від «вищих сил», але й від зрозуміння справи, відповідної підготовки та енергії самих українців. Така ситуація накладає на сучасників великі обов'язки та відповідальність за вмілий підхід, покерування й скоординування справ власної державности з цілим комплексом чорноморських справ.

Кожна справа мусить пройти свої етапи в процесі підготовки та реалізації. Діяльність Інституту знаходиться наразі в стадії підготовки – думкою, словом, письмом.

Одним з перших завдань Інституту в цій площині є допомогти членам українського суспільства зорієнтуватися в дотеперішньому духовому Чорноморському капіталі – засобі відомостей та ідей, що їх зібрали вже попередні дослідники Чорноморських справ. Тоді вони могтимуть, використовуючи вже осягнуте, зробити крок вперед, не тупцяючи в місті й не відкриваючи нових «Америк».

З другого боку, вивчаючи таку велетенську й багату змістом проблему, мусимо її аналізувати, розкладаючи пляново на поокремі части й частини.

Отже, завданням українців є докладне й всестороннє вивчення Чорноморської проблеми. На жаль, дотеперішні досліди, що їх переводили наші вчені, торкалися переважно лише українських справ, зв'язаних з цею проблемою. Мало наших дослідників звертало увагу на справи інших країн в просторі Чорного моря та їх зв'язок з Україною. Тому Інститут стремітиме також виповнити цю прогалину та намагатиметься пляново опрацювати увесь комплекс Чорноморських справ.

Історія та сучасність вказують, що головним партнером України в творенні Чорноморської дійсности є безпосередньо Туреччина. На дальшому місці знаходяться Румунія, Болгарія, Кавказ.

‹…› Все ж таки гадаємо, що й ця збірка узглядннює подекуди головніші ключові праці. Вона дає змогу читачеві запізнатися загально з Туреччиною та вказують йому шлях дальшого поглиблення студій. Крім того, цей показник може бути підставою для комплектування українських наукових бібліотек в цій царині.

‹…› Значна частина цих праць, хоч нібито й писана сумлінно славними чужинцями, не узгляднєю належно інтересів Туреччини. Більшість дотеперішніх праць була викликана переважно панівними стремліннями великих держав на Близькому Сході, або була писана сусідами з приводу хвилевих, льокальних, переважно балканських та московсько-турецьких сварок.

«Туреччина нині переживає такий історичний момент, якого в її історії ще не було. Від того, чи зуміє вона цей момент використати, залежить її розвій, або упадок. Географічне положення на відвічному шляху між Азією й Європою, при дорозі, що веде з Чорного моря до Середземного, є виємково вигідне, але одночасно вимагає від турків швидкого рішення,

чи захочуть власними зусиллями зайняти чинне становище супроти всіх політичних, економічних та культурних наслідків цього положення, чи навпаки – дозволять Європі перейти до денного порядку над їхною безвладою. Як Європа візьме ініціятиву у всіх цих ділянках, то це буде означати поневолення Туреччини по вічні часи» / Ковальські Тад. Повоєнна Туреччина. Львів. Стор. 73»

Звідси випливають деякі напрямні на майбутнє, також і в царині духової творчости, що виділюється в формі думки, слова, письма-друку. Належить стреміти до заступлення цих праць іншими, що описуватимуть всесторонно й пляново уже життя Туреччини в спосіб можливо об'єктивний, ближчий до дійсности та з підходом під іншим кутом – під кутом інтересів Туреччини та всього Чорноморського простору.

Про це повинні якнайскоріше подбати передовсім самі турки, а одночасно повинні їм допомагати також вчені всіх народів, що заселяють Чорноморський простір.

Зпоміж них цей обов'язок тяжить головно на українцях. Участь українців в працях про Туреччини була донедавна незначна. Кромі … А. Кримського … бачимо групу українських вчених, що зібралися біля Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства в Харкові, Київі та Одесі /Гладстерн, Пархоменко, Синявський, Лозіїв, Величко, Загоровський, Сухов, Федоровський, Петрунь, Должевський та інші / … У своїх працях Асоціація присвячує почасти увагу також і справам Туреччини.

Українсько-турецькі відносини не можуть плекати у майбутньому лише фахівці у східознавстві, історики та дипльомати. Це повинно бути явищем масовим. Туреччина, Україна й інші країни Чорноморського простору, – це частини спільної батьківщини для всіх, хто його заселює. Тому інтереси турецькі мусять бути так само близькі українцям, як українські туркам. Це повинно знайти свій відгомін в численній українській літературі про Туреччину та її зв'язки з українськими справами.

З цього обопільного зближення на полі культури, економіки й політики повстануть нові життєві факти й ситуації, котрі витворять в майбутньому і обох країнах новий сподібний їм світогляд громадян Чорноморської Великодержави. ...

Це сприятиме появленню нової літератури, що відображатиме на своїх сторінках зміст та інтереси цього нового життя. Вона обговорюватиме придбання, нові завдання та способи їх розв'язання в площині турецькій, чорноморській та світовій. Липень 1940.

Завдання та теми для дискусій

1. Визначте завдання, концепцію та візію Українського Чорноморського інституту.
2. Яке значення для розвитку національної тюркології має урахування «чорноморських справ»?
3. Які перспективи визначає автор у царині розвитку українсько-турецьких різнопланових відносин?

Сергій Водотика

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС)

Джерело → Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС). *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / редкол. І. М. Дзюба та ін. Київ: Ін-т енцик. досл. НАН У, 2006. – Т. 5.
Режим доступу : https://esu.com.ua/article-30019

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС) – громадська науково-дослідна організація. Створена 10 січня 1926 у Харкові шляхом об'єднання Київ. та Харків. товариств сходознавців. Головне завдання – вивчення країн і народів Сходу, зміцнення наукових і культурних зв'язків із цими країнами, підготовка кваліфіков. сходознавців, популяризація орієнталістики. Вищим органом ВУНАС був з'їзд (перший відбувся у 1927, другий – у 1929), на якому обирали правління (голова – Я. Ряппо, заст. О. Гладстерн, Л. Величко). Мала філії у Києві (співголови А. Синявський і І. Моргилевський) та Одесі (голова С. Боркусевич). Структурно складалася з двох відділів: політ.-екон. (політика, економіка, право) та істор.-етнол. (історія, археологія, етнологія, мовознавство, мистецтво). До її складу входили також спец. комісії: тюрколог., семітолог., укр.-турец. відносин. На час заснування налічувала 223 особи, у 1929 р. – 351. Головну роль у діяльності асоц. відігравали спеціалісти-сходознавці А. Кримський, А. Ковалівський …, Т. Грунін. Активну участь у діяльності ВУНАС брали також В. Бузескул, К. Воблий, В. Левитський, Ф. Міщенко, М. Слабченко, П. Тичина, М. Довнар-Запольський. У 1927-31 ВУНАС видала 17 номерів ж. «Східний Світ» (від 1930 – «Червоний Схід»), у 1926-27 – 7 номерів «Бюлетеня ВУНАС». Готувала сходознавців на курсах у Києві і Харкові (на їх базі у 1930 створ. Український вечірній технікум сходознавства), надавала допомогу Українській торговій палаті, сприяла заснуванню у Києві Будинку народів Сходу, організувала наукові експедиції у Туреччину, Азербайджан та Абхазію. У грудні 1931 припинила своє існування – створена на її базі Всеукраїнська асоціація сходознавців-марксистів увійшла до Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. 1932 всі сходознавчі установи України були закриті, а значна кількість сходознавців згодом репресована.

Завдання та теми для дискусій

1. Визначте базові етапи функціонування ВУНАС.
2. Змоделюйте бібліографічний покажчик праць і наукових статей, які підготували упродовж 1926-1932 рр. учасники руху ВУНАС. Детермінуйте значення такої діяльності для розвитку сучасних тюркологічних студій.

Ярослав Дашкевич

Чорноморські проблеми в минулому і сучасному

Джерело → Дашкевич Я. Чорноморські проблеми в минулому і сучасному. *«Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика.* Київ: Темпора, 2011. С. 517-539.

Не підлягає сумніву, що чорноморська проблема належить до політичних понять комплексного типу. Вона … складається з чотирьох основних елементів, щільно пов'язаних один з одним:

Чорноморська проблема як регіональна чорноморського простору;

2. Кримська проблема, бо загальновизнано, що Крим – це стратегічний ключ до Чорного моря;

3. Проблема проток – виходу з Чорного моря в Середземне, тобто справа Босфору і Дарданелів;

4. Чорноморська проблема як складова політичної концепції вищого рівня, а саме Балтійсько-Чорноморської реальної чи уявної єдності.

‹…› Причорноморський регіон має свій гінтерланд, без врахування якого деякі чорноморські проблеми вирішувати не так просто або й неможливо. Це Молдавія, Північний Кавказ (з Чеченією-Ічкерією включно), Вірменія, Греція, Македонія. Претензії на належність до регіону мають ще інші держави, географічно розташовані далеко від Чорноморського басейну (Албанія, Азербайджан). … Вимоги ці, однак враховують у міжнародному контексті, наприклад, у плані належності до організації, відомої під назвою Чорноморське економічне співтовариство з його Парламентською асамблеєю.

Чорноморська проблема як політична (геополітична, воєнно-політична) та економічна, що матеріалізувалася у вигляді конфліктної зони або зони, здатної породжувати конфлікти, існує принаймні вісім століть (від XIII ст. включно). Конфліктність зони полягає у прихованій або відвертій боротьбі за гегемонію – або за ліквідацію гегемонії – над Чорноморським басейном.

‹…› Чорне море відігравало виняткову роль у торгівлі між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем, було контактним простором, з якого йшли економічні відгалуження до Далекого Сходу та Центральної і Передньої Азії з Левантом включно – з одного боку, та цілого Середземноморського басейну разом із Іспанією та Північно-Західною Африкою – з іншого боку. Прибалтика та Скандинавія також були з'єднані з цим контактним простором.

‹…› Арабський десант у Криму у 1220-х років, Золота орда з середини XIII ст., прорив з Середньої Азії до Приазов'я у 1370-х роках (Тамерлан), Литва в Дніпро-Дунайському секторі (кінець XIV-XV ст. …); певні

ефемерні досягнення мала Угорщина. З останньої чверті XV ст. починаючи, Туреччина перетворює Чорне море у своє закрите озеро – цей процес завершився у 30-х роках XVI ст., коли море справді стало внутрішнім турецьким. Козацькі морські походи кінця XVI- XVII ст. трохи порушили цей спокій, але лише планомірний наступ – колонізаційний, воєнний – Росії на південь, зламав турецьку монополію, перетворивши Чорне море у кінці XVIII ст. у відкрите – у вільне для судноплавства усіх держав (1774 р., договір у Кючук-Кайнарджі)

‹…› Пригадаю походи русів на Константинополь, на Крим, у Болгарію в IX-X ст., володіння Тмутороканським князівством, боротьбу з кочовиками…. З XVIII ст. починаючи – до XIX-XX ст. включно – впертий струмінь орієнтованої на південь української народної і народно-військової (Олеська січ, південні паланки Запорозької січі, Задунайська січ, Чорноморське козацтво) колонізації, яка, часто незважаючи на перешкоди з російського боку, керується до Добруджі, Криму , Кубані, Північного Причорномор'я в цілому.

‹…› Проблема ще більше ускладнюється по відношенню до Азовського моря та Керченської протоки. Всупереч географії та здоровому глуздові Росія та Україна домовилися вважати Азовське море «внутрішнім водоймищем». …

‹…› У російській імперіалістичній політиці, починаючи з кінця XVIII ст., періодично виринало питання збройного захоплення Стамбула. Саме ще від грецького проекту Катерини II 1781 р. про відновлення Візантійської імперії під російським кесарем та від закликів письменника Федора Достоєвського 1877 р. до російського десанта для захоплення Стамбула.

‹…› «Путь з варяг в греки» – це, мабуть, найдавніша та дуже часто відновлювана, але ніколи не зреалізована символіка скандинавсько-балтійсько-чорноморського політичного і економічного єднання.

‹…› Богдан Хмельницький у 1655-1657 рр. … посилено працював над створенням Балтійсько-чорноморської коаліції (Швеція – Україна – Трансільванія – Туреччина) …. Цю ж вісь бачимо в концепціях Івана Мазепи (Швеція – Україна – Туреччина).

‹…› Що робиться в Україні для вивчення Чорноморської проблеми хоча б у науковій та білянауковій … ділянках? … Це велика прогалина в політичній, економічній, а також ідеологічній сферах. У не дуже далекому минулому, в умовах німецького окупаційного режиму (1940-1944 рр.), міг діяти у Варшаві – завдяки ентузіастові справи Левкові Биковському – Український чорноморський інститут [с. 537], що продовжував свою діяльність до 1940 р. у Німеччині та США, видав ряд цінних до сьогодні публікацій. Серед активних співробітників інституту були Іван Шовгенів, Юрій Липа. Видано 11 томів «Чорноморського збірника» та 67 окремих публікацій. В українському емігрантському середовищі виникли такі установи як Інституту дослідів причорноморських народів при

Українському вільному університеті (Мюнхен, 1953; Михайло Міллер), Чорноморська комісія Української вільної Академії наук у США (Нью-Йорк, 1953; Олександр Оглоблін).

‹…› Свій рух на південь Україна далі здійснює навмання, навпомацки, наспіпо, без докладного знання обставин і реалій тих держав і народів, спільно з якими треба будувати нову чорноморську політику… [с. 538].

‹…› Орієнтація українців на південь – це природна тисячолітня орієнтація нації, яку немає підстав міняти на іншу.

‹…› Треба всім народам, з яких колись може зложитись Чорноморська федерація, в відповідний спосіб представляти економічну і політичну конечність їхньої злуки з Україною, а Україну і український народ показати вартим того, щоб з ним злучити свою долю. Тому треба спопуляризувати в історії української політичної думки … ідею федерації слов'янських народів, замінюючи для теперішнього часу старе слов'янофільство на чорноморський «інтернаціоналізм» [Дмитро Донцов]»

Завдання та теми для дискусій

1. Які чинники, на думку Я. Дашкевича, формують «комплексність» чорноморської проблеми для України?
2. Обґрунтуйте думку Дмитра Донцова щодо «чорноморського «інтернаціоналізму» та визначте її значення у форматі перспектив розвитку окресленої тематики.
3. Змоделюйте концептуальну карту наукової діяльності Інституту дослідів причорноморських народів при Українському вільному університеті (Мюнхен, 1953), визначте базові наукові топіки та популяризаційні проєкти.

Василь Дубровський

Україна й Близький Схід в історичних взаєминах

Джерело → Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець / ІС К. Київ, 2011. 544 с. [с. 55-65] (серія «Наукова спадщина сходознавців»).

‹…› В наші часи вивчення історії будь-якої країни вважається вже за неможливе без одночасного усвідомлення історії інших країн, особливо сусідніх, у їх взаєминах економічних і політичних та культурних амбіціпаціях. Україна, що лежить на історичних роздоріжжях між країнами європейського заходу та азіятського сходу, була в постійних історичних стосунках з тими і другими, бо вона географічне зв'язана з ними річками, Чорним морем та степовим суходолом … . Безумовно, що два-три сторіччя тому на Україні більше, ніж потім, звертали уваги на близький схід (Крим, Туреччина, Персія, Кавказ, Балкани), – це можна бачити з тодішніх листувань, літописів то-що. Але шалений розквіт європейського капіталізму у XVII- XIX ст. перетягнув до себе весь науковий інтерес, перемагнітів думки, і тільки зараз, в період кризи європейського капіталізму, ми знову повертаємо зацікавлені очі на схід.

‹…› Східні зв'язки України вкраплювались в загальні історичні огляди України чи в курси історії східньої Европи тільки фрагментарно, епізодично, – і окремі факти, що свідчіть про ці східні зв'язки, вискакують без певної системи в ті чи інші моменти історії України, бо їх не можна було обминути чи замовчати. Тому треба переглянути це питання. При чому переглянути не тільки в тому напрямку, щоб навести нові факти, а головніше тому, щоб на загально-відомі факти глянути новими очима.

ІІ. Часи передісторичні. Міцні зв'язки України зі сходом можна бачити вже в часи передісторичні. Не будьмо згадувати про загально-відому *трипільську культуру*, що від Київщини та Поділля через Басарабію вказує шлях культурного старого зв'язку зі *критсько-мікенською культурою*.

‹…› Несподіваним фактом була знахідка в північному Китаї шкляної грецької вази елініcтичного періоду. В наші часи культурний зв'язок між елінізованою Скітією й Монголією не підлягає вже ніякому сумніву. Експедиція Козлова 1924 р. в Ноїн-Ула в Монголії, розкопавши кургани, знаходить там монгольські поховання часів ханської династії (II ст. до – II ст. після нашої ери), в яких переховувались речі, що свідчать яскраво про цей зв'язок: на вовняних темно-пурпурних тканинах виображення грецького характеру, мотиви звіринного типового скітського стилю (лосі, грифони, бики і т. под.). Аналогії цим матеріялам знаходимо в композиціях мозаїки на полу грецького дому в Ольвії, виображення

вершників на тканинах в Ноїн-Ула в таких саме скітських одежах, як на грецько-скітських вазах півдня України, оздоблення коня бляхами («фалари») відоме теж знаходок у Скітії, мотив священного дерева з Ноїн-Ула зустрічаємо в знахідках Херсонської губ. та Кубанської области, бики – «яки» з Ноїн-Ула нагадують срібляні фалари старобільського скарбу Харк. губ. і т. под. Теплоухов звязує ці знахідки з гунами, а грецькі мотиви на його думку потрапили сюди з Туркестану. …

ІІІ. Доба переселення народів. В добу переселення народів антична греко-римська культурна течія, що припливала на Україну через колонії Чорного моря, поволі зтирається *історичним маршем народів тюркської культури* (курсив наш – В.П.): в V ст. бачимо гунів з Атилою, в VI – болгар, потім аварів-обров (уар-хуни з р. Орхона у Монголії), – далі між VI-X стор. ідуть хозари, що засновують велику державу з торговельними центрами: Семендером, Ітілем і Саркелом, про яких араб Істахрі каже, що мова їх турецька, в IX ст. проходять угри, в IX-X ст. – печеніги, нарешті, у XI ст. – торки-узи і половці-кумани.

Коли кажуть про першу народність, з якою ми зустрічаємось на початку цієї доби – про готів, ми завжди по асоціації згадуємо західню Европу, чудові будівлі «готицького стилю» то-що. … «Походження ж він безсумнівно східнього і йшов з Персії й Туркестану... . Прототипи цього стилю новіші розкопки в Персії викривають нам з передкількох сторіч перед Христом».

Про матеріяльні решткы, що залишили мандрівники тюркського племени не доводиться сперечатися, що до їх східнього походження. Досить згадати про десятки *кам'яних баб* (курсив наш – *В.П.*), про які Рюйзбрук писав, що це намогильні пам'ятки половців, а Радлов зазначив, що ці кам'яні баби подібні до старотурецьких кам'яних «балбалів» – намогильних статуй VIII ст., що знайдено було в Монголії у 90-х рр. Політичні взаємини цих племен до Візантії і слов'ян більш-менш вивчені. Культура ж їх і взаємні культурні впливи досліджено мало, як також досі не ясно, чому саме ці народи мандрували з під золотої гори Алтун-иш, чому вони йшли як раз через Україну, що їх сюди в цей саме час потягнуло. Доведеться, мабуть, зайнятись комусь також переоцінкою погляду на ці тюркські племена, як на *дику степову силу* (курсив наш – *В.П.*)… . Чомусь панує таке уявлення, що появлення в українських степах нової народности виключає можливість існування на даній території поміж нею і другої народности. Населення степів було остільки рідке, що ці турецькі орди могли проходити повз тубільців. Сам М. Грушевський всюди крізь рухи цих племен простежує слов'янську колонізацію степів, не згадуючи вже про такі видатні явища, як існування, не зважаючи на кочовників, слов'янського порта Тмутаракані в XI ст. і бродників XII-XIII ст. Подібно до цих племен татари XVI ст., що були по зовнішньому вигляду типовими кочовниками (напади, грабунки, скотарство) мали постійні оселі в Криму. Дійсно, ці

тюркські племена мають не тільки свої оселі, але й оселюються на сутослов'янських територіях: топографічні назви та літописні звістки є найкращим доказом таких осель торків, печенігів, половців, чорних клобуків … і, навпаки, є багацько моментів, що відзначають вплив слов'янського населення України на ці племена, напр., прийняття ними християнських імен, шлюби, спільні походи, спільна боротьба з монголами.

IV. Татарська навала XIII ст. Трохи пізніш ми бачимо власне тіж дві хвилі – західню та східню, тільки в иншій варіяції співвідношення. З одного боку між VII-X стор. розквітає велика арабська держава, охоплюючи територію від Атлантичного океану до Гімалаїв та Хіни, розкидаючи і в инші країни від себе торговельні шляхи (згадаймо численні знахідки арабських диргемів на території України). З другого боку окріплі новозформовані европейські держави, шукаючи торговельних шляхів на схід в XI-XIII стор. в низьці хрестових походів захоплюють їх, розгромивши буферну державу Візантію, заснувавши Єрусалимське королівство та латинську Імперію, заклавши в Криму генуезькі й венеціянські колонії.

Зворотний удар на цю европейську хвилю хрестових походів – це татарська навала XIII ст. Ми знаємо, що імперія Чінгіз-Хана Темуджіна зростає надзвичайно швидко з моменту її проголошення у Каракорумі (1206 р.). Захопивши Хорезм (1219 р.), Кавказ, Грузію розбивши половців на Подонню у 1222 р. і слов'янських князів на Калці у 1224 р., татарська армія завойовує Україну й Московщину у 1238-1240 рр. Проте, мета походу Бату-Хана це – Західня Европа, чи підступи до неї – Угорщина, Семигороддя, Сілезія, Польща, Морава, Сербія, Болгарія. Зараз поставлено вже питання про переоцінку значіння татарської перемоги, порівнюючи з тим, як це прийнято в історичних традиціях, бо «жорстокість» їх дуже своєрідна – «коли ще инших милують, то значних і поважних людей ніколи не милують», каже Плано Карпіні; хоч вони «дикуни», але дуже цікавляться ремісниками, промислами, торгівлею, хоч вони «фанатики», але виявляється їхня релігійна толеранція, хоч вони «спустошили» країну, але відоме змагання про повну чи не повну пустелю на Україні в XIII ст. закінчилось не на користь «спустошення». …

‹…› Вплив цих тюркських та монгольських племен на українську людність та її культуру почали вже вивчати. … Проте, М. Грушевський рішуче боронить чистоту української крови: не кажучи вже про татар, він про раніших кочовників, не вважаючи на наведені ним самим факти … . Питання про антропологічний та культурний вплив тюркських і татарських племен на українське населення ще мало досліджено. Відповіді на це ми чекатимемо від істориків матеріяльної культури насамперед. Яскравим прикладом значіння дослідів для цього моменту як раз матеріяльної культури може бути довгорічна робота проф.

Моргилевського, що й зараз продовжується, над пам'ятками української архітектури великокнязівських часів. Він довів, що Київська Софія має аналогічні прототипи в Сирії й Малій Азії, що з XII стор. починається, мабуть під впливом хрестових походів, різкий перелом, і ми бачимо вже пам'ятки романської будівельної школи, як Єлеца, Чернігівська й инші.

V. Кримські татари. Західня Европа в період хрестових походів і Схід в період утворення Турецької імперії (XIII-XV ст.) та татарська навала знищили торговельного посередника – Візантію, та деконструювали державну організацію України-Руси, усталивши безпосередні економічні стосунки між Заходом та Сходом. Італійські колонії в Криму – Кафа, Сугдея, Тана-Азов виконують важливі торговельні функції чи в сусідстві, чи під зверхністю татар. … . Крим стає торговельною базою для зносин Середземномор'я зі Сходом. Цікаво, що на XIII-XV ст. припадає густа вірменська колонізація в Криму (Armenia Maritima). З середини XV ст. починається натиск татар на генуезькі колонії (падіння Кафи у 1475 р.). Одночасно з цим Магомет IV захоплює Візантію (1453 р.). Турки й татари опановують цілком Балканський півострів та Чорноморське узбережжя. Звідси вони прагнуть іти далі на Білгород та Відень. До речі треба згадати і Кам'янець-литовську-польську фортецю засновану в другій полов. XIV ст. князями Коріятовичами. Ця фортеця, що довгий час була польським степовим Гібралтаром, зробилась нарешті турецькою фортецею 1672 р., коли згаданий Магомет IV захопив усю Подолію. Кам'янець був у турецькому володінні до 1699 року, а турецькі пам'ятки залишились в цій країні до наших часів. … З моменту опанування татарами й турками Чорноморського узбережжя Україна починає залюднюватись, відновлювати своє економічне становище, політичне значіння і т. под. Ми бачимо, як Зах. Европа через Польщу й Литву і далі Україну шукає шляхів на схід, Витовт доходить майже до Чорного моря. Відома його прихильна до татар політика. Він воює на боці Тахтамиша. Татари емігрують на Україну та Литву. У Свидригайла теж союзники татари. Мамай і Ягайло спільники в боротьбі з Москвою (Куликовський бій в 1380 р.). ...

Традиційна згода між Литвою, Україною та Кримом за часів Хаджі-Герая змінюється в другій половині XV ст. розривом між ними та спілкою Менглі-Герая з Іваном III Московським (1474 р.). З цього моменту починаються майже щорічні набіги татар на Україну, надзвичайно шкідливі для неї. Менглі Герай будує Очаків та замикає таким чином торговельний шлях Дніпра та Бугу.

«…» Українське населення відповідає на татарські набіги організацією козаччини, форми якої всім відомі … . Проте, українська колонізація лісостепу й степу поширюється як раз в XVI й XVII ст., входячи в найтіснішні економічні й культурні стосунки з татарським населенням. …

VI. Туреччина й Україна. Нова фаза відносин починається, коли Європа знаходить нові шляхи на схід навкруги Африки. …

Проте, нові часи в Європі подають нам цікавий зразок *туркофільства*. (курсив наш – В.П.) … Турецький торговельний капіталізм, що був оформлений в самодержавну організацію, був ідеалом для Європи, що змагалась в той час проти папства та аристократії за систему буржуазного абсолютизму. Тому, в паралель прихильникам Туреччини на заході (Ганс Розенблют, Макіявелі, Лютер, Жан Боде, Кампанела), Україна дає своїх апологетів Туреччини, як «Пересторога», «Палінодія», Захарія Копистенського. В Польщі таким був Рей, в Московщині – Іван Пересветов. Це свідчить, що вплив Туреччини зачепив і Україну у формі аналогічній, як і західній Європі. Що до економічних та політичних стосунків України з Туреччиною, то досить згадати приклад Кам'яниця. …

VII. Доба гетьманщини. Ледве чи варто нагадувати загально відомі факти: спілку Богдана Хмельницького з татарами в боротьбі з Польщею, підданство Дорошенка Туреччині, втечу Мазепи в Туреччину … . Постійні прикордонні зносини України з Туреччиною не знайшли ще свого дослідника (крім може публікації в Одеських записках т. V. «Сношения Малороссійской Коллегии с Крымским Ханом» з 1719 р., де Малорос. Колегія згадана зовсім помилково): архівні матеріяли Харківського Центр. Істор. Архіву; Древне-хранилища у Москві та Ленінградської Публічної Бібліотеки чекають розробки. Можна тільки дивуватись, як мало досліджено зносини зі Сходом в цей період. Де-хто звертає увагу на подібність орнаментальних мотивів туркестанських та перських килимів XVII-XVIII ст. до українських, не знаходячи для цього історичного пояснення. Тим часом не треба забувати, що українське козаче військо брало участь в походах Петра I у 1725 р. на Гилянь, Дербент, Баку і заходило навіть в північну Персію.

VIII. Резюме. У вирішенні великих історичних проблем нас найменше можуть цікавити історичні подробиці. Нас повинні цікавити: 1) технічні запозичення, ц. т. впливи матеріяльно культурні, 2) кровні змішання, ц.т. метисизація населення, 3) запозичення ідеологічного порядку – фольклор, вірування, звичаї, мова.

Матеріяли цієї тріади, де працюють антропологи, етнологи, лінгвісти й історики матеріяльної культури, повинні дати певні формули для визначення стосунків народів між себе. Так і в проблемі відносин України й Сходу, ми сподіваємось більше на здобутки від цих галузів знання, ніж на історичні джерела, які, особливо східні, дадуть ще нам багацько фактів для кістяка історії, хоч становище архивів на сході наприклад, в Туреччині дозволяє дивитись на суто-історичні дослідження не дуже оптимістично. Отже, проблема вивчення звязків України зі Сходом стає в наш час для істориків України актуальною. Коли б навіть було менш відомо фактів, що вказують на зв'язки історичні України зі Сходом, їх априорі можна було б припустити, як робочу гіпотезу аби відшукати ці зв'язки і спростувати ту фальшовану однобічно історичну перспективу, яку ми мали досі, щодо України.

Завдання та теми для дискусій

1. Дайте розгорнуте тлумачення авторської тези про «історичний марш народів тюркської культури», «дику степову силу», «степовий Гібралтар», «повернення зацікавлених очей на схід».
2. Які мотиваційні чинники визначає автор для пояснення татарської навали XIII ст.
3. Як автор проектує матеріальну культуру для досягнення результатів у дискусії про тотальний антропологічний та культурний вплив тюркських етносів на антропонімічний фактор українців на початку свого етногенезу?
4. Як автор моделює роль Кам'янецької фортеці у перспективі охорони пам'яток культури на теренах України?
5. Які події, на думку автора, формують турецько-український дискурс в епоху Гетьманщини?

Євген Завалинський

Що дасть туркологія українській історії?

Джерело → Тюркологічні студії. Листування. Матеріали / Євген Завалинський; упоряд. Андрій Фелонюк; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львів. від., Наук. т-во ім. Шевченка, Іст. комісія. Львів: Львів. від-ня ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України, 2022. 383, [24] с. BC69793

Не буду формулювати користі, що випливають з вивчення українською історіографією турецьких джерел. … Було не до подумання написати наукову історію України, спираючися на німецькі, французькі, італійські, шведські – словом, на всякі джерела, тільки не на українські; те саме можна сказати про історію якого-небудь іншого народу чи держави. … Правда, об'ємиста праця Й. Гаммера є побудована, мовляв, на турецьких оригінальних джерелах; тільки ж далі він спирався в головному лише на латинських перерібках турецьких хронік. … Його історія остала до сьогодні підставовим твором для всіх, що інтересуються історією Туреччини, бо все ж таки він одинокий бодай побіжно переглянув … велику кількість турецьких хронік та документів. … У дев'ятому тому своєї історії подає список 4.000 османських державних і торговельних архівів, в першій мірі віденського й венетського.

Не спромоглися на вдачну історію Туреччини, побудовану на турецьких джерелах … самі ж турки ... . [с. 184]

‹…› Ясно, що в тих усіх працях на Україну вчені або не звертали зовсім уваги, або вона цікавила їх лише остільки, оскільки цього вимагали потреби їхньої рідної історіографії. Обставина, що українці були довго недержавним народом, облегшувало мачушне трактування України в курсах Гаммера … . Вчені цікавилися Україною лише при обговоренні козаччини, головно часів гетьманів Хмельницького, Дорошенка чи Мазепи. … Так було з Гаммером, що переклав листа султана до Хмельницького, який йому переслали з Києва перекласти. Виїмком був чеський орієнталіст Я. Рипка, що з ним співпрацював в освітленні доби Хмельницького та Дорошенка та козацько-турецьких відносин в першій половині XVII ст. на підставі турецьких документів Д. Дорошенко. [с. 185]

‹…› Нічого дивного, що здавна виробилося в українських істориків чи сходознавців зрозуміння для потреб запізнатися з турецькими джерелами. До цієї проблеми українська наука підходила поважно; не було таких неістотних спорів, як … серед польських учених, де велася на науковому з'їзді ненаукова дискусія: хто має зайнятися опрацюванням східних (точніше ісламських) джерел для історії. Історики закидали сходознавцям

брак заінтересування історією, домагаючись від орієнталістів видання кодексу «Monumenta Islamitica res gestas Poloniae illustrantia». Орієнталісти на те відповідали, що вповні радіють із того, що історики зацікавилися східними джерелами, тільки повинні займатися ним не «сходознавці» …, а історик, зазнайомлені зо східними мовами. … Орієнталісти давали дальше історикам раду, щоби – оскільки не хочуть самі вивчити мову, пр[имі́ром] турецьку – повинні виховати собі молодих учених істориків, що опанували б східні мови … . [с. 186]

На українському терені таких спорів не ведено. Тому, що не опанування турецьких джерел було для української історіографії явищем куди дошкульнішими, чим для польської (бо ж і взаємини українсько-турецькі були тісніші, чим турецько-польські). … Справу використання турецьких джерел поставив перед дослідниками М. Грушевський. Ствердивши розрив між українською історіографічною роботою і орієнталістикою в сфері зв'язків України з турецько-татарським світом [він] уважає, що треба зробити кінець такому розривові і що кадри україністів-туркологів повинні організовувати дослідження українсько-турецьких взаємин. В увагах з приводу кафедри східної історії та філології стверджено Українською академією наук, що її задачею буде наново позбирати всі вістки арабських письменників про Русь і слов'ян, доповнити ще не використаними джерелами, все наново перестудіювати та видати з відповідними коментарями. … Дуже докладно спрецизовано побажання наук під адресою туркології. Слушно підчеркнено, що не можна аналізувати українську мову без турецької діяктології, ані цілком продуктивно студіювати історичні відносини України до Орди, до Криму і до Туреччини, не вичерпуючи турецьку і татарську історію в першоджерелах. [с. 187] … Потребує вивчення східних зв'язків України і досліду архівів Туреччини пригадав В. Дубровський, а про дослідження пам'яток, писаних турецько-татарською мовою, пам'ятав також М. Горбань.

‹…› Історії сходознавства присвячується щораз більше уваги – вона видає світло на культурні заінтересування давнього громадянства, виясню̀є поняття в Україні про східних сусідів, позволяє з'ясувати шляхи, що ними проникали східні впливи в Україну, додає нові дані до цілісности образу життя самих же східних країн, врешті позволяє порівняти ... досягнення поодиноких галузей сучасної орієнталістики.

‹…› В Україні було все живе заінтересування Сходом, підсичуване релігійним моментом або політичною ситуацією. … Куди менше, чим Палестиною та гебраїстикою, цікавилися українці ісламсько-тюркським світом … . Вартує тут згадати подорож в Туркестан А. Федченка (1870-1871) … . [с. 189]

Хоч з Туреччиною та Кримом була Україна дуже близька – і то все ворожі – наукових туркологічних заінтересувань у нас не було. … Знали турецьку мову козаки, що ходили морем на розвідку у Крим та Туреччину;

знали турецьку деякі їхні старшини …, знали і бранці, яких вдалося по довгому побуті в неволі викупити або відбити. В запорізькім архіві знаходяться разом із турецькими документами їх тогочасні переклади … . Хоч українці цікавилися Туреччиною – і то навіть більше, ніж турки Україною – то все знання турецької мови і турецьких справ обмежувалося до практичних цілей, і образ Туреччини в очах пересічного українця або був підмальований чорними красками, або надто видеалізований, але майже ніколи не був правдивий. … Ті всі прояви заінтересуванням Сходом дають право говорити не про історію сходознавства, а про історію заінтересування Сходом в Україні – бракувало просто синтетичної та скоординованої праці в поодиноких ділянках сходознавства.

У турецьких джерелах вісток про Україну немало, хтозна чи не більше, чим щодо Польщі. Україна виступає як самостійний об'єкт заінтересувань турецьких істориків з кінця XVI ст., коли козацькі нальоти стали для Туреччини і Криму не менш дошкульні, чим турецькі й кримські для тодішніх руських і польських окраїни. Щораз стрічаються в турків описи козацьких нападів, потім звертає на себе увагу турецьких істориків доба Хмельницького, Дорошенка й Мазепи. [с. 189]

‹…› Вісток, важних для історії України, до половини XVI ст. небагато, лише припадково згадає цей чи інший хроніст про русів. … Пильну увагу присвячують північним і північно-західним справам офіційні історіографи векаєі нювісан, почавши від першого з них Абдеррахмана Абді-паші (пом. 1692 р.). … Багатим джерелом для справ українсько-турецьких є історія Мустафи Наїми (пом. 1716 р.) … , дуже його займають козацькі справи. Продовженням цієї хроніки є праця Мехмеда Рашіда (пом. 1735 р.), що описує події з 1660 до 1721. Продовжив цей опис до 1728 р. наслідник Рашіда Ісмаїл Кючюк Челебі-заде (пом. 1766 р.). Разом видано історію трьох континуацій Ісмаїла-Самі, Шакіра і Субхі. … Багато матеріялів для справ російсько-турецьких, приміром миру Кючюк-Каінарджі 1774 р. дає Садуллах Енвері (пом. 1794 р.) … Інтересні аннали Мехмеда Еміна Едіба (пом. 1801 р.) починаються початком війни Росії і Австрії 1787 р. і є доведені до 1792 р. Багатий описами випадків є твір Ахмеда Васіфа (пом. 1806 р.), що переписав до своєї історії описи ріжних турецьких посольств. … Не можна забувати при дослідах турецьких джерел про таких істориків, як Ібрагім Печеві (пом. 1650 р.), Мустафа Дженабі (пом. 1590 р.), Ташкепрю-заде Кемадь Еддін Мехмед (пом. 1621 р.), Мехмед бен Азмед Нішанджі-заде (пом. 1621 р.), Ахмед Хасан-бей-заде (пом. 1636 р.), Хаджі Халіфа, знаний як Катіб Челебі (пом. 1657 р.), Солак-заде (пом. 1657 р.), Абдель Азіз Кара Челебі-заде (пом. 1658 р.). Финдиклили Мехмед-ага (вмер 1723 р.), що, як його попередник Атаї, додав до свойого твору листу кримських ханів, візирів, адміралів. … [с. 195-196]

‹…› Неросійськими, а українськими і польськими справами цікавилися: Мехмед ель Кіларі, один із султанських дворян, що написав «Історію Хотинського походу» («Тарих-і сефер-і Хотін»). … Інтересні дані про

історію османського війська дає учасник Хотинського походу Абд уль Кадір Кадірі. Багату літературу спричинило здобуття Камінця (1672 р.): пише про цю подію Гадджі Алі (рукопис не доховався); зате доховався (а навіть видано його в Стамбулі) твір Юсфа Набіфінга під назвою «Історія Камінця» («Тарих-і Камінча»). Про здобуття Камінця говорить теж у п'ятому розділі своєї історії Хусейн. Про здобуття Камінця і похід на Чигирин (1678 р.) писав Алі Вуслеті на приказ Кара Мустафи. Невдачну облогу Відня (1683 р.) докладно описав Хасан Есірі. [с. 198]. Говорячи про описи випадків, що торкаються українських … справ, не можна не згадати про справоздання послів і їхнього окруження. … Вони є не так джерелом до історії взаємин даної держави з Туреччиною, як до пізнання ментальності турків XVIII і XIX ст.

Та згадую про них хоч би тому, що вони переїздили звичайно через Україну, давали про неї свої помічення. … [с. 199]

‹…› Подорожників, що відкривали незнані країни, турки багато не мали. Одинокий османський подорожник, що переміряв у своїх подорожах велику частину знаного тоді світу – головно Османську імперію та її сусідів, це турецький відповідник нашого Барського В. – Евлія Челебі (пом. 1679 р.). В сьомому томі своєї об'ємистої подорожньої книги «Сіяхат-наме» описує Цецору, козацькі провінції, Чигирин, зайшов і на Карпатську Україну, не забуває про козаків Дорошенка. Найбільше пише про українців в розділах: подорож автора з молдавської округи до кримської і подорож автора до округи козаків.

‹…› Турецькі архіви збадані дотепер ще дуже мало. Найважніші стамбульські архіви: Державний архів т.зв. Баб-і Алі, Архів давнього Міністерства скарбу, Шейха ісламу, релігійних фундацій і флоту. [с. 200]

‹…› Багато турецьких матеріялів знаходиться в архівах давніх турецьких володінь, головно на Балканах, … цікаві документи є в архівах Дубровника і в Албанії. … [с. 202]

‹…› Більше документів, чим на Мадярщині (… від 3000 до 4000), є в колишній Австрії, головно в Віденській національній бібліотеці і в Державному архіві. … Зацікавлення турецькими документами зродилося також і у Швеції, … в Німеччині знаходяться турецькі документи – переважно в Берліні, як і в інших містах. …

‹…› Багатий на турецькі джерела (так хроніки, як і документи) є СРСР. … Є турецькі документи і ханські ярлики у варшавських бібліотеках (Архів давніх актів, Бібліотека Красінських, Замойських), ж трохи турецьких матеріялів у Львові (бібліотека Академії наук, Ставропігія), … у Кракові (Бібліотека Чорторийських). Є там близько 800 турецьких (оригінальних і копій) ріжного роду письм, султанських фірманів, емрів-шеріфів, іфаде, гюкм, бератів, візирських буюрулт, ханських ярликів, приватних тегрірів-письм, … і дефтерів, й кореспонденція X[V]II-[XVIII] ст. (ведена на турецькій мові). З Українською та московською історією найтісніше пов'язані кримські ярлики (70)… легалізовані копії фірманів Мехмеда IV

до Хмельницького з порученням не чинити непокою за Паволоч і Білу Церкву …, копія Бучацького договору, копія мухафіза Камінця, коменданта залоги з 1679 р., про розмежування Поділля. …[с. 204]

‹…› Все сказане про стан дослідів турецьких джерел можна віднести до джерел кримських з цим, що в цих других матеріялу до українських справ куди більше. Подібно, як турецькі, не є вони достатньо використані. … Використання хронік і документів турецьких і кримських дасть ясний образ взаємин України з її обома ісламськими сусідами. Для повного образу цих взаємин потрібно ще притягнути до уваги джерела румунські і мадярські. Щойно всі джерела – українські, російські, польські, турецькі, кримські … – позволять добитися правди на черговому відтинкові історії.

Завдання та теми для дискусій

1. Як історичні твори автор детермінує як «латинські перерібки турецьких хронік»?
2. Які «наукові мотиви» експлікує автор для концептуалізації потреби виведення туркологічних студій на новий рівень наукового узагальнення?
3. Прокоментуйте заперечення автором ідеї системності тюркологічних досліджень у форматі «не про історію сходознавства, а про історію заінтересування Сходом в Україні».
4. Які стилістичні та жанрові особливості текстів дипломатичного дискурсу детермінує автор на основі «українських справ»? Які жанри офіційно-ділового стилю османської мови згадує автор у статті?
5. За яким принципом автор корелює кримські та турецькі архівні джерела? З кого часу, на думку автора, Україна профілюється «самостійним об'єктом заінтересувань» істориків Турецької Республіки?
6. Змоделюйте географічну дифузність турецькомовних архівних локацій, що мають кореляцію з «українськими справами».

Юрій Кочубей

Українська історична наука і сходознавство

Джерело → Кочубей Ю. Українська історична наука і сходознавство. Українська історична наука на порозі XXI століття: міжнародний Науковий Конгрес, Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення / відп. ред. О. Добржанський; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича, Інститут історії України НАН України. - Чернівці : Рута, 2001. –
Т. 1. – [Б.м.]: [б.в.], 2001. – С. 96-100. **В344723/Т. 1**

‹…› На початку 30-х рр. було зведено нанівець як науку сходознавство, сильні паростки якого з'явилися в Україні у 20-і рр. під безпосереднім керівництвом … А. Кримського. Спорадичні спроби відновити цю науку робилися після війни, але успіху вони не мали.

У той же час слабкою стороною праць українських істориків як в дореволюційні часи, так і пізніше, і понині було і є незначне використання ними саме східних джерел. … Можна стверджувати, що й сьогодні з погляду використання східних джерел і набутків світового сходознавства українська історична наука ще не подолала «євроцентризму»: історичні, культурологічні, філологічні дослідження ще мало беруть на озброєння східні матеріали.

‹…› Корифеї національної науки розуміли значення країн Сходу, Близького й середнього, як для розуміння національної історії, так і для вирішення сучасних геополітичних проблем. Особливо яскраво це видно у відомій праці М. Грушевського «На порозі нової України», де він, розвиваючи … «чорноморську доктрину», зазначав: «Ми являємося одним із найбільш орієнталізованих … західних народів – подібно як болгари, серби іспанці, – і ми повинні не забивати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія»».

‹…› Визначення значення орієнтальної складової при вивченні будь-якої українознавчої дисципліни вже стало аксіомою… . Але помітного просування у цій справі не спостерігаємо. … Таке становище пояснюється, насамперед станом нашої сходознавчої науки. … Традиції українського наукового сходознавства були притлумлені протягом кількох десятиліть і тільки в 90 рр. розпочинається процес відродження традицій А. Кримського, енергійні імпульси якому дав його учень, учений світового рівня акад. О. Пріцак. Східні мови з'явилися у планах деяких навчальних закладів, у 1990 р. було створено Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України, першим директором якого став О. Пріцак. Це інститут поступово стверджується, але, видно з усього, не є улюбленим дитям керівництва Академії. Це ж можна сказати й про Східне відділення

Національного Київського університету імені Тараса Шевченка, якому ніяк не дають міцно стати на ноги.

Розгортання роботи сходознавчих установ знову ж таки потерпає від браку відповідних кадрів. Це говорить про те, що вивчення східних мов у нашій державі слід не згортати, а розширювати, в тому числі й мов народів Центральної Азії, Поволжя, Сибіру і Кавказу.

Історична наука має розвиватися як система і тому для створення повноцінної історії нашої батьківщини потрібно мобілізувати не тільки … «чистих істориків», а й сходознавців, візантологів, полоністів, медієвістів-західників. Тільки в такому разі історична картина України буде багатоплановою, рельєфною і об'єктивною, враховуючи те, що саме сходознавство є комплексною наукою. Крім того з'явиться можливість широкого застосування порівняльного методу при вивченні тих чи інших явищ. … Це стосується і всіх допоміжних дисциплін, таких як історична географія, епіграфіка нумізматика, дипломатика та ін. … Галузями, що потребують співпраці сходознавців, є рання історія Північного Причорномор'я, Степу, взаємодія населення нині українських земель з кочовими народами (проблему побідних взаємин розглядав ще видатний арабський історик Ібн Халдун)…, витоки козацтва, історія Кримського ханату, а також історія інших етносів, що проживають в Україні, але пов'язані зі Сходом (караїми, кримчаки, уруми, гагаузи). … Об'єктивного дослідження, без упередження і стереотипів, що склалися, заслуговують і українсько-кримськотатарсько-турецькі відносини, як у часи національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького, так і в період Руїни і часи пізніші, насамперед, що стосується стосунків Коша Запорізької Січі і Кримського ханату. У цій роботі теж мусимо вивчати і враховувати дані османських архівів і праці турецьких істориків-класиків Середньовіччя і сучасних турецьких авторів.

‹…› У 1989 році в Академії наук складено «Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України» … Треба чим скоріше видати «Подорож патріарха Макарія» по Україні (1654-1656 рр.), причому з урахуванням тексту рукопису, привезеного акад. А. Кримським з Лівану… Оком українського фахівця треба прочитати записки Евлії Челебі і Василя Григоровича-Барського, відшукати і ввести до наукового обігу невидані записки О.Л. Яценка-Зеленського … . Важливою ділянкою для дослідницької роботи істориків і сходознавцями (разом з візантологами) є і ціла тема «Християнський Схід і Україна». Контакти між Україною і християнським Сходом мали постійний характер. … Коли ми вивчаємо релігійно-суспільну історію України, то не слід обмежуватися тільки християнськими конфесіями. В Україні беруть початок два важливі релігійно-суспільно рухи в іудаїзмі – хасидизм і сабатиїзм. … Не можемо забувати і про «джадидистський» рух серед мусульман Криму, який проявився у багатогранній просвітницькій діяльності Ізмаїла-бея Гаспринського (1851-1914.). … Нам треба було б бути готовими до

співпраці з вченими Ізраїлю, Туреччини й арабських країни. А для цього потрібні фахівців – гебраїсти, тюркологи, арабісти … . Конкретні знання з історії, культури, менталітету народів Сходу дозволяють нам запобігти проявам т.зв. «орієнталізму» як в історичних працях, так і в творах художніх. «Орієнталізом» в негативному плані називають (засуджує його, насамперед, американський учений палестинського походження Едвард У. Саїд) вигаданий екзотизм у зображенні історичних подій, життя, звичаїв і вірувань східних народів, що веде до їх приниження і розвитку в них комплексу меншовартості … .

Ще однією пасткою для істориків є «євразійство» – геополітична доктрина російських реаніматорів імперії … . Саме матеріали сходознавчого плану, дослідження результатів політики «реального євразійства», які проводила Російська держава століттями, показують на прикладі долі багатьох азійських народів, котрі опинилися в орбіті російської експансії, всю теоретичну неспроможність цієї ідеї і згубність запропонованого нею шляху. …

‹…› Крім вивчення Сходу в контексті зв'язків українського народу зі східними сусідами, як головного й актуального завдання нашої історичної наука, потрібно думати й про входження української науки у світову науку, в тому числі й орієнталістику. Поки що цю функцію щодо орієнталістики виконувала діаспора в особі сходознавця широко профілю акад. О. Пріцака, який своїми працями дістав справді міжнародне визнання на Заході і Сході, а також Я. Стеткевича (арабіста), Ю. Шумовського (ісламізована Африка), В. Остапчука, Л. Гайди (тюркологія) та ін.

Щоб досягти необхідних успіхів на обох згаданих вище напрямах – складових української історичної науки, потрібно розвивати, поряд з іншим, і фундаментальне сходознавство, без якого неможливий прогрес у вивченні історії України, ні різнобічне опрацювання проблем всесвітньої історії … Історики і сходознавці мають виступити не як конкуренти, а як партнери, координувати свою роботу, спільно розв'язувати масштабні проблеми, які стоять перед українською наукою.

Завдання та теми для дискусій

1. Визначте авторську концепцію мотивації міждисциплінарних особливостей українського сходознавства і зокрема тюркології.
2. Які, на думку автора, існують перспективи розвитку кавказознавства в Україні?
3. Які аргументи можна навести для підтвердження ідеї про комплексність сходознавства загалом і тюркології зокрема?
4. Яке значення, на думку автора, мають архіви Турецької Республіки у справі деталізації історичного минулого України?
5. Кого, на вашу думку, має на увазі автор під концептом «історики-класики Середньовіччя»?
6. У чому полягає авторська критика «євразійства», геополітичної та соціокультурної концепції «російських неоаніматорів імперії»?

Петро Кралюк

Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів

Джерело → Кралюк П.М. Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів. Харків: Фоліо, 2018. 282 с. **Вс 64595**

Передмова. Ставлення українців до тюркського світу не було і не є простим. Українці, їхні предки контактували з тюркськими народами більше тисячі років. Часто це були воєнні конфлікти. Хоча й зустрічалися моменти співпраці. Більше того – можна сказати, що тюркський чинник відіграв помітну роль у етногенезі українців. Натомість «українська кров» давала про себе знати на тюркських землях. Навіть деякі знакові персонажі історії тюркських народів мали українське походження. Одна Настя Лісовська, вона ж Роксолана, чого вартує!

Однак якщо розглянути українську культуру, зокрема історіографію, то тюркський чинник переважно ігнорується або часто трактується в негативному плані. Зовсім недавно світ побачили книжки знаних українських істориків під назвою «Східна брама Європи» і «Брама Європи». У них так чи інакше є намагання представити Україну як «браму», «бар'єр», який захищає європейський світ від руйнівних впливів, що йдуть зі Сходу. І під цими «східними руйниками» переважно розуміють тюркські етноси.

Майже ту саму «симетричну відповідь» маємо в культурах тюркських народів, які контактували з українцями, зокрема в культурі турецькій. Для тюркських авторів українці часто є «невірними» й «нецивілізованими».

Таке ставлення одних до інших, у принципі, можна зрозуміти. Адже українці й тюрки належали до різних цивілізацій. Як правило, їх розділяли й релігійні бар'єри, котрі мали і продовжують мати чимале значення.

Склалося так, що предки українців й самі українці в період Середньовіччя та в пізніші часи в основному були землеробами. Натомість тюркські народи, які сусідили з ними, часто належали до кочівників і займалися скотарством. Звісно, були й винятки. Наприклад, серед українців існували етнічні групи, що були переважно скотарями (наприклад, мешканці Карпат). Так само серед представників тюркських народів, котрі проживали в Північному Причорномор'ї, зустрічалися такі, які віддавали перевагу землеробству. Та все ж, попри ці винятки, протистояння українців і тюрків можна трактувати як протистояння землеробської й кочової цивілізацій.

Це протистояння ніби «роздирало» українські землі й населення. З цього приводу цікаві міркування висловив український політолог В'ячеслав Липинський (1882-1931). Він вважав, що «з погляду політичного

наше географічне положення – найгірше в Європі». Українські землі стають місцем цивілізаційних зіткнень. На них постійно відбувається пересування кордонів між Сходом і Заходом. Липинський твердив, що наша багатостраждальна історія зводиться до фатального питання: *хто – кочівник чи хлібороб – переможе у нас? А* найбільшою нашою національною трагедією є те, що досі не зміг перемогти у нас ані один, ані другий; що ми не стали міцною державою кочівників, державою юрби, державою охлократичною, якою стала заполонена своїми кочівниками великоруська Московщина, але не стали ми державою й хліборобською, бо кочівників серед нас була велика кількість. Тому ми, вважав Липинський, на фатальному пограниччі між «цивілізацією плуга» і «цивілізацією степу». Всі свої войовничі державні елементи ми віддавали кочовій Москві, а найбільше культурні хліборобські елементи – Польщі.

Попри симпатії до «цивілізації плуга» й негативізм до «цивілізації степу», Липинський загалом займає об'єктивну позицію. Він, по-перше, розуміє, що кожна з цих цивілізацій має свої цінності й, зрештою, свою цінність. По-друге, Липинський говорить про те, що українська нація – це поєднання кочівників і хліборобів, між якими йде змагання. Це можна зрозуміти і в тому сенсі, що ця нація виникла як результат синтезу слов'ян-землеробів та тюрків-кочівників.

Переважно в українській культурі, як уже говорилося, спостерігаємо негативне ставлення до тюркських народів. Адже тюрки часто ставали ворогами українців, нищили їхні землеробські поселення. Так, негативне ставлення до степу, а й, відповідно, до степових кочівників, як чинника в історії українського народу, демонстрував відомий географ Степан Рудницький (1877-1937). «Степ, – писав він, – не був первісно родимою ростинною формацією для українців, а страшним диким полем, із котрого, немов сарана, вилітали жовтолиці орди, щоб нищити Україну. Тільки через існування формації степів було середньоазійське сусідство таке злощасне для України, тільки степ давав комонним народам такий добрий пастівник для табунів і отар, такий вигідний шлях на Україну».

Справді, для предків новочасних українців, жителів півдня Давньоруської держави, степ, Дике Поле були чужою, ворожою територією, звідки чекала небезпека. Початково український етнос формувався в лісостеповій зоні, де розташовувалися основні політичні й культурні осередки Русі-України в середньовічний період: Київ, Галич, Володимир (Волинський), Львів, Луцьк, Острог тощо.

Степан Рудницький, як і чимало інших українських авторів, вважав Батиєву навалу великим нещастям для України. «Одно татарське лихоліття, – писав він, – здержало політичний і культурний розвиток України на цілі століття. І хоч набіги комонників спинилися вже в другій половині XVIII ст., то їх сумні наслідки видні донині. *З політичного ослаблення, спричиненого півторатисячолітнім татарським лихоліттям, не може український народ і донині прийти до себе»*.

Антитатарські мотиви були помітні в українському фольклорі. Знайшли вони вияв у літературі, різноманітних мистецьких творах. Принагідно нагадаємо, що фактично перша українська опера «Запорожець за Дунаєм» мала антитурецький характер.

Правда, це лише одна сторона медалі. Кочовий тюркський світ, із яким протягом тривалого часу доводилося контактувати українцям-землеробам, мав на останніх помітний вплив. Тюрки нерідко ставали союзниками українців, навіть родичалися з ними. Наприклад, це стосувалося половців, хани яких мали родинні стосунки із давньоруськими князями, а на початках татарської навали на Русь були їхніми спільниками (мається на увазі битва на Калці в 1223 р.). Деякі тюркські народи чи субетноси (чорні клобуки, татари-ліпки і т. д.) «розчинилися» в українському соціумі, зазнавши асиміляції. Помітна частина українських шляхетських родів мала тюркські корені. На Київщині й Брацлавщині кількість таких становила близько однієї чверті панівного складу.

Явищем, яке зросло на пограниччі українського й тюркського світів, стало козацтво. Козаки не лише воювали з тюрками, але й перейняли від них чимало військових елементів, а також елементів побуту й культури. Нерідко тюрки ставали союзниками українських козаків. Окремі козацькі старшинські роди були тюркського походження. Можна наводити й інші численні свідчення тюркських впливів на український соціум, про що більш детально буде йти мова далі. Вони говорять про те, що між українцями й тюрками була не лише конфронтація, але й співпраця, взаємопроникнення.

Сучасна українська нація, як би це комусь не подобалося, постала в результаті взаємодії слов'янських і тюркських етносів. Загалом переміг слов'янський первень. Українці розмовляють мовою, що належить до слов'янських. Хоча в ній чимало тюркізмів. Також її «співучість» є результатом тюркських впливів. У традиційній культурі українців переважають слов'янські елементи. Правда, в козацькому одязі простежуються елементи тюркські.

Однак в українській культурі, в силу різних причин, було і є намагання затушувати тюркський слід, а тюркські народи представити переважно в негативному світлі.

Певно, пора вже об'єктивно подивитися на історію довготривалих відносин українського й тюркського етносів. Не демонізувати конфлікти, але й не ідеалізувати взаємодію між цими двома сторонами, які представляли різні цивілізації.

Направду, ця історія є цікавою й захоплюючою. Багато в чому вона унікальна. І про цю унікальність треба говорити, а не «ховати» її.

Обри-авари. У «Повісті минулих літ» при описі давніх часів читаємо наступне: «...існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чинили жінкам дулібським:

якщо поїхати [треба] було обривові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, – і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не зостався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», – бо нема їхнього ні племені, ні потомства». Оскільки в цьому повідомленні згаданий ромейський (візантійський) імператор Іраклій (роки правління – 610-641), то описувані події варто віднести до першої половини VII століття.

Звісно, не слід беззастережно вірити «Повісті минулих літ». Ця пам'ятка, як вважають дослідники, з'явилася не раніше початку XII ст. Однак у ній зафіксована більш глибока історична пам'ять. Ймовірно, укладачі «Повісті...» користувалися більш давніми записами, що дійшли з X-XI, а, можливо, навіть із IX століття.

‹…› Варто взяти до уваги, що події в народній пам'яті зберігаються близько 100-150 років. … Те, що пам'ять про обрів зберігалася протягом тривалого часу (кілька сотень років), а потім ввійшла до літопису – факт по-своєму унікальний.

‹…› Наведене вище свідчення «Повісті минулих літ» небагато нам дає інформації про обрів-аварів та їхні стосунки зі слов'янським, зокрема праукраїнським, населенням. … Авари з'явилися на теренах України, зокрема в Північному Причорномор'ї, в результаті Великого переселення народів. …

‹…› Довготривала боротьба Речі Посполитої, Османської імперії з Московією врешті втомила ці держави. Вони почали домовлятися між собою. У 1680 р. Московія уклала договір з Річчю Посполитою, яка остаточно віддала їй Київ. Потім, у 1686 р, ці держави уклали т. зв. Вічний мир, який закріпив між ними поділ України по Дніпру. У 1681 р. був укладений Бахчисарайський мирний договір між Османською імперією, Кримським ханством та Московією. За останньою лишалася територія Лівобережної України, в той час як за Туреччиною визнавалися Брацлавщина, південна Київщина й Поділля. Територія ж між Південним Бугом та Дністром вважалася нейтральною. Ці домовленості робили владу українських гетьманів реальною лише в межах Лівобережної України. Хоча й гетьмани заявляли про бажання керувати «по обидва боки Дніпра».

‹…› «Політика стабільності» була продовжена за наступника Самойловича, гетьмана Івана Мазепи. Відносний мир і спокій, що встановився на українських землях за часів панування цього гетьмана, вартував чимало – український гетьманат «впевнено» здавав свої позиції Московії. Хоча на Лівобережжі практично не велося широкомасштабних бойових дій, але українських козаків посилали воювати на ті терени, де вела війну Росія, зокрема проти Османської імперії й кримських татар.

Гетьманування Мазепи закінчилося трагічно – Полтавською катастрофою 1709 р. Розгромлений російськими військами шведський король Карл XII мусив втікати разом зі своїм союзником, гетьманом Мазепою, на землі, що контролювалися османами. Після Полтавської катастрофи

Петром І почався незворотній процес обмеження автономії Гетьманщини з її подальшою ліквідацією. Причому цей процес здійснювався російською владою паралельно з ліквідацією Кримського ханства.

Навіщо українцям тюрки? … Запропонований автором огляд відносин праукраїнського й українського населення, з одного боку, й тюркського, з другого, не претендує на всеохоплюючий аналіз. Йшлося про інше: дати узагальнений погляд на відносини між цими народами протягом століть, відстежуючи їхню логіку.

На протязі багатьох віків українці та їхні предки воювали з різними тюркськими етносами. Ці війни і в одних, і в других лишили «важку пам'ять». Але, окрім війн, були і мир, і співробітництво.

Зрештою, новочасна українська нація … виникла як своєрідний синтез тюркських і слов'янських елементів, де переважили слов'янські. Подібний синтез (правда, з помітною участю угро-фінських елементів) привів і до утворення новочасної російської нації. Але є одна принципова відмінність між росіянами й українцями в ставленні до тюркських народів. Про це не говорять. А шкода...

Росіяни, незважаючи на значний тюркський слід у їхньому етногенезі, намагаються асимілювати, а то й витіснити тюркські народи. Зокрема, витісняли із «золото ординського простору», намагаючись самим тут утвердитися.

Українці щодо тюркських народів не виявляли подібних завойовницьких намірів. Вони ладні були жити з тюрками по сусідству – хоча, як сусіди, часто сперечалися «за межу», сварилися й билися. Українці уміли не лише приживатися в тюркських соціумах (один приклад Роксолани чого вартий!). Вони також нерідко ставали союзниками тюрків. І якщо в історії маємо каскад російсько-турецьких війн, то маємо також каскад союзів українців з кримськими татарами й турками (це союзи, які укладалися Богданом Хмельницьким, Іваном Виговським, Петром Дорошенком, Петром Іваненком, Іваном Мазепою тощо). Не забуваймо також історію Задунайської Січі й діяння Михайла Чайковського (Садик-паші). Якщо українці й завойовували тюркські землі, то часто це робили під егідою росіян, будучи в їхніх руках «сліпим знаряддям».

Нині українцям варто дивитися не лише на Захід, але й на Схід. Адже хто знає, як повернеться в черговий раз колесо історії. Можливо, ми знову почнемо шукати підтримку в «братів»-тюрків. Таке вже бувало...

Завдання та теми для дискусій

1. Прокоментуйте авторську тезу « … *новочасна українська нація виникла як своєрідний синтез тюркських і слов'янських елементів, де переважили слов'янські* ... » та змоделюйте контроверсійну концепцію для розгортання дискусії на актуалізовану тему.
2. Який джерелознавчий потенціал має, на думку автора, «Повість минулих літ»?
3. Як автор детермінує результати етнічних змін на теренах України у результаті «Великого переселення народів» ?

І. Левіцький*

Татари і Литва на Україні

Джерело → Левіцький І. Татари і Литва на Україні. Київ: Типографія С.Т. Еремева, 1876. 42 с.**

*літературний псевдонім Івана Нечуй-Левицького
** з Бібліотеки-колекції Агатангела Кримського (НБУВ)

З початку тринадцятого віка по Христовому Різдві скоїлось велике лихо на Україні: од сходу сонця, з за великих рік Дону й Волги, з за великого озера Каспійського, з великої й далекої сторони Азії прийшла на Україну татарська орда. Се були не ті невеличкі орди половців та печенігів, що потрошку шарпали українські міста [в оригіналі – города] й села; це була страшна велика орда. Вона налетіла і вкрила Україну, як сарана, що збавля багато хліба на полі. Орда йшла, як пожежа, палила, руйнувала, вирізувала в містах людей до останнього чоловіка, топтала дітей кіньми, і позад неї зоставались тільки руїни та купи трупів. Вся Україна була облита кров'ю, була обсипана попілом пожежі та сухими людськими кістками. Народ утікав в ліса, в очерета та Поліські болота і думав, що сам Бог випустив з пекла такий страшний та лютий народ на кару людям.

Що то був за народ? Звідкіль він прийшов? Чого йому було треба; і на що він так страшно лютував на Україні?

Народ той звався татари або монголи. Татари жили далеко на схід сонця, в Азії, де тепер Сибір, і займали дуже широкі азійські степи на полудні од Сибірі може на чотири тисячі верст. Половці й печеніги на Дону були тільки кінчиком хвоста тієї великої татарської орди. Татари зовсім непохожі з лиця на українців або на німців та французів. … На зріст татари були невеликі й невисокі, не швидкі на ході, але дуже добре їздили на конях, і не тільки самі днювали й ночували на конях, а навіть їх дівчата й молодиці. Татари були одначе веселі, проворні, говорючі, охочі до співів і жартів, були дерзкі, довго видержували голод і смагу і страшно любили війну. Між своїми вони були чесні: їх шатра ніколи не замикались, бо в їх не було злодіїв, але зате ж вони грабували чужих народів і ставили себе без міри високо над іншими народами, бо були горді.

Татари не були хліборобами, не любили орати й сіяти, а були кочовиками товаровиками: на своїх широких степах вони розводили неперелічну силу товару, овець, коней та верблюдів. Вони переганяли великі череди з одного степу на другий, а за чередами переходили й самі з своїми сім'ями. Тим-то в їх не було ні городів, ні сіл: вони жили літо й зиму в шатрах чи куренях, зроблених з хворостин, заткнутих кружком в землю і зведених до купи вгорі. Шатро вкривали зверху повстю, а в середині оббивали килимами. … Татари їли всяке м'ясо, навіть собаче і кінську

здохлятину, і пили кумис, зроблений з кобилячого молока, котре заправляли дріжджами. Того кислого кумису можна було і наїстись, і напитись, і навіть упитися. Татари були дуже нечисті, їли всяку страву руками, обтирали руки об одежу, хоч би вона була й шовкова. … Проти дверей шатра у їх стояли ідоли, схожі на людей. Але, не вважаючи на свою віру, татари дуже поважали чужу віру, магометанську, жидівську і християнську, і навіть християнських священників і архієреїв. Вирізуючи старого й малого, татари ніколи не вбивали священників, а коло самого шатра татарського хана чи царя була християнська церква, де правилася християнська служба божа.

З давніх давен татари чи монголи жили невеличкими ордами, і кожна орда мала свого хана чи царя, 1154 року після Христового Різдва в одній невеличкій орді, аж там де витікає з гір велика річка Амур, на границі Сибіру, став ханом Темучин. Він був дуже високий на зріст, мав велику бороду, дуже широке чоло, не був похожий на татар, але був такий лютий, що варив своїх ворогів в казанах. Кажуть, що до его раз якось прийшов знахар і сказав йому, що він завоює ввесь світ. Темучин пойняв віри і задумав стати великим ханом. Попереду він завоював невеличкі татарські орди, а потім кинувся з Монголії на Китай, найбільше царство в цілому світі, і завоював китайську столицю. Потім з Китаю він пішов на захід сонця, завоював турецьке царство Бухару. Після того він став ханом такого великого царства, якого ще й не було на світі, і назвав себе Чингіс-Ханом, тобто Великим Ханом. Він послав з Бухари двох своїх воєвод, Чепе і Субудая воювати татарські землі коло Каспійського озера; татарське військо обійшло з полудня Каспійське озеро, перелізло через високі Кавказькі гори і напало на половців. Половецькі вже вихрещені хани, Юрій Кончакович і Данило Кобякович, були вбиті, а третій половецький хан, Котян, втік до свого тестя, галицького князя Мстислава Удатного. Котян просив у свого зятя помочі і сказав йому: «Сьогодні татари відняли від нас нашу землю, а завтра візьмуть вашу землю, коли ви не зарятуєте нас».

‹…› От зійшлися всі князі, і всі дружини рушили в похід по Дніпру і стали станом коло Олешок. Тут знов прийшли татарські посли просити мира. Князі не зачепили їх і пустили їх живих. За Дніпром заявилися перші невеличкі татарські полки. Мстислав Удатний перейшов Дніпро і прогнав їх. У вівторок 21 травня військо знялося з місця і рушило в степ. У степу знов воно наткнулось на татарське невеличке військо і розбило його, забравши багато товару. Вісім днів йшли князі степом і дійшли до річки Калки. Мстислав Удатний вигнався вперед, звелів Данилові перейти Калку і сам перейшов слідком за ним. Він не дождався других князів і ввігнався зі своєю дружиною в степ. Перед ним наче з землі виросла страшна татарська орда. Мстислав кинувся на татар з Данилом і з Олегом, князем Курським. Дуже добре вони билися, та сила татарська була велика. Данила ранили в груди, він повернув коня та давай навтіки. За ним побігли і другі князі і сам Мстислав Удатний. Тим часом настигли другі князі з військом і

перейшли Калку. Перед себе вони виставили половців. Татари вдарили на половців, половці не встояли, змішалися і натовпом кинулись на руське військо. Ще руське військо не встигло взброїтись, а татари вже напали на нього і почали страшну різанину. І половці, і руські разом почали втікати. ... Татари вирізали все військо, поклали пов'язаних князів на землі, а зверху помостили на їх дошки, сіли на дошках обідати і подушили князів на смерть. Потім вони гналися за князями до самого Дніпра, вбили Мстислава Чернігівського і шість інших князів. Один Мстислав Удатний з Данилом втекли живими і прибули до Галича.

Великий страх напав на всю Русь. Ніхто не знав, що то за страшний народ прийшов з Азії, і якої віри він, і якого племені. Всі говорили, що той народ навіть не похожий на всіх людей, і що сам Бог наслав його на людську кару. Тим часом татари повернули назад і щезли десь у степу. Вони вернулись до свого Чингісхана в Азію, і довго не було про їх ніякої чутки на Русі.

Тим часом в Азії вмер Чингісхан і перед смертю розділив Велику Орду між синами. Старшого сина Угедея він настановив на своє місце великим ханом над усією Ордою, двом меншим синам дав по орді, а своєму внукові, Батиєві дав Кипчацьку орду, що була коло Каспійського моря, і всю землю Половецьку, з усіма степами коло Чорного моря, і всією землею на заході сонця, ту землю треба було ще завоювати, і Батий рушив свою орду на захід сонця, на Русь. Це вже йшло не військо, а ціла превелика татарська орда. Попереду йшло татарське військо, а за ними сунулась ціла орда з гарбами, з верблюдами, кіньми і отарами овець. Дівчата й молодиці їхали позаду на конях. Коли траплялась на дорозі яка річка, татари надували здорові шкуратяні мішки, прив'язували їх до коней, сідали на мішки і на тих мішках переплівали ріки. Увесь товар і отари вони переганяли через ріки, і вся орда посовувалася на захід сонця, забирала міста, вирізувала всіх людей, і старих і малих, палила й руйнувала усі села й міста. Підступаючи під яке-небудь місто, татари гнали попереду себе завойований народ, веліли йому нести каміння й колодки, вбиваючи слабих і старих, потім засипали й закидали рови під містом, пускаючи наперед чужих завойованих людей. Потім вони розбивали мурované стіни колодками чи таранами і самі вже кидалися на місто, руйнували його, палили, вирізували всіх людей, хоч би вони і самохіть здавалися татарам, і знов ішли далі і гнали попереду себе завойований народ, щоб вигубити его під новим містом.

Що ж робили руські князі, ждучи таких страшних гостей до себе? Те, що робили й попереду: князі сиділи з місця один другого, неначе в тісної баби грались, а про землю, про народ, про оборону царства ніхто і в голову не покладав, доки не накрила їх зверху татарська сарана і не вигубила таки самих же князів з їх дітьми і жінками, з їх боярами і дружиною.

‹...› Саме в той час скоїлось велике лихо на Україні: прийшла з Азії велика Батиєва орда.

Батий вів свою орду не просто на Київ: вище од Каспійського моря він перейшов річку Волгу і вдарився на північ, де тепер живуть руські, чи

великороси. Він попалив усі міста: Рязань, тоді ще невеличку Москву, Владимир, Суздаль, Торжок, вирізав велику силу народу і дійшов аж до Новгорода. Батий не взяв Новгорода тим, що навколо нього були великі болота, а тоді почалася весна, і розлилися ріки. Зруйнувавши північну Русь, Батий в 1239 році рушив на нашу Україну.

З великого степу прийшла татарська орда 1239-го року, напала на Переяслав, вирізала половину міста, а другу погнала в степи в полон. Одну частку свого війська Батий послав на Чернігів. Чернігівський князь, Мстислав виступив проти татар із військом; татари розбили його військо, і сам князь утік в Угорщину. Після того татари спалили місто, вирізали всіх людей, тільки не вбили архієрея, бо татари поважали всяку віру і духовенство. Хан Менгу, Батиїв небіж, поїхав з Чернігова подивитись на Київ і став за Дніпром проти Києва в Пісочному городку. Менгу дивився на Київ з-за Дніпра і милувався містом. Високо на горі стояв Київ, підперезаний білою мурованою стіною; з-за стіни блищали золотими верхами Св. Софія, Михайлівський монастир, Десятинна церква, виглядала покрівля княжих теремів із черепиці всякого коліру. Внизу над Дніпром стояв Поділ із сотнею церков. На полудень од Києва на горі стояв Миколаївський монастир, Печерський, Видубицький. Між ними скрізь на горах тоді ріс густий ліс. Менгу послав в Київ послів і велів віддати йому місто. Кияни вбили послів, а тодішній київський князь Михайло, не діждавши татарського війська, мерщій дав драла в Угорщину, покинувши Київ на волю Божу. Менгу вернувся до Батия, і через рік взимку перед Різдвом у 1240 році Батий прийшов під Київ з усією ордою і перейшов Дніпро по льоду. Татари облягли як хмара теперішній Старий Київ. Татарські гарби скрипіли, верблюди ревли, коні іржали, і од того гуку й скрипу в місті неможна було чути й слова. Татари почали приступати до міста від полудня, де ріс густий ліс, і стали брати Лядські ворота. День і ніч вони били в стіни дерев'яними таранами і таки розбили їх. В Києві князя не було; Михайло втік в Угорщину, а Київ забрав собі Данило Галицький, але сам не зостався в Києві, а посадив тисяцького Дмитра. Дмитро сміливо одбивався від татар на розвалених стінах, а кияни тим часом насипали позад стіни нові вали. Татари прогнали киян в город і зосталися спочивати між стінами і тим валом до вечора й цілу ніч. Тим часом городяни втекли в Десятинну церкву, позносили туди своє добро, збудували кругом церкви дерев'яні стіни, позлазили навіть на церкву. Татари вступили в місто, а тим часом від великого натовпу людей на церкві і в церкві завалились стіни і побили багато народу; на святого Миколая, 6 грудня татари спалили все місто, вирізали всіх людей, тільки не вбили тисяцького Дмитра за те, що він так сміливо боронив місто. «Мати городів руських» вкрилася руїнами і кров'ю і на тривалий час стала маленьким містом.

Із Києва Батиєва орда рушила на захід сонця, на Волинь, забираючи міста і вирізуючи людей. На Волині татари довго стояли під городом Колодяжним, теперішнім Лодижином, над Бугом, і не могли його взяти.

Тоді вони почали намовляти городян, щоб вони віддали їм місто, і обіцяли їх помилувати. Але як тільки лодижинці відчинили ворота, татари вирізали всіх людей до малої дитини. Так само вирізали вони всіх до останку в місті Володимирі Волинському, взяли Берестя, Кам'янець , тільки ніяк не могли взяти Кремінця, бо він стояв на високій недоступній горі. З Волині татари пішли на Галичину, зруйнували всі міста. Галицький князь Данило саме тоді поїхав із сином до угорського короля. Татари взяли Галич. Тисяцький Дмитро побачив, що татари так страшно руйнують Україну, і нараяв Батиєві швидше поспішати далі, щоб угорці не зібрали великого війська. Тоді орда розділилась на двоє: одна частка пішла через Карпатські гори на Венгрію, а друга повернула на Польщу. В Польщі і в Венгерщині татари розваляли і спалили міста і вже хотіли вдарити на німців, але тут проти них вийшов чеський князь В'ячеслав із військом і вперше двічі розбив татар. Тоді Батий повернув назад, дійшов до річки Волги і осівся з усією ордою там, де Волга впадає в Каспійське море. Там на одному острові, між рукавами Волги, він збудував своє становище і назвав його Сарай, а його орда почала зватися Кипчаком або Золотою Ордою. Після татарського нападу Україна стала пустинею.

Міста стали руїнами, люде порозбігалися в ліси на Полісся, поля заросли бур'яном, до Берестя не можна було наблизитися –так смерділи в містах трупи. У Володимирі не було ні одного живого чоловіка, а вся церква була повна кісток; коло Києва лежали великі купи людських та кінських кісток, а самий Київ, що колись був такий великий і гарний, що його можна було прирівняти до Цареграда, став невеличким містом. В Києві колись було чотириста церков, а після татар в ньому ледве зосталося двісті хат. Татари вигубили велику силу народу, побили й розігнали князів. Від чого ж татари так легко розбивали наше військо і брали міста? Від того, що князі вміли брати й руйнувати свої міста, а як прийшли татари, то вони не зібралися усі докупи та не вдарили разом на татар, а оборонялися кожний нарізно від іншого. Татари побили їх одного за одним, бо вони все собі змагалися за міста та за престоли, не хотіли дати помочі один другому, а деякі з переляку повтікали з міст і покидали своїх людей на волю Божу. Татари вміли добре битися, а князі не вміли, або не хотіли боронитися. І сталося так, як пророкував київський князь Ярослав: князі занапастили і себе, і всю Українську землю.

Сівши в новому місті, Сараї, Батий послав своїх урядників, чи як вони звалися, баскаків, щоб вони позаписували всіх людей на Україні од десяти літ, окрім жінок, і по тим книгам збирали податі; всі мусили давати десяту частину свого добра: товару, овець, коней білих, гнідих і вороних, платити подать від ставів, від озер, від млинів і за всяке ремесло [в оригіналі – ремество]. Татари брали собі в орду десятого хлопця і десяту дівчину, а хто не міг платити податі, того або вбивали, або брали в орду. Татари не брали ніякої податі тільки з духовних та з монастирів, бо поважали всяку віру. Од-того тоді стало дуже багато монастирів, бо тільки в монастирях можна було

спокійно прожити. Багаті люде відписували на монастирі землі й гроші і самі постригалися в ченці, і тим-то монастирі стали дуже багаті, мали дуже багато землі і грошей. У самому Сараї був цілий куток, де жили християни; там була навіть християнська церква і архієрей, а деякі хани слухали службу Божу і християнську, і магометанську, і свою язичеську. Один хан сказав, що всякі віри межи людьми все одно, що пальці на одній руці: кожна віра веде до Бога.

В самий час татарського нападу галицький князь Данило поїхав до венгерського короля з своїм сином Левом: він хотів засватати угорську королівну за свого сина. …

‹…› Данило був двадцять п'ять днів в орді, і Батий ласкаво пустив його додому, давши йому право бути князем у своїх землях. Його стріла рідня і знайомі; вони були раді, що Данило вернувся живий і здоровий, але плакали, що Данило, князь Київа і Волині й Галичини, мусив ставати перед татарином навколішки, зватися ханським наймитом, ще й платити Батиєві подать. Татарське ярмо було дуже тяжке для народу, а для князів воно було трохи вигідне: Батий забрав собі всю землю и тепер роздавав землі зі своїх рук князям, даючи їм грамоти, чи по-татарській *ярлики* [курсив авторський] на князівство. …. Він [Данило – *В.П.*] був дуже чесний і гордий для такого поганого діла, він нехтував ханською ласкою, що його самого принижувала, схиляла його горде чоло до землі перед диким татарином.

І він задумав думу: скинути татарське ярмо і визволити Україну з татарської неволі. Та думка не кидала його до самої смерті, і цілий свій вік він тільки гадав і дбав, що одбитися від татар.

‹…› А тим часом Литва допомогла Україні скинути татарське ярмо! Вісімдесят літ панували татари на Україні. Від того часу татари й не зачіпали України, хоч іще двісті літ панували на Московщині.

Після татар і за литовських князів, давні руські князівства розбилися на дві частки. Теперішня Україна і Біла Русь одділилися і почали зватися Литовською Руссю, а давні князівства Суздальське, Владимирське, Ростовське і Московське зоставалися ще довго під татарами і потім; московські князі збили всі князівства докупи, згубивши усіх князів, і збудували велике Московське царство з столицею в Москві, де тепер в тих краях живуть великорусси, чи як тепер на Україні їх звуть – руські.

‹…› Від того часу почалося для України більше лихо, ніж було татарське ярмо. Разом із Свідрігеллом 1452 року надовго замерла Україна. Свідрігелло був остатній, самостійний, український великий князь.

Завдання та теми для дискусій

1. Продовження якого авторського циклу є подана робота?
2. Яке місце посідає розвідка «Татари і Литва на Україні» у формуванні імагологічного дискурсу реалізації образу татар у свідомості українського народу?
3. Які топонімічні обекти та антропоніми статті потребують сучасної корекції?

Л. Левитський (Олін)

Туреччина та її економічне районування

Джерело → Левитський (Олін) Л. Туреччина та її економічне районування. СС. 1927. №1. Київ: Друга друк. вид. «Пролетарий», 1927. 23 с.
Во 806824 / Кримський А.Ю., Хр. № 1433

Досліджуючи турецьке народне господарство, ми повинні насамперед звернутися до тих основних та загальних підвалин, на яких має надалі базуватися економіка країни.

Сучасна Туреччина, не зважаючи на колосальне зменшення своєї території після світової війни (1914 р.), все-ж має значну площу (715.548 кв. км.) у той час, коли густість населення досить слабка (10,66 на кв. клм.) Найбільша рясність населення помічається по узбережжях Чорного, Мармурового та Егейського морів (50-75 душ на кв. клм.) Найменш заселені центральні частини Анатолії.

Туреччину оточує низка морів, які утворюють в берегах Туреччини зручні бухти, затоки й гавані, напр., Золотий Ріг, Смірна, Трабезонд, і які являють собою найкращий, дешевший шлях; ця обставина може спричинитися до щільного економічного звязку турецького народнього господарства, з господарством, скажемо, України, Грузії, то-що. Туреччина є країна надзвичайно гірська й має непропорціонально замало низин чи долин, зручних для широкого хліборобства. … Нарешті, звичайно і флора, яка тісно пов'язана із фізико-географічними і кліматичними умовами, надзвичайно різниться: у надбережних районах вона розкішна вічно-зелена, багата; по центральних – бідна, одноманітна.

На підставі цього коротенького, загального огляду ми вже маємо право розглядати Туреччину в двох її різко- відмінних та характерних частинах: Туреччину узбережну й центральну.

Сільське господарство. На жаль, за відсутністю сталих статистичних даних про стан та склад населення Туреччини, ми примушені користуватися тими круглими та грубими цифрами, що їх тепер досить широко вживається в нашій сходознавчій літературі. Проте, … ми можемо погодитись із Газі-Мустафа-Кемаль Пашею, що нераз казав – «селянин є хазяїн країни», – бо дійсною підвалиною та підпорою народнього господарства Туреччини є селянське господарство. … Сільське населення Туреччини становить приблизно 90 % всенького населення Туреччини, що Туреччина за «головну професію» має сільське господарство. … Це треба мати на увазі «при суждении» про аграрну базу турецької держави. Промисловість Туреччини стоїть, чи має стояти, на другому місці після сільського господарства.

Головними галузями сільського господарства Туреччини є хліборобство, садівництво, розведення інтенсивних культур і, нарешті, скотарство.

У той час, коли придатна для обробки площа складається з трьох четвертин загальної – обробляється лише одна п'ята, або-ж … 12 %; з них 10 % поля та 2% садків. [с. 4]

Решта – 58 % не використовується зовсім. Непридатна земля – скелі, солончаки тощо, становлять лише 21 % …; під лісом – 9 %.

При чому, коли відбити пряму лінію, приблизно від Трабезонду через Анатолію до Олександрети, то перевага щодо кількости землі під обробкою опиниться на захід від цієї лінії. Східна частина – Вірменія, Курдистан, як більш неприступні, менш культурні – обробляються далеко менш.

Обробка надзвичайно примітивна: копаниця та дерев'яне рало являють собою майже всенький сільсько-господарчий реманент. … Треба сказати, що для машинізації оранки тощо, умови, завдяки незначним площам та гірським місцевостям не сприятливі й тому для Туреччини має значіння не стільки трактор, як звичайний метальовий плуг.

Все-ж догідні кліматичні умови й чудовий ґрунт, де тільки можна виправдують себе. На півночі та в центральних районах сіють раз на рік, у південних вілаєтах – двічі.

Хліб сіють переважно у центральних вілаєтах, де ґрунт значно бідніший порівняно із надбережними районами. Населення надбережної смуги, де ґрунт дуже родючий, м'який та теплий клімат, гарне зрошення і випадає значна кількість атмосферних опадів – не охоче береться до хліборобства й заходилося коло більш прибуткових культур, от як: тютюн, виноград, тутове дерево (шовковиця), оливне дерево, овочева садовина, або просто городина. Дійсно, економічно вигідніше замінити, порівняно дешеве, збіжжя на більш прибуткові інтенсивні культури. Виникає, мовляв, «атрофія» хліборобства, а «хліб насущний» у звязку з традиційним турецьким бездоріжжям, що унеможливлює приставку власного хліба з центральних хліборобських районів до надбережних районів, доводилося довозити з-за кордону. Ця обставина, як ми побачимо далі, спричиняється до «благоприятной коньюнктуры» для імпорту до Туреччини (в надбережні райони) чужоземного хліба, хоча-б українського або кубанського. [с. 4]

Культурна площа (12 %) під культурами розподіляється приблизно таким чином: збіжжя займає більшу частину цієї площі, а саме: 7,3 %; інтенсивні культури: виноград, оливні, фігові, тутові, абрикосові, горіхові, овочеві дерева – приблизно одну шосту; і спеціяльні культури: бавовна, тютюн, мак, льон, конопля, кунжут, аніс, сезам – займають близько одної восьмої культурної площі.

В Туреччині головний хліб – це є пшениця. Далі йде ячмінь і пшеничка і, нарешті, на четвертім місці стоїть жито, що відограє у споживанні

незначну ролю … . З іншого збіжжя в Туреччині зустрічаємо просо, овес капліджу, риж.

‹…› З хлібних (пшеничних) районів можна зазначити отакі: найбагатший Аданський район, також – Ерзинджанський, Мурад-Чайський; значну кількість пшениці висівають по долинах – Нижній Пасинській, Верхній Пасинській, Мушській, Буланихській, також по течіях річок: Сакарії (Ескішегір), Кізил-Ірмак (Сивас), Єшіл-Ірмак (Амазія), Гек-Су та по віластах Конії, Кютагії, Ангори, Кір - Шехіра, Балікесрі, Бурдуру, Урфи, Діарбекіра, Газі-Ейнтаб. Ячмінь сіють у районі озера Ван, по узгіррях Вірменії та Курдістану, де пшениця, рослина з довшим вегетаційним періодом, не має сприятливих умов. З інших ячміневи районів треба рахувати Карс, Ардаган, Мамурет-ель-Азіс, Малатію [с. 6]

‹…› Цікаво відзначити, що турецький буряк має дуже малий відсоток цукру й тому існування турецької цукрової промисловости поки що досить проблематичне. Є підстави гадати, що «цукряність» турецького буряку залежить … від самого складу грунтів.

На другому місці щодо площі, проте на першому щодо прогресії прибутків стоять інтенсивні культури. … Решта культур, що належать до цієї групи, як напр. кавові, помаранчові, цитринові дерева, фінікові, банановi пальми, займають лише 1,5 % усієї культурної площі.

Виноградники розповсюджені по узбережжях Егейського Середземного та почасти Чорного морів, в районах … м.м. Смірни, Айвалика та в численних інших пунктах, по узбережжі Мармурового моря (Ізмідська затока), по течії Кізіл-Ірмака (Ангора), в районі Трабезонд-Ризе-Сюрмене, в Діарбекірському віласті, в Токаті, Амазії, Кайсаріє. Оливні, масличні гайки культивується переважно в Західній Анатолії в районах м.м. Айдіна, Айвалика, Кюрлука, Едреміда та по узбережжі Мармурового моря. Кавові деревця на півдні Туреччини дають гарні врожаї чудового «мокко», яке вживається майже все виключно на місці.

Цитринові й померанчові гайки розповсюджені по узбережжях – в Аданській низині, в околицях м. Адалії, м. Мерсини, м. Паяс та в районах м.м. Ризе й Сюрмене. Туреччина переважно продукує померанчі, в той час, коли цитрину иноді навіть імпортується з Італії та Сірії. Найбільшої слави своїми померанчами зажила місцевість Дорт-Іол, що залягає по узбережжі Іскандерун-затоки майже на кордоні з Сірією. [с. 7]

‹…› Овочеві садки зустрічаються скрізь, проте велике, промислове садівництво зосереджено в Західній Анатолії, по Чорноморському узбережжі та в басейні р.р. Тигра і Єфрата. Якістю та кількістю досить високо стоять овочеві райони: Мармуроморського узбережжя (м. Перама), Егейського узбережжя, Чорноморського узбережжя (м. Сіноб).

Тутові дерева (шовковиця) ростуть у значній кількості переважно в районі м. Брусси 1. Головне призначення: листя йде на годівлю шовковичної черви. Крім Брусси – центру шовкової промисловости, тутові дерева плекає населення й у районах Адалії, Мерсини, Харпута та в

Чорохським краю. Горіхи ростуть переважно в районах м.м. Трабезонда, Тіреболі, Каразунда, Орду та інш.

‹…› Тютюн займає головне, коли не перше, місце в турецькому експорті і культивується населенням майже по всіх закутках Анатолії. Але економічне значіння мають лише отакі райони: Чорноморський (м.м. Самсун, Бафра, Аладжам, Трабезонд), Егейськоморський (Маніса, Касаба, Тире, Пергама) й Мармуроморський район (м.м. Брусса, Ісмід, Балікесрі). Проте найбільш відомі самсунські та бафрські тютюни. [с. 8]

‹…› Досить поширені в Туреччині плантації опійного маку відограють найважливішу ролю серед провенансів Смірнської економічної зони. Проте, головні центри продукції опію являють: Афіюн-Кара-Гіссар, Ушак, Спарта, Бурдур, Ак-Шегір, Кютахія, Сімав, Токат й ін. Першосортовий опій іде з Ушака, Іслам-Кею (коло Спарти), Токата.

‹…› Скотарство в загальному турецькому масштабі відограє другорядну ролю й лише у курдського населення стоїть на першому плані. Перше місце в скотарстві так кількістю, як і важливістю належить дрібному товарові – вівцям та козам. Вівці курдючних порід дають м'ясо та вовну. Кози т. зв. ангорської породи дають славнозвісний могер – довгу шовковисту вовну та набіл (молочні продукти). Кіз розводять не тільки на центральному плато в межах ангорського вілаєту, але майже по цілій Анатолії. Ангорська коза дає на рік 3-5 $^1/_2$ фунтів надзвичайно цінної вовни. … Коней розводять мало. Лошата малосильні, за винятком гарної черкеської породи, що її розводять на північних виступах Антіатавру … черкеси. Для потреб сільського господарства розводять буйволів, якими орють землю, возять гарби: мулів, і шаків. верблюдів, що їх широко використовують у транспорті.

‹…› Наприкінці … відзначимо цілу низку чинників, що гальмують розвиток сільского господарства – головної бази всієї Турецької республіки. По-перше, надзвичайно зле відбивається на економічному житті країни обмеженість мережі шляхів і навіть повна відсутність шляхів сполучення в деяких районах. … Далі іде недостача, чи відсутність власних капіталів (податкова система, важкі орендні умови призвели турецьке селянство до значної заборгованости). Слаба заселеність Туреччини (10,66 на 1 кв. км.), а звідси гостра постановка питання про робітничу силу, а також чимале скорочення робочої худоби, яке виникло у наслідок світової війни, а ще більш через окупацію р. 1922 греками Західньої Анатолії, теж стає на перешкоді інтенсивному економічному відбудуванню молодої Туреччини.

Промисловість. Надзвичайно мало обслідувано не тільки нетра Туреччини, але й саму поверхню її. Проте, навіть ті початкові обслідування, що зробили німці під час світової війни, дають змогу говорити, що нетра Туреччини багаті на підземні скарби. Ледве не на самій поверхні та ще біля морського берегу знаходяться значні шари кам'яного

вугілля. Знайдено поклади лігніту, нафтові місцеродження, руди хромові, залізні, манганові, мідяні, сірчані, олив'яні. [с. 12]

‹…› На першому місці серед добувальної промисловости стоїть кам'яновугільна. Здобування кам'яного вугілля переводиться в районі Ереглі, Зонгулдак, Амасра, Козлу в 12 великих рудніх та 128 шахтах. Цей район охоплює площу до 5.000 кв. км. Могутні шари доброго кам'яного вугілля лежать не дуже глибоко, а іноді навіть виходять на поверхню. Всенький басейн прилягає до Чорноморського узбережжя, на протязі 130 клм. і порт Зонгулдак, що спеціяльно збудований для експорту вугілля, знаходиться у віддаленні від центру Туреччини – Стамбулу на 20-22 годин морської подорожи. [с. 13]

‹…› Наждачне каміння, що зосереджене у нетрах Лідійського вілаєту, експлуатує англійська фірма. Поклади наждаку в 40 мілях від Смірни між Тире й Зокією є одні з найбільш могутніх джерел наждаку в світовому маштабі. … Світовий ринок має лише єдине джерело морської пемзи – поклади в Анатолії в районі м. Ескішегір (Сепеджі, Кеміклі, Сарісу-Оджак), що постачають її в значній кількості. … Досить численні розробки олив'яних та мідяних руд зустрічаються так у Західній Анатолії, як і у Східній. З олив'яних відзначаються копальні Баліа-Кара-Лідін, Булгор-Маден. … [с. 15]

‹…› Для потреб текстильної промисловости є власна сировина: бавовна надходить з Кілікії, де в районі м.м. Адана й Мерсина функціонує 8 «бавовночистилок»; вовна та могер ідуть з Ангорського вілаєту, шовк – з Бруського вілаєту та з околиць м.м. Адани та Мерсини. Виробляється тканини шовкові, паперові, хустки, білізна, простирадла, рушники (мохнаті), килими, грубе сукно та тканини з вовни. Центр текстильної промисловости Туреччини є безсумнівно м. Брусса та Бруський вілаєт. Виробництво килимів зосереджено переважно в Смірнському вілаєті (Бергама, Манісса, Пандерма) та на околицях м. Кайсаріє, Ушака, Херикей. В Ангорському вілаєті та на околицях м. Ерзинджана килимове виробництво має вже цілком кустарний характер. [с. 16]

Тютюнова промисловість (тютюнові та цигаркові фабрики) скупчені переважно по районах тютюнових плантацій Чорноморського узбережжя. Тютюнові фабрики працюють у м. Бафрі (3.500 роб.), у Самсуні (1.000 роб.), Аладжамі, й Трабезонді (близько 500 роб.).

‹…› У харчовій промисловості значну ролю відіграють: виробництво маслинної олії, мукомольна справа, сушіння, в'ялення овочів та виноробство. Сушіння, в'ялення овочів виноробство та виробництво маслинної олії головне провадиться містами Егейського узбережжя, як напр. Смірною, Айвалі, Скаланова й др. Млини крім того розкидано й по центральних районах Туреччини.

Торговля. Передвоєнних часів зовнішня торговля Туреччини ввесь час зростала. Збільшення від р. 1909 по р. 1912 становить приблизно 50 %. … Після війни та економічного занепаду Турецька республіка починає

поволі налагоджувати своє господарство та відновлювати торговельні звязки з іншими країнами. Останніми роками Туреччина починає вирівнювати свій торговельний баланс, збільшуючи експорт своїх провенансів та скорочуючи імпорт, через запровадження високих митних тарифів. Року 1924 Туреччина імпортувала на 193.611 тисяч тур. лір, а експортувала на 158.768 тисяч тур. лір.

Турецька торговля зосереджена переважно у кількох великих торговельних центрах, а саме: у Стамбулі, в Смірні, в Мерині та в де-яких чорноморських портах. [с. 19]

Районування. До останнього часу в літературі можна відзначити лише одну спробу районування сучасної Туреччини (Анатолії). Згідно з цією пропозіцією Туреччину поділено на три характерні райони: 1) західній – промисловий, 2) середній – хліборобський та 3) східній – скотарський.

У цілому районовувати Туреччину – надзвичайно важка річ, бо виділення окремих, характерних, економічних районів дуже ускладняється, по-перше, недорозвиненістю турецької промисловости, що часто-густо недалеко пішла від кустарництва, а по-друге, деякими особливостями поверхні Малоазійського півострова: річ у тім, що низка річних долин, які глибоко запали серед гірських плато, ланцюгів, узгір, чергується з останніми. По яйлах (гірських лугах), таким чином, існує скотарство, а поруч у долинах зеленіють ниви, квітнуть садки й розляглися плантації. Така мішанина «земледельческих» (нижче) з «скотоводческими» (вище) районами панує й у Курдистані й у Арменії; також і в центральній Анатолії. Згадаємо хоча б Центральне Ангорське Плато.

‹…› Проте, коли уважніше та детальніше розглянути сукупність грунтових, кліматичних, економічних умов – все-ж можна зробити висновок, що в деякій мірі районування сучасної Туреччини можливе. [с. 21]

‹…› Районізація Туреччини приблизно відповідає отакій схемі:

І. Надбережні промислові райони:

Середземноморський:

а. Кілікійський район виробництва бавовни,

б. Адалійсько-Мерсинський район шовківництва.

2. Смірнський торговельно-промисловий район (виноробство, хемічна, харчова, килимова продукція).

3. Бруський текстильний район (шовкові, бавовняні тканини, килими).

4. Стамбульський торговельно-промисловий район (текстильний, харчовий, лісопильний).

5. Чорноморський:

а. Зонголдакський кам'яновугільний район

б. Бафрсько-Самсунський район тютюнового виробництва

в. Синобський район промислового садівництва

г. Арганський мідноносний й інш.

II. Центральні сільсько-господарчі райони:
1. Хліборобські:
а. Аданський (пшеничний).
б. Приєфратський (пшеничний)
в. Сакарійський (пшеничний),
г. Ванський (ячміневий),
д. Фракійський (кукурудзяний),
е. Марошський (рижовий)
ж. Афіюн-кара-Гісарський (маковий)
2. Субальпійські скотарські:
а. Ангорський район (кози),
б. Вірменський (скотарський),
в. Черкеський (конярство)
г. Курдистанський скотарський район (вівці, худоба).

Завдання та теми для дискусій

1. Який тематичний кластер української тюркології «відкриває» аналізована розвідка? Визначте, чи розвивалася ця тема у наступні роки та періоди?
2. Які аналітичні дані отримує сучасний читач з тематики перспектив розвитку економіки Турецької Республіки?
3. Проаналізуйте схему диференціації території Турецької Республіки на економічні регіони та порівняйте її з сучасною системою економічного адміністрування у країні.

Кость Широцький

Туреччина в картинах Т. Шевченка

Джерело → Широцький К.В. Туреччина в картинах Т. Шевченка. Київ, 1915. - 91-98 с. Витяг зі: *Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914)".* Вид. Українського Наукового Товариства в Києві.
Б.ц. Історична бібліотека 75.09 Ш64

Серед картин Тараса Шевченка бачимо цілий ряд східних турецьких жанрів, котрих автор на ділі ніколи й ніде не бачив, а певно писав знаючи їх лиш збоку, примушений до такої роботи якимись незрозумілими на перший погляд винадками, або забаганками.

‹…› Найперші турецькі сцени серед рисунків Шевченка належать до виданого ним І-го випуску відомої «Живописної України», (Санкт-Петербург, 1840 р.), де маємо ришину з його ж картини: «Дари в Чигирині»; та ще до його власних ілюстрацій «Історії Суворова» Полєвого, що вийшла в Петербурзі р. 1843. В такому ж самому дусі й ранні акварелі Шевченка: «У Гаремі» (1841 р.; в Чернігівськім музеї Тарнавського).

«Дари в Чигрині» власне малюють сцену з української історії, але Шевченко хотів внести в неї елементи народности, й через те дав фігури послів з дарами в їх національних убраннях і в національному вигляді; за столом у гетьманській горниці сидять, дочикуючись Б. Хмельницького, посли московський, татарський і турецький. Характерна тут постать турчина – висока в чалмі з довгою бородою і ножем за широким поясом; ця заучена, майже абстрактна фігура, в цій самій поставі, зустрінеться в Шевченка багато разів, і насамперед у рисунках до Суворова. … .

У рисунках до «Історії Суворова» Шевченка писав російські походи в Крим й Туреччину. Змальовуючи воєнні сцени, він завжди вибирав і вкладав в них те, що йому подобалося. Через те в ілюстраціях є й елементи Туреччини …, особливо в рисунках до другої турецької війни, де Суворов орудував під знаменами Потьомкіна, який марив, щоб вигнати турків з Європи.

Слідуюча робота Шевченка в цьому напряму – акварель «У Гаремі» 1841 р. … – уявляє негриню, що покриває покривалом розкішні груди лежачої одаліски; при вході сивий бородатий турок з чорним хлопчиком; здалека видко пейзаж – мінарети й високі кипариси.

‹…› На екскізах та в самій картині повторені знаємі нам фігури Турчина; й такий самий хлопчик арап, який був в «Історії Суворова». Пейзаж-кипариси й мінарети – теж подробиці штафажу шабльонованої Туреччини. Таку обстановку Туреччини змалював Кароль Брюлов і тут теж кидається в очі брюловський відтінок творчості Шевченка, котрий

вився і у Брюлова й почав свою діяльність з Туреччини, котра була в Брюлова.

Справжні східні жанри Шевченко зобачив доперва на засланню, але не турецькі, й через те він не кидав своєї вивченої Туреччини й там.

‹…› Приглядаючись в засланні до східного життя й природи, Шевченко став реалістом, звертався до майстрів світописи, що самі вчилися на сзідних мотивах (Рембрандт) й після того ще з більшого впертістю повторював свій уподобаний мотив.

Сюди одначе не належать рисунки киргизів, туркменів й інших східних народів, серед котрих йому довелося бідувати. Мова йде таки про жанри турецькі. Туреччина Шевченкові аж снилася на засланні. 19 июля 1857 року він пише: «Морфей переніс мене в якийсь східний город, утиканий як шпильками високими мінартетами». Там же Шевченко збирався писати поему зі східного життя «Сатрап і Дервіш», та не знав, як бути з жінками.

‹…› Після заслання Шевченко перестав писати кладовища киргизів і східну природу. Він згадав про значвннє літератури, театру і про своїх турків; він прирівнював свої твори тодішніми поемами, комедіями і балетом.

‹…› «Притча про виноградарів» дуже доброї роботи. Постаті її становлять деякий виїмок в характері східних персонажів Шевченка пройнятих досі заученим академічним духом, якого тут Шевченко позбавився.

До цієї пори артистичної творчості Щевченка поруч з рисунками з життя України належать … ще «Турчин з одаліскою на килимі» …, «Сон у гаремі», «Хмельницький перед ханом» … та кілька окремих одалісок. Рисунок олівцем «Турчин з одаліскою на килимі» інтересний тим, що подушку й килим, на якій вони дрімають, Шевченко зрисував з власного килима, який значиться в описах його добра залишеного по смарті. Композиція ж сама проста.

‹…› «Сон у гаремі» нарисовано теж олівцем. Старий (у знайомому вигляді) турчин сидить, а на його колінах заснула гола одаліска; у двері заглядає друга жінка. …

В описі картин Шевченка, проданих Санкт-Петербурзькій громаді 1861 р., значиться також «Бахчисарайський фонтан» (рисунок карандашом, офорт і фотографія), «Гарем» (сепія), «Султан» (рисунок карандашом). Бахчисарайський фонтан напевно наслідував або й повторював живописні групи фонтану Брюлова.

Окремих тих чарівниць певно повторювали окремі одаліски Шевченка. Одна така одаліска є у Резвого у Петербурзі незвичайної краси: напівгола вона спить, повернувшись спиною до глядача, на ліжку, вкритому зеленою з червонимим пасьмами ковдрою. Біля ліжка стілець чи скриня з червоною одежою; за ліжком завіса червона з турецьким орнаментом; делікатні, тонкі форми з ніжно виписаними ногами.

Нарешті до цього роду утворів Шевченка треба занести і попсований від часу рисунок олівцем: «Хмельницький з сином перед кримським ханом» … : хан в центрі возлежить; поза, одежа і кинджал за поясом у нього як раз у рисунках до Суворова …, або у «Гаремі» 1841 р. Хмельницький входить в намет, здіймає шапку й вклоняється … .

Як бачимо «Туреччину» Шевченко змальовує і в рисунках олівцем, й в акварелях («У гаремі» 1841 р.; «У гаремі», сепія, 1859 р.), і в гравюрі («Дари в Чигирині», «Притча про виноградарів»). Лиця всіх його східних персонажів спокійні й без життя: безстрастно й механічно вони роблять свою роботу; так і видко, що взяті не від життя, а вигадані фантазією.

‹…› Тоді дійсно в моді в російські публіці були турецькі школи, турецькі теми в поезії (твор Державіна або Жуковського). Ролі коханок та одалісок на ту пору були звичайні в театрах. … Східні норови були по душі російським барам, котрі уявляючі з себе якихось східних державців, обставляли себе й відповідною обстановкою. Дівки-арабки з східними опахалами на фоні снігових заметів в поміщицькому російському побуті кріпацької пори як не здавалися кумедними, а були таки річю реальною.

Тоді ж піпла Туреччина і в штуку декоративну. Пацьоркові й волочкові (гарусні) вишиванки; килими й мальовані картини показували східний турецький побут. Вишивки терплячих старих пан та двірських дівок, канапи й ширми з турками в гаремах – це неодмінні прикмети кріпацької штуки. Постаті турків у чалмах, негрів та китайців клалися не лише у кімнатах для окраси, а навіть у застінних нишах домів та на мурах. Були такого змісту статуетки й в обстановці Шевченка.

‹…› От такі обставини й утворили жанри Шевченка. Найближчий учитель його К. Брюлов був теж вельми охочий до таких тем й це конче треба пам'ятати, пояснюючи турецькі мотиви в художницьких роботах Шевченка; але у Брюлова ці теми … не були мертві й заучені. Він змальовував на самому ділі те, що сам бачив, бо не раз бував на Сході, а Шевчено списував те, що бачив у своїй уяві, у театрах, та на чужих картинах, про що свідкують його копії цього напрямку.

Знаємість Шевченка з Брюловим сталася саме при цій обстанові: Брюлов кінчав рисунок сепією «Спящая одалиска» для альбома Владіславлєва, а Шевченко голосно читав йому книжку. <…> Від того й рисунки Шевченка до «Історії Суворова», виконані в ту пору, віддають Брюловською Туреччиною, а у Брюлова її було чимало: «Сон туркені», «Сон грекині», «Прощанє Арапа Петра І-го», «Мрія турчина про рай», «Туркеня у вікні», «Одаліска на канапі», «Константино-польський ринок», «Бал у австрійського посла в Константинополі», «Турецьке кладовище у Скутарі», «Солодкі води в Азії», «Східна лазня», «Поле битви християн з сарацинами», «Бахчисарайський фонтан», «Туркеня» (Румянцевський музей). З бахчисарайського фонтану Шевченко зробив здається вищезгаданий офорт, котрий є вельми рідкий.

‹…› Вплив Брюлова на Шевченка виявився в тому, що він позбавив його смілості давати життя в правдивому неприкрашеному вигляді, закинувши геть всяку живописну умовність. Така й Брюловська «туреччина».

Одначе Брюлов, коли змальовував турецькі сцени, то був дитиною свого часу; через нього, таким чином, на Шевченка впливали інші майстри, котрі сотворили цю моду вперед на Заході, а після занесли її в двори російських дідичів. Такі турецькі образки були до Брюлова навіть у Росії, напр., в ілюстраціях до творів Державіна СП. 1831 р., в картинах Тореллі … й навіть у народніх лубочних картинах, як от «Азовське взятіе» Шхонебеха, цілий ряд картин на події в Туреччині з року 1768-1775 (війни закінчені Кучук-Кайнарджійською згодою).

‹…› За кордоном же мода на східні мотиви захоплювала в свій час найвизначніших артистів і письменників Франції, таких як от: Шасеріо, Делякруа, Декан, Жерар-ді-Нерваль, Гіго. Мусульманський схід був дляя них джерелом плодючого натхнення… . Там вони брали мотиви повні справжньої екзотичної краси, наївної, соняшної, котрої у Брюлова й Шевченка лиш блідий відблиск. Шевченко виявляє нервовість лише в картинній декорації гаремів і часом лиш дає благородні й значні образки жіночої наготи.

До перечислених французьких майстрів «Туреччину» в європейську штуку введи наслідуватели Ватта, що розписували карети, ноші та кімнати кольористими пастушими сценами, одягаючи своїх осіб в східні одежі по китайському й турецькому. Ця галузь декоративного мистецтва розповсюдилася по всій Європі й лишила свої сліди у нас аж у творах Шевченка. Вона була улюбленим декоративним мотивом для французьких художників Ю. Ватта, Шардена, Декампа, Фраюнара, де-Труа, Шаоля Куателя, Ван Льоа. Від них навіть романтична література й філософія XVIII в. любила вводити фантастичний елемент Сходу.

‹…› Фламандські художники другої половини XVII в., між іншим Теньере, котрого так любив Шевченко, теж серед крикливих екзотичних птахів, папуг, фазанів давали фігури китайців і татар.

Одначе первісні турецькі елементи маємо не тут, а у ранійших майстрів … – в релігійних сценах Старого нового завіту. Дієві лиця вбрані в східні одежі в образах Жегана Фуке («Іов з друзями»), Антона Віваріні («Поклоніння вохвів»), Гауденціо Феррарі Діріка Боутса («Збирання манни»), Рембрандта та інших. Потім елементи східнього побуту, хоч і в фальшивих формах, розповсюдилися через Голандію і Францію всюди, в тім разі й на Україні, де теж стрівалися ці подробиці на образах (в Лаврі описує Павло Алепський), хатніх малюваннях (у Вишневецькому замку), килимах (до XVII в. їх привозили зі Сходу, зі Стамбулу й Хоразану, а після виробляли й тут на місці). В садах панських теж пристроювалися на турецький або китайський лад усякі гроти, мечетки, водограї, симболи та

алегорії. Фігура турчина, татарина й хивинця з мавпою зосталися декоративним елементом на протягом XVIII віку й до полов. XIX в.

Грація Ватта в Франції знакла з часів Давида, але сцени східного змісту були вже улюбленими й їх утримали згадані вище пізніші майстри, що передали їх Брюлову та його школі.

Штука взагалі, таким чином, не може поривати всякі зв'язки з попереднім і послідуючим моментами, штука окремого народу не може збутися зносин з рештою людськості. Так і самобутність Шевченка треба шукати не в окремих взятих самостійних мотивах, а в їх скупленю й взаємному зв'язку з близькими по духу й часу чужими явищами, а також в загальних наслідках від цього взаємовпливання.

Коли в рококо турки та китайці були тільки замаскованими французами й т.і. для відживлення загального тону рококо, то такими сі турки були й Брюлова з Шевченком: тут вони маскували нудне життє російського сатрапоподібного напів-азіатського панства і з сього боку вони цінні як щось своєрідне, як пам'ятка певної історичної доби, як наслідок певних артистичних впливів. Східні мотиви правда писалися Шевченком по шаблону, але ж вони і взагалі були в Росії шаблоновими і мертвими заученими формами для правдивішої обстанови внутрішнього і зовнішнього життя російських «дворянських гнізд», як того вимагало життє.

Піля скасування панщини в Росії починається нова доба, культура «дворянського гнізда» вихована в Росії, вмирає і сходить у могилу забуття, люди нашого часу все ж таки згадують з жалем деякі чудернацькі, але красні сторінки цього недавнього минулого. Шкода явищ нігде крім Росії не повтореного; без кріпацької культури навіть Шевченко був би не той.

Для нас дітей XX віку принадність Туреччини Шевченка в значній мірі згублена; нині визріли нові погляди на фраби, композицію, теми штуки і навіть на саме життє.

Завдання та теми для дискусій

1. Визначте, якою була авторська мотивація до написання аналізованого огляду.
2. Яке місце і вплив на творчість Т. Шевченка мала концепція «*виученої Туреччини*» і які наслідки такого впливу можна спостерігати, аналізуючи сучасний мистецький дискурс України?

Елла Циганкова

Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926-1930)

Джерело → Циганкова Е.Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926-1930). *СС*. 2006. № 1. С. 5-20.; *СС*. 2006. № 2. С. 11-23.

Україна до середини 20-х рр. не мала постійних центрів сходознавчої науки, лише у ВУАН існувала кафедра А.Ю. Кримського і Гебраїстична комісія. Однак загальний потенціал був високим, що обумовлювалося й історичною традицією, і потребами сучасного політичного та економічного життя. Склалося так, що сходознавчі дослідження розвивалися насамперед у великих містах – Києві, Харкові, Одесі. Тут виникали курси східних мов, читалися окремі курси з історії, філології, мистецтва Сходу в університетах, зорганізовувалися семінари й певні групи зі спільними інтересами.

Багато питань поставало і під час господарчої, політичної, дипломатичної діяльності республіки. Існували торговельні відносини з Туреччиною, Персією тощо, розвивалися культурні зв'язки, діяли повпредства. Отож на Україні існували умови для виникнення сходознавчої асоціації на кшталт ВНАВ. [с. 5]

Поштовхом для її створення стало рішення Раднаркому УРСР про організацію в Харкові Українсько-Східної торговельної палати з представництвами у Києві та Одесі. Перед асоціацією ставили суто практичне завдання: сприяти господарчій діяльності країни; ініціаторами й організаторами стали високопосадовці Торговельної палати і відповідних наркоматів. [с. 6]

‹…› Ініціативна група виробила статут нової установи. Її мета визначалася так: всебічне вивчення країн і народів Сходу, а також поширення наукових та прикладних знань про них; Асоціація об'єднує на території УСРР всі товариства та організації, що мають стосунок до Сходу; на підставі угод з ними використовує їхні наукові сили, матеріали, *книгозбірні*, *архіви*; вона має право відкривати свої філії та інформаційні бюро за кордоном … ; до неї входять два відділи: політико-економічний та історико-етнологічний; асоціація утворюється при ВУЦВК УСРР і звітує йому, а безпосередньо керує нею Укрнаука … . Також зазначалося, що членами асоціації можуть стати всі спеціалісти-сходознавці, "практичні робітники Сходу", особи, котрі цікавляться Сходом і роблять асоціації послуги. Її головний керівний орган – з'їзд – скликається не рідше ніж раз на рік. До статуту додавалася пояснювальна записка про цілі та

завдання ВУНАС, де підкреслювалося, що Асоціація вивчатиме Схід радянський і закордонний, а саме: географію, економіку, політику, право, історію, археологію, етнографію, лінгвістику.

Операційний план Асоціації на 1925/26 рр. відзначався великим розмахом. Передбачалося виявити і взяти на облік усі сходознавчі сили й засоби, сприяти організаційному оформленню Київської та Одеської філій, а також Катеринославської; заснувати гуртки; створити каталоги, картотеки або відділи сходознавчого напряму в книгозбірнях Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава; встановити зв'язки із Всесоюзною науковою асоціацією сходознавства, академіями наук СРСР, України та інших республік, брати участь у сходознавчих експедиціях. Науково-дослідні праці згрупували по відділах. Політико-економічний – досліджував сучасну економіку Туреччини, Персії, Монголії, Китаю, особливо – селянське питання у Туреччині та Персії, а також економічні зв'язки України з радянським Сходом. Увага приділялася вивченню окремих проблем зовнішньої торгівлі СРСР і УСРР із Туреччиною, Афганістаном, збиранню й систематизації законодавчих актів і судових рішень з метою написання нарисів чинного права східних країн. На історико-етнологічному відділі планувалося досліджувати мову, побут і культуру східних національних меншин, які мешкають в Україні (нащадків татар, «айсорів» та ін.), укладати для них хрестоматії, підручники тощо… . Окремими пунктами стояло написання турецької та японської граматик, обстеження місць проживання караїмів у Криму, дослідження караїмської мови й вивчення східних елементів в українській культурі. Передбачалося провадити спеціальні експедиції та екскурсії на північне узбережжя Чорного моря задля ознайомлення з античними грецькими колоніями, лінгвістичними особливостями мов народів Криму, відвідувати музеї Харкова, Кавказу та ін. Не оминули увагою і навчально-педагогічну роботу; в її основу було покладено організацію курсів живих східних мов у Харкові та Одесі за прикладом київських, котрі існували вже багато років, і створення українських підручників з турецької та японської мов. Велике значення надавалося видавничій діяльності – … видання двомісячника з двома відділами – політико-економічним та історико-етнологічним (6 друк. арк.). Крім того, планувалося публікування російською та українською мовами популярної бібліотеки сходознавства – брошур про Туреччину, Персію, Аравію, Афганістан, Китай. Окремою позицією виділено видання вибраних праць власної сходознавчої літератури і наукового доробку членів асоціації. [с. 10]

‹…› За задумом її організаторів діяльність ВУНАС мала бути багатоплановою. Окрім курсів східних мов, наукових та інформаційних доповідей, розробки рекомендацій для практичної діяльності відповідних установ тощо, діяла доволі широка програма експедицій, відряджень, подорожей. Приміром, за дорученням ЦК Нацмену при ВУ ЦВК була відряджена експедиція для вивчення мови маріупольських греків (з

урахуванням впливів сучасної грецької, російської, тюрксько-татарської мови), що її очолив В.Д. Гавриленко … .

‹…› **Київська філія**. На середину 20-х рр. у Києві склалися передумови для успішного розвитку сходознавчих досліджень. Зокрема, вивчення Сходу в історико-правничому й соціально-економічному аспектах провадилося в Торговельно-промисловому технікумі (колишній Київський інститут Близького Сходу, в 1920-1924 рр. – Інститут зовнішніх зносин) … . [с. 13]

На ІІІ курсі провадився семінар з економічної географії Близького Сходу, яким керував професор В.В. Дубянський. На основі цього семінару професор Б.Г. Курц з жовтня 1924 р. запровадив семінар підвищеного типу, значно розширивши коло його слухачів. На заняттях студенти переважно вивчали економіку країн Близького Сходу … . [Семінар] невдовзі став називатися «Вищий семінар сходознавства ім. Н. Наріманова». 1925 р. вдалося опублікувати збірку праць семінару. [див. цю збірку у складі ББК за *Хр. № 7198 – В.М.*]

У листопаді того ж року аналогічний семінар під керівництвом професорів Б.Г. Курца й Г.О. Кривченка було створено при Київському інституті народного господарства. Тут теж переважали теми з економіки й торгівлі зі східними країнами. Обидва семінари заклали підґрунтя для розвитку Київської сходознавчої школи. До цього додався науковий потенціал викладачів колишньої Київської духовної академії (КДА), де традиційно вивчалися східні мови та питання східної історії та права.

На початку 20-х рр. у Всенародній бібліотеці України було закладено фонди майбутнього відділу «Orientalia». Відтак виникла нагальна потреба виробити організаційні форми нового наукового напряму. А.Ю. Кримський, спільно зі співробітниками кабінету арабо-іранської філології та учасниками обидвох семінарів, виступив за створення Київського товариства сходознавців. Організаційний центр, до якого входили професори М.І. Канторов, Т.Г. Кезма, Д.П. Дринов та А.С. Синявський, 14 липня 1925 р. провів установчу конференцію філії Всесоюзної асоціації сходознавства в Києві. Конференція проголосила створення Київського відділення ВНАС і обрала в його тимчасове правління А.Ю. Кримського (почесний голова), П.Н. Лозієва …. , А.С. Синявського … , В.О. Завадського ... .

‹…› Київська сходознавча організація набула статусу філії ще до офіційного заснування ВУНАС. Київська філія була доволі численною. До неї входили академіки А.Ю. Кримський, Ф.І. Мищенко, М.П. Василенко, К.Г. Воблий, О.М. Гіляров, професори В.Ф. Іваницький, М.Я. Калинович, К.В. Квітка, Т.Г. Кезма, Б.Г. Курц та інші.

Протягом усього часу існування КФ найважливішою ділянкою її роботи були курси східних мов, організатором, першим головою та викладачем яких був П.Н. Лозієв. Курси відкрилися 15 жовтня 1925 р. і спершу мали назву “Семінар східних мов”. Вивчення мов починалося з

арабської, після іспитів слухачів передбачалося розділити на три групи – арабську, перську й турецьку.

‹…› Семінар східних мов розвинувся у своєрідні курси сходознавства, в навчальні плани яких було введено низку додаткових дисциплін: конституції країн Сходу, консульське й посольське право, торговельні угоди СРСР із країнами Сходу тощо. В лютому 1927 р. почало діяти вже згадуване балканське відділення. Постійними викладачами семінару були Т.І. Грунін (турецька мова), Б.Г. Курц (географія Туреччини), П.Н. Лозієв (перська мова), Т.Г. Кезма (арабська мова). Саме для потреб сходознавчих курсів Кезма написав підручник «Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении» (Київ, 1928), а Грунін – «Турецька мова» (Харків, 1930).

‹…› У КФ тюркологічна комісія у складі історико-етнологічного відділу була утворена вже на початку 1928 р. згідно з ухвалою Першого сходознавчого з'їзду. Перед нею відкривалося широчезне поле діяльності: вивчення східних елементів в українському мистецтві, літературі, культурі загалом, встановлення меж розселення тюркських народів у минулому. Передбачалося провести інвентаризацію всіх східних пам'яток, скласти мапу археологічних знахідок, а також організувати екскурсії та експедиції для ознайомлення з татарською старовиною.

Тюркологічні дослідження і в 1929-му, і в 1930-му рр. здійснювалися у рамках … історико-етнологічного відділу, де були прочитані доповіді про народний текстиль Азербайджану (проф. Колос), про діаспори угорців і курдів у Києві (Сангалевич). Активно співпрацював із киянами О.М. Самойлович, який зробив доповідь про «Сучасний стан культурного будівництва серед тюркських народів СРСР». На курсах східних мов, котрі очолював тоді П.Н. Лозієв, існував семінар для вивчення турецької мови. У лютому 1930 р. бібліографічний гурток КФ (керівник Б.І. Зданевич) розпочав упорядковувати й описувати тюркомовні видання відділу ВБУ «Orientialia» та складати відповідну картотеку.

‹…› У квітні 1929 р. на нараді голів секцій управління науковими установами О. Гладстерн доповів про заснування в Україні Науково-дослідного інституту сходознавства. Він зробив огляд роботи ВУНАС, подав списки членів та наукових статей, опублікованих у журналі «Східний світ», окремо повідомив про стан наукової книгозбірні й зазначив, що майбутній інститут може працювати на засадах наукових досягнень Асоціації.

Циганкова Е.Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926-1930). *СС.* 2006. № 2. С. 11-23.

У 20-х рр. сходознавство в Одесі було представлене лише окремими працівниками. Тут не провадилися курси східних мов або семінари, не існувало й інших осередків, як у Києві чи Харкові. Навпаки, сходознавча

традиція, започаткована в Рішельєвському ліцеї з його інститутом східних мов, занепала, а тамтешню бібліотеку перевезли до Петербурга.

‹…› В Одесі організацію філії Всеукраїнської наукової Асоціації сходознавства було доручено Одеському відділенню Української зовнішторговельної палати…. Планувалося також вивчати економіку й побут кримських татар та зовнішню торгівлю СРСР із Грецією. Майбутньому історично-етнологічному відділові доручалося досліджувати колонії національних меншин (болгар, молдаван, греків та інших) на Одещині. Треба було також подбати про організацію курсів східних мов і про створення в Одесі східного факультету при Інституті народного господарства або навіть окремого інституту, розгорнути інформаційну та популяризаційну роботу серед населення.

За ініціативою О. Сухова правління ОФ доручило заснувати такі гуртки в Інституті народної освіти професорові О.І. Томсону, Ю.О. Тотіну – в Торговельно-промисловому технікумі «з ухилом у бік описової (дискриптивної) економіки Сходу, як радянського, так і закордонного». … У 1927 р. з'явилися і перші спроби організації курсів східних мов: О.І. Томсон погодився прочитати курс перської мови, Т.Ю. Теохаріді – розпочав викладання новогрецької мови. Дещо пізніше при державних курсах іноземних мов розпочав роботу гурток турецької мови.

У наступному році 28 жовтня було урочисто відкрито кабінет сходознавства ім. М.П. Павловича, розташували його у приміщенні філії Української Східної торговельної палати. *Бібліотека кабінету* [курсив наш – *В.П.*] отримувала всі сходознавчі видання АН СРСР, інститутів сходознавства у Москві і Ленінграді, Азербайджанського, Далекосхідного, Середньоазійського університетів. Значну кількість видань подарували японський та німецький консули. Таким чином, кабінет поступово ставав серйозною базою для підготовки фахівців.

‹…› Жвава робота одеських науковців у галузі сходознавства дала підстави для створення у грудні 1926 р. при науково-дослідній кафедрі світового господарства ОІНГ секції сходознавства…

‹…› У 1928 р. ОФ налічувала 51 особу, головно працівників вузів, господарчих і адміністративних установ. Відділ репрезентували високі на той час особи: професор і ректор ОІНГ, уповноважений Укрнауки, зав. агітпромом Ф.Г. Альохін (з 1928 р. – голова ОФ), агент Наркомату закордонних справ С.І. Боркусевич, … О.І. Петренко, О.Я. Шпаков, Й.О. Вайсман. Членами відділу були також викладач Одеського торговельно-промислового технікуму Ю.О. Тотін, професор ІНГ І.Я. Фаас, професор Одеського хемтехнікуму і член-кореспондент ВУАН Є.С. Бурксер, викладач ІНО М.О. Загоровський та ін. Крім основних співробітників, у відділі налічувалося 93 пошукачі.…

Майже відразу після організаційного засідання, 4 квітня 1926 р., відбулися збори правління ОФ, в роботі яких взяли участь турецький консул Муін-бей та німецький консул Динстман. Учасники заслухали

доповідь представника Міністерства освіти Пруссії професора Менцеля щодо підсумків Першого тюркологічного з'їзду в Баку, найважливішими рішеннями якого став проект запровадження латиниці у письмі і науковій термінології. Турецькій тематиці присвячувалися виголошені невдовзі доповіді «Сільське господарство Туреччини» Й.О. Вайсмана, «Сучасний стан турецької промисловості» І.Є. Садогурського, розвідки Є.С. Бурксера, М.О. Загоровського, аспірантські праці І.І. Ландо, О.М. Смирнова та ін. Отже, можна стверджувати, що тюркологічні дослідження саме в Одесі вперше набули цілеспрямованого й систематичного характеру, вилившись надалі в певні організаційні форми.

‹…› Секретарем історично-етнологічного відділу обрали Ф.О. Петруня, який водночас виконував обов'язки ученого секретаря філії. Федір Остапович Петрунь (1894-1963), родом із с. Устя Подільської губернії, здобув освіту на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету (1919) і з 1920-го викладав у середній школі, водночас працював ученим бібліотекарем, завідувачем відділу комплектування Центральної наукової бібліотеки, з 1923 р. – хранитель фондів Музею мистецтв. Знав декілька європейських мов і латину. У 1920-1925 рр. в Інституті народної освіти Петрунь читав курси історії економічного розвитку України, історії матеріальної культури, а дещо пізніше започаткував у Інституті народного господарства курс економічної географії України. В Одеській комісії краєзнавства він провадив бібліографічні розвідки з історії України, підготував до друку політико-економічний атлас для політосвітніх установ. У журналі науково-дослідної кафедри м. Одеси вийшло декілька його публікацій: … «Степове Побужжя», у збірнику на пошану Д.І. Багалія вчений умістив статтю «Московські переробки західно-європейських мап», у збірнику на пошану М.С. Грушевського – «Східня межа Великого Князівства Литовського», у збірнику на пошану Г.І. Танфільєва – «Качибей на старинных картах» тощо. Ф. Петрунь багато працював у Публічній бібліотеці АН СРСР, в Археографічній комісії, Російському географічному товаристві, Центральному географічному музеї, Військовому архіві й ін. … Сам Петрунь підкреслював, що свої наукові студії з історії України він зосереджував на розробці географічних джерел: списків подорожей, старовинних мап тощо – та впорядкуванні цих матеріалів у різних фондах (в тому числі Воронцовському й Строгановському фондах), консультувався з М.С. та О.С. Грушевськими, академіками М.П. Василенком і О.О. Малиновським, навіть започаткував у ЦНБ мапографічний кабінет, що налічував близько 17 000 одиниць. У центрі досліджень Петруня опинилися українсько-татарські відносини. Цією проблематикою переважно й визначилося коло його публікацій, а також тема доповіді, підготованої для виголошення на 17-му Світовому конгресі орієнталістів в Оксфорді, – «Татарські фонди на Україні». Хоч тему було затверджено оргкомітетом, поїхати Петруневі не вдалося.

‹…› На організаційному засіданні 16 травня також розглядався план діяльності історично-етнологічного відділу ОФ і його учасники виступили з пропозиціями щодо тематики майбутніх досліджень. Директор Історично-археологічного музею професор С.С. Дложевський повідомив про створення експозиції східних експонатів, зокрема епіграфічного турецького матеріалу, турецьких рукописів XIX ст. із фондів музею,

‹…› Професор Є.О. Загоровський, що досліджував історію степової України, зокрема відносини Кримського ханату з Росією, висловив бажання прочитати доповідь про діяльність Лімана фон Сандерса в Туреччині. У тематиці доповідей членів обох відділів ОФ та їхніх наукових зацікавлень загалом переважав тюркський напрямок.

‹…› У травні 1926 р., на одному з організаційних засідань, де були присутні М.П. Павлович і С.Л. Вельтман, стверджувалося, що Одеська філія має всі можливості вивчати Близький Схід, зокрема Туреччину та Єгипет, а також визнано за можливе створення в історично-етнологічному відділі окремої секції археології та історії мистецтв (керівництво доручено С.С. Дложевському) і *бібліографічної комісії* [курсив наш – *В.П.*] у складі С.Л. Рубінштейна, І.С. Вутмана, Л.Ф. Когана, Ф.О. Петруня *для утворення зведеного каталогу східної літератури.* [курсив наш – *В.П.*]. В червні того-таки року було вирішено підготувати матеріали для тематичної збірки «Туреччина», в якій мали взяти участь науковці обох відділів філії, зокрема Сухов, Шпаков, Петрунь, Загоровський, Вайсман та інші. Через місяць правління ВУНАС у Харкові, згідно з дорученням Першого Всеукраїнського з'їзду сходознавців, ухвалило заснувати комісію з антропологічного дослідження тюрко-монгольських впливів на українську людність, комісію з археологічного дослідження культурно-побутових впливів Сходу на Україну, а також окрему секцію для вивчення тюркської культури при ВУНАС.

‹…› Проблеми сучасної економіки Туреччини опрацьовувала керована О.О. Суховим група аспірантів. Професори М.О. Загоровський, Є.С. Бурксер, Й.О. Вайсман. С.С. Дложевський та Ф.О. Петрунь готували матеріали експедиції в райони Побужжя. Т.Ю. Теохаріді й С.І. Цвітко працювали в галузі тюркського мовознавства. У комісію ВУНАС із антропологічного дослідження тюрко-монгольських впливів на українську людність було ухвалено ввести професорів О.О. Браунера, Д.К. Третьякова, Г.І. Танфільєва, М.О. Загоровського, а восени 1928 р. було утворено комісію з історії та етнології тюркських народів і комісію із греко-іранського світу з візантологічною підкомісією. Створені дещо раніше популяризаційна та бібліографічна комісії були спільними для обох відділів.

‹…› 1929 р. характеризувався домінуванням тюркських студій у роботі історично-етнологічного відділу. У травні 1929 р. на засіданні комісії історії та етнології тюркських народів у присутності гостей з німецького та японського консульств було заслухано доповідь професора Р.М. Волкова «Східні впливи на килими степової України», на наступному засіданні –

доповіді Ф.О. Петруня «Молдавська та ногайська людність у степовій Україні», «Качибіївська сіль», Є.О. Загоровського – «Італійці на порозі великого торговельного монгольського шляху» тощо.

Після повернення на початку 1929 р. з Туреччини української делегації й створення в системі ВУНАС *комісії з вивчення історії українсько-турецьких відносин* актуальність тюркологічної тематики ще більше зросла; чимало проблем досліджувалися тепер в ОФ спільними зусиллями обох відділів, зазнаючи корекції з боку вунасівської комісії, перші засідання якої відбулися під час роботи *Другого сходознавчого з'їзду* [курсив наш – *В.П.*]. Б.В. Варнеке досліджував мистецькі впливи, М.Ф. Болтенко – античну добу, Ф.О. Петрунь – відносини українців і татар, П.В. Харлампович – татарську культурну спадщину, О.О. Браунер – тюркські запозичення у господарстві й побуті України, О.О. Рябінін-Скляревський – торговельні зв'язки України і Туреччини у XVIII ст., О.О. Сухов – еволюцію народного господарства Туреччини за останні роки, С.Я. Боровой – Україну та Туреччину, Україну і Крим в їхніх економічних зв'язках.

Саул Якович Боровой (1903-1989) був відомий в Одесі як знавець бібліотечних і архівних фондів, ґрунтовну обізнаність у котрих він набув, навчаючись в Одеському археологічному інституті, а також під час тривалої праці в Одеській публічній бібліотеці, Єврейській академічній бібліотеці ім. Менделе Мойхер-Сфоріма та місцевому історичному архіві

Водночас Боровой відвідував лекції в Єврейському народному університеті й в Інституті народного господарства. Аспірантський вишкіл отримав у Центральній науковій бібліотеці, де опрацьовував тему «Наукова бібліотека в сучасних умовах». У 1925 р. Боровой опублікував «Нариси з історії єврейської книги на Україні» … .

«…» 1929 р. пройшов під знаком підготування Другого сходознавчого з'їзду. На секції з економіки, права й політики отримали рекомендацію виступити І.І. Ландо («Районування Туреччини в світлі еволюції сільського господарства за останні роки»), О.М. Смирнов («Промисловість сучасної Туреччини»). На історичну секцію представили виступи Ф.О. Петрунь («Ногайці у колоніяльній політиці царату») і О.Б. Варнеке («До соціяльної і економічної історії таврійських ногайців»). Останні дві доповіді учасники з'їзду зустріли з особливим зацікавленням і відзначили спеціальною резолюцією: «...історична секція 2-го Сходознавчого з'їзду вважає за необхідне, оскільки ногайці складали степову людність України та перебували у довгочасних культурних та господарських взаєминах з українською людністю, поставити на чергу виучування решток ногайської людности у межах СРСР, а саме в А Крим С.Р.С.Р., А Даг. С.Р.Р. та інше».

«…» Перший Всеукраїнський з'їзд сходознавців відбувся 23-27 травня 1927 р. … На з'їзд прибули делегати від філій, Всесоюзної наукової асоціації сходознавців, кримських наукових установ, представники китайської, корейської, татарської та вірменської колоній Харкова. Привітання від кримських установ [зачитав] Осман Акчокракли … .

Історико-етнологічний цикл складали такі доповіді: академіка В.Ф. Левитського – «Характерні риси сільського господарства у стародавньому Єгипті», О.С. Федоровського – «Золотоординська старовина на Україні», С.С. Дложевського – «Південна Україна та Малоазійський культурний комплекс, Ольвія та Мілет», В.В. Дубровського – «Україна й Близький Схід в історичних взаєминах», Ф.О. Петруня – «Ханські ярлики на Українські землі», … І.Я. Айзенштока – «Схід в українській художній літературі», П.Н. Лозієва – «Перський поет Омар Хайям – вольнодумець» тощо. Низку доповідей виголосили гості з'їзду з Москви, Криму та інших республік.

‹…› У резолюції, як і в пізніших публікаціях, присвячених з'їздові, його учасники … стверджували, що сходознавство в Україні спирається на значні наукові сили і має серйозний потенціал на майбутнє.

‹…› Тим часом відбулися події, що мали значний вплив на розвиток українського сходознавства. Добросусідські стосунки СРСР із Туреччиною – найближчою до України державою зарубіжного Сходу – сприяли налагодженню економічних, політичних та культурних зв'язків. У 1921-му і 1926 рр. між СРСР і Туреччиною підписано дружні угоди, за підсумками яких Україну відвідували делегації турецького Міністерства земельних справ, народної освіти, укладалися торговельні угоди … .

Наприкінці 1927 р. до Харкова прибули високі посадовці – Мухедінбей, префект м. Стамбула, Кемаль-Омербей та Ферідун-бей – для обміну думками про економічні й культурні відносини України з Туреччиною. ВУНАС спільно з Українською торговельною східною палатою провела спеціальне засідання, на котрому турецькі гості обіцяли Асоціації допомогти у справі поширення науково-культурних зв'язків.

Не тільки сприятливий політичний клімат був причиною ентузіазму, з яким в Україні зустріли пропозицію турецької сторони. Адже проблеми тюркології неминуче поставали перед українськими науковцями в царині студій з вітчизняної історії, фольклору, етнографії, етнології. Ідея організації подорожі українських сходознавців до Туреччини виникла вже під час Першого сходознавчого з'їзду, а десь у середині 1928 р. журнал «Східний світ» повідомляв, що це питання вирішено позитивно й узгоджено на всіх рівнях.

Українська делегація у складі О. Гладстерна (голова), О. Сухова, В. Зуммера і П. Тичини прибула до Стамбула 2 листопада 1928 р. з так званими громадськими завданнями встановити наукові й культурні зв'язки, підготувати ґрунт для тісної співпраці науковців і літераторів, зібрати матеріали для досліджень сучасного життя Туреччини. Гладстерн мав вивчати питання історії боротьби і будівництва Турецької республіки, а також правові аспекти Лозаннської угоди в Туреччині: правове становище іноземців, теорію і практику республіканського законодавства. Перед О. Суховим стояло завдання досліджувати питання сільського господарства, індустрії, залізничного транспорту. В. Зуммер мав наметі

ознайомитися з центрами османського мистецтва й здійснити їхній порівняльний аналіз. П. Тичина збирав матеріали для антології нової турецької поезії, зав'язував особисті знайомства з письменниками. Маршрут делегації проходив містами Стамбул – Анкара – Конія – Смірна – Бурса – Стамбул. За сприяння Мухеддінбея українські представники зустрілися з ректором Турецького інституту історії, Інституту сходознавства Ахметом Фуадом Кьопрюлю, деякими професорами, побували також у Стамбульській торговельній палаті, судах, музеях, мечетях. В Анкарі гостей приймав міністр іноземних справ Тевфік Рушді, який обіцяв посприяти їхній пропозиції: встановити й підтримувати постійні зв'язки між українськими і турецькими науковими установами, налагодити обмін науковими виданнями, забезпечити співпрацю турецьких учених в українських виданнях, і навпаки, а також налагодити взаємну участь у наукових форумах і обмін наукових кадрів. Делегати не були пасивними спостерігачами, навпаки, вони дуже активно залучалися до роботи. О. Гладстерн прочитав для вчених Анкари французькою мовою дві доповіді: «Основні риси радянського законодавства» та «Основи сучасного міжнародного права», які завершилися жвавою дискусією з питань юриспруденції. Обговорювалася навіть пропозиція видати в Харкові збірку статей про турецьке право.

В. Зуммер прочитав лекцію «Мистецтво турецьких народів», супроводжуючи її великим ілюстративним матеріалом пам'яток мистецтва тюркських народів Середньої Азії, Поволжя, Азербайджану, Криму.

Під час літературних зустрічей йшлося про здійснення перекладів художніх творів з турецької мови українською, і навпаки. Письменник П. Якуб і поет Фарук Нафіс зголосилися допомогти в укладанні антології. У Стамбулі, в літературно-художньому товаристві, було навіть влаштовано вечір, присвячений творчості П. Тичини.

В Ескі-Шехірі українські науковці ознайомилися з організацією Вищого касаційного суду, в Конії – оглядали пам'ятки доби сельджуків, у Смірні – відвідували фабрики, заводи, школи, ліцеї, у Стамбулі – вивчали систему шкільної та вищої освіти тощо. Робота делегації висвітлювалася у центральній пресі.

Статтю В.В. Дубровського про методологію вивчення історії українсько-турецьких зв'язків прийнято до друку у записках Стамбульського університету. Ця стаття – «Про вивчення взаємин України та Туреччини у 2-й половині XVII ст.» – вийшла друком у п'ятому числі «Східного світу». В ній зазначено, як гостро відчувається брак відомостей турецького і почасти кримського походження у трактуванні народних рухів в Україні XVII ст. З Інститутом історії укладено домовленість про те, що «...буде утворено у Стамбулі постійну комісію, таку ж комісію на Україні, які разом працюватимуть в галузі вивчення історії українсько-турецьких взаємин. Будуть конференції цих комісій»

7 січня 1929 р. делегація відбула з Туреччини. На батьківщині її члени виступили з численними доповідями, а звіт О. Гладстерна про її роботу схвально зустрінуто на всіх рівнях.

Після одержання згоди Укрнауки розпочалася робота зі створення комісії. У Харкові вже існувала група вчених, котрі активно опрацьовували питання українсько-турецьких стосунків, здебільшого ці вчені вийшли з науково-дослідної кафедри історії України, що нею керував Д.І. Багалій; крім В. Дубровського, тут працювали А. Ковалівський, М. Горбань та ін. Отож наукові кадри існували, і вони сприйняли ідею організації комісії з ентузіазмом. У березні 1929 р. І.В. Моргілевський писав до Д.П. Гордєєва: «Комиссии для изучения украинско-турецких отношений организованы: во главе турецкой – Фуад-бей, во главе нашей М.С. Грушевский. В.В. Дубровскому пора собирать чемоданы для поездки в Стамбул за архивными материалами».

В.В. Дубровський (1897-1966), історик, тюрколог, походив із родини священика. Після закінчення історико-філологічного інституту кн. Безбородька у Ніжині (1919) вступив до аспірантури при науково-дослідній кафедрі історії української культури, якою керував Д.І. Багалій. … Перші його праці з історії України з'являються в середині 20-х рр., водночас учений зацікавлюється тюркологічними студіями, особливо після заснування ВУНАС. Крім вищезгаданої статті «Про вивчення взаємин України та Туреччини», Дубровський опрацював монографію «Богдан Хмельницький і Туреччина», підручник «Короткий курс турецької палеографії» (обидві праці залишилися в рукописах і були конфісковані КДБ під час арешту), брав участь в укладанні українсько-азербайджанського словника, який теж не побачив світу. На початку 30-х рр. вийшли друком декілька його перекладів з турецьких письменників Рефіка Халіда, Омера Сейфеддіна та ін.

‹…› Другий з'їзд ВУНАС відбувся в Харкові 1-6 листопада 1929 р. До його оргбюро входили заступник наркома Полоцький, Озерський, Гладстерн, заступ ник голови ВУНАС Величко, М. Новицький, П. Любченко. В роботі з'їзду брало участь 139 осіб, в тому числі 82 – з України; серед запрошених були наркоми освіти східних республік, ВУАН, Комуністична академія, Тюркологічний відділ АН СРСР, університети трудящих Сходу, редактор турецького журналу «Economiste de l'orient» Решид Сафет-бей, директор Тюркологічного інституту й декан історико-філологічного факультету Стамбульського університету Ф. Кьопрюлю та ін. У програмі заходу налічувалось понад 150 доповідей. З'їзд відкрився «програмною» промовою наркома М.О. Скрипника під назвою «Завдання сходознавства». …

‹…› Низку доповідей було присвячено проблемам тюркології, зокрема «Україна і Крим в їх історичних взаєминах» В. Дубровського, «З історії взаємин України з Кримом (гетьман Суховій)» М. Горбаня, «Про похід Б. Хмельницького разом з кримчаками на Польщу у 1648-1649 рр.»

О. Акчокракли, «Роль степняків в історії української держави X-XII ст.» В. Пархоменка, «Старовинні україно-турецькі засоби водного транспорту» А.П. Ковалівського, «Повстання Кара-Язиджи (епоха панування Мурада II і Мухаммеда III)» Т.І. Груніна, «Культурно-економічні зв'язки Криму з Туреччиною» А.С. Синявського, «Класова боротьба серед ногайців у XIX ст.» О. Варнеке та ін. … «Історична секція II Українського Сходознавчого з'їзду, – зазначалося у резюме, – вважає за першорядне завдання української сходознавчої науки опублікування матеріалів щодо економічних зносин України (у тому числі Запорожжя) з Кримом та Туреччиною, які зберігаються у архівосховищах України».

Історична секція з'їзду репрезентувала початок праці комісії з вивчення історії українсько-турецьких стосунків. Її перший організаційний пленум відбувався під час роботи з'їзду. В останні дні з'їзду відбулося ще два засідання пленуму комісії з вивчення українсько-турецьких відносин, у яких брали участь М. Яворський (голова), Л. Величко (заступник голови), В. Зуммер, В. Дубровський, М. Горбань, А. Ковалівський, О. Федоровський, Ф. Петрунь, а також Кьопрюлюзаде Ахмет Фуадбей. Обговорювалися конкретні питання взаємодії української й турецької комісій: робота в архівах, копіювання документів, наукові експедиції, *книгообмін* [курсив наш – *В.П.*] тощо. Йшлося і про мовну підготовку. Академік Самойлович, що брав участь у з'їзді, дав згоду керувати заняттями з турецької мови.

‹…› У галузі мистецтва змістовною була доповідь В.М. Зуммера «Загальні риси турецького мистецтва», після якої учасники з'їзду висловилися щодо необхідності скликати спеціальну тюркологічну конференцію для об'єднання праці всіх тюркологів – дослідників мистецтва … .

‹…› Назагал Другий з'їзд сходознавців України справив на сучасників грандіозне враження. Він виявив і згуртував в Україні серйозні наукові сили, які з успіхом інтегрувалися в загальну систему радянського сходознавства, а також продемонстрував наявність значного потенціалу для подальшого розвитку цього наукового напряму.

‹…› Ліквідаційна комісія, до якої входили О. Полоцький (голова), О. Гладстерн, Л. Величко (заступник голови), ухвалила доручити ліквідацію Київської філії професорові А. Носову, Одеської – С. Смолянському, а майно передати Оргбюро Асоціації марксо-ленінських сходознавців, установчі збори якої призначалися на 14 жовтня 1930 р. … Комісія з вивчення українсько-турецьких взаємин передавалася до Науково-дослідного інституту сходознавства, де працювали більшість її членів.

Отже, ВУНАС була зліквідована майже водночас із Всесоюзною асоціацією у 1930 р.

Завдання та теми для дискусій

1. Які чинники були мотиваційними для формування Київської сходознавчої школи?
2. Яку роль у формуванні української національної тюркологічної традиції відіграла Київська духовна академія? Здійсніть біографічний аналіз найвидатніших сходознавців-випускників академії.
3. Які методичні заходи та наукові проєкти передбачав «Операційний план Асоціації на 1925/26 рр.»? Наскільки, на вашу думку, робота організації була ефективною?
4. Підготуйте план-проспект заходу з відзначення 100-ї річниці з дня заснування ВУНАС.
5. Визначте «долю» сходознавчих кластерів Всенародної бібліотеки України на прикладі фонду «Orientalia»?

Елла Циганкова

Проект секції східних мов у складі Харківської філії Інституту мовознавства

Джерело → Циганкова Елла. Проект секції східних мов у складі Харківської філії Інституту мовознавства. *СС.* 2009. № 2. С. 133-140.

Рік 1929-й і наступні несли в собі тяжкі випробування для української інтелігенції, і зокрема для Академії наук. Це і масові репресії у зв'язку з горезвісним політичним процесом СВУ, що відбувалися одночасно з підготовкою і та проведенням академічних виборів ...

‹…› керманичами Спілки визволення України… проголошені відомі україністи-історики С.О. Єфремов, М. Слабченко, М.І. Яворський.

‹…› Що ж до досліджень у галузі орієнталістики, то вони були згорнуті після закриття ВУНАС у 1930 р. і продовжувалися лише на кафедрі А.Ю. Кримського, яка на той час мала назву «кафедра східного письменства та культури», та в підпорядкованих кафедрі тюркологічній комісії і Комісії з дослідів з історії Близького Сходу.

‹…› Із закриттям ВУНАС із 1930 року у Києві припинили існування Курси східних мов, що значно зменшило коло зацікавлених у їхньому вивченні осіб. Замість Інституту української наукової мови та академічних мовних комісій рішенням Раднаркому України від 1 серпня 1930 року було створено академічний Інститут мовознавства. Таким чино, у Києві, починаючи з 1930 р., дослідження у галузі східних мов лишилися лише на кафедрі Кримського, але той все більше відчував на собі тиск влади і втрачав можливість друкуватися й розгортати працю своїх комісій, які… були знищені у 1934 р. у зв'язку із структурною перебудовою ВУАН. [с. 133]

Інша ситуація склалася у Харкові. Тут замість ліквідованої з початку 1930 р. ВУНАС постав Український науково-дослідний інститут сходознавства (УНДІС), для якого потрібні були кадри викладачів, а східні мови стали важливою складовою професійної підготовки студентів. У тому ж році Курси східних мов при Харківській філії ВУНАС були удержавлені і перетворені на технікум сходознавства і східних мов, який також готував фахівців для відповідних установ.

‹…› Відомий індолог … перекладач Павло Григорович Ріттер (1872-1939), професор Харківського університету «…» після організації ВУНАС започаткував і очолив курси східних мов, які … незабаром були перетворені на технікум. Ріттер входив до правління ВУНАС, очолював історично-етнологічний відділ, був членом ж. «Східний світ».

Молодшим колегою Ріттера і палким прихильником сходознавчих студій був Андрій Петрович Ковалівський (1895-1969), … вихованець науково-дослідної кафедри історії української культури, яку очолював

Д.І. Багалій. У 1925 р. Ковалівський разом з П.Г. Ріттером і П.Г. Тичиною заснували в структурі Харківського наукового товариства секцію сходознавства з метою дослідження народів Сходу й налагодження контактів з колегами в інших країнах. Із моменту створення ВУНАС працівники секції увійшли до її складу й започаткували курси східних мов із трьома відділами: турецьким, перським і японським. Із жовтня 11926 р. курси було відкрито задля поширення знання цих мов, лінгвістичного вдосконалення працівників-сходознавців, службовців державних та громадських установ. Навчальною роботою керував Ріттер та Ковалівський.

‹…› Водночас зі створенням Інституту мовознавства на базі науково-дослідної кафедри мовознавства … і секції мови Дніпропетровської кафедри українознавства було організовано філію інституту (ХФІМ). Головою призначено Ріттера, його заступником – проф. Л.А. Булаховського, вченим секретарем – В.Д. Гавриленка; серед співробітників були А. Ковалівський, В.В. Дубровський, О. Кремена, Є. Ребрик, М. Йогансен та ін.

Протягом року визначилася структура ХФІМ ... , у складі [відділу історії української мови – *В.П.*] передбачалося створити групу фінно-тюрко-кавказьких мов, група східних мов мала бути створена і в бригаді з вивчення живої мови.

А.П. Ковалівський був автором аспірантських програм, викладачем, інспектором, організатором т.зв. Мовної комісії – своєрідного центру слухачів східних мов, у якому робота велася у тісному контакті з Технікуком східних мов і сходознавства… Семінари проводилися з перської, арабської, турецької і китайської мов.

Мовна комісія ставила перед собою і завдання дослідження деяких наукових питань, а саме розробку правопису східних слів, географічних назв та імен в українській мові. Так, у березні 1931 р. відбулося засідання за участю академіка С. Рудницького, де йшлося про основні засади правопису чужоземних слів в українському правописі з метою нормування його для слів східного походження. «… В аспірантські програми було введено тему «тюркський елемент в болгарській лексиці», запроваджено семінар з грузинської мови.

‹…› У рамках Мовної комісії працював «просемінар» із турецької палеографії під керівництвом В.В. Дубровського. …

‹…› Наприкінці 1931 р. в ж. «Пролетарская революция» був надрукований лист Сталіна, в якому відверто ставилася вимога підпорядкування наукових досліджень політичній кон'юнктурі. За практико тих часів листу було надано статус методологічного документа…, що в першу чергу завдало нищівного удару по науках гуманітарного профілю. «…»

Відповідно до директиви НКО Ріттер передав керування ХФІМ проф. В.Д. Гавриленкові…, він і доручив А.П. Ковалівському скласти проект майбутньої секції східних мов.

Під час попереднього обговорення Ковалівський висловив свої думки щодо конкретної роботи, «..» запропонував створити словникові бригади і в поточному році укласти грузинський, вірменський та азербайджанський словники, в наступному році – таджицький, казахський, турецький та арабський, йшлося і про зворотні словники. …. Друге завдання – створення підручників турецької, перської, арабської мов. Третє завдання – розроблення правопису східних слів українською мовою…

‹…› Деякі теми пропонувалося готувати разом з українським сектором ХФІМ: східні, особливо тюркські, елементи в українській мові, мови тюркського населення України та Криму, правопис східних слів в українській мові на базі положення держправопису.

‹…› Через короткий час надійшла відповідь: наказом НКО УРСР № 535 від 15/IX/1934 ХФІМ було ліквідовано і злито з Інститутом мовознавства та перевезено до Києва, а незабаром новий т.в.о. директора філії А.Д. Міняйло відрапортував директору Інституту мовознавства при ВУАН Кагановичу: «Ваше доручення виконав – Харківську філію ліквідовано 20/XI/1934» Бібліотеку (1631 т.) передано до бібліотеки Київського університету.

Завдання та теми для дискусій

1. Які причини експлікує авторка, зазначаючи про незавершеність проєкту «Секція східних мов у складі Харківської філії Інституту мовознавства»?
2. Яку роль у формуванні тенденцій розвитку українського сходознавства к. 20-початку 30 рр. XX ст. відіграв А. Ковалівський?
3. Користуючись авторськими даними та архівними матеріалами, змоделюйте презентацію «Павло Тичина і українська тюркологія».
4. Здійсніть наукове розслідування щодо долі і сучасного стану Бібліотеки Харківської філії, яка була передана до Бібліотеки Київського університету.
5. У яких додаткових джерелах ідеться про роботу у Харкові к. 20-х рр. XX ст. «просемінара» із турецької палеографії під керівництвом В.В. Дубровського. Дайте оцінку діяльності вченого та його внеску у розвиток традицій дослідження османської палеографії.

Розділ ІІ
ЗАГАЛЬНА ТЮРКОЛОГІЯ

Ярослав Дашкевич

Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII)

Джерело → Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* 1991. Т. 222: Праці Історико-філософської секції. С. 28-44.

‹…› Елементи Сходу і заходу контрастно чергувалися з обох сторін Великого кодону. Турки принесли на свої чорноморські землі методи західного фортечного будівництва. Козаки на належній до них степовій території Запорозьких Вольностей ставили типові для кочівників шалапі – катраги з повсті на двох колесах, добре відомі з татарського побуту під назвами котарги чи кибитки [виділено укладачем]. У ділянці домашнього побуту українці перейняли ряд східних страв і напоїв, наприклад *бузу* [тут і далі курсив наш – *В.П.*] з проса, та заставляли столи східними або стилізованим під східні форми посудом. У Печерському монастирі було заведено турецький звичай залишати на столі під час трапези всі страви, підносячи все нові й нові. Б. Хмельницький став любителем кави за кілька десятиріч до того, як цей напій відбув переможний похід по Західній Європі. Гречка з'явилася в України під назвою «татарка», бо прийшла до нас з Татарії…»

‹…› Є підстави стверджувати, що на козацькій військовій організації позначилися тюркські взірці. Як і турецький санджак-бей, козацький полковник втілював у собі об'єднання військової та цивільної влади в одних руках. Бунчук носили над головою паші, хана і – над головою гетьмана. Січ очолював *отаман,* під яким було два або чотири *осаули.* У центрі *коша* був *майдан,* довкола якого розташовувалися *курені.* У степу козаки ставали *табором,* утворюючи укріплення з возів. Кращими кіньми під сідло вважали *бахматів* … – усі ці терміни тюркського походження. Жорстокі кари садити на палю, бити палицями по підошвах і п'ятах - перейшли на Запорожжя від татар і зберігалися, вже у польському магнатському середовищі на Поділлі, до кінця XVIII - початку XIX ст.

Тюркський Схід глибоко увійшов у духовне особисте і громадське життя: тепер ми зовсім не відчуваємо того, що звичаї не вітатися і не прощатися через поріг, підкидати на руках шановану особу – тюркські за походженням. Анекдоти з відомого циклу про Ходжу Насреддина ввійшли як органічний елемент до українського фольклору. Коли вивчення української етнопсихології вийде поза межі дилетантизму,

можливо, вдасться визначити, які з рис національного характеру справді питомі, а які формувалися під впливом південно-східної сторони кордону (пасивність, рабськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишацтво, забобонність).

Окремий розділ утворюють відблиски Сходу в українському народному декоративному мистецтві й в українському мистецтві взагалі. Є підстави говорити про збіги в орнаментиці та колористиці української й золотоординської кахлі та кераміки взагалі, й зокрема гуцульської. Українська музична культура запозичила не лише деякі тюркські інструменти разом з їхніми назвами (наприклад, кобзу), але навіть мелодику пісень. Слов'янська в'язь рукописів формувалася, можливо, не без впливу куфічної арабської. Основні джерела іконографічної схеми української народної картини «Козак Мамай» – тюркська антропоморфна скульптура причорноморських степів, відома під назвою кам'яних баб, а також, з іншого боку, буддистські культові зображення картини, які возили калмики-кочовики в спеціальних футлярах, приторочених до сідел степових коней. Мабуть, можна говорити навіть про ще глибинніші явища – проникнення окремих елементів шаманізму (шанування кам'яних баб) до середовища українських поселенців степу. Відкритим залишається питання про генезу могилок – поширеної в Степовій Україні намогильної тризни, що аналогічна поминальним звичаям кочовиків біля кам'яних баб. Перелік крупинок, з котрих складається загальна картина, легко продовжити. Недарма один з кращих знавців історії Запорожжя Д. Яворницький, який кілька років прожив у Туркестані, «побачив багато зв'язків як в загальному, так і в окремих [випадках] між життям туземців Середньої Азії та побутом запорозьких козаків».

Наведу ще одну цитату з М. Драгоманова. Понад сто років тому він писав (стаття була опублікована в «Киевской старине» 1886 р.): «Наші предки протягом тисячоліття (якщо почати рахунок лише від часу появи у нас писемності) то воювали з народами тюркського племені, то дружили з ними: одружувалися, мішатися в колонізації, мінялися національністю і т.п. Внаслідок цього й культурно-побутова взаємодія між нашим народом і тюрками повинна бути чимала. Але що ми знаємо про цю взаємодію? Де не лише роз'яснювальні праці про цю взаємодію, але хоча б підступи до них, збірки матеріалів, крім міркувань про тюркські слова у нашій мові?».

«...» Треба дуже шкодувати, що за минулі сто років ми не дуже і рушили з місця. То, може, настав час, щоб зійти і мертвої точки? Неможливо уявити собі таке становище, при якому історик французької, наприклад, культури не враховував би у своїх дослідженнях усю різноманітність міжетнічних контактів по лінії кордонів з германським, англосаксонським, кельтським та романським - нефранцузькими – світами, не кажучи вже про імпульси, що приходили з інших континентів. А історик української культури може зі спокійним сумлінням ігнорувати тисячу двісті кілометрів Великого кордону зі Сходом, бо він, цей культуролог, вдивляється тільки у

два напрями: на Північ і на Захід. Мабуть, пора усвідомити, що існували та існують ще й інші сторони світу – Схід і Південь.'

‹…› Великий кордон в Україні був зоною між різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході й навпаки (це, зокрема, стосувалося релігійних ідей). Але сприймали багато. Виглядає на те, що західні цивілізації сприйняли більше елементів Сходу, ніж східні цивілізації елементів Заходу Це пояснюється, мабуть, більшою гнучкістю й меншим консерватизмом Заходу, з іншого ж боку – набагато догматичнішим мусульманським фундаменталізмом. Великий кордон в Україні століттями не лише палахкотів вогнем, а й був зоною етнокультурного обміну. Границі не тільки роз'єднували, а й об'єднували народи – в усякому разі, так бувало в минулому.

Завдання та теми для дискусій

1. Визначте, які «тюркські взірці» є органічними для сучасного соціокультурного дискурсу українців?.
2. Які наративні тюркомовні комплекси стали невід'ємними сегментами українського фольклору і літератури (на прикладі байківниці про Ходжу Насредділна)?
3. Які кореляції можна спостерігати на рівні міжкультурного діалогу українців і тюркських народів у царині музичного мистецтва?

Василь Дубровський

Туреччина між молотом і ковалом*

Джерело → Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець. Київ: ІС К, 2011. 544 с. [с. 227-255] (серія «Наукова спадщина сходознавців»).

* опублікована у часописі Українського морського інституту під назвою «*Turkey between devil and deep sea*» 1946 р.

Одним з найскладніших міжнародніх питань післявоєнного часу є розв'язання гостро поставлених претензій Совєтського Союзу до Туреччини. Ця проблема не є безпосереднім результатом війни (бо Туреччина дотримала підчас неї свого нейтралітету), але вона щільно зв'язана з тим основним вислідом війни, що перемога Совєтів над Німеччиною і її союзниками настільки порушила рівновагу сил в Европі на користь Совєтів, до дала їм відвагу висувати такі максимальні вимоги, на які раніше ніколи б не насмілилася царська Росія.

Питання про турецькі протоки – Босфор і Дарданели – стало міжнародно-політичною вагівницею для унаочнення питомої ваги сил сходу і заходу Европи лише з кінцем XVIII ст., коли Російська імперія відвоювала у Туреччини північне узбережжя Чорного моря. Катерина II, опанувавши всю Велику Україну, вже тоді ясно визначила, як програму своєї чорноморсько-балканської політики, – здійснити мрію московських царів: вигнати турків з Константинополя, посісти цей "другий Рим" а володіння «третього Риму» (Москви). Суперник Росії Наполеон Бонапарте, що високо цінив Стамбул, як вихідну позицію для завойовання світової гегемонії, і в молоді свої роки намагався загрожувати йому з Єгипту, – так і загинув навіть не почавши вимріяного походу на схід, бо бракувало йому для цього фльоти.

З XIX і на початку XX ст. Турецька Імперія, втрачаючи свої нетурецькі окраїни, слабішала і зменшувалася. 1803 р. вона відступила Росії Аджаристан; 1812 року – Басарабію; 1820 р. від неї відділилася Греція; на Берлінському конгресі 1878 р. відділено було від неї Боснію, Сербію, Болгарію, Румунію, а область Карса віддано Росії; після Балканської війни і війни з Італією Туреччина, втратила на Лондонському конгресі Трипolітанію, Албанію, Румелію, а до того ж і Єгипет був з 1882 р. вже не в її володінню. В посіданню Туреччини, в Европі залишилася лише невелика територія біля Стамбулу та Галіполійський півострів, – і то лише тому, що західньоевропейські держави, що на них мала вплив Англія, не допустили Росію до захоплення Стамбулу з протоками. [с. 228]

Перша світова війна, в якій Туреччина воювала на боці Німеччини, на думку цієї останньої, мала довести до опанування нею всього комплексу

країн на осі Берлін-Візанціюм-Багдад, в тому числі і принадних чорноморських проток. Наскільки німецьке панування з тих протоках було загрозлизе для життєвих інтересів Англії, на Близькому Сході, видно з того, що Аліянти не пошкодували тоді втратити в даремних атаках на укріпленні німцями Дарданели 130-тис. солдатів і багато великих військових кораблів. Англія навіть згоджувалася вже дозволити Росії окупувати Стамбул і Босфор, щоб тільки витиснути звідти німців, але революція в Росії перешкодила тому проектові. Зате заломлення Німеччини в 1918 р. дало можливість Англії опанувати своєю фльотою не лише протоки й Стамбул, але і все Чорне море. Розпалюючи в Росії громадянську війну, Англія готувалася навіть вже зовсім зліквідувати Турецьку імперію, а її територією поділитися з Францією, Італією і Грецією … Совєтська Росія, бажаючи, щоб протоки радше були з руках слабої Туреччини, ніж міцної Англії, підтримала озброєнням і фінансово рух Кемаль-паши (акція Фрунзе). Тому турки спромоглися розбити на р. Сакарія трьохсоттисячну грецьку армію, спрямовану Англією в Малу Азію для здійснення її плянів. За мировим трактатом в Лозанні 1923 р. повстала нова республіканська і суто-національна Туреччина, до складу якої увійшли також протоки і Стамбул, хоч столицю її було перенесено в Анкару, в центр Анадолу. [с. 228]

В липні 1923 р. західні держави з участю Японії склали договір в Montreux. Цим договором визнавалася непорушна власність Туреччини на протоки. Дозволялася вільна плавба протоками для торговельних кораблів причорноморських держав – Туреччини, Росії, Болгарії та Румунії; дозволялося цим державам посилати під час миру через ці протоки і військові кораблі, але з певними обмеженнями їх кількости й типу; під час війни військові кораблі воюючих держав не мали права пропливати протоками, щоб не нарушити невтралітету Туреччини і не втягнути її в небезпеку збройного конфлікту. Військові кораблі інших держав мали право пропливати протоками лише з дозволу турецького уряду, бо на нього, замість міжнароднього комітету, було перенесено в 1936 р. обов'язок доглядати за дотриманням того договору. Практично кажучи, це визначало, що протоки було зневтралізовано і для Англії і для Совєтів.

Після закінчення громадянської війни, большевики, бачучи надзвичайну слабість Росії, провадили в міжнародній політиці тактику миру. Вони налагоджували, ціною важких зусиль і економічних жертв, задовільні взаємини з «капіталістичними» державами, пропагували повне роззброєння всіх націй, складали договори з сусідами про взаємний ненапад тощо. В 1935 р. Совєти уклали з Туреччиною двадцятирічний договір дружби і тим вони зобов'язували Туреччину гарантувати їм зачинені двері в протоках в разі агресивних намірів поза чорноморських держав проти СССР. Для Туреччини підтримка СССР була тоді вигідна, бо це зміцнювало її незалежність супроти західних сусідів і гарантувало безпеку чорноморсько-кавказького тилу. «Дружба» поміж СССР і

Туреччиною була така міцна, що червона Москва ніяк не допоминалася області Карсу, яку вона передала Туреччині за Берестейським договором 1918 р., хоч цей трактат вона проголосила в кінці того ж року нечинним. Москва, не "гнівалася", коли турецька адміністрація і суди карали на горло комуністичних агітаторів, що їх висилав до Туреччини Комінтерн; вона «полум'яно вітала» національні реформи Кемаля і для підтримки буржуазного прогресу Туреччини висилала туди свої машини, фахівців і сирівець. Готуючися до другої світової війни, вона навіть відрядила туди самого Ворошилова, щоб він «допоміг» Туреччині укріпити Дарданели. Але з всього цього не було бажаних для Москви наслідків. [с. 229]

З початком другої світової війни Туреччина проголосила свій повний нейтралітет. Вона намагалася забезпечити себе с усіх боків: 19 жовтня 1939 р. вона склала пятнадцятирічний військовий союз з Англією і Францією; 18 червня 1941 р. підписала з Німеччиною пакт ненападу на 2 роки; а ще перед тим теж пакт ненападу з Совєтським Союзом. Але невтралітет було легко дотримати, поки війна тривала лише в Середній і Західній Європі і Совєти теж залишалися невтральні. Коли ж 1941 р. німці опанували Балкани, Егейське море, а потім захопили також і все північне Причорномор'я з Кримом включно і прагнули заволодіти й Кавказом, – то лавірузати між Сцілою і Харібдою стало для турецького уряду надто тяжко. В 1941-1942 рр. Німеччина і Італія вживали всяких заходів, щоби примусити Туреччину вступити в війну на їх боці. Фон-Папен діяв в Анкарі в той час, як на турецькоболгарському кордоні концентрувалися міцні німецькі війська, щоби примусити Туреччину до слухняности, а потім через її територію ударити обхідним маневром в тил Закавказзя, захопити Баку і перерізати ірано-каспійський шлях постачання совєтських армій Аліянтами. …

‹…› В 1942 р. Туреччина попередила Англію, що договір з нею на довіз хромової руди, дуже важливої для продукування крицевих панцерів, не буде продовжений після закінчення його терміну в січня 1943 р. Зате вона мала, вивозити весь видобуток цієї руди до Німеччини. Дня 18 квітня 1943 р. Туреччина підписала з Німеччиною новий договір на обмін крамом терміном до 1.V.1944 р. Аліянтом коштувало великих зусиль, щоб паралізувати це постачання Німеччини турецьким «стратегічним» сирівцем. [с. 230]

На нараді в Казаблянка в січні 1943 р. президент Рузвельт і премієр Черчіль домовилися, щоб притягнути Туреччину до ближчого співробітництва з Аліянтами. Дня 30-31 січня того ж року Черчілль зустрівся з президентом Туреччини Ісметом Іньоню на терені Туреччини, де вони порозумілися щодо тодішнього европейського становища і щодо воєнних проблем, зокрема було домовлено щодо матеріяльної допомоги Туреччині з боку Англії і Сполучених Штатів для зміцнення її оборонної спроможности і для підтримки її, коли б на неї було нападено після закінчення світової війни. Черчіль запевняв тоді Туреччину в добрій волі

Совєтської Росії. Наскільки далеко в майбутнє заглядали ці державні мужі вже тоді, в момент початку наступу совєтів на Середню Европу і Балкани, – видно з того, що в березні–квітні того ж року відбулися спільні наради представників генеральних штабів обох сторін. Дня 2 серпня 1944 р. Туреччина перервала дипломатичні і торговельні зносини з Німеччиною, хоч до кінця війни так і не зріклася свого невтралітету і не припустила транспортування протоками військових матеріялів від Аліянтів до Совєтів, бо це порушило б її невтралітет. Між тим в 1944 р. було вивезено з Туреччини до Англії 90 тисяч тонн хромової руди. Таким чином, з 1943 р. Туреччина ще міцніше зв'язалася з переможними західними Аліянтами.

«…Після закінчення другої світової війни почався передбачений Аліянтами натиск Совєтів на Туреччину. Вже в березні 1945 р. Молотов попередив Туреччину, що совєтський уряд не бажає продовжувати свій двадцятирічний договір дружби з Туреччиною, якого термін закінчувався того ж року, а також не думає продовжувати пакту про ненапад. На Потсдамській конференції в серпні 1945 р. було ухвалено, що кожен з учасників цієї конференції мав подати Туреччині свої пропозиції щодо зміни договору про протоки в Montreux. При тім совєтський посол в Анкарі Виноградов попередив Туреччину 22 червня 1946 р., що, перед складанням будьякого нового договору поміж ними, треба буде обговорили не лише питання про Дарданели і про повну ревізію договору в Montreux але й про повернення Совєтському Союзові території з містами – Карсом, Ардаганом, Артвіном і Олтою, що колись належали Російській імперії і що їх було передано в 1918 р. Туреччині; про передачу Совєтам опірних пунктів в протоках і про передачу Греції забраної Болгарією Тракії. [с. 231]

Одночасно, починаючи з лютого 1946 р., московська преса і радіо змінили свій раніше дружній до Туреччини тон на агресивний. Початком атаки було те, що двом грузинським історикам було дозволено виступити в грузинській газеті в Тбілісі з одвертою вимогою передачи Туреччиною Грузинській ССРеспубліці всього Лазістану і Трапезунду з прилеглим узбережжям. Так само армянський католікос Грегор IV висунув постулят приєднання до Вірменської ССР всієї території Вірменії, як вона номінально існувала в 1918-1921 р., тобто тої частини вірменської етнографічної території, що нині перебуває під турецькою зверхністю (Ван, Бітлісі, Ерзрум). … Разом це складає всю східню Анадолу, точно четвертину території сучасної Туреччини. … Такі надмірні зазіхання Совєтів до невтральної Туреччини відкинув на початку січня 1946 р. міністер-президент її Шюкрю-Сарадж-Оглу на тій підставі, що на запотребованій території живе всього 50 тисяч грузинських втікачів, а головною масою населення є 1.750.000 турків. Плебісцит, який було переведено тут після першої світової війни, довів, що переважна більшість, населення висловилася за приєднання до Туреччини. Одночасно турецький міністер закордонних справ, Гасан Сака пояснив засади

турецької зовнішньої політики в той спосіб, що Туреччина не має жадних зазіхань на чужі землі, але не віддасть ніякої своєї частини. …

‹…› В середині січня радіо з Анкари передавало звідомлення одного єрусалімського кореспондента про те, що заступник совєтського комісара закордонних справ Вишинський і міністер закордонних справ Туреччини Гасан Сака зустрілися в Анкарі на трьохденній цілком таємній розмові, під час якої Гасан Сака мав запропонувати відступлення Совєтам Карса і Ардагану під умовою, що Совєти не будуть порушувати ніяких претензій на Босфор і Дарданели та на провінції колишньої Грузії. [с. 232]

Щодо Дарданел, то 8 серпня 1946 р., за 48 годин до закінчення терміну подання пропозиції про зміни договору в Montreux, совєтський уряд передав Туреччині свої пропозиції. Захист Дарданел мають перебрати надалі спільно Совєтський Союз і Туреччина і скласти новий статут користування протоками. Від нині торговельним кораблям всіх країн вільно пропливати протоки, а військовим кораблям – лише чорноморських держав (Туреччини, Совєтського Союзу, Румунії і Болгарії); кораблі інших держав не мають права пропливати протоками. Порядок управління протоками мають встановити лише Туреччина з іншими чорноморськими державами. Таким чином протоки були б цілком зачинені для збройних сил західних держав, юридично і практично, бо Совєти, одержавши право дбати про їх оборону, несумнівно використали б це своє право в максимальній мірі. Совєтський уряд переслав текст своєї ноти до Туреччини лише Англії і Сполученим Штатам, цілком ігноруючи Францію, бо остання не брала участи в Потсдамській конференції.

Такий гострий виступ Совєтів здавався тим серйознішим, що одночасно з цим, з процесі післявоєнних переговорів, СССР виявив по багатьох моментах одверте бажання стати твердою ногою з теплому Середземному морі. Совєти зажадали собі бази на островах Додеканезу, потім заявили претензії на передачу під їх опіку італійської колонії Тріполітанії. За повідомленням швейцарських газет Совєти встигли під час війни придбати вже солідний пакет акцій Суецького каналу. Одержавши в Юго-Славії та Албанії вихід до Адріятицького моря, Совєти своїм активним тиском на справи Грузії також виявили апетит і до опанування Егейським морем. Одночасно інспірацією і підтримкою повстання в Азербайджані проти Іраку, вони засвідчили свій певний намір прямувати до Перської затоки, а пенетртрацією в Арабські країни – і до Арабістану та Африки. Становище на Близькому Сході стало таким скомплікованим і гострим, як ніколи раніше.

‹…› До того треба взяти на увагу і сучасний внутрішній стан Туреччини, який дає комуністам зручні умови для розкладової «революційної» дії і примушує турецький уряд задумуватися про внутрішні небезпеки в разі сутички з Совєтами. Туреччина – це переважно хліборобська країна. З 19 мільйонів її населення – 15 мільйонів занято в сільському господарстві. Але

з них 5 мільйонів не мають зовсім землі і працюють як батраки, а багато селян є малоземельних. Тому Національні Збори Туреччини ухвалили недавно закон про обмеження землевладіння максимум з 1200 моргів і про наділ землею безземельних і малоземельних селян. Для подолання аграрної кризи запроваджено щорічну підготовку 3.000 вчителів для народніх і сільсько-господарських шкіл на 90 % неписьменного населення. Нарешті Туреччина намагається перейти до демократичних форм політичного життя. …

‹…› Спроба в 1930 р. штучним способом утворити таку опозиційну «ліберальну» партію не мала успіху. Наслідком безконтрольного монопартійного режиму було бюрократичне закостеніння життя і жахлива корупція службовців. Урядовий апарат перестав бути слугою народу, а переродився в панівну верству над народом. Поки в Європі панували монопартійні теорії, лад в турецькому суспільстві здавався стійким. Але водночас з заламанням держав Осі і міцним подувом демократичного вітру з заходу, збудилося незадоволення турецьким урядом в середині турецьких мас. Большевики негайно використали це для своїх розкладових махінацій, опановуючи опозиційний рух в своїх інтересах. Совєтська преса почала картати "болячки" турецького суспільства. В 1945 р. внутрішнє становище Туреччини настільки загострилося, що довелося навіть «вичистити» кількох депутатів-членів урядової партії та заборонити в Стамбулі просовєтські газети. …

‹…› Ставало ясним, що для врятування Туреччини від політичного заломання з середини, – треба дати легальний вихід громадським силам, доки вони не пішли шляхом стихійного бунту проти уряду. Тому Ісмет Іньоню, бажаючи вибити грунт з-під ніг опозиціонерів, скликав надзвичайний з'їзд своєї партії і провів 10.V.1946 р. низку ухвал про демократичні реформи: встановлене пряме, рівне і тайне голосування; дозволено існування і діяльність партій різних напрямків за винятком лише таких, що мають керівні центри поза Туреччиною; відокремлено функції президента від функцій Голови Народньо-республіканської партії; пом'якшено пресову цензуру; зрівняно в громадських правах нетурецьке населення з турецьким тощо. Ці мероприємства забезпечили Туреччині перехід від тотальної системи до демократичної: в новому складі парляменту урядова Народньо-Республіканська партія одержала 396 мандатів, опозиційна демократична партія – 62, незалежні депутати – 7. …

‹…› Турецький уряд, спираючися на патріотичну підтримку більшости населення в конфлікті з Совєтами мужньо і гідно підняв рукавичку, кинуту йому Молотовим. Преміер-міністер Реджеп Пекер доповів парляментові про позицію уряду в спразі совєтських домагань і одержав підтримку всіх депутатів. Устійнено, що турецька зовнішня політика грунтується на засадах національної незалежности і неподільности території держави, а також на симпатії до Англії, Сполучених Штатів, Франції, Греції та Арабських країн. Туреччина обстоює своє суверенне право самооборони власної території. … Водночас турецький уряд висловив думку, що

Совєтам треба було б вбачати безпеку Чорного моря скорше в відновленні дружніх відносин з міцною Туреччиною, ніж прагненні далеко вперед висунутої позиції в Дарданелах. Вимога сумісного захисту проток і обмеження управління ними лише до чорноморських країн відхиляється. Туреччина стоїть міцно на тому, що «бажати змінити форму захисту проток, в той момент, коли всі нації прагнуть заснувати еру миру і безпеки, значить – таким поступованням зріктися суті і мети Об. Націй». [с. 235]

‹…› Одночасно з Туреччиною Англія і Сполучені Штати надіслали Совєтському урядові ноти про заперечення ними совєтських вимог, які спрямовані не на змінення умов договору в Montreux, а на укладання цілком нового договору, що порушував би суверенні права уряду Туреччини. … «За твердим переконанням уряду Сполучених Штатів, Туреччина і надалі повинна залишатися в першу чергу відповідальною за захист проток, якщо б протоки стали об'єктом нападу або загрози нападу, то наявність такого становища визначала б загрозу міжнародній безпеці. Це було б явною причиною для втручання з боку Комітету Безпеки Об'єднаних Націй». … Це звучало явною пересторогою Совєтам не наважуватися на збройну загрозу протокам. Наприкінці нота Сполучених Штатів закидала Совєтам їх нелояльне ставленик в цьому випадку до Об'єднаних Націй: «Знаменно, що нота Совєтського уряду не містить жадної згадки про Об'єднані Нації. … До цього треба нагадати, що в промові президента Трумана 26.X.1945 р. в день свята фльоти, було проголошено, що «всі нації мають користуватися свободою морів».

Тотожньою до американської була й нота британського уряду з 21.VIII.1946 р. Франція обмежилася нотою, що не має пропозицій щодо зміни існуючого договору в Montreux. В напрямку підтримки політики західних великодержав відгукнулася світова преса, яка почала гаряче дебатувати тему про протоки й Туреччину.

Совєтський уряд новою нотою до Туреччини з 24.IX.1946 зробив спробу розпочати з нею безпосередню дискусію на поставлену тему, бажаючи, очевидно, полагодити свій «інтерес» безпосередньо з Туреччиною, за взірцем того, як він раніше «полагодив» деякі справи з Іраном. Можливо, що Совєти хотіли спокусити Туреччину ріжними обіцянкам. [с. 236] … Туреччина все ж таки відкинула совєтський маневр безпосередніх пертрактацій. … Сполучені Штати готові взяти участь в конференції сігнатарних держав щодо ревізії договору в Montreux. Ту саме позицію підтримала і Англія. Поінформовані аліянтські кола думали, що ці повідомлення засвідчили, що обмін думок поміж чотирма великими державами і Туреччиною можна вважати вичерпаним; і наступним кроком було б скликання конференції для дослідження питання про ревізію договору в Montreux.

‹…› Ніби, для скріплення рішучости Туреччини захищати свої протоки, фельдмаршал Чакмак, кандидат на президента від демократичної партії, висловився на пресовій конференції, що Дарданели є безумовно турецькою власністю. А преміер-міністер Реджеп Пекер, характеризував

напрямні сучасної турецької політики з таких пятьох пунктах: 1) збереження суверенних прав турецької нації та територіяльної цілости її батьківщини; 2) довір'я та вірність друзям і союзникам – Англії та Сполученим Штатам; 3) міцне спертя на Об'єднані Нації; 4) в рямцях тих обов'язків дружба з усіма сусідами, а особливо відновлення глибокої дружби і взаємного довір'я з Совєтським Союзом, згідно з традицією, що утворилася після турецької війни за незалежність; 5) відновлення нормальних зв'язків з рештою світу. Реджеп Пекер висловив притім своє задоволення тими нотами, ще їх Британія і Сполучені Штати надіслали незадовго перед тим до Совєтів. Туреччина, – пояснив він, – не може прийняти совєтські вимоги «спільного захисту», тому що цим внесено цілком нове питання, що «порушує, суверенне право Туреччини і не узгоджується з Потсдамськими рішеннями минулого року й з самою конференцією в Montreux». [с. 237]

‹…› Таким чином: дипломатична боротьба «великих світу» на вимоги Туреччини продовжується з посиленою активністю. Крім політичних і економічних аргументів, ставляться на кон і військові. Ніби у відповідь на концентрацію совєтських військ на кавказько-турецькому кордоні та евакуації звідти підсовєтського цивільного населення, – Англія посилила свої гарнізони в Іраку, біля Хайфи. А супроти якихось приготувань Совєтів в Криму, Одесі і на Балканах, – військові кораблі Сполучених Штатів в квітні 1946 р., вперше після 1930 р., проплили крізь Дарданели в Стамбул. … Президент Г. Труман в промові в день американської армії, в квітні 1946 р., пояснив цей рейд своєї фльоти одвертіше: «Народи Близького і Середнього Сходу заслабі самі, щоб протистояти міцній агресії. Тому Сполучені Штати мають обов'язок і право втручатися сюди і захищати суверенітет і цілість тутешніх націй». Це особливо стосується Туреччини, з якою Совєти пірвали договір дружби в листопаді 1945 р. і розпочали суперечки за Дарданели, Карс та ін. …

‹…› Те, що американські політичні кола з найвищим інтересом ставляться до турецької проблеми і не схильні занедбати її – видно з лаконічної, але багато-значної статті В. Ліпмана в «New York Herald Tribune» з 11.X.1946 р. під назвою – «Справжнє діло», – в якій він, порівнюючи конфлікт за турецькі протоки з всіми іншими численними пунктами суперечок Сполучених Штатів з Совєтами, твердить, що саме Туреччина є пунктом, де конфлікт муситъ розв'язуватися в першу чергу, перед всякими іншими територіяльними, економічними, атомово-бомбними та іншими суперечками. [с. 238]

‹…› Після рішучої відмови уряду Туреччини від совєтських пропозицій восені 1946 р., Москва не наважилася форсувати свої пляни радикальнішими методами: вона обмежилася поки що рямцями дипломатичної дискусії. 13 листопаду 1946 р. британське міністерство чужоземних справ оголосило про одержання ним третьої совєтської ноти в дарданельському питанні. В той час, як перша московська нота пропонувала ґрунтовну ревізію договора в Montreux, а друге була

відповіддю на англійське заперечення проти того, щоб Дарданели поставити під контроль виключно чорноморських держав, – третя нота, як видно з висловлювань поіформованих британських кіл, домагалася й далі мілітарних опорних пунктів в Дардаленах. За повідомленням агенції АР, один представник англійського уряду заявив, що хоч Совєти не відкидають британської пропозиції про скликання міжнародньої конференції в цьому питанні, але підкреслюють, що проти безпосередніх переговорів з Туреччиною не може бути висунено жадних поважних заперечень. Дальший обмін думок відкладався на час конференції міністрів чужоземних справ у Лондоні. [с. 239]

‹…› Справді, в той момент Совєтам не залишалося нічого робити іншого, як затягувати переговори, бо вони ні самі не могли ще розпочати власними силами агресії в чорноморському обшарі, як також не находити і підходящих там сателітів для виконання своїх плянів проти Туреччини так, як вони почали це робити проти Греції. Авантюра з «автономним Азербайджаном», суміжним з Туреччиною, приходила тоді вже до кінця; 11 грудня 1946 р. Тебріз було занято військами Ірану, а 13 грудня азербайджанські «вожді» підкорились тегеранському урядові. Совєтський посол примушений був обмежитися лише повідомленням до іранського премієр-міністра, що атака іранською армією Азербайджану протирічить договору поміж Іраном і Совєтами. … [с. 240]

Дальші актуальні міжнародні події, особливо підготовка до Московської конференції для укладання мирного договору з Німеччиною, затулили перед світовою авдиторією на деякий час турецько-дарданельську проблему, та й самі Совєти почали сильніше натискувати на іншу, слабішу педалю в своїй середземноморській грі – на Грецію. … Кінець 1946 - початок 1947 р. принесли дальші швидкі успіхи Сполучених Штатів і Англії, при участі Голяндії і Франції, в ділі експлуатації цих джерел. Передбачено величезну розбудову устаткування цих нафтових підприємств і збільшення здобичи ближчим часом в декілька разів. В 270 клм. від Абадану, в області Лалі, було відшукано нові джерела нафти, що, за повідомленням «Anglo-Iranian Oil-Co» є найбагатішими в Ірані, а можливо й у всьому світі. Спеціялісти оцінили видатну спроможність цих джерел в 1 мільйон тонн. Тому є несумнівним, що як Аліянти істотно зацікавлені в міцній, спокійній і недоторканій Туреччині, так і їх противник є зацікавлений в зовсім протилежному. Саме через це, з весни 1947 р., Сполучені Шати виступили з великим пляном підтримки тих обох країв, що охороняють підступ до Серед земного моря з північного сходу.

‹…› У момент, здавалося, цілком безнадійних пертрактацій на московській мирній конференції, Президент США Гаррі Труман, очевидно виконуючи домовлення Сполучених Штатів і Англії з урядом Туреччини ще в січні 1943 р. … , виступив 12 березня 1947 р. перед обома палатами Конгресу з програмовою промовою і з пропозицією про надання Греції і Туреччині допомоги в розмірі 400 мільйонів долярів з тим, щоб реалізувати цю позику не пізніш 30 червня цього ж року. Названа сума є грандіозною для

цих, порівняно, невеликих країн. Треба притім пригадати, що Москва теж домагалася у США позики, – спочатку 6-мільярдової, потім все меншої, скотившися, нарешті, до всього 25 мільйонової, – але не одержала, з цілком зрозумілих причин. З наміченої суми позики Туреччина мала б одержати 150 млн. [с. 241]. За іншим одночасно внесеним законопроектом, подібні кредити мали б одержати й інші європейські та позаєвропейські країни – Данія, Норвегія, Угорщина, Румунія, Австрія, Італія, Іран, Сирія, Ліван, Палестина та ін. Мета цих всіх позик – підтримка в зазначених країнах демократичного режиму і захування тим їх від можливого совєтського диктату. Але основну гостроту в дискусіях навкруг цієї світової проблеми збудила згадане в першу чергу позика Туреччині та Греції, сполучена з пропозицією відрядженні до цих країн американського цивільного і військового персоналу.

‹…› Цю позику Туреччина мала б використати переважно на підсилення своєї мілітарної організації і поповнення свого озброєння, особливо важкого. В свою чергу і Англія зобов'язалася подати Туреччині фінансову допомогу, а також забезпечити озброєння і персонал для розвитку турецьких військових сил. … [с. 243]

‹…› Декларація Президента виявилася настільки актуальною, що американське радіо передало її протягом 34 годин повністю у 8 мовах, а зміст її в 25 мовах, зробивши її одразу здобутком суспільної думки всіх народів Землі. Мужнє і одверте настановлення Г. Трумана знайшло в громадській опінії обох палат Конгресу одностайну ухвалу. …

Політичні кола Вашінгтону зробили такі висновки з даного внеску Г. Трумана: 1) американська підтримка унеможливить будьяку агресію проти кордонів Туреччини; 2) унеможливить також висування питання про зміну сучасного статусу Дарданел; 3) прийняття Сполученими Штатами на себе відповідальности за розвиток подій на Близькому Сході і утворює нові можливості і розв'язання проблеми Палестини; 4) Туреччина отримує нові можливості розвитку своєї закордонної торгівлі; 5) жерела нафти, що є на Середньому Сході, будуть краще забезпечені. …

‹…› Агенція Reutor повідомила, що дипломатичні спостерігачі в Лондоні сформулювали, на основі промови Г. Трумана, принципи нової американської закордонної політики в таких трьох пунктах: 1) США вважають себе головною потугою світу; 2) США послуговуються головно методою господарської і фінансової допомоги; 3) американці вважають своїм обов'язком боронити вільні народи перед гнітом озброєних меншин або натиском ззовні. Кол. британський премієр-міністер В. Черчіль заявив на зборах консервативної партії таку поважну оцінку важливости цього кроку Г. Трумана: «В останньому часі не зроблено ніякого іншого кроку, який в більшій мірі скріпив би шанси на світовий мир і свободу в світі. Якщо б Сполучені Штати зробили були такий крок перед війною, можна було б спинити війну. Якщо б його зробили по першій світовій війні, то зовсім не дійшло б до другої… ». [с. 244]

‹…› На думку ню-йоркського кореспондента «Die Neue Zeitung» д-ра Carl Misch, значення виступу Г. Трумана полягало в тому, що Сполучені Штати, з одного боку, відновлюють для подальшого вжиття свою ідею 1941 р. – «Peace Lend-Lease», а з другого боку, заступають послаблену війною Британію в її традиційних зонах впливу, поширюючи дію Атлянтійської Системи і на терени Чорного моря. В новій фазі захисту Греції і Туреччини не змінюються цілі, а лише періоди. … Ця нова політика американців не приносить нічого, по суті, нового, дотримуючися лише постанов Потсдамської конференції 1945 р., коли було встановлено, що Іран, Туреччина і Греція повинні залишитися поза сферою впливу Совєтів. Сполучені Штати, стримуючи совєтську агресивність від порушення Потсдамського договору, намагаються зберігти світову рівновагу, – бо, якщо б США зголосилися незацікавленими в східньо-середземноморському просторі, то совєтський вплив, завдяки усуненню звідти Англії, просяк би в звільнений простір.

Офіційні турецькі кола заявили, що допомога США … зробить її бастіоном вільних націй на Близькому Сході і що допомога США є однозначна з територіальною гарантією турецьких кордонів. [с. 245].

‹…› Дальше оформлення допомогової акції пішло досить швидкими темпами. Вже 18 березня Зовнішньополітичний Комітет Конгресу схвалив інший внесок Г. Трумана про 300 млн. позику для допомоги потрібуючим країнам (300 мільйонів для Італії, Австрії, Угорщини, Польщи і, можливо Китаю і 50 млн. для Греції і Туреччини). Крім того Конгресові було внесено особливий законопроект щодо допомоги Греції і Туреччині в такий спосіб: 1) фінансова допомога в формі позик, кредитів, подарунків або що; 2) добір осіб, що є на службі американського уряду, які можуть бути потрібні для підтримки цих країн; 3) надання цим країнам обмеженої кількости американських військових фахівців лише як дорадників; 4) заходи для виготовлення й приставки певних товарів і вишколення й освіти грецького й турецького персоналу. …

‹…› Практичні міроприємства відразу послідували услід за загальними рішеннями щодо позик. Радіо Анкара повідомило, що турецький міністр фінансів Халіт Назмі Кіомір повідомив, що 150-міліонова американська позика має бути вжитою виключно для розвитку турецької індустрії, а не для закупу краму широкого вжитку. Не минуло ще й десяти годин з моменту, коли Г. Труман виголосив свою декларацію, як американські підприємці вже запропонували деяким турецьким фірмам індустріяльне устаткування та інший крам на умовах довготермінового кредиту. Так само турецька закупочна місія за 24 години після промови Г. Трумана вилітіла з Анкари до Сполучених Штатів з метою реалізації там замовлень на 100 млн. турецьких фунтів. [с. 246]

Програма американської допомоги специфікується стосовно до потреб даної країни. В той час як в Греції допомога полягатима в вишколенні грецької армії та в переведенні потрібних реформ, – в Туреччині Сполучені Штати проведуть механізацію її господарства і

змодернізують всі її шляхи сполучення (порти, залізниці, летовища, автошляхи) для того, щоб ця країна через це могла легче протистояти можливим ворогам. …

‹…› Конгресова дискусія над проектом Г. Трумана виявила також високу актуальність цього питання, навіть для самих американців, які звикли до сенсацій. … Основні твердження його були такі: 1) допомога Греції і Туреччині не поведе до війни, – лише принесе посилення демократії і свободи світу; 2) цю допомогову програму не можна розглядати, як якесь поширення доктрини Монрое на решту світу; 3) антикомуністичні заходи в Греції і Туреччині не є в протиріччі з політикою Сполучених Штатів в Китаї, бо там комуністи опанували протягом довгого вже часу велику частину території, між тим як цього нема ні в Туреччині, ні в Греції; 4) Ця допомога Туреччині і Греції не визначає «тягання каштанів з вогню» для когось іншого, а подається лише в інтересах самої Америки; 5) відмова в американській допомозі Греції і Туреччині загрозить небезпекою для свободи і незалежности також і інших держав Середнього (!) Сходу. [с. 247]

‹…› Цікаво притім відмінити, що Генеральний Секретар Об. Націй – Трутве Лі був дуже здивований тим, що Г. Труман зробив свої далекосяглі пропозиції, не домовившися перед тим з Об. Націями. … З цих документів було ясно, що Совєти провадять активну ворожу акцію проти сучасного уряду Греції і що протиріччя між Туреччиною і Совєтами не зменшилися, так що Туреччина досі перебуває в важкому стані. Переговори щодо ревізії договору в Montreux зайшли в безвихідний кут, хоч Совєти продовжують настоювати на своїх привілеґіях в справі контролю і захисту проток. Совєтські ж вимоги на турецькі терени було відкинуто і визначене, як необґрунтовані. [с. 238]

‹…› 27 березня на засіданні Сенатського Комітету для Зовнішніх Справ доповідали про стан справ: американський посол в Анкарі Edwin C. Wilson і керівник американської господарчої місії в Греції Paul Porter, інформації яких вплинули на рішення прискорити полагодження поставленого питання. 3 квітня Сенатський Комітет одноголосно ухвалив пропозицію Г. Трумана. Одразу вслід за цим представник Британії в Об. Націях Sir Al. Cadogan заявив, що британський уряд дотримується протилежної думки, ніж Громико, а саме, що плян Сполучених Штатів цілком узгоджується з Хартією Об. Націй. 9 ж квітня з англійських урядових кіл поінформували, що Британія також подасть допомогу Греції – озброєння для 125.000 вояків, і Туреччині – біля 600 боєвих літаків. … [с. 249]

‹…› Одночасно з тим, як 10 квітня в Раді безпеки Об. Націй польський делегат Оскар Лянге гостро виступив проти плану Г. Трумана, називаючи його «політичним динамітом» і вимагаючи одкинення допомоги Туреччині та передачі справи допомоги Греції в компетенцію Об. Націй ... Сенат вирішив поставити 22 квітня законопроект на голосування, при чому його було прийнято 67 голосами проти 23. Агенція UP повідомляла, що ріжні міродайні чинники підкреслюють, що це вирішення є одним з найважливіщих, що їх будь коли приймалося в американській зовнішній

політиці. Головуючий Сенатор Арт. Вандерберг з своїй промові перед голосованням закликав сенатарів голосувати за проект Г. Трумана, бо в противному разі відчинилися б двері для агресії на весь світ і було б накинено ланцюги комуністичної реакції. Також і міністер зовнішніх справ Джордж Маршал надіслав з Москви телеграму, в якій зазначив, що він сам брав участь у формулюванні цього законопроекту і що міністерство закордонних справ обізнане з тим, що він вважає цю підтримку за «неминучу», і схвалює її в повній мірі.

Перед тим 18 квітня Рада Безпеки Об. Націй відкинула пропозицію Громико, щоб американську допомогу Туреччині і Греції поставити на розгляд особливого Комітету Об. Націй. Громико підтримував лише представник Польщі Англія ж, Бельгія, Колумбія і Австралія зголосилися за американським проектом. Інші делегати утрималися. Отже, Совєти і їх поплентачі потерпіли рішучий провал в Об. Націях. [с. 250]

‹…› З приводу вислідів цього голосування в Сенаті незалежна демократична газета «The New York Times» писала в передовиці, що «Ця більшість, що зголосилася за програм підтримки, була рішучішою, ніж будь коли досі при подібно спірному вирішенні щодо будь-якого мироприємства американської зовнішньої політики …»

‹…› Проте, при вступі законопроекту з Сенату до Палати депутатів почалося було його заволікання, бо Виконавчий Комітет Палати депутатів, який насамперед мав би дати згоду, занявся довшим розглядом цього проекту. Як заявив один демократичний діяч, треба було б поволі його приймати, щоб Сполучені Штати і Совєти мали час знайти компромісне розв'язання світових проблем. Отже, провалившися в Сенаті, просоветські елементи почали саботувати акцію Г. Трумана в Нижній Палаті. Група республіканських депутатів внесла пропозицію не ставити цього проекту на обговорення, але цей маневр було одкинуто більшістю 168 голосів проти 22. … [с. 251]

Тому 6 травня почалися дебати. Голова Зовнішньо-політичного Комітету Конгресу Cherles A. Baton доповів, що безпека всіх вільнолюбних націй залежить від прийняття цього закону. Сполучені Штати повинні подбати, щоб перешкодити Совєтам захопити Близький, Середній і Далекий Схід. Комунізм, споріднений по суті з фашизмом і націоналсоціалізмом, навис, як великанська тінь, над сусідніми країнами. Здається, що він нічого не навчився з страшних трагедії першої половини цього століття. Baton обвинувачував Совєти в тому, що вони, цілком зневажаючи свої зобов'язання в Об. Націях намагаються поширитися силою. "Якщо Совєти займуть Грецію і Туреччину, то найблищою їх метою буде природньо, Іран і Афганістан, Індія і Китай, що всі дотикаються до совєтської території". Це є ті підстави, чому Сполучені Штати, в повній свідомости небезпеки, повинні допомогти Греції і Туреччині" в інтересах власного самозахисту і світового миру.

Не зважаючи на гостру критику і заперечення республіканця Clarena Brown, після запеклих дебатів, Палата депутатів, все ж таки затвердила

законопроект Г. Трумана 9 травня 287 голосами проти 107. Так само в спішному порядку більшість Конгресу відкинула низку пропозицій про зміни, що могли б звузити передбачене мірoприємство. Після цього залишилося – зв'язковому комітету обох Палат лише відредагувати закон і падати його на підпис Г. Трумана. Так було розпочато нову «Pease Lend – Lease» – програму миру Сполученими Штатами.

‹…› Тим часом комісія з п'ятьох американських фахівців поїхала вже до Туреччини, щоб встановити її військові потреби. Турецьке суспільство жваво стежило за перепетіями устійнення нового політичного курсу Сполучених Штатів в березні-травні 1947 р. Турецький президент генерал Ісмет Іньоню в спеціяльному інтервью, даному віце-президентові агенції UP Virgil M. Pickley, підтвердив, що позика, яку дають Туреччині Сполучені Штати, буде використаною виключно на мілітарну мету. [с. 252]

‹…› Турецька преса радісно вітала прийняття Конгресом програми Г. Трумана і зазначала, що це встановлює початок нового періоду історії, і що тільки тепер почнеться правдиво прогресивний розвиток. Турецький премієр-міністер Реджеп Пекер, після двохденної конференції зі своїм президентом, приступив до практичних перемов з американським послом в Туреччині Edwin Wilson'ом, щоб устійнити подробиці переведення допомоги. Турецькі урядові кола переконані, що допомога в формі військових матеріялів буде передана Туреччині не на умовах позики, а як подарунок, задурно.

‹…› Підписання Г. Труманом закона про допомогу затрималася на короткий час через його поїздку до хворої матери. Між тим військові комісії в середині травня вже поїхали до Туреччини і Греції для конкретної виконавчої праці. В день підписання Г. Труманом закону … американська комісія була вже в Анкарі, одразу почала підготовчі розмови з турецьким військовим міністром і з Генеральним Штабом з тим, щоб ближчими днями повністю розгорнути свою працю. Для цього Комісія має оглянути всі турецькі гарнізони, захистні споруди і мілітарні установи, а також найважливіші області Туреччини. Генеральний Штаб Туреччини складає доповідну записку про негайні мілітарні потреби своєї країни. … [с. 253]

‹…› На 1 червня 1947 р. переговори між американською Комісією і Турецьким Генеральним Штабом щодо моторизації грецької армії і стандартизації її зброї було закінчено. За цим мали слідувати бесіди турецького міністра закордонних справ Гасан Сака з американським послом щодо програми розбудови турецького господарства, за якою передбачено: спорудження 10.000 клм. шляхів; розбудова портів на південному узбережжі Туреччини між сирійським кордоном і о. Родосом, а саме: Александретта, Марсін, Анталія, Аляйя і Минавгат, а також гаванів в Мармуровому морі. Оскільки на всі ці праці не вистачить поточного кредиту в 100 млн. долярів, що їх Інтернаціональний Банк вже переказав в розпорядження міністра Дж. Маршала, то передбачається вже тепер звернутися за новими позиками до Світового Банку і до Експортно-Імпортного Банку.

Турецький парлямент продовжив ще на пів року стан облоги, запроваджений в 1940 р. в Стамбулі і в пятьох прикордонних провінціях не зважаючи на гостру опозицію проти цього Демократичної партії. … Успіх першої спроби, як прецеденту, фінансово-мілітарної контр-акції в формі допомоги Туреччині і Греції спонукав Сполучені Штати розгорнути далі ще діло в справді американських маштабах. Міністер Дж. Маршал заснував вже Пляновий Штаб для вивчення світового стану для того, щоб найближчим часом скласти новий і далеко далі йдучий плян допомоги всьому пошкодженому і загроженому війною світу. [с. 254]

Американська допомоги Туреччині була для останньої дуже важливою знахідкою не лише з матеріяльного, але й з міжнародньо-політичного погляду, бо Туреччина наприкінці другої світової війни стояла перед загрозою ізоляції. Грецько-турецький союз існував лише правно, але з огляду на знесилення Греції не мав вже реальної цінности. Безуспішними були спроби Туреччини скласти регіональний бльок з Сирією і Лібаном. З Трансйорданом в січні 1947 р. було підписано пакт дружби, але з Єгиптом не було досягнуто жадного договору, хоч король Єгипту Фарук особисто приїздив до Туреччини в осени 1946 р. Союз з Англією втрачав свою мілітарну вагу, бо Англія одверто заявила, що надалі буде підтримувати Туреччину лише матеріяльно. Дипломатичним успіхом Туреччини можна зважати лише пакт безпеки, що був складений нею з Іраком 30 березня 1946 р., в наслідок, очевидно, чого в грудні 1946 р., в Багдаді відбулася "протикомуністична конференція" арабських держав з участю Туреччини. …

‹…› З цього всього можна досить ясно усвідомити собі картину, як Туреччина тепер, спираючися на міцне американське крицеве ковало, намагається відхилити замахи на неї совєтського молота. Чи дійде до якого небудь зудару великих потуг світу на її території і задля цієї території, то питання майбутнього, невідомо наскільки від нас віддаленого. Але з погляду життєвих інтересів української нації ясно, що в разі, коли б Совєти замкнули своїми військами і спорудами чорноморсько-егейські протоки, то це означало б закриття останньої віддушини з України до зовнішнього світу (після того як кільцем васальних балканських держав Совєти заслонили західно-українське вікно в Европу). В разі ж, коли б протоки залишилися одвертими, а Туреччина незалежною від совєтського впливу, – порятунок Україні може найлегше прийти з чорноморського півдня, а не з балтійської півночі. [с. 255]

Завдання та теми для дискусій

1. Визначте, які стилістичні засоби використовує автор для експлікації політичної та економічної ситуації Туреччини між «міцним американським крицевим ковалом» та «совєтським молотом».

Андрій Ковалівський

З історії тюрко-українських відносин

Джерело → Ковалівський А.П. З історії тюрко-українських відносин По доповідях Другого українського сходознавчого з'їзду (1-5, XI, 1929 р.). *Червоний шлях*. 1930. № 2. С. 161-163.

Від початків великого розселення тюркських народів, з часів гуннів, предки українців були одним з перших народів у Європі, що вступив з ними у контакт. Саме розселення слов'ян по берегах Дніпра до Чорного моря зробилось можливим тільки завдяки тому, що гунський напад звільнив простори від готів. Згодом з'являється у сусідстві України в основі тюркська держава хозарська, що під її безпосередній вплив один час підпадає уся лівобережна Україна й Київ. В міру того, як слабне ця держава, через її межі від сходу проривають нові тюркські народи, – печеніги та узи або торки. Потім надовго, до самої татарської доби, на південній частині сучасної України розляглась наша сусідка – половецька земля. У середині XIII віку більша частина України безпосередньо входить у межі великої татарської держави, при чому татари й самі розташовуються тут, організують далекі торговельні зв'язки зі Сходом, збирають данину, наставляють своїх урядовців. Розпад так званої Золотої Орди приводить до того, що центр татарської України (т.т. українських земель, підвладних татарам) переходить до Криму, де утворилось нове кримське ханство, при чому тюркська людність і надалі широкою смугою заселяє усю південну Україну, залишивши тут безліч своїх географічних назов та маючи якнайглибший вплив так на українське народне життя взагалі, як особливо на українське козацтво, що тоді саме складалося. Тим часом на півдні остаточно зформовується нова тюркська сила – Туреччина, яка 1453 р. остаточно оволоділа Царгородом і – року 1475 – приєднала до себе Крим, яко васальну державу. Північно-західня Україна незабаром остаточно підпадає під економічний та політичний вплив Польщі. [с. 161]

‹…› Останні тюрки на території теперішньої України, – ногайці, були виселені геть. Запорожці, що від російської навали тікали переселились остаточно на Кубань, Утворюються нові українські порти – Херсон, Одеса, розвивається широкий морський експорт з України за кордон і насамперед через Туреччину й до Туреччини. З другого боку українська людність займає частину Криму, а тисячі людей з України щороку їдуть до Криму на лікування й спочивок. Утворюються нові умови до взаємного розуміння та культурного співробітництва, що почалось помалу ще в кінці XIX в., але рішуче починає позгортатись аж після революції.

Цьому співробітництву досі заважало не тільки взаємне незнання мов у обох народів, але в певній мірі ще й хибні культурно-історичні уявлення,

закоренілі забобони щодо значення тюркських народів в українській історії, різні упередження щодо культури цих народів тощо.

Перш за все відносини між нами й нашими давніми сусідами уявляли колись, як безнастанну завзяту боротьбу не на життя, а на смерть, причому печенігів, половців, татар XIII віку, а надто кримських татар і ногайців уявляли у формі диких хижаків, що мали виключне завдання і грабувати Україну й зводити з неї людей. Туреччину уявляли, як ще більшого хижака, що є, сказати б, вищим патроном дрібнішого татарського хижацтва, а сам виступає тільки в особливих моментах, коли треба вже внести справжню руїну й погромити систематично у великому маштабі. Позицію України супроти цих хижаків уявляли, як чисто оборонну. Навіть явно грабіжницькі походи козаків у чайках на Анатолію й Крим, або походи суходолом на Крим Сірка – історики прикривали високою метою визволення невільників.

Причини такої дивовижної ворожнечі між собою цих народів, ворожнечі, якої нібито не було між «християнськими» державами, пояснювали різно. Найдавніше пояснення підносило ворожнечу релігійну, саме війну мусулман-фанатиків, що їм начебто Коран наказував вести безнастанну боротьбу з невірними, проти християн. Пізніші пояснення у стилі XIX віку, доби розвитку національних ідеологій намагаються з'ясувати вищезгадану боротьбу расовим антагонізмом тюрків – з «азіятів» … з культурними європейцями. Таке пояснення є новіше вже тому, що напр. у XVI віці і у нас і особливо на Заході існувало певне захоплення турецькою культурою, що за тих часів багато у дечому стояла вище від європейської. Найближча до нас з старих теорій полягає у твердженні, що давні відносини українців і тюрків визначались різницею між хліборобською людністю та скотарями. …

‹…› Уважний дослід писаних пам'яток, звільнений від старого однобічного упередження, показав, що напр., і такі народи, як печеніги і половці зовсім не були дикунами, що вони брали певну участь в утворенні Київської держави, що вони були представниками східньої економічної системи, куди входила Хозарія, Тмутаракань (біля Керчинської протоки) й Чернігівсько-Сіверська земля, системи, що довго відстоювала себе проти нової економічної системи з осередком у Києві. … [с. 162]

‹…› Щодо татар, то розкопки на Волзі й у Криму показали, що вони мали великі добре влаштовані міста, з великим будівлями, з водопроводами, школами тощо … .

‹…› Досліди старої картографії, стари грамот та ярликів, новітньої топоніміки тощо показують, що у XIV-XV віках велика частина українських земель і юридично і фактично вважались за приналежні до Кримської держави, при чому тут, навіть і далеко від Криму – на Поділлі, на Курщині – були свої феодальні татарські володарі, що згодом цілком природньо асимілювались з людністю і перетворилися у спадкову українську аристократію.

‹…› Доба самостійного існування Криму від його відокремлення від Золотої Орди до завоювання Туреччиною, у 1745 р., … характеризується переважно мирними стосунками з Литовською державою, що поділяла тоді з Кримом свою владу над Україною.

Кінець цієї [XVII-XVIII ст. – *ВП*] доби властиво являє нову фазу – розвиток спілки між обома країнами [Україна і Крим – *ВП*] як на економічному, так і на політичному полі, що кінчається захопленням обох країни Російською державою.

‹…› За цього часу позначається, м., і., цікава риса глибшого взаємного розуміння обох країн в справі культурно-побутовій. Як приклад, творчість письменника М. Коцюбинського, що своїми оповіданнями «На камені», «Під мінаретами» тощо увійшов глибоко в життя кримських татар і то не лише взявши його побутові обставини, але показав визвольні змагання татар, їхнє внутрішнє розшарування, їхню боротьбу за культурне відродження тощо. …

‹…› Унаслідок природньої економічної еволюції, … ногайці починають переходити до осілого побуту, до них приєднується широка українська й волоська колонізація, причому всі три народи мирно уживаються тут, утворюючи нову культурну хліборобську провінцію Кримського ханства.

‹…› … «Резервація» ногайців була створена деякий час і на українських степах у Таврії. [с. 165]

Завдання та теми для лискусій

1. Визначте, яку оцінку отримали «грабіжницькі походи козаків у чайках на Анатолію й Крим» в історіографії к. XIX-початку XX ст.
2. Які еволюційні зміни в українському суспільстві сприяли переосмисленню концептів СТЕП та СТЕПОВІ НАРОДИ, ТАТАРСЬКЕ ХИЖАЦТВО у національній картині світу українців. Яку роль у цьому процесі відіграла творчість М. Коцюбинського?
3. Прокоментуйте концепцію автора щодо історії та культурної своєрідності ногайців.
4. Як релігійний фактор (мусульманська догматика) впливав на векторизацію різнопланових контактів українців зі степовими народами?

В. Лісовський

Державний лад країн мусульманського Сходу (Туреччина, Персія та Афганістан)

Джерело → Лісовський В. Державний лад країн мусульманського Сходу (Туреччина, Персія та Афганістан). / Всеукраїнська асоціація сходознавства. Київська філія. № 1 Київ: Київська школа Поліграфвиробництва ім. Л. Балабанова, 1927. 44 с.
ББК, Во 806668 / [1] / Кримський А.Ю.

‹…› Туреччина. Формування конституційного режиму. Державний лад Туреччини (наразі республіки) ґрунтується на конституції 20 квітня 1924 р. Територія сучасної Туреччини – 1.200.00 кв.км., населення – 14 млн. осіб; межує Туреччина з такими державами: СРСР (північний схід), Персією (на сході); Сирією (на півдні), Грецією і Болгарією (згідно з Лозанською угодою 1923 р. на заході).

Сучасна Туреччина є нащадком Великої Оттоманської імперії, яка з 1876 року була проголошена конституційною (з двома палатами: сенатом і палатою депутатів). Проте доля конституції була печальною. Вона, як і попередні «танцимати» (реформи), як-то: «Хатті Шеріф» (закон 1839 р., що забезпечував підданим правильне розуміння податків, упорядкування мобілізаційного призову, недоторканність особи і власності) і «Хатті-Хамаюн» (закон 1856 р., що регламентував недоторканність особи, свободу віросповідання, совісті, рівність перед законом, що забороняла тілесні покарання) – була покладена під сукно і її дія незабаром після оприлюднення була припинена. Лише молодотурецька революція в липні 1908 р. змусила султана Абдул Гаміда оприлюднити указ про введення у життя конституції 1876 р. Цим указом султан, приймаючи на себе титул халіфа (намісника пророка), передав законодавчу владу до рук парламенту. Виконавча влада перейшла до ради міністрів на чолі з Великим візиром. Така формальна конституція тривала до 1921 р. – моменту переходу влади до Великого Національного Зібрання Туреччини (ВНЗТ), вождя новонародженої країни.

Після поразки Туреччини у світовій війні союзники змусили її підписати Мудроську угоду (30 жовтня 1918 р.) і слідом, ставши повними господарями країни, нав'язали Туреччині Сіврський договір, згідно з яким Туреччина, фактично як незалежна країна, припинила своє існування.

‹…› У період боротьби націоналістів, у 1921 р. вводиться у дію нова конституція. … Проблемою цієї конституції було ігнорування султанату, що спричинило двовладдя в країні. [с. 8] Він був ліквідований 1 листопада 1922 р. Халіфат продовжував функціонувати до березня 1924 р. …

‹…› Боротьба на фронтах принесла переможні лаври націоналістам і, закріпивши свої завоювання Лозанським договором (1923 р.), вони починають будувати Туреччину на нових економічних і, відповідно, соціальних началах. Юридичне закріплення перемог знайшло місце в конституції 20 квітня 1924 р., яка будувалася за європейським зразком.

‹…› **1. Законодавча влада.** ВНЗТ (Меджліс) здійснює законодавчу і виконавчу владу у країні. Депутатів обирають на 4 роки (ст. 13). Законодавча влада Зібрання здійснюється безпосередньо шляхом прийняття того чи іншого законопроєкту більшістю голосів. За відсутності можливості перевиборів, термін повноважень ВНЗТ може бути продовжений ще на один рік, причому свою роботу Парламент проводить аж до виборів і скликання нового складу. Свою роботу ВНЗТ починає щороку з листопада місяця, проводить шість місяців, потім може перервати заняття для надання депутатам можливості познайомитися з ситуацією усередині країни, контролювати роботу місцевих органів. [с. 9]

‹…› **Виборче законодавство** у Туреччині базується на Султанському декреті 1878 р. … Незважаючи на прогрес Туреччини упродовж останніх років, спостерігається чисто східні риси у системі класифікації виборців. Так, основним прикладом може слугувати усунення жінок від виборів. Крім жінок усувалися від виборів особи, які перебували на державній службі …, злочинці, іноземці, неписемні, військові, чини поліції та жандармерії. … Виборче право в Туреччині можливо розглядати, як норми, запозичені з останніх післявоєнних конституцій Заходу, плюс місцеві східні особливості, що безумовно, буде викорінено у найближчий час, разом зі скинутою чадрою.

Модус виборів – один депутат на 20.000 мешканців. Виборча одиниця (вілает) … розподіляється на волості, що слугують частиною виборчої одиниці. Таким чином встановлюється двоступенева система виборів – округ і волость. Нині діючий склад ВНЗТ складається з 286 депутатів. Кожний депутат, після виборів Зібрання та його скликання, присягає на вірність народу та республіці. Депутат, отримуючи винагороду згідно з визначеним законодавством окладом, має чесно виконувати свої обов'язки, наділений правом недоторканості і не несе відповідальності за свої судження і погляди. … [с. 10]

‹…› Усією роботою ВНЗТ керує один Президент і три віце-президенти, які обираються Зібранням лише на один рік. … У структурі Зібрання існують дві важливі державні установи – Державна Рада і Рахункова палата. … В обов'язки Державної Ради входить розгляд суперечностей між відомствами, розгляд законопроєктів, договорів і держпідрядів, адміністрування різних заходів Уряду. … Рахункова палата … контролює державні прибутки та витрати.

‹…› **II. Виконавча влада** здійснюється в Туреччині Президентом і міністрами (комісарами), які обираються з членів Зібрання. [с. 12]. … Центральним органом виконавчої влади Турецької Республіки є Рада

Комісарів. Закон 1923 р., який змінив декрет 1921 р., що надавав право Президенту формувати кабінети комісарів самостійно, дає можливість Президенту призначати лише Голову Ради Комісарів (прем'єр-міністра), який відповідно сам запрошує міністрів, з подальшим затвердженням Президентом. … Раді Комісарів належить також законодавча ініціатива, надання пояснень та інструкцій у межах існуючих законів та спостереження за державним життям республіки. [с. 13]

‹…› Міністерство національної оборони, або Військове міністерство, адмініструє всі питання військової охорони країни. Міністерство закордонних справ – відповідає за зовнішні відносини Турецької Республіки. У його підпорядкуванні Головне Управління у справах друку та інформації. … Міністерство просвіти – керує роботою усіх цивільних навчальних закладів. … Міністерство громадських робіт відповідає за будівництво шосе, доріг, портів, контролює та інспектує іноземні концесії у транспортній галузі. … Міністерство обміну, відновлення та заселення відповідає за обмін населенням, що реалізується у межах конвенції про обмін населенням між Туреччиною і Грецією (від 30 січня 1923 р.), облаштуванням емігрантів і біженців, а також кочових етнічних груп, що постраждали від війни та стихійних лих. Воно також має право надавати медичну допомогу і соціальне забезпечення біженцям. [с. 14]

‹…› Крім того, існує Управління з релігійних справ, яке реорганізоване на базі Міністерства Шаріату. Управління з релігійних питань займається призначенням та звільненням духовних осіб, розробляє питання внутрішнього церковного життя і здійснює цензуру релігійних книг.

‹…› 3. Місцеві урядові заклади Туреччини формуються відповідно до таких адміністративних одиниць: вілаєти (області), санджаки (губернії), кази (повіти), нахіє (волості). Вілаєтами керують «ВАЛІ», які призначаються ВНЗТ і є його агентами на місцях. Функції валі – упровадження у життя законів і постанов ВНЗТ у межах свого вілаєту. … Органом самоврядування вілаєтів є генеральна рада (Меджелі-вілаєт), до якої обираються терміном на 4 роки один депутат від кожної 12.5000 осіб чоловічої статі. …

‹…› Санджаки і 3. кази очолює особа, яка призначається ВНЗТ і відповідає за усі справи цих районів. [с. 15]

‹…› Нахіє (волость) представляє адміністративну одиницю, що складається з декількох сіл та селищ. Адміністративною особою в нахіє є нахіє-мюдір. … Кьой (село) представляє частину нахіє. Кожний кьой має своє зібрання (дерік), яке вибирає старосту (мухтар) і раду старійшин (мухтар меджлісі) терміном на 2 роки. Мухтар є очільником Кьой, він відповідає за регулювання внутрішнього життя кьой. …. Органи міських самоврядувань Туреччини існують у 2-х різновидах: 1) провінційні і 2) столичні (Константинополь, Ангора). У кожному місті (шехір) або великому селищі (касаба), а також в нахіє … організовуються міські ради, які відповідають за благоустрій міста, регулювання його внутрішнього

життя. Члени муніципальних рад обираються з місцевих мешканців терміном на 4 роки. …

‹…› У питанні чинного адміністративного поділу Туреччини ВНЗТ прийшло до висновку, що розподіл Туреччини на вілаєти, санджаки і нахіє не відповідає сучасним реаліям і потребує реорганізації. … [с. 16]

‹…› Судочинство. До другої половини XIX ст. в Туреччині діяли церковні (т.зв. «шаріатські») суди, що розглядали у своїй роботі усі справи. До кінця XIX ст. почали функціонувати світські суди. За шаріатськими судами були залишені лише церковні справи і питання розірвання шлюбів. …

‹…› Суди першої інстанції. 1. Мирові суди запроваджуються в казах і поширюються на всю територію. Їм підсудні справи кримінального характеру, по відношенню до яких вищої мірою покарання є рік ув'язнення або штраф 90 лір. … Основні суди … займаються справами, що є непідсудними для мирового суду, (тобто, для цивільних – справи, що перевищують 200 лір і кримінальних – ті, що вимагають покарання понад рік). … [с. 17]

‹…› Комерційний суд … затверджується в деяких великих містах міністерством юстиції для розгляду суперечок із торгових договорів і зобов'язань, а також з питань неспроможності. …

‹…› Суди другої інстанції. … Верховний суд (Диван) здійснює розбір звинувачень проти комісарів, голів і членів державної ради, членів касаційної палати, генерального прокурора у злочинах за посадою (ст. 61 конституції). До складу суду входить 21 особа, 11 з них обираються від касаційного суду, а 10 осіб від державної ради. … Усі справи, що стосуються зради батьківщині, дезертирства, політичного шпіонажу та інші діяння, що мають на меті підрив могутності Турецької Республіки, розглядаються «судами незалежності». Їх постанови, за винятком смертних вироків, оскарженню не підлягають. Смертні вироки затверджуються Меджлісом. За Генеральним прокурором лишається право упродовж 3-х днів вирок Суду Незалежності оскаржити. … Суддями в Туреччині можуть бути особи, які отримали спеціальну юридичну освіту. … [с. 18]

‹…› 5. Фінанси Республіки. Лише з запровадженням республіканського ладу в Туреччині, що позначало звільнення від іноземного капіталу, фінанси країни могли бути упорядковані відповідним чином. До цього часу Комісія Оттоманського боргу безжалісно викачувала прибутки османської Туреччини. … Грошова система у країні: 1 турецький фунт = 100 піастрам, 40 пара = 8,5 копійок (на паритетних умовах).

6. Освіта. … Першим кроком було упровадження обов'язкової початкової освіти для всіх турків. … [с. 19]

7. Військо. Військо в Туреччині нараховує близько 100.000 багнетів. Верховне командування збройними силами держави належить ВНЗТ, яке здійснює таке командування через Президента Республіки. До війська

мобілізуються, відповідно до чинного законодавства, повнолітні чоловіки. Рекрутчина іноземних військ заборонена.

8. Особисті права турецьких громадян. Ці права знайшли свій захист раніше введення конституції. Перші реформи (танцимати) XIX ст. забезпечували безпеку життя, правильне оподаткування, недоторканність честі і власності, але за умови повної влади Султана, його фактичної безвідповідальності, ці права існували лише на папері. Лише з уведенням конституції 1924 р можна говорити, що турецький підданий отримав: право особистої свободи, яку … законним чином громадянин отримує з моменту свого народження (ст. 68), рівність перед законом, у зв'язку з чим ліквідовуються всі особисті, групові і сімейні привілеї (ст. 69), недоторканність особистості та житла, життя і честі, друкування. … Право, визнаючи державною вірою Іслам, надає громадянам «повну свободу віросповідання і совісті», конституція – свободу викладання. Гарантується таємниця поштових і телеграфних повідомлень, а також свобода спілок, зібрань, заборонені тортури та катування. Таким чином, після прийняття конституції 1924 року, турецький народ отримав право свободи у рамках демократичної держави. [с. 20]

Прагнучи до створення унітарної, потужної держави, а також єдиної турецької нації, сучасний державний лад поширює поняття «турецький підданий» на всіх осіб, що проживають на території Туреччини, чим стираються всі нацменшини (наразі етнографічно населення розподіляється на турків – 80 %, курдів – 10%, греків – 3,5 %, вірмен лазів, євреїв – 3,5 %, горішнян, які, мешкають на території дії конституції – 3 %. Всі громадяни Туреччини називаються турками.

Права громадян набуваються не лише з причини народження у межах Туреччини від турецьких підданих, але й у випадку, якщо осілий іноземець прожив в Туреччині 5 років, він може отримати турецьке громадянство. Будь-хто, хто мешкає на теренах Турецької Республіки, розглядається як турецький підданий до того часу, доки не буде підтверджене його іноземне підданство.

Завдання та теми для лискусій

1. Які гендерні особливості характеризували виборчу систему Туреччини на початкових етапах формування конституції.
2. Які функції виконувало новостворене Міністерство обміну, відновлення та заселення. Наведіть приклади конкретної реалізації проектів цієї структури
3. Користуючись додатковою джерелознавчою літературою, змоделюйте діяльність «шаріатських» судів, починаючи з кінця XIII ст.

Олександер Лотоцький

В Царгороді

Джерело → Лотоцький О. Сторінки минулого = Pages from the Past / Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. – [Б.м.]: Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1966. Ч. 4 : В Царгороді . – [2-ге вид.]. – 1966. – 175, [3] с.

Балкани і взагалі південний схід Европи завше були тереном, на якому завязувався клубок національних ускладнень, що їх розплутувала після міжнародна політика. Від сараївського стрілу і велика війна почалася. На сім терені переплутуються складні інтереси великих держав. На тому шляху Туреччина відіграє значну ролю. … Відколи перестала війна, найближчим обєктом східньої політики Антанти стала Туреччина, а Царгород став осередком тої політики. В Царгороді скупчено представництва держав Антанти на сході і вони власне конкретизували та переводили східню її політику. Звідти ж очевидно, мала провадитися дипломатична й мілітарна акція і щодо України – через овіяні маревом міжнародніх мрій Протоки та через так само омріяне Евксинське море…

‹…› В Царгороді .. перебував повний склад посольських урядовців, … серед останніх були – …, П. Чикаленко, В. Приходько, О. Коваленко, М. Ковальський, військовий аташе полковник В. Кедровський, його заступник генерал Остафіїв, юрисконсульт міністерства культів В. Радзимовський та два курєри П. Лінкевич і В. Желехівський.

‹…› Поруч з політичними точками української проблєми українські дипломати мають звертати свою увагу і на ділянки культурну та економічну. Повинні широко використати культурний матеріял, придатний для потреб України з огляду на занедбання її культурно-національних потреб за російського режиму.

‹…› У Відні перебував у той час колишній турецький вел. візир Хільмі-паша. Я скористав з випадку спіткатися з сим видатним турецьким політиком, … він подав мені цінні вказівки щодо тодішньої політичної ситуації в Туреччині і навіть дав мені до турецького міністра закордонних справ лист з порученням допомогти мені в доконанні моїх завдань.

‹…› По дорозі до Стамбулу, сидячи на чардаку турецького транспорту, мав я час передумати про відносини між Україною та Туреччиною в минулому та сучасному і майбутньому. Спогади про перші взаємовідносини між ними, треба признати, не мають нічого в собі для обох сторін приємного: памятки про них українці мають в думах козацьких та в плачах невільницьких, турки – в традиціях про козацькі походи. І справді, відносини до Туреччини довший час не могли бути

приязні: турецький васал з кінця XV ст. – татарський Крим – був справжнім бичем Божим для України. Безперервні татарські наїзди на українські землі несли з собою страшну руїну та масове уведення десятків тисяч українського населення, при чім Туреччина стала головним ринком збуту українського «ясиру».

‹…› Фактична сила українського козацтва, за дуже при тім реальної загрози з московської півночі, приводила до зміни … наставлення турецьких міродайних кол щодо турецько- українських відносин. В Стамбулі приходять до думки, що найбільш раціональний спосіб … – порозумітись з українською стороною. З повстанням української держави політичні інтереси України та Туреччини сходилися, і з сього почалися практичні заходи для забезпечення взаємних інтересів. …

‹…› Запізно почала Туреччина розуміти ролю України, а також і Польщі в обороні себе самої проти Москви, – аж тоді, коли Москва, приборкавши Україну, а за нею і Польщу, поставила собі завданням – безпосередню ліквідацію турецької імперії (… «східний проект»). … Москва (вже Росія) стає протягом XIX ст. найбільшим спадковим ворогом Туреччини, і тому на участь Туреччини в ділі боротьби з Росією розраховують польські патріоти, які старалися рівночасно змобілізувати проти Росії й українські елєменти (політика кн. Адама Чарторіського, українська козаччина в Туреччині під проводом М. Чайковського за часів кримської кампанії). Справжнє розуміння української проблєми пробуджується в Туреччині лише за часів світової війни, коли ідея визволення України зпід Москви за допомогою держав почвірного порозуміння приводить і до створення самостійної української держави, знаходить повне співчуття й піддержку з боків керманичів турецької політики (заяви Талаат-бея представникам «Союзу визволення України» та поміч Туреччині сьому союзові).

‹…› Туреччина стає виразним в історії прикладом, як може народ, відродивши приспані сили та за відповідного режиму, викувати свою долю по своїй уподобі і за найгірших обставин. На протязі останніх майже двох століть Туреччина мала сумну репутацію «хворою людини», а бувши до того ще й переможена в останній великій війні, здавалося, зовсім втратила вигляди на якусь пристойну долю під сонцем. А проте з усіх переможених держав вона найкраще вийшла з тяжкого та пониженого положення, яке призначалося для переможених, та стоїть нині вже на одній лінії з колишніми переможцями. До тої перемоги внутрішньої … та зовнішньої … над несприятливими обставинами дійшла вона через складний та болючий процес зросту, перетворення та відродження своєї національної сили.

‹…› Чутки, що доходили до Царгороду з Мирового Конґресу, малювали майбутнє положення Туреччини невідрадними фарбами. Територію майбутньої Туреччини зводилися до кількох віляєтів у Малій Азії – без

протоків і Царгороду, без Арабії, Сирії а Палестини і навіть без найбільш цінних південно-західних берегів Малої Азії.

‹…› Молодий генерал … виявив великі здібності у найрізніших ділянках – військовій, політичній, соціяльній, культурній …, дістав назву «Кемаль» …, пізніше за військові перемоги … – назву «Ґазі» …, а по довершенні національного визволення батьківщини – назву «Ататюрка». … Ставши на чолі визвольного руху, він здолав піднести національне почуття турецького народу на найвищого ступня. … Малоазійський рух повстав під впливом тих настроїв, що головно викликані агресією союзників та окупаційною їх політикою.

По революції в колишній Росії та з повстанням нових держав на її території установився фактично той порядок, що в розпорядження кожної держави … потупало те майно, яке на той час перебувало на її території. Так і флот Чорного моря, що базувався в портах українських, належав українській державі. Крім команди невеликої кількості кораблів, яка часово визнавала большевицьку владу, а після врешті змушена була вернути кораблі в українські порти, решта кораблів Чорного моря визнали владу українську та піднесли український прапор. … Головний представник союзних морських сил на Сході віце-адмірал Амет (Amet) склав щодо того флоту умову з тодішнім українським послом у Туреччині М. Суковкиним. Тією умовою право української держави на чорноморський флот визнало союзне командування формально, незалежно од питання про кількість окремих одиниць флоту.

‹…› Османське правительство .. виразно зазначило … : всеросійського царського Правительство вже не було, всеросійського правительства Колчака-Денікина не визнавала Висока Порта, а з другого боку – визнавала вона окреме представництво українське, яке само опікувалося інтересами горожан України, бувш. складової частини Росії. … Найблизчі стосунки мало Посольство з представниками новоповсталих держав на терені б. Росії – грузинським та азербейджанським. [с. 78]

‹…› Зносини з перським представництвом мали на меті навязати дипломатичні та економічні зносини України з Персією. Грунт для сього було підготовано і справа мала дійти до формального закінчення під час несподіваної подорожі перського шаха через Царгород, але в звязку з загальними обставинами і та подорож не відбулася, і сама справа до кінця не дійшла. …

‹…› Щодо дипломатичних представників у Царгороді, можу зазначити, що і взагалі, а особливо в тяжкі часи життя Посольства, коли воно підлягало примусові зовнішнього насильства, загальна опінія нейтральних дипломатів, а також і тих їх союзних, що не приймали участи в активних вчинках, була по стороні українського представництва.

‹…› Завдання стояло передо мною не легке. Церковні круги взагалі надто консервативні щодо зміни якого будь status quo, а тут ще прилучилося досить прикрі сторонні ускладнення, що стояли на

перешкоді в моїх пертракціях з патріярхом або невідповідно впливали на його засадниче успособлення спеціально в справі автокефалії української церкви. [с. 86]

‹…› Одразу ж довелося мені стикнути практично із своєрідною східньою дипломатією, з досить наївним старанням прикрити та заховати те, що з очевидністю наверх виступало. До справи визнання української автокефалії … входили і деякі формальні перешкоди …. Найбільш непокоїла та здержувала … думка, що нині пошматований та знесилений колишній російський велетень може відродитися та тяжко помститися за порушення його інтересів, – а визнання автокефальності за одною з частин колишньої російської церкви, безперечно, уважалося б за таке порушення.

‹…› Кавказі було багато українського елєменту – по великих містах (Тифліс, Батум, Сухум, Баку) і цілі колонії – в колишніх Тифліській губ., в Сухумській окрузі і особливо в Мугані (біля Азербейджану), що навіть мала назву третьої України. Тут оселилися здебільшого українські сектанти. Се народ досить культурний і трудящий; оселений на родючій землі, в обставинах погодіного клімату, він дійшов до доброї заможности, сіяв здебільшого хліб та бавовняник. [С. 125]

‹…› Турецьке громадянське життя за мого перебування в Царгороді ще заховувало старі турецькі традиції, в яких жінці не було в публичному житті місця. Туркені здебільшого сиділи по своїх домівках, приймали у себе лише близьких приятелів, а коли показувались на вулиці, то конечне в чарчафі, що цілковито закривав обличча. [С. 133]

‹…› Підвалини для дальшої праці українського Посольства в Царгороді було вже положено. Помимо дуже трудних тоді для нас загальних обставин, все ж належало орієнтуватися на зміну їх на краще і скеровувати свою діяльність саме під тим оглядом, не тратячи з уваги дальших можливих перспектив наших у відносинах з державною сусідкою. [с. 139].

Завдання та теми для лискусій

1. Визначте історичний фон, в межах якого формувалося українське посольство на теренах Османської імперії.
2. Яку роль у політичному і економічному житті Європи початку XX ст., на думку автора, відігравала Туреччина?
3. Які чинники авторської детермінації Криму «Бич Божий» для України?
4. Які політичні та економічні події автор вважає прецедентними для історії України?
5. Яку оцінку дає автор «військовій, політичній, соціальній та культурній діяльності» Мустафи Кемаля Ататюрка?
6. Який лінгвокраїнознавчий контент подає автор у своїх мемуарах?

Всеволод Наулко

Сучасні тюркські етноси в Україні

Джерело → Наулко В. Сучасні тюркські етноси в Україні [1]. *Університет*. 2007. № 4 (18). С. 23-29.

‹…› На сучасному етапі тюркськомовні етноси становлять близько одного відсотка населення України.

‹…› З усіх статистичних обліків населення, які провадилися в Україні (Криму), лише Всесоюзний перепис 1926 р. дає найбільш повну уяву про чисельність і розселення кримських татар за радянського часу.

‹…› Більшість кримських татар назвали рідною мовою своєї національності – 92 ? (2001 р.) Серед інших тюркськомовних народів України показних нижчий: серед гагаузів – 71, 7%, азербайджанців – 53 %, узбеків – 29,2 %, чувашів – 21,4 %, казахів – 18, 8% . А серед тюркськомовних греків Празовя, так званих «урумів», рідну мову своєї національності назвали лише 5 %. Вони становлять половину приазовських греків (близько 50 тис. осіб).

‹…› Кримські татари у незначній кількості живуть за межами Криму. … В останні роки більшість кримських татар(245 тис.) проживає в Криму і суміжних районах Херсонської та Запорізької областей. Їх поряд із караїмами і кримчаками дослідники зважають належними до корінного населення півострова… Кримські татари традиційно поділяються на три субетнічні групи: степові, передгірські і південні (тати). При цьому серед степових в окрему субетнічну групу виділяють ногайців.

Особливості історії Кримського ханства, зокрема його васальна залежність від Османської імперії, сприяли формуванню кримськотатарської мови: на півдні півострова був поширений один з огузьких діалектів, у степовому Криму – кипчацький, а в передгірських районах відчувався османський вплив. Незважаючи на те, що в 1920-х роках у Кримській автономній республіці були запроваджені дві офіційні мови: російська і кримськотатарська, постійне гоніння на іслам і те, що тривалий час кримські татари перебували поза своєю етнічною територією, спричинила […] високий відсоток осіб, які назвали рідною мовою своєї національності.

Деякі тюркськомовні етноси України, в плані походження і функціонування їхніх мов, етногенетично пов'язані з кримськими татарами. Це стосується зокрема караїмів та кримчаків.

Відносно походження караїмів («карайлар» – самоназва) існує дві концепції: 1) згідно з першою вони являють собою тюркізовані в умовах Кримського ханства діаспорні групи євреїв (Д. Шапіро та ін.); друг – «хазарська» версія, за якою караїми – тюркомовні групи, які прийняли

іудаїзм (в умовах Хазарського каганату), що трансформувався в нову релігію – караїмізм (М. Сарич, С. Шапшал та ін.). Мова українських караїмів належить до кримського діалекту кипчацької групи. Більшість їх живе в Євпаторії та Феодосії і в невеликій кількості в Києві.

За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., в Україні нараховувалося 1196 караїмів. Мову своєї національності назвали рідною тільки 6 %; 77,8% - російську і 13,4 % - українську. Порівняно з переписом 1989 р. їхня чисельність в Україні зменшилася на 200 осіб.

Походження кримчаків (самоназва «кърымчахлар») також остаточно не з'ясоване. Одні дослідники вважають, що вони сформувалися на базі давнього місцевого населення Криму, яке згодом засвоїло іудаїзм; інші відносять кримчаків до нащадків єврейського населення, яке перейняли кримськотатарську мову. Однак уже вчені XIX ст. відзначали, що їхня мова помітно відрізняється від кримськотатарської і відносили її до самостійної мови тюркської групи....

Якщо перед Другою світовою війною в Криму нараховувалося до 10 тис. кримчаків, то зараз їх усього 406 осіб. Живуть у містах Криму. З них 16,7% назвали рідною мову своєї національності, 10,1 % - українську і 64,8 % – російську. Порівняно з 1989 р. їх чисельність помітно зменшилася.

Друга за чисельністю група тюркськомовних народів України в переписах наведена під узагальнюючою назвою «татари». Їх нараховується 73 тис. (2001 р.). […] Етнічну основу їх складають тюркські племена, які у середньовічний період досягли середньої Волги і Прикам'я і змішали з місцевими фінно-угорськими племенами.

Поділяються на три етнографічні групи: 1) поволзькі (казанські) і приуральські; 2) сибірська; 3) астраханські. Серед перших двох груп поширені мови кипчацької підгрупи; мова астраханських татар сформувалася на основі ногайських діалектів.

Більшість татар переселилися в Україну з поволзьких і приуральських районів з кінця XIX-XX ст. у зв'язку з бурхливим промисловим розвитком південних губерній та міст.

Третє місце за чисельністю серед тюркомовних народів України займають гагаузи. Їхня загальна чисельність у світі 250 тис. осіб, більшість з яких (135 тис.) живе в Республіці Молдова, де їм з 1995 р. створена часткова національна автономія. В Україні, переважно в суміжних районах Одещини, проживає близько 32 тис. гагаузів (2001 р.). Гагаузька мова належить до огузької гілки тюркських мов [С. 26]. Це один з небагатьох тюркомовних народів, що сповідують православ'я. В інших країнах гагаузи живуть у Туреччині, Росії, Болгарії, Румунії, Казахстані.

Серед дослідників поширені гіпотези «слов'янського» і «тюркського» походження гагаузів.

В Україні значний відсоток, особливо у минулому, складали нетюркські народи, серед яких були поширені тюркські мови. Це

стосується зокрема вірмен, які проживали окремими колоніями у XIV-XVIII ст. у Західній Україні. Деякі дослідники їхнє переселення з Криму датують періодом Київської Русі. До початку XVIII ст. вони заснували десятки колоній у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку … . Згодом унаслідок асиміляції і міграційних процесів ці колонії припинили своє існування. Їх офіційною мовою у період розвитку була вірмено-кипчацька (вірмено-половецька) мова … .

Приблизно половина (бл. 50 тис.). греків Приазов'я, так званих «урумів» – у минулому, меншою мірою зараз, тюркомовні. Це переселенці з Криму кінця 1770-х років, після проголошенням його незалежним ханством. Вони заснували 10 поселень і місто Маріуполь.

Особливості мови урумів, як і еліномовних греків Празовя (румеїв) значною мірою залежали від характеру їхнього колишнього розселення в Криму. … Про складність формування урумської мови свідчить і той факт, що вона поділяється на чотири діалекти, увібравши в себе, крім кипчацьких і огузьких елементів, також татарські, караїмські, ногайські та ін.

‹…› Зазначені процеси вимагають спеціального дослідження. Вони показують залежність різних етносів від цілої низки чинників: особливостей національно-державної політики, чисельності і характеру розселення, тривалості перебування в Україні, спеціальної структури етнічних груп і задоволення їхніх етномовних потреб. Так, кримські татари, незважаючи на трагічні події їхньої історії, виявляють високий рівень національно-мовної ідентичності…. . Одночасно серед тюркських народів, представники яких з'явилися в Україні порівняно недавно, - особливо це стосується вихідців із так званих «гарячих точок» колишнього СРСР (Нагорний Карабах, Абхазія, Узбекистан та ін.), – ступінь збереження мови своєї національності досить висока. Разом із тим занижена чисельність турків-месхетинців у даних перепису пояснюється, можливо, нечіткістю їхньої етнічної самосвідомості, – не слід забувати складну історію формування цього народу: у 1944 р. турки-месхетинці були депортовані з Південної Грузії (Месхетії) в Узбекистан і в Україну потрапили внаслідок міжетнічних конфліктів 1989-1990 рр.

‹…› Більшість тюркськомовних етносів України сповідують іслам…

Завдання та теми для дискусій

1. Обґрунтуйте традиційні гіпотези «слов'янського» і «тюркського» етногенезу гагаузів.
2. Яка доля і кількісні характеристики турків-месхетинців на теренах України?
3. Прокоментуйте історію етногенезу греків Приазов'я та дайте характеристику сучасного стану зазначеної етнічної групи.
4. Змоделюйте схему-проект з тематичною домінантою «Екзистенційні локуси тюркських народів на теренах України»

Ільбер Ортайли*

Співробітництво вчених. А чому б і ні?! Закликаю до створення спільної історіографії

Джерело → Ортайли І. Співробітництво вчених. А чому б і ні!: Закликаю до створення спільної історіографії. *ПіЧ.* 1996. № 3. С. 67-68.

… У червні 1929 року … відомий турецький історик Фуат Кьопрюлю, згадавши про наше спільне історичне минуле, висловив надію і побажання, щоб з'їзд** поклав початок плідній спільній роботі вчених з країн Причорномор'я в галузі історичних досліджень [с. 67]

‹…› Якщо усе пережите в минулі часи народами регіону стане надбанням нашої спільної історіографії, учені-історики зможуть виконати свій обов'язок відносно характеристики найважливіших подій та висвітлення їх розвитку в майбутньому…

‹…› Написання історії народів Причорноморя, хоча б такою мірою , як у зроблено у Західній Європі, ще далеко не завершене. А для цього є досить великі можливості – і певна документальна база, і наукові знання, і могутня інтелектуальна сила. Зокрема, у нас в країні є чимало талановитих істориків, письменників, які могли б зважено відібрати та оцінити факти, документи, всебічно проаналізувати їх, зробити справді обєктивні висновки, узагальнення.

‹…› Причиною … є прохолода, яка протягом десятиліть панувала у відносинах між Туреччиною та Радянським Союзом. … Важко було навіть дістати доступ до наукової літератури сусідньої країни. Така відчуженість певною мірою сприяла застою в історичній науці.

‹…› Щоб написати історії співіснування, боротьби і дружби причорноморських країн, починаючи з давніх часів, років утворення і розквіту Османської і Російської імперій, потрібна величезна спільна, вдумлива робота вчених. … Дуже цікавий обєкт … – Кримське ханство, історія якого своєрідна і стосується багатьох народів. …

‹…› Необхідно розшукати і вивчити не тільки російські, українські, турецькі джерела, а й італійські, грецькі, арабські, навіть вірменські. …

‹…› Дуже важливо насамперед організувати роботу українських, російських, молдавських учених у турецьких архівах, а наших – у архівах суміжних країн. Це буде початком, а надалі можна буде розробити спільну широку програму взаємного співробітництва. …

*Ільбер Ортайли – турецький історик, професор Анкарського університету
** З'їзд сходознавців у Харкові

Завдання та теми для дискусій

1. Змоделюйте бібліографію найвідоміших україномовних праць з історії Османської імперії та Кримського ханату.
2. Прокоментуйте ідею автора щодо наукового значення для світової тюркології архівів Турецької Республіки.
3. Підготуйте презентацію на тему «З'їзд сходознавців у Харкові».

Володимир Пархоменко

Про культуру тюрків нашого степу IX–XII віків

Джерело → Пархоменко В. Про культуру тюрків нашого степу IX-XII віків. *СС*. 1928. № 3/4. С. 307-309.

Під паливом російської історіографії археологи вважають тюрків-кочовників нашого степу в IX-XIII в.в. за народи мало культурні, що залишили рештки «дуже вбогої одноманітної культури». … Тим часом, гадаємо, тепер наступає час, коли слід уже переоцінити це твердження. З одного боку, знахідки з Салтівської культури саме на терені наших степів, з другого боку старі письменники зазначають наявність у степовиків того часу жвавих торговельних зносин з сусідами (напр., Костянтин Багрянородний про печенігів) і належність їм міст (Едрізі про половців, наш літопис почасти про Чорних Клобуків і половців). Якщо це ми приймемо на увагу і будемо обережніше ставиться до того, що наші та візантійські ченці підкреслюють негативні риси в житті «поганих» степовиків, то й факти нашої історії, і взаємовідносини старої Руси та цих кочовників з'являться перед нами трохи в іншому вигляді.

Справді, князі старої Руси не лише воювали з тюрками- степовиками, а й торгували, мали і мирні зносини, інколи спілку військову. Недарма Костянтин Багрянородний свідчить, що Русь намагалася жити в мирі та спілці з печенігами. Це ми бачимо за часів старого Ігоря в X в.; потім печеніги підтримують київських князів – Ярополка (кінець X в.) та Святополка (початок XI в.) в їх боротьбі проти варягів. Що ж до тюрків і Чорних Клобуків, то вони живуть неподалеку від Києва і біля самого Переяслава …, живуть нерідко в містах і, як свідчить літопис, беруть велику участь у київських справах.

‹…› Що до половців, то вони часто приятелюють з нашими князями, особливо з Чернігівським, родичаються з ними (навіть з Володимиром Мономахом) … По суті у цих кочовників були ті ж принципи торгівлі та об'єкти її, що й у пануючих верств нашої київської Руси, ті ж торговельні зв'язки з Візантією, Херсонесом, Кавказом та ще в додаток із Середньою Азією. … І тому хоч, звичайно, й бідні фактично відомі нам рештки кочовницької культури, яких мало виявлено й зовсім не розташовано по окремих народах і віках, все ж так наші музеї дають деякий матеріал, що свідчить про наявність у цих кочовників значної як на той час культури.

‹…› Разом з цим слід нашим археологам у їх дослідах зректися погляду старої російської історіографії про «злий», «дикий степ, що лише руйнував слов'янську культуру і був нещастям нашої історії».

Що більше це питання цікавитиме науку, і при нових дослідах могили степовиків того часу мусять дати ще яскравіші докази про певний ступінь культурности тодішньої людности степу; вони не дадуть, розуміється,

таких решток, які ми знаходимо в могилах давніших степовиків-скитів, але ж мусять виявити в них те, що відповідає сучасній середньовічній культурі чорноморського району доби IX-XIII ст. І тоді археологи допоможуть нам скласти інше уявлення про ролю цих тюрків-кочовників у нашій історії. І ми, може, краще розберемося в складному питанні, оскільки ці племена були тюрками і в якій мірі і хто саме з них мав яфетичні домішки.

Завдання та теми для дискусій

1. Змоделюйте внесок Костянтина Багрянородного та арабських мандрівників у скарбницю світової тюркології.
2. Наведіть власні контраргументи до тези, що «дикий степ лише руйнував слов'янську культуру і був нещастям нашої історії».
3. Які музейні комплекси України мають тюркологічний потенціал?

Віктор Тимченко

Торгівельна політика Російсько імперії та Османської держави у Чорноморськоазовсьому регіоні

Джерело → Тимченко В.М. Південноукраїнські землі у торговельних зв'язках Російської імперії та Османської держави (1774-1853 рр.). Київ: Видавець Олег Філюк, 2016. 272 с. С. 33-36

Науковий підхід до дослідження … формується специфічним понятійним апаратом, який окреслює, перш за все, два найважливіші терміни, зокрема історична назва Туреччини та Південної України. Поняття «імперія», яке іноді використовується в європейській літературі, ніколи не було самоназвою Блискучої Порти, тому … використовується словосполучення «Османська держава», як варіант дослівного перекладу оригінального самовизначення тогочасної Туреччини – «Висока Держава Османів» – турецькою цей вираз звучить приблизно так: «Девлєт-і Алійє-і Османійє», найчастіше в османських джерелах подається спрощена форма – «Девлєт-і Алійє», тобто «Висока Держава». Сучасні турецькі історики інколи використовують політологічний вираз «Османська імперія», турецькою мовою наших днів він звучить приблизно як «Османли імпараторлугу». Але найчастіше ці вчені все ж таки наводять вищезгадану оригінальну османську самоназву і підкреслюють, що вони, як її спадкоємці, саме держава, а не імперія … . Саме на Сході у давнину виникло поняття держави, спочатку у семітських цивілізаціях Дворіччя (у наші часи замість попереднього терміну Межиріччя – Месопотамія – використовують термін Дворіччя, оскільки до шумерських та асирійських культур Іраку у середній та нижній течіях Тигру та Євфрату додають хетську цивілізацію у їх верхніх течіях на території Туреччини, що сягала майже всієї сучасної території республіки – до Егейського та Чорноморського регіонів; пізніше малоазійські греки успадкували багато хетських елементів, зокрема пануючий культ Артеміди, на відміну від європейських греків, у яких інші головні культи, двоголового орла як символ держави на двох континентах, тощо) та Єгипту, – ця організація була необхідна для згуртування всього населення з метою догляду за іригаційними системами.

Блискуча Порта – це іноземна назва середньовічної Туреччини, точніше французька – походить від «Субліме Порте», тобто, українською, – «Блискучі Ворота»; відомий також її інший

французький варіант «Оттоман де Порте», тобто «Оттоманська Порта», українською «Османські Ворота». «Високі Ворота», турецькою «Баб-і Алі», – один з епітетів Османської держави, який отримав широке розповсюдження, зокрема в історіографії, в тому числі у вітчизняній. Таку назву середньовічна Туреччина отримала через зовнішній вхід у головний султанський палац Топкапи у Стамбулі. Цей вхід являє собою справді високі ворота, які збереглися до нашого часу.

З точки зору політологічної науки означена країна справді була імперією, оскільки об'єднувала у собі багато народів з їх етнічними територіями. За системою правління вона належала до монархій, а саме – до близькосхідних монархій, які найчастіше визначаються поняттям «султанат», де голова держави одночасно голова всіх віруючих-мусульман, точніше – «Турецький султанат», оскільки він мав кілька чисто турецьких відмінностей від інших султанатів. Система влади – один з власне турецьких елементів в означеній країні. Етнічно держава була дуже строкатою, у багатьох її сферах панували нетурецькі народи з власного культурою. Яскравий приклад цьому флот і мореплавство, де переважали греки та близькі до них народи. Торгівлею також займалися в основному греки, євреї та інші немусульмани та нетурки. Єдине, що всіх їх об'єднувало – це турецька система влади і один з її найважливіших елементів – османсько-турецька чиновницька мова, яку всі вони мали добре знати, якщо бажали успішно вести торговельні та інші справи.

Окремий аспект дослідження становлять торговельні зв'язки між кримськими татарами і анатолійськими турками. Ці відносини російська влада переслідувала за ісламський характер товарів. … . Окрему увагу цьому питанню приділяють турецькі історики, оскільки тут йдеться саме про етнічну Туреччину – Анатолію, етнічних турків та їх найближчих родичів – кримських татар, багато з яких нині проживали у Туреччині і проявляли і проявляють особливий інтерес до кримської батьківщини.

Якщо Одеса як порт орієнтувалася на Османську державу загалом та інші, більш західні середземноморські країни, то Крим, з такими портами як Феодосія і Керч, орієнтувався своїм татарським попитом саме на етнічно-турецький регіон Османської держави – на Анатолію, тобто на власне Туреччину як один з регіонів Османської держави.

‹…› Багато істориків і сьогодні не бачать між ними різниці, але більш правильно для визначення Османської імперії вживати поняття «Османська держава», а не «Туреччина».

Дещо слід сказати про назви міст – Анатолії та Східної Фракії … . Більшість з них мають туркизовані грецькі назви, за якими вони відомі в османськомовних джерелах, і які збереглися за ними і понині. Але у російських джерелах їх іменують русифікованими грецькими назвами. Так, сучасний Стамбул (турецькою «Істанбул») найчастіше так

додається і в османських джерелах. Хоча інколи там його називають «Ісламбул». У середньовіччі відома арабізована грецька назва Стамбулу – «Костянтинійя». Зустрічаються й інші найменування міста турецько-ісламського змісту. У російських джерелах його називають русифікованою грецькою назвою - «Константинополь».

Таке становище і з назвами інших міст: сучасний турецький та османський «Ізмір», російською – «Смірна», сучасний турецький та османський «Трабзон», російською – «Трапезунд», сучасне турецьке та османське «Ґеліболу», російською «Ґаліполі» тощо. Місто Бурса у візантійські часи було Бруса, місто Ереглі на заході Південного Чорномор'я в античності було Гераклеєю Понтійською. … . Деякі міста зберегли грецьку, інколи навіть античну, назву майже без спотворень, наприклад Синоп, Кастамону, Мерзіфон, Амасья. …

Завдання та теми для дискусій

1. Прокоментуйте авторську версію етимології назви Османської імперії.
2. Які економічні специфікації у торгівлі з османами були характерними для українського міста Одеса та кримських міст Кафа і Феодосія?
3. Які ознаки імперії були визначальними, відповідно до авторської концепції, для «Субліме Порте»?
4. Якими географічними характеристиками детермінує автор хетську цивілізацію на теренах Анатолії?
5. Які топоніми, що зустрічаються у тексті джерела, потребують україномовної фонетичної корекції?

Андрій Шевченко

Господарство Буджака османсько-татарської доби (кінець XV - початок XIX ст.)

Джерело → Шевченко А.М. Господарство Буджака османсько-татарської доби (кінець XV - початок XIX ст.) / НАН України, Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. Кам'янець-Подільський: Панькова А. С., 2024. 92, [1] с.

‹…› Хронологічні межі дослідження не були статичними і дещо змінювалися під впливом політичних та економічних чинників. Нижньою хронологічною межею є XV ст. У 1420-1484 рр. Османська держава намагалася завоювати портові міста Кілія та Аккерман. 1484 р. є фіналом цієї боротьби і початком завоювання Буджака. Верхньою межею є початок XIX ст., коли під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. було остаточно переселено Буджацьку орду і фактично знищено місцеве населення, а регіон перейшов до складу Російської імперії.

Умовно такий довгий історичний проміжок османсько-татарського панування можна поділити на низку етапів.

І етап кінець XV-поч. XVII ст. Це завершення завоювання османами Буджака, запровадження турецької адміністративної, законодавчої, податкової системи, залюднення степової зони племенами ногайців та підпорядкування їх Кримському ханству. В економіці відбулися залучення портових міст до транзитних чорноморсько-балканських торгових шляхів, відродження Молдавського торгового шляху, поширення серед ногайців товарного скотарства. Регіон стає постачальником рабів, худоби, збіжжя та риби до місцевих портових ринків та Османської держави.

ІІ етап: середина XVII-початок XIX ст. Відбулися остаточне оформлення кордонів Буджацької орди та її підпорядкування Кримському ханству. Кримські намісники – сераскири всіляко поширювали осілість та перехід до землеробства ногайців, намагаючись стати головними постачальниками збіжжя та худоби до Стамбула. Постійні війни та бойові втрати знекровили ногайців, які стали віддавати перевагу не работоргівлі, а мирним заняттям (виноробству скотарству, хліборобству, садівництву й торгівлі). Занепад работоргівлі змусив і османські портові міста (Ізмаїл Кілікія, Аккерман) переорієнтуватися на експорт худоби та збіжжя. Вагомою альтернативою стали видобуток солі, рибальство, виноградарство. Наприкінці XVIII ст. більшість населення стало осілим, виробляючи товарну господарську продукцію (продовольство, вино, шкіряні вироби).

Досить проблемними є топоніміка та географія меж Буджака. Північним кордоном краю прийнято вважати Верхній Троянів вал … .

Південний кордон у 1812 р. проходив Кілійським гирлом Дунаю. Однак до адміністративних одиниць Буджака входила митна переправа Тульча-Гечіді, до міста Кілія також входила Стара Кілія, що була розташована на іншому березі Дунаю. Судноплавство з османських портів до Чорного моря здійснювалося і через Суліну, де були розташовані маяки. Тому доцільно південним кордоном за османської доби вважати Сулінське гирло Дунаю.

Західні межі теж не були постійними й умовно закінчувалися річкою Прут, озером Ялпуг та лісовою смугою. Найбільш стабільним є східний кордон регіону, що простягнувся узбережжям Чорного моря від Дністровського лиману до Сулінського гирла Дунаю. [с. 4-5]

‹…› Доречним для періоду османського панування є використання назви Буджак, оскільки це був самостійний, відокремлений регіон, штучно об'єднаний з північною частиною Молдавського князівства в Бессарабську область у XIX ст. [с. 7]

‹…› Інформативними виявилися спогади мандрівників, зокрема Е. Челебі, який подав детальний опис господарського життя не лише османських портів, а й татарських містечок Каушани і Татарбунари. Господарське життя вакфів Рені й Ізмаїл та економічні відносини з татарами фрагментарно висвітлені у спогадах патріарха Антіохійського Макарія, що навів його син Павло Алеппський. Мандрівники Й. Тунманн та Н.Клеєман підбили підсумок османського панування зазначивши високий рівень розвитку господарств. Значної уваги було приділено торговельним зв'язкам, номенклатурі товарів, організації торгівлі. Цікаві відомості щодо осілості Буджацької орди, її господарських традицій (зокрема й работоргівлі) залишив Г. де Боплан. Найбільше інформації економічного характеру надав консул Франції в Бахчисараї К.-Ш. де Пейссонель. Він уперше зазначив непрості стосунки кримських купців з буджацькими татарами та посилення грошових відносин у торгівлі. [с. 9]

‹…› І. Котляревський, згадуючи російсько-турецьку війну 1806-1812 рр., навів кількість селищ татар у дистриктах Буджака. Зокрема, в Ізмаїл-Канесі (Етішна-оглу) розташовувалося 39 селищ, в Оран-оглу – 36, у Єть-ісінкої – 61 та в Орумбет-оглу – 76 поселень татар. Чисельність лише боєздатного населення він визначив у 30 тис. осіб. Водночас із заселенням степу відбулося зростання міського населення колишніх генуезьких факторій. За деякими свідченнями, у 1485-1487 рр. у Кілії мешкали 396 осіб. У 1569 р. в місті нараховувалося вже 5 християнських кварталів (не менш ніж 63 домівки в кожному) та 13 мусульманських кварталів (понад 23 домівки в кожному). У середині XVII ст. в Кілії мешкали до 6-6,5 тис. греків, молдаван, українців, турків і татар. [с. 18]

‹…› Переселенська політика Османської Порти протягом століть змінювалася. Побоюючись політичної нестабільності Буджацької орди, з 1769 р., після чергового ногайського повстання, османи почали переселяти болгар та гагаузів (т. зв. "задунайських переселенців"). У 1769-

1791 рр. поблизу Ізмаїла, Бендер, Аккермана та Кілії оселилося до 2000 "задунайців". До 1806 р. в 70 населених пунктах осіла 1741 родина переселенців (приблизно 8500 осіб). За свідченням А. Бачинського, османи таємно заохочували до переселення російських старовірів та українських козаків, яких у 1790-х рр. тут нараховувалося до 10 тис. [с. 19]

‹…› Зростання населення спричинило поширення товарно-грошових відносин, що потребувало законодавчого оформлення. Нагальними стали питання регулювання торговельних відносин та податкової системи краю та впорядкування його адміністративних кордонів.

Процес адміністративного розмежування розпочався з фактичним приєднанням Буджака до Криму та Османської держави. Порта не мала чітко встановленої адміністративної структури для застосування на завойованих землях і тому формувала територіальні одиниці відповідно до послідовності їхнього завоювання або зберігала наявний територіальний поділ, нашаровуючи на нього османську адміністрацію. Першим кроком османського адміністрування в Буджаку було формування об'єднаної громади – нахіє, які утворювалися на основі населення міських прифортечних агломерацій – маххалє і сільських агломерацій – каріє (село), чифлік (хутір) і кишло (зимівник). Нахіє була складником повіту (каза). Каза являли собою частини більшого територіального об'єднання - санджака, що був у складі бейлербейліка чи еялета. [с. 19]

‹…› У 1538 р. Сулейман I провів нову адміністративну реформу і створив Аккерманський та Бендерський санджаки у складі Румелійського бейлербейліка. До нового санджака остаточно приєднали Лівобережжя Дністра і Джанкерман (Очаків). Аккерманський санджак у XVI ст. був поділений на чотири каза: Аккерман, Кілія, Бендери та Джанкерман. Голова каза – кадій, його помічник – назир, також виконували функції податкового характеру. Зокрема, назир Кілії збирав мито за перевезення товарів Дунаєм.

У 1593 р. Силістренський бейлербейлік перейменували в еялет Озі, але з XVII ст. його центр перемістився до Аккермана, пізніше до Бендер. [с. 21]

‹…› Водночас відбулося юридичне розмежування земель буджацьких татар, які вважалися підданими юрту кримського хана з центром у с. Ханкишла. Туди входили придністровський район та степ Буджака. Регіон поділявся на 4 племінних ногайських дистрикти, або райони: Орумбет (Ормам-бет) оглу, Оран (Орак) оглу, Ізмаїл-Канесі (або Етішна-оглу) та з кінця XVIII ст. - Єть-ісінкой (Єдисан-ногай), які загалом називалися "Буджак татарлерінум топрагі" (Буджацька татарська земля), пізніше – каймакамлик Каушан. … Аккерман був найбільшим центром работоргівлі в Північно-Західному Причорномор'ї та створював конкуренцію навіть Кафі й Стамбулу. [с. 57]

Напружені відносини орди з кримськими сераскерами та османськими намісниками позначилися на економічному добробуті портових міст, які з

XVIII ст. опинилися в зоні російсько-турецьких війн. Воєнні дії 1768-1774, 1787-1791 та 1806-1812 рр. зумовили міграцію мусульманського, частково молдавського населення до Порти, втрату традиційних ринків збуту та руйнування міст і селищ. [с. 76]

Після завоювання Буджака Росією в 1812 р. не більш ніж 10 % мешканців Ізмаїла були старожилами, в Аккермані, Рені, Кілії не залишилося турків та татар. Було зруйновано 212 татарських селищ, а більшість населення мігрувало. Залишки садів, виноградників, соляних та рибних промислів були занедбані.

‹…› Була повністю знищена економічна система Буджака, яка формувалася протягом багатьох століть. Всупереч суб'єктивним твердженням російських урядовців, пізніше радянських дослідників, треба зазначити, що господарський комплекс Буджака кінця XV - початку XIX ст. відзначався багатогалузевістю товарного виробництва, міцними торговельними зв'язками з Османською державою, Молдовою тощо [с. 76]

Завдання та теми для дискусій

1. Визначте територіальні межі Буджака
2. Які економічні специфікації у торгівлі з османами були характерними для українського міста Одеса та кримських міст Кафа і Феодосія?

Розділ III
ІСТОРИЧНА ТЮРКОЛОГІЯ

Левко Биковський

Українці в Трапезунді в XX-у столітті

Джерело → Лев Биковський. Від привороття до Трапезунду: Спомини (1895-1918) / Українське історичне товариство. Серія: Мемуаристика ч. 1. Мюнхен-Денвер: Дніпрова хвиля, 1969.

‹…› З української історичної хронології знаємо, що в 1641 році запорожці зробили вдалий морський похід на малоазійські береги. Тоді вони сплюндрували й спалили Синоп і Трапезунд.

Від тих подій пройшло майже три сторіччя. Історична картина змінилася. На початку XX-го століття той же колись сплюндрований та спалений українськими козаками Трапезунд, що жахався навіть їхнього імени, у 1917-18 рр. шукав і знайшов у них захист від московських азійських орд. Колишні погромці турків опинилися в ролі опікунів трапезундців, започатковуючи таким способом нову добу в українсько-турецьких взаємовідносинах; добу приязні й спільних інтересів.

‹…› На праці в Трапезунді застала мене всеросійська революція 1917 року. Я був обраний від українців членом місцевого «Солдатського армійського комітету». Одночасно організовувалася Українська громада м. Трапезунду і я був одним із її співорганізаторів. Почали виходити вісті української громада м. Трапезунду, за редакцією військового старшини Карського полку, Грицька Хименка, і я взяв у них чинну участь. Незабаром почалося відокремлення українських вояків з місцевої російської залоги в окремі частини, а разом з тим почалася боротьба з москалями, … які противилися цьому відділенню. Їх підтримували, прибулі до Трапезунду з візитою, представники російського Тимчасового уряду грузинського походження.

‹…› Увесь час я проводив на нарадах з місцевими українськими діячами, особливо з згаданим Гр. Хименком, в Українській громаді та на оглядинах Трапезунду і його околиць. Цьому сприяло перебування у той час у Трапезунді проф. Агатангела Кримського … .

‹…› Тим часом, не дивлячись на спротив начальства і взагалі москалів, українізація вояків корпусу продовжувалася. З Карського полу, стаціонованого в Трапезунді, виділився самочинно майже курінь

козаків із старшинами. Вони силоміць захопили окремі касарні. У розташованій на захід, ближче до фронту, Платані біля Трапезунду так само зукраїнізувалався гарматня частина під керівництвом енергійного старшини. … Цей рух проходив стихійно, з перешкодами. Всі вояки віддавали себе до розпорядження української влади. Досі рухом українізації керував Г. Хименко разом із українськими старшинами Карського полку, в порозумінні з Української громадою.

‹…› Повернувшись до Києва, ми застали нашу справу вже вирішену в Військовому Секретаріаті Центральної Ради. Для поїздки зі мною були призначені аж три представники: … Величко, український соціяліс-революціонер, … військовий урядовець Іван Костьович Герасимов … , і Микола Олексієвич Свідерський, військовий старшина, безпартійний.

Порозумівшись з ними й діставши окремий урядовий вагон Київ-Севастопіль, я використав нагоду закласти в Севастополі українську книгарню видавничого товариства «Друкар» … . У Севастополі ми застали вже великий український національно-громадський рух серед цивілів і моряків. Від 1905 року він зосереджувався в гуртку «Кобзар», а від весни 1917 р., з вибухом революції, в новозаснованій «Чорноморські громада». Моряки були згуртовані в «Головній Українській Раді Чорноморської Фльоти». … Довелося брати участь і в підготовці українізації чорноморської фльоти. З цією метою, для інформації моряків, висилано промовців на окремі кораблі, стаціоновані в севастопільському порті.

‹…› Нам пощастило незабаром відплисти разом із М.О. Свідерським на пароплаві …, що був реквірований російською владою та пристосований до воєнних потреб. Цей корабель плавав уздовж берегів від Одеси до Севастополя, Ялти, Керчі, Новоросійська, Адлера, Сочі, Батуму, аж до Трапезунду і назад.

Нас радісно зустріли представники «Української Громади» в Трапезунді, військових українізованих частин та місцеві українські діячі. Комісар України, М. Свідерський енергійно заходився біля своєї праці, продовжуючи діло попередників і започатковуючи новий український відділ – кінну «Сотню гайдамаків». … Першою подією, що відбулася невдовзі після прибуття С. Свідерського до Трапезунду, була репрезентаційна парада виділених українських військових відділів трапезундської залоги … . Бо це ж була українська національна маніфестація, явне задеклярування себе окремим українським військом, підлеглим уже не російській, а українській державній владі. … По місті, серед населення (турків, греків, вірмен, інших цивілів, а головно серед військових) пішли чутки про прибуття до Трапезунду нової влади – неросійської !!! … Під звуки військової оркестри, яка весь час грала українські марші, віта відділи української піхоти Карського полку, потім гармашів з Платани, кубанських козаків, та інших, ще не оформлених

українських вояків, що переходили перед ним [М. Свідерським – ПВ] і вітали його окликами – «СЛАВА УКРАЇНІ» … Далі йшли шереги під грузинським прапорами, а там – під вірменськими … Запал охопив усіх – військові невідомого походження, що досі приглядалися збоку, і собі включилися в маршуючі лави, і за ними посунули й цивільне населення різнобарвоного вигляду.

‹…› Вістка про українську військову параду швидко розійшлася по місті і серед його залоги. З околиць Трапезунду вона покотилася уздовж фронту, вглиб Анатолії, і знаходила відгук серед вояків українського походження. Ці вояки заявляли бажання виділитися в окремі частини, підлеглі українській владі. … Це призвело до іншої визначної події – Українського армійського з'їзду. … Серед звітів, нарад та постанов з'їзду годиться занотувати вибір делегації до Верховного командування фронтом у Тбілісі з вимогами українського війська.

‹…› Доки в Трапезунді знаходилося українське військо, все було в порядку. Але з його відходом, а потім із від'їздом корпусного командування, російська армія в Трапезунді остаточно здеморалізувалася… Тоді магістрат Трапезунду, в порозуміння з головними грецькими банкірами та визначнішими турецькими купцями, звернувся до командування української гайдамацької сотні з благанням порятунку. … Місто дякувало сотні й обклало себе спеціяльним податком та її утримання. Отож ті, що в 1614 році колись плюндрували й палили Трапезунд, при кінці 1917 року стали його добродіями й захисниками!

‹…› Пройшло пару тижнів і сотня довідалася, що турецький флот, користаючись з розкладу російської армії, посувається і за кілька днів може зайняти вже й Трапезунд. … Один з учасників наради виступив з такою пропозицією: «Турки воюють з російською армією, ми ж не росіяни, а українське військо. Треба вислати депешу до турецького командування з виясненням, що в Трапезунді вже немає російського війська, є тільки українське. Воно ж з турками не воює і своєчасно відійде на Україну. Тому просимо припинити наступ і дати нам змогу в порядку відійти».

Депешу вислано з великим сумнівом. Пройшло більш ніж 24 години. Тим часом, чекаючи на висліди, нервове напруження гайдамаків дійшло до краю. Одначе наспіла відповідь: «Туреччина з Україною не воює, а тому наступ на Трапезунд припинено!»

‹…› Відплив відбувся в напруженій атмосфері: вся дорога від пристані до складів зброї була обставлена гайдамаками. … «Король Карло Румунський» відплив вздовж берегів до Батуму. Що сталося опісля з сотнею, я не знаю. Мабуть, вона теж від'їхала, бо про декого з трапезундських гайдамаків були згодом чутки в Україні.

‹…› Ми підпливали до Керчі. Нам назустріч вийшла у пристань юрба з численними прапорами. Виднілися червоні прапори, татарські, українські, колишні царсько-російські і ще якихось барв. Мешканці Керчі не знали, що за корабель до них причалює і … на ньому маяв український прапор.

Завдання та теми для дискусій

1. Які чинники сприяли утворенню української громади у Трабзоні у 1917 році?
2. З якою місією у той час перебував у Трабзоні А. Кримський? Підтвердіть думку матеріалами з особистого архіву вченого
3. Як події на теренах Криму, які описує автор, вплинули на подальшу політичну історію півострова?

Володимир Гетьман

Кочові народи дикого степу україни – хозари, печеніги, торки, берендеї, половці

Джерело → Гетьман В.І. Український етнос як просторово-еволюційний процес: монографія. Київ: Талком, 2023. 403 с. **BA866734**

Кочові народи Дикого Степу відіграли помітну роль в історії України І тисячоліття н.е., вплинувши певним чином на хід етногенетичних процесів на українських теренах, особливо в степових і лісостепових регіонах.

У першій половині-середина І тис. н.е. на півдні і південному сході сучасної України жили і кочували (проходили) численні орди номадів (авари, булгари, хозари тощо). Пізніше (IX- XIII ст. н.е.) – це були землі печенігів і половців.

Хо(а)зарський каганат, як державне об'єднання, виник у 635 р., із столицею Ітіль у дельті Волги (поки що археологами не віднайдена). У тому ж 635 р. утворилася степова держава Велика, або Чорна Бу(о)лгарія на чолі з ханом Кубратом, який об'єднав булгарські кочові племена Надазов'я і Причорномор'я. В обох випадках це стало можливим після розпаду Тюркського каганату (5 Маньчжурії до Дунаю 51-630 рр.), який у свій час (600 р.) контролював степи від Маньчжурії до Дунаю. Обидві держави (Хозарія і Булгарія) – наступниці Тюркського каганату, існували паралельно, поки хозари не поглинули бо(у)лгар. Одна частина останніх пішла на Середню Волгу (Волзька Булгарія), а друга (Аспарух) – на Дунай.

Тюркський каганат, у свою чергу, виник після звільнення тюркютів з під влади народу жуньжуань (азійське плем'я, яке у V ст. створило у Монголії станову імперію), нащадками якого були вище згадувані горезвісні авари, або обри. Таким чином, можна, попередньо, говорити про цілу експансію східних (тюркських) народів на руські землі у часовому відтинку від IV ст. н.е. (гуни) і до монголо-татар XIII ст.

Отож, хо(а)зари – прямі нащадки тюркутів (існує думка про їхній різнорідний етнічний склад). Мешкали вони у середній і нижній частинах басейну Волги. Тривалий час Хозарська держава тримала під своїм контролем південно-східну частину історичних українських земель. Хозари збирали данину у русичів (сіверян, полян), поки 110 зустріли серйозного опору з їх боку. Переказують, що ті принесли їм під кожного двора («диму») двогострого меча. Хозарські старці порадили своєму кагану не йти більше на русичів, вказавши на таку данину, як поганий знак.

Хозарія проіснувала більше 300 років. Київський князь Святослав у 965 і 969 рр. завдав їй нищівної поразки, здобувши хозарську фортецю Саркел у пониззі Дону і столицю Ітиль у пониззі Волги. Однак, це були помилка, бо цим він відкрив дорогу на Русь новим кочівникам – печенігам і половцям.

Цікаво зазначити, що па X ст. у Хозарській державі основною релігією був іудаїзм. Євреї вже па той час тримали під своїм контролем важливі торговельні шляхи, що вели на Схід і навпаки. Вони вмовили хозарського кагана прийняти їх релігію, як подібно вмовляли пізніше київського князя Володимира (але той їм відмовив). Сповідували хозари також мусульманство, християнство, язичництво.

У степовому Надазов'ї (басейн Сіверського Дінця) хозари панували з 670 р., коли болгарські орди хана Аспаруха відійшли на Нижній Дунай. Тут вони представлені салтівсько-маяцькою культурою (серед. VIII – 1-а пол. X ст.), яку вважають найвизначнішою археологічною культурою епохи раннього середньовіччя в Європі. Однак, як побачимо, культура була неоднорідна за етнічним складом її насельників. Крім хозарів її складали кавказькі алани (предки сучасних осетинів), давні болгари, руси.

Салтівсько-маяцьку культуру було виділено на поч. XX ст. після археологічних розкопок городища та розташованого поруч могильника поблизу с. Верхній Салтів на Харківщині … . Науковці натрапили … на сліди середньовічної держави VII-X ст. на Лівобережній Україні, ще до постання Руської держави (Київської Русі).

Салтівсько-маяцька культура обіймала величезну територію українського Лівобережжя у сотні квадратних кілометрів від Сіверо-Чернігівщини до Приазов'я, мала розвинуті поселення, для побудови та життєдіяльності яких потребувалася могутня організація, величні фортеці з білого каменю, рівних яким не було в тогочасній Європі.

‹…› Населення деяких із цих «фортець» сягало десятків тисяч, що дає підстави вважати їх укріпленими міськими центрами, а саму салтівсько-маяцьку культуру – найбільш урбанізованою територією тогочасної Європи. Була також власна срібна монета, рунічна писемність. …, тут (басей Дона-Дінця, а також лівобережжя Дніпра, Посулля й Подесення) у VIII-IX ст. (чи й раніше) існувала доварязька Руська держава (трохи призабута дискусія про Приазовську Русь, або Руський каганат).

‹…› Також простежується зв'язок «салтівців» з літописними сіверами, археологічним еквівалентом яких були … волинцівська (VII-VIII ст. н.е.) та роменська (VIII-X ст. н.е.) культури (у житлобудуванні, ремеслі, керамічному комплексі, оборонному будівництві). А це говорить про існування у цей період … змішаного (синкретичного) населення у середній течії Сіверського Дінця.

Печеніги руських літописів (пацинаки, пачинакіти у візантійських хроніках) появляються на історичній арені у межах степових теренів

сучасної України у першій половині X ст. Вперше їх згадують руські літописи у 915 р. («Повість минулих літа). Літопис повідомляє, що Ігор уклав з печенігами договір, а в 944 року за їхньої участі відбувся похід на Візантію. Під 989 р. літопис також повідомляє про будівництво валів і фортець-градів навколо Києва, по річках: Сулі, Стугні, Десні, Трубежу, Остру, Сейму (Посульська лінія) на випадок нападу печенігів.

Прийшли вони на історичні землі України-Руси з Середній Азії, з берегів Сирдар'ї. У VIII-IX століттях вони мешкали на північному сході Прикаспію, у межиріччі Волги та Яїка (нині річка Урал). На середину X ст. печеніги контролювали степи від Дону до Карпат. Панування печенігів було беззаперечним, тож увесь цей край у тогочасних візантійських джерелах отримав назву Печенігія. Проживали вони у Північному Причорномор'ї майже» півтора століття (у 1036 р. їх розбив під стінами Києва князь Ярослав Мудрий). Востаннє етнонім «печеніги» згадується в угорських джерелах кінця XIV- початку XV століття.

Печенізька мова належала до тюркської групи мов у переважної частини населення печенізької держави. Панівна версій печенігів користувалася перською мовою.

У X-XI століттях кілька печенізьких родів визнали владу київських князів та осіли на руських землях Поросся, зокрема в басейні Росави, лівої притоки річки Рось.

Печеніги залишили свій слід на землях України. Про це говорить топоніміка: Слобожанщина (селище Печеніги, Печенізьке водосховище на р. Оскіл, гора Печеніга коло Чугуєва), Прикарпаття (с. Печеніжин біля м. Коломия), с. Печенюги (Новгород- Сіверський р-н Чернігівської обл.).

За даними антропології, як не дивно, на противагу традиційному (азійському) баченню, у них переважав південноєвропеоїдний комплекс морфологічних ознак. Арабський мандрівник Іон Фадлан (поч. X ст.) описував їх зовнішній вигляд: «...були темнолицими брюнетами і мали гладко голені обличчя».

Печеніги були вщент розбиті у битві при Левуніоні неподалік річки Мариця (Балканський п-ів, її нижня течія – нинішній кордон Греції і Туреччини) спільними зусиллями візантійско-половецькимих військ у квітні 1091 р. … Теперішніми нащадками печенігів вважають народність гагаузів, які проживають в Одеській області у Придунав'ї. Донедавна знали їх і в межах м. Галич на Івано-Франківщині.

Печенігів з причорноморських степів витіснила нова орда узи (огузи), знані як торки. Існує думка, що ім'я торків походить від сарматського «гнівливий» або, що менш правдоподібно, від скандинавського язичницького бога Тора. Орда ця була нечисленна і відступала під натиском зі сходу більш грізних половців. Вперше торки відомі з літопису у 985 р., коли виступають разом з Володимиром Святославичем у поході на Волзьку Булгарію.

У середині X ст. торки (як і берендеї) піддаються під протекторат князів Київської Русі і впродовж X-XI ст. розселяються в пограничних з нею районах, переважно у Верхньому і Середньому Пороссі, а також на Канівщині і Лівобережжі Дніпра, в районі Переяслава ... . Політичним (племінним) їх центром стає Торческ на Росі (нині м. Корсунь-Шевченківський). Існує тож думка про тотожність Торческа з сучасним м. Кагарлик.

Берендеї, берендичі (дав.-рус. берендици) – плем'я тюркського походження. Деякі історики вважають берендеїв нащадками кипчацького (половецького) роду Баявдур.

У XII ст. в Угорщині згадується їх орда чисельністю до 30 тисяч. ... Мадяри й самі голись були кочовиками, тож радо приймали до себе мандрівних воїнів, а надто тих, хто був вороже налаштований щодо слов'ян.

Наприкінці XI-XIII ст. берендеї населяли лісостеповий кордон Київської Русі від Владимиро-Суздальського князівства до Галицько-Волинського князівства. Зокрема, найбільш вони відомі десь у верхів'ї Росі. За літописом їхнім центром було місто Ростовець.

Про берендеїв літопис уперше мовить у 1097 р коли вони разом із народами орузького походження, торками й печенігами пішли на заклик осліпленого теребовлянського князя Василька Ростиславича. …

У 1105 р. берендеї, як і деякі інші народи знали поразки від новоприбулих половців і подалися на Русь.

Їхні племена вели кочовий скотарський спосіб життя: влітку блукали зі своїми стадами й критими возами-вежами, а зимувати поблизу якихось руських міст. У самих містах вони не мешкали, про змішування з русинами чи навернення до християнства літописці мовчать. Берендеї лише несли прикордонну службу й вирушали в походи з руськими князями. Подеколи діяли разом іншими тюрками. Від решти найманців відрізнялися особливі жорстокістю щодо сусідів-степовиків.

З серед. XII ст. берендеї змішуються з торками під загальною назвою **чорні клобуки** (із тюркської «каракалпаки» – чорні шапки; носили чорні ковпаки, як головний убір). Вперше назва «чорні клобуки» була згадана в Іпатіївському літописі 1146., в останній раз – в 1193 р. Як і торки, берендеї (і ковуї) … були васалами Київської Русі. У давньоруських літописах чорні клобуки згадуються також як «свої погані».

Однак чорні клобуки разом з київськими боярами спільно приймали рішення про запрошення в Київ того чи іншого князя, що свідчить про їх важливу роль у політичному житті Київського князівства. Чорні клобуки складали частку війська київських князів і брали участь практично у всіх їх походах, зокрема в усобицях княжої династії.

Від чорних клобуків, як буде сказано нижче, пішло (за одною з версій) українське козацьке «плем'я» (козаки). Загалом, усі вони (торки,

берендеї, чорні клобуки) так чи інакше залишили свій слід в україногенезі нашого народу.

Про половців, їх давнє минуле літописні джерела мовчать, у кращому випадку – говорять мало. Київські літописці вперше згадують половців у 1055 р. Тому і їх походження невідоме. Існує свідчення пізніших авторів. Так, австрійський мандрівник і посол у Московській державі Сигізмунд Герберштейн (поч. XVI ст.) у «Записках про Московію» зазначав, руські називають половців готами». Інший автор XVI ст., поляк Матвій Меховський, писав, що «під час вторгнення татар ті землі (… південний схід сучасної України) населяли готи, що звалися у сусідів половцями».

Мавро Орбіні, далматинський історик XVII ст., у праці «Про походження слов'ян» (1601) говорив, що половці – ті самі причорноморські готи, що штурмували Рим IV-V ст., а готи, у свою чергу, – колишні скіфи-сармати. Московський історик XVII ст. Андрій Лизлов у праці «Скіфська історія» (1692) зазначав: «Половці і печеніги пішли від народу готів...».

Проблема походження половців, вважає Сергій Наливайко (2007) – ускладнена тим, що в розпорядженні українських дослідників й досі немає хоча б копії Codex Cumanicus –латинсько-персько-половецького та німецько-половецького словника початку XIV ст., головного підручника половецької мови, який зберігається нині у Венеції, у Бібліотеці Святого Марка, і єдине видання якого було здійснене майже двісті років тому. Треба надіятися, що воно нарешті потрапить до рук дослідників і тим закриє певні «білі плями» в історії України.

Етнонім «половці» традиційно тлумачиться від українського слова «полова». Немов у половців було світло-жовте, пшеничного кольору волосся або від вицвілого, пожухлого від спеки у другій половині літа степу. Арабські джерела називають їх кипчаками, візантійські – куманами.

Літописний етнонім «половці» означає мешканці «оної половини», тобто другої половини Русі – лівого берега Дніпра, де переважно кочували половці. Лівобережжя так і звалося половецьким берегом (як пізніше, в часи запорозьких козаків, лівобережний степ – татарським).

Утім, за візантійськими джерелами, літописне «Половецьке поле» (Дике поле за М.О. Максимовичем) поділялося на східну Чорну та західну Білу Куманії, межею між якими був Дніпро.

Нарешті, треба відзначити, антропологи доводять, на противагу існуючій (монголоїдній) думці, що у половців, печенігів (було зазначено) та інших сусідніх «східних» народів, які заходили або проживали на історичних теренах України, були європеоїдні риси (обличчя).

Запереченням цьому можуть бути та звані «половецькі баби» – витесані з каменю зображення людей із чашею перед собою і монголоїдними рисами обличчя. …

«Половецькі баби» («боввани»), як культові антропоморфні статуї, встановлювали переважно в степу, на вершинах курганів або пагорбів. Вони символізували предків (тюрк. «балбал» означає «пращур»).

Цікава, в цьому відношенні, думка щодо згадуваних нами на початку туркменів. На перших порах вони дійсно були монголоїдами. Але пізніше втратили монголоїдні риси і стали європеоїдами.

Після монголо-татарського побоїща, а половці були заклятими ворогами монголів, вони розсіялися в Угорщині …, Польщі, Болгарії, Молдові. Однак більшість їх осіла в Надчорномор'ї, склавши основу татар XIV-XVIII ст., зокрема й кримських.

На думку Омеляна Пріцака велика частина половців, які після монгольського завоювання 1230-1240-х рр., залишилися в українських степах і не прийняли ісламу, взяла участь в етногенезі українців. Лев Гумільов також вважав, що охрещені половці стали одним із базових шарів українського етносу.

Тобто у контексті етногенезу українського народу, половців частково можна вважати пращурами. їх історичні, генеалогічні, мовні зв'язки з представниками Київської Русі залишили слід в українській культурі. Помітний слід половців в українській топонімії. Про це свідчать назви населених пунктів: Половці, Половині, Половецьке, Ізюм. Місто Умань дістало назву від половців (куман), як і поселення Китайгород. Половці часто-густо здійснювали набіги на Русь, не даючи спокою київським князям. Вони, подібно іншим кочівникам, спустошували землі, захоплювали худобу і майно, забирали полонених. Свої набіги степовики здійснювали швидко і неочікувано. Власне, 1061 року так був повністю розорений Переяславль. Історія закарбувала прізвиська найвідоміших половецьких ханів: Ясінь, Боняк, Белюк, Кобяк, Куря, Шарукан, Тугоркан тощо.

‹…› Руські князі намагалися відповідати військовими походами на половців, зокрема Володимир Мономах та Роман Мстиславович. Серед них були і невдалі походи, як от похід Ігоря, описаний у «Слові о полку Ігоревім».

Завдання та теми для дискусій

1. Які теорії домінують у питанні етногенезу тюркських народів українського степу?
2. Визначте історичну роль і місце Тюркського каганату у процесах розселення тюркомовних етносів на теренах України.
3. Як оцінював Мавро Орбіні у праці «Про походження слов'ян» (1601) державотворчий потенціал половців?
4. Які топонімічні назви України фігурують у топіках щодо межі середньовічної України та Половецького поля?

Ярослав Дашкевич

Вірменська колонія в Камянці-Подільському в 50-60 роках XVI ст.: Половецькі акти вірменського суду 1559-1567 рр. як історичне і юридичне джерело

Джерело → Документы на половецком языке XVI в. (судебные акты каменец-Подольской армянской общины) / Транскрипция, перевод, предисл., введение, грамматический комментарий и глосарий Т.И. Грунина; под ред. Э.В. Севортяна; статья Я.Р. Дашкевича. – М.: Наука, 1967. – 428 с. 65-96

‹…› Загальновизнаною … є теза про значну роль вірменських колоній, яку вони відіграли в економічному і культурному житті українських середньовічних міст. …

‹…› Серед джерел документального типу, що експлікують різні сторони побуту вірменських колоній II половини XVI ст., на передньому плані – актовий матеріал правничо-адміністративного змісту. Закономірно, що найбільшу увагу істориків привертає минуле двох провідних центрів вірменського життя в Україні – Львова і Камянцья-Подільського, з історіїя яких … зберігся значний документальний актовий матеріал, що має значну історичну і культурну цінність. … У львівській колонії документація велася латинською і польською мовами … . Завдяки старанням Тимофія Груніна надбанням нашої історіографії є половецька частина актів камянець-подільської общини за 1572-1575 рр. [с. 65-66]

‹…› Актовий матеріал, який опублікував Т. Грунін, не єдине джерело для розгляду стану кам'янецької колонії у 50-50 рр. XVI ст. Серед наративних джерел на передньому плані – Кам'янецька хроніка (1430-1652 рр.), яку вів систематично Тер-Ованес Авагерец, повідомлення сучасних мандрівників, географів, істориків. Серед джерел документального типу значну цінність зберігають люстрації* та інші описи фіскального характеру 1565, 1566 і 1570 рр. …. Половецькі акти 1559-1567 рр. зберігають велику цінність історичного джерела першочергового значення. …

‹…› Судова практика, що реалізувался на основі зміненого на українському грунті давньовірменського «Судебника» Мхитара Гоша (XII ст), у кожній з колоній мала свою специфіку. [с. 67]

‹…› У порівнянні з іншими історико-юридичним джерелами половецькі акти мають дві характерні особливості …. вони мають яскраво виражений становий характер…, відображають негативні сторони життя. Через це вони не можуть слугувати джерелом

обєктивного судження про всі прояви діяльності кам'янецьких вірмен. [с. 68]

‹…› «Вірмени – це схід під львівським небом… шматок Азії, кинутий на українську землю», – образно схарактеризував польський історик і письменник В. Лозинський львівську вірменську колонію. Така яскрава детермінація цілком корелюється і з кам'янецькою колонією.

Функціонування вірменської колонії в Кам'янці пов'язане з виникненням самого міста, достовірні відомості про яке датувані 1374 р. … [с. 69]

‹…› Наприкінці XVI ст. вірменська колонія у Кам'янці була незначною. … Лише у кондаці** католикоса Акопа III (1410 р.) Кам'янець згадується поряд з іншими більш значними колоніями українських вірмен (Львів, Луцьк, Володимир, Київ).

У 1434 р. Кам'янець був захоплений феодальною Польщею. … Кам'янецька вірменська колонія відігравала значну роль у торгових зв'язках України, Польщі і Литви зі Сходом. Посередницька роль кам'янецьких вірмен у торгівлі Сходу і Заходу була основою їх економічної могутності. … [с. 71]

‹…› До економічної могутності, релігійної незалежності від пануючої у Польщі римо-католицької церкви додалася обмежена адміністративно-судова автономія, яка розпочалася, як і у Львові, не пізніше 1464 р. ... [с. 72]

‹…› У II половині XVI ст. на теренах України і суміжних країн склалася доволі напружена політична ситуація, … Феодальна експлуатація селян спричиноє масові утікання селян на вільні прикордонні території на Сході – виникає українське козацтво… Походи козаків до Криму та Туреччини, що здійснювалися у відповідь на спустошливі грабіжницькі набіги татарських орд, посилили напруження у відносинах між Польщею і Туреччиною, під протекторатом якої перебував Кримський ханат. [с. 73]

‹…› Татарські набіги загрожували торгівлі, що здійснювалася у південно-східному напряму (вниз Дністром до Білгорода) і так званим Кучманським шляхом (до татарських володінь). …

‹…› Вірмени виступають в історії української середньовічної торгівлі як постачальники турецьких товарів …, менш інтенсивними були зв'язки кам'янецьких купців з Кримським ханатом. … Торговий шлях до Туреччини проходив через Молдавське князівство. [с. 78]

‹…› Актовий матеріал підтверджує думку про те, що вірменська торгівля реалізувалася в основному у напряму зі сходу на захід. У протоколах не має жодних даних про те, що вірменські купці займалися експортом товарів західноєвропейського або місцевого виробництва на Схід. … [с. 83]

‹…› Особлива цінність судових записів 1559-1567 рр. полягає у тому, що вони демонструють життя кам'янецьких вірмен не ізольовано, а в тісних зв'язках з іншим населенням міста, близьких і далеких його

околиць. … Кам'янецькі протоколи зберегли для наступних поколінь цілу галерею позивачів-невірмен, чиї справи розглядалися у вірменських судах. Найчастіше згадуються українські горожани, які мали торгові або інші контакти з кам'янецькими вірменами. [с. 84]

‹…› Тривале спільне проживання українців і вірмен відобразилося на культурному стилі та побутових особливостях останніх. Найкраща ілюстрація такої позиції – ономастичні дані актів. … [с. 86] .

‹…› Актові записи тією чи іншою мірою ілюструють застосування на практиці положень вірменського права на теренах України у царині приватного і кримінального права. … [с. 93]

* **люстрація** - [документація, що експлікує результати ревізії королівських володінь та старостатів часів середньовічної Польщі – деталізація укладача]
кондак – коротка церковна пісня, що славить бога, богородицю або святих

Завдання та теми для дискусій

1. Детермінуйте роль Тимофія Груніна в історії дослідження половецьких документів. Змоделюйте його творчий доробок на основі бібліографічних джерел.
2. Яким чином ономастичний контент ілюструє результати культурного впливу українців на побут і звичаєве право вірменських громад?
3. Визначте соціолінгвістичну цінність юридичних текстів вірменських громад на теренах України.

Михайло Драгоманов

Про українських козаків, татар і турків

Джерело → Драгоманов М.П. Вибране («… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / Упоряд. Р.С. Міщук. Київ: Либідь, 1991. 688 с. [С. 175-203]

‹…› Земля наша велика. Вона простягається від Карпатських гір у Цісарщині за Почаєвом аж до Дону, від Пінських лісових боліт, що по річці Прип'яті, аж до Чорного моря. Це все краї не дуже холодні, багаті і лісом, і пасовищами, і чорноземними полями. Є тут чоловікові чим поживитися, є що і другим народам проміняти або продати. …

‹…› Здавна греки та італійці приїздили до нашого берега Чорного моря, навіть і оселялися тут. Та ось біда! На нашій землі довго не можна було людям осісти на одному місці та вберегтися від чужих розбишак, що і хати розоряли, і пашню палили, і людей різали та полонили та розганяли. Понад Чорним морем простяглися степи, що йдуть далі на схід сонця аж у Азію, у такі краї, де живуть одвічні пастухи татарського та турецького роду, кочуючи з місця на місце. Ото ці пастухи – не те що хлібороби, здіймаються було цілими ордами та і йдуть на захід на свіжі пасовиська, а потім нападають на хліборобні народи, як-от на наших батьків, та й грабують їх, а далі осядуться було де-небудь недалеко, як ось у Криму, та щороку й набігають на нашу землю та й беруть наших людей у раби до себе або на продаж. Ще найменше лихо, як візьмуть з наших людей Дань чи окуп.

‹…› От … ми розкажемо, як то наші батьки терпіли й одбивалися від татарських та від турецьких розбишак і як-таки насилу одбились. Особливо ми розкажемо про козаків, бо вони найбільше положили праці, щоб одігнати від нашої землі турок та татар, щоб наш чоловік у своїй землі і хату будував, і поле орав та засівав, і дітей годував, не опасуючись чужого ворога.

‹…› Років ще за тисячу до нас, як батьки наші звалися слов'янами-Руссю, то доводилося їм терпіти від хозар, що жили по Дону та в Криму. Хозарська опіка була, як видно, для наших батьків не дуже тяжка, бо вони швидко скинули її з себе.

Не поспіли впоратися з хозарами, коли це на зміну хозарам прийшли, теж зо сходу, інші степовики – печеніги, а потім половці, та й почали дуже тіснити Русь. Вона повинна була вибратися з степів та й відсунутися від Чорного моря. Від цих половців чинилася тоді слов'янам дуже велика кривда, і вони мусили з ними довго боротися. Про них переяславський, а потім київський князь Володимир Мономах казав, як поз'їздились усі князі, що не може орач слов'янин вийти у поле землю орати, бо прийде половчанин, уб'є орача, а худобу його і сім'ю забере собі. З цього вже

добре видно, що то за лихі були ті половці і яку вони напасть чинили у нашій землі. Але з часом слов'яни усе ж таки стали потроху брати гору над половцями.

Коли це наступила на Русь велика хмара: татари. 1238-го року, себто більше як шістсот років назад, велика татарська орда, з ватагом Батиєм, кинулась на нашу землю, стала бити й різати людей, розруйновувати городи й села. … Татари зосталися жити по степах од Волги до Криму, а часами посувались і далі.

‹…› Україна ще не вспіла поправитись після великого татарського лихоліття, а вже новий народ насунувся на неї з другого боку, від моря Балтійського, з тих країв, де город Вільна. Цей народ звався Литва. …

‹…› Попереду наші князі набігали на їх землю, навіть один орав Литвою, а після татар то вже Литва стала дужчою, особливо, як вивчилась у німців військової справи.

‹…› Окрім того, що вони зоставляли усе по-прежньому, вони ще визволяли людей від татарських податків і татарського хижацтва. …

Через кілька часу поляки вибрали князя литовського своїм королем, а далі шляхта польська і литовська згодилась злучити Польщу, Литву та Вкраїну з Білою Руссю в одну державу. Московський народ став потроху справлятися з тими татарами, що жили по Волзі, з казанськими та астраханськими, а Україна та Біла Русь ще раніше збулися тих татар, що жили коло Чорного моря. На південь Україна простяглася до Чорного моря. Над Чорним морем у Криму жила в городах і селах татарська кримська орда. Під її пануванням були ще чотири хижі орди, що кочували від гирл Дунайських до річки Кубані. Великий степ од Чорного моря аж до українських осель лежав пустинею, і на ньому доволі мирно чабанували татари й українці. З городів і других осель сміливі люди ходили у степ на здобитки, і через те вкраїнські оселі все далі та далі посувались у степ. Найкрайнішими вкраїнськими оселями по Дніпру були Канів і Черкаси. Далі степ був безлюдний. А по Дністру вкраїнські оселі доходили аж до Чорного моря, і більш як за чотириста років назад навпроти того місця, де тепер Акерман, було вже торгове місто вкраїнське, і відтіля возили хліб морем до греків, як і тепер. Так жили тут наші й татари, хоч, може, і не без яких сварок за пасовища, аж поки турки року 1453-го завоювали Царгород, столицю царства грецького. Скоро після того турецький султан підгорнув під себе кримського хана. З того часу кримські татари почали часто набігати на Україну і дуже грабувати її. Турки підмовляли татар, помагали їм. Тоді турки, покоривши собі багато християнських народів – греків та братніх їм слов'янських сербів і болгар та молдаван, з прожогу думали завоювати трохи не цілий світ. Та й віра турецька заставляла їх воювати з християнами. Віру цю проповідував спершу араб Магомет, більш як тисячу двісті років назад, шістсот років після Христа. Магометанська віра згоджується з християнською у тому, що признає одного Бога, та тільки не признає Трійці. Христос у Магомета був великий пророк, але менший від

його, а не син Божий. Молитви і пости у магометовій вірі інакші, ніж у християнській, жінок дозволяє Магомет брати більш ніж одну, а на тому світі праведному, мовляв, дано буде силу жінок. Найправедніший, начебто, буде той, хто більше ширив віру магометову. Одну тільки цю віру магометанці вважають за праву, а всі інші то погані, нечисті. Людей іншої віри магометанці велять воювати і силоміць повертати у свою віру.

‹…› Щоб турки мали спосіб воювати, треба було їм багато невольника для домової роботи, у гребці на кораблі, чи по їхньому – *каторги*. Дітей полонених турки перевертали у свою віру і робили з них своє найстрашніше військо – яничар.

От через турків і татари почали робити великі наїзди на Україну й Московщину, хапали бранок і бранців і продавали їх туркам. Замість торгу хлібом почався на узбережжі Чорного моря торг невольниками. А тут ще польські королі та московські царі, бувало, засваряться один з одним та й підбивають татар нападати на сусідню землю, а татари прийдуть помагати одному та й пограбують часами обидві землі. Що дальше, то більше розпускала орда свої загони по нашій землі: у один кінець до Києва, а у другий до Львова. Що більше набігали татари, то далі посувався на північ український люд, і все більше пустіла наша земля.

Року 1484-го зробив кримський хан Менглі-Ґірей, приятель московського князя Івана Третього, великий наїзд на Україну; він узяв приступом Київ, зруйнував Печерський монастир, трохи не всіх киян забрав у неволю і з дуже великим полоном вернувся в Крим. З того часу татарва або своєю охотою, або з наказу турецького султана мало не щороку почала набігати на Україну, і з того часу розпочалась межи українцями й татарами мало не двохсотлітня війна.

‹…› Через те, що татари наїздили несподівано, трудно було людям од них ховатися, але усе ж таки можна. Щоб постерегти татарський наїзд, перед селами висипали могили, а на їх завжди стояла сторожа; тільки покажуться татари, вона повинна була давати звістку. А то посилали далеко у степ, верстов за двісті, або може й далі, чати, що все літо їздили з місця на місце, пильнуючи татар, і коли де забачуть, так дають, бувало, звістку селянам, щоб вони або ставали до оборони, або ховалися. Тоді люди покидали села і ховалися по лісах або навіть і в воді, – кажуть, що там вони дихали через очеретину.

Протоптала татарва на Україну багато шляхів, а з них найзначніших було три з правого боку Дніпра; цими шляхами татари найбільше наїздили. Перший шлях ішов повз Черкаси, Корсунь, Київ, прямуючи До Львова, і звався Чорним; другий від Очакова, повз Бар, теж до Львова, цей шлях звався Кучманським або Кучманом; третій шлях – теж До Львова поза Дністром і звався Волоським або Покутським. З лівого боку Дніпра був один шлях, що звався Муравським. Набігали татари різно – іноді вдень, іноді вночі, і коли сторожа не поспіє дати знати в село, що йдуть татари, так тоді, бувало, з села вже ніхто не втече. Усіх людей, і великих і малих,

брали вони й ділили проміж себе, добро так само, а село запалювали, то після такого наїзду тільки по погорілих стовпах можна було пізнати, де було село. Що терпіла Україна від тих наїздів, можна довідатися з того, що як татари напали на Україну 1575 року, так вивели людей до Криму більш як 55 тисяч, 40 тисяч коней, 500 тисяч усякої худоби і без ліку отари.

Що татари робили з бранцями, можна довідатися з слів одного певного чоловіка; він каже, що старих або немощних, що за їх не можна було багато взяти, бо вони не годяться до праці, оддавали татари, мов тих зайців собакам, парубкам, а ті вчаться на них вояцького діла і б'ють їх камінням, або кидають у море, або вбивають яким-небудь іншим способом. На тих нещасних невольниках вчилися татарські хлопці стріляти з лука. А тії невольники, що продавалися, повинні пробути шість років у неволі, а після того вони ставали від пана вільні, але не мали волі йти куди-небудь з Криму. Котрі з невольників дужчі, так тих або вихолощували, або клали на лобі чи на щоках тавро, і вони, зв'язані або сковані, повинні були мучитись удень на роботі, а вночі по тюрмах та льохах; а давали їм їсти трохи здохлятини з черв'яками, такої, що навіть собака її не їла б. А вели бранців у Крим ось яким способом: їх гнали, обступивши верховими і підганяючи нагайками, значили тавром, розпеченим у вогні, по тих місцях на тілі, де і в худоби. Найздатніша здобич у татар були дівчата, а найбільше гарні.

‹…› Вже було казано, що татари продавали своїх бранок і бранців у турецьку неволю або давали турецькому султанові дань бранцями, як це було року 1563-го, коли кримський хан узявся одіслати султанові 20 тисяч невольника. Ції бранці повинні були робити у турків на галерах, таких суднах, що їх турки звали *каторгами*. Галера була великий низький двохщогловий байдак, і пливла вона по воді і вітрилами, і веслами; оцими веслами й гребли невольники. На галерах було двадцять чотири або двадцять шість лавок, а на їх сиділо по 5 або по 6 чоловіка на кожній. Ліві лавки ділилися від правих проходом, а по цьому проході ходив галерний доглядач з батогом у руці і підганяв ним невольників, щоб гребли. Спали й їли ці нещасні невольники по змінах, не сходячи ніколи ні з галери, ні з своїх лавок. Вони не мали ніякого спочинку навіть і у свято. Гірка була тая неволя, і невольники тільки дожидали того часу, щоб утекти або щоб їх хто викупив. …

‹…› Часто невольники самі тікали з неволі і вертались додому, але не завжди можна було тее зробити, бо перве діло трудно було утекти з самої неволі, а друге діло, що хоч би й утік, так трудно було так пробратися, щоб ніхто з татар не побачив. Як то нелегко було втікати з неволі, можна побачити з кобзарської думи, що розказує про утічку з Азова трьох братів. Вона розказує, що з-під Азова утікали три брати – двоє кінно, а третій пішки.

‹…› Тепер вже добре видно, що терпіли від татар та турків українські люди, яку вони від їх приймали наругу і муку. Потроху і серед наших народились люди, що помстились над татарами і турками за їх наругу і почали боронити вкраїнські хліборобські села і посувати далі на південь

сонця татар, а турків проганяти з берегів Чорного моря. Такими людьми були козаки … .

Козаками спершу звалися вольні вояки, що своєю охотою ходили у степ за здобиччю, або розбивали чужих, а часом і своїх, або поступали на службу до якого князя чи царя московського. Були козаки християнські й татарські. Були цілі села козацькі, особливо на півдні України й Московщини. У землі Рязанській вони здавна держали сторожу на границі. Багаті і вельможні пани на Вкраїні й Білій Русі, що володіли великими ланами на нашій Україні, залюбки підмовляли козаків, щоб укупі обороняти землі свої від татар, ходити самим на татар, одбивати у них полон людський, табуни та іншу здобич. Такі пани робилися ватажками козацькими. Їх, яко вельможних панів, стали знати далеко, і про їх діла позаписувано в літопису. А були й інші ватажки, зовсім не вельможного роду, як славний козак Шах. Найзначнішими з перших ватажків були Ланцкоронський і Дмитро Вишневецький – до його потім прикладали пісню про Байду, – Богдан Ружинський, що, кажуть, перший з панів почав ходити у козаки. Разом з Ланцкоронським поминають і другого отамана козацького, славного лицаря Остапа Дашковича, старосту черкаського й канівського. ... Цей Дашкович перший казав польському королеві і сеймові, або раді виборній з шляхти усього королівства, щоб поставити на Дніпровому низу, за порогами, сторожу з 2000 чоловік, щоб пильнувати татар і не давати їм переправлятися на цей бік. Хоч же тая рада Дашковича дуже вподобалась королю і панам, але вони її якось занедбали, і той замір Дашковича не здійснився. Після Дашковича замір його про сторожу на Дніпрових порогах повів далі князь Дмитро Вишневецький, теж староста черкаський і канівський. Він спорудив на острові Хортиці замок і звідти робив наїзди на Туреччину. Для цих наїздів він іноді сходився з донськими козаками (се вже були не українці, а москалі), що теж воювали проти татар, але не так дуже, як українські. Своїми наїздами Вишневецький так розсердив кримського хана, що він року 1557-го з ордою прийшов добувати Хортиці, але, нічого не вдіявши, завернувся додому. Швидко після того він прийшов під Хортицю знову, вже з турецьким військом, і цього разу Вишневецький не встояв і пішов у Черкаси. Того ж року він перейшов на службу до московського царя Івана Грозного, але як той почав мордувати й різати людей ні за що, ні про що, так Вишневецький вернувся знову на Україну. Скоро після того волохи покликали його до себе господарем; тут у Волощині піймали його турки і замучили у Цареграді. Хоч же Дашкевичеві й Вишневецькому не пощастило спорудити козакам місце за порогами, щоб пильнувати татар, але ця їх думка не пропала марно; трохи згодом за порогами знову осіли козаки. Тим козакам, що жили в городах і хотіли воювати з татарами, не можна було цього робити, бо у городах за ними наглядали королівські старости, і вони з вольних ставали наче невольниками. На низу, там, де Дніпро пішов рукавами, у устя Чортомлика, вони спорудили собі пристановище.

На одному з Дніпрових островів козаки стали кошем і з того часу почалась Запорозька Січ. Окрім самого Дніпра, цей острів з лівого, татарського, боку боронили степова річка Конка і Великий Луг — невилазне болото. Таким способом пішє військо ніяк не могло дійти до Січі. А від турецьких галер боронили її Дніпрові рукави, бо по їх берегах ріс тоді високий очерет. Розказують, що якось турецькі галери, женучись за козацькими човнами, заблудили у тих очеретах і козаки тоді багато з них потопили; з того часу турки вже ніколи не їздили у Дніпро до Січі. А від України, чи то від городів, Січ боронили високі пороги, бо через їх уміли плавати самі тільки запорожці.

У Січі запорожці жили без жінок. За те, що хто-небудь заведе у Січ жінку, рубали тому козакові голову. Найважніше діло в козаків у Січі було воювати з татарами за віру і народ християнський. Збираючись у похід проти турків або татар, запорожці закликали до себе людей з України, кажучи їм: «Хто хоче за християнську віру на кілку сидіти, хто за святий хрест радий щоб його четвертовано і колесовано, хто готовий прийняти усякі муки і не боїться смерті, – приставай у козацтво.Не треба смерті лякатися, бо від неї не встережешся. Таке життя козаче!» Не величалися запорожці родом. Сам отаман запорозький, після того, як на його місце обирали іншого, робився знову простим козаком. У Січ можна було приїхати кожного часу і од'їхати з Січі коли хто хотів. Не розпитували у Січі, хто і звідки приїхав, який чоловік, чи злодій, душогубець, а чи чесний козак, чи великий пан. А у самій Січі за злодійство (як украде) карали на смерть, а коли хто вб'є товариша, так того живцем, разом з убитим, закопували у землю. Ляхи не любили козаків; козаки були люди вольні, жили далеко від королівського уряду, не слухали королівського приказу, як король часом забороняє їм битися з татарами, щоб не дратувати татар і не доводити їх до війни з Польщею. Але королям треба було козаків для війни з москалями або з турками, і через те вони не одважувались скасувати козацтво тоді ще, як козаків було небагато; та небагато було ще й панів на Україні, і посполство (простий народ) ще не так-то хотіло стати козаками, щоб вибитися з невольної служби панам. А далі, коли розвелось на Україні багато козаків, так знищити їх було вже не можна. А через те, що на низу їх не могла дістати королівська рука, вони могли собі робити, що хотіли, і, не зважаючи на прикази від короля не займати татар, вони не могли втерпіти, щоб не побити ворогів, бо й татари самі не зважали на те, чи мир, чи війна стоїть з королем на папері, а коли було їм треба, то набігали на Вкраїну за здобиччю. Запорожці нападали на татар і турків сухопуттям і водою. Запорожжя зробилось школою, де вчилися лицарі прості і вельможні, як воювати з нехристами. Ось що казав про них ляхам один лядський пан: «Не думайте, щоб я до них підлизувався, я ще у тому краю живу не дуже давно, і не у ньому зріс, але я раз побачив їхні добрі діла, і діла ті варті того, щоб пам'ятати їх навіки. Щоб ви знали, вони не один раз на рік ганяють татар. Вони боронять усіх християн, наче ті леви». І багато ще дечого гарного каже він про запорожців. А запорожці дедалі, то

все робилися сміливіші і вже не вдовольнялися з оборони від татар, але самі почали ходити проти них походами. Вже ми казали, як набігав на татар Богдан Ружинський або Дмитро Вишневецький сухопуттю; трохи опісля стали нападати на татар і турків водою на своїх чайках (це такі великі дуже човни були). Днище тих чайок робили вони з видовбаної верби або з липи, а до них накладали дошки від двох до восьми сажнів заввишки. Чайки були без чардака, з двома стернами і з щоглою. По боках їх обкладали липовою корою або очеретом, щоб вони не потопали, коли у човен набереться води. На цих чайках їздили козаки по здобич аж у Туреччину і не один раз показувалися коло самого Цареграду. Так ось року 1594-го козаки напали на турецькі оселі під самою столицею турецького султана. … За одну годину до заходу сонця підходили вони на милю до турецького корабля, щоб не згубити його з очей, а опівночі нападали на бусурманів і потопляли корабель разом з людьми. Удень козаки на чайках не могли нічого вдіяти туркам, бо турки гарматами розбивали і топили їх чайки. …

‹…› Ми вже згадували про Дмитра Вишневецького, як він року 1564-го ходив у Молдавщину, щоб помогти тамошнім християнам од турків. Трохи згодом, р. 1574-го, ходив у Молдавщину з українськими шляхтичами і козаками Іван Свірговський. Тільки молдавські пани, бояре, не за одно стояли: завжди між ними були зрадники, що держали за турків для своєї користі, аби гроші та землі собі захоплювати. І польський уряд не дуже радий був з того, щоб козаки зовсім узяли гору над магометанами та ще й порядкували такими землями, як Молдавщина, бо тоді козаки зовсім би перестали слухатися польського уряду. Та Польща була далеко від татар та турків. До щиро польських земель рідко й діставали татари, не те що до українських. Полякам не дуже хотілося зачинати з татарами й турками велику війну, щоб вигнати магометан од Чорного моря та од Дунаю, хоч часом і у Польщі багато озказувано про те, як би усім християнським народам стати вкупі та вигнати турок з земель християнських.

З цього усього піднялась різанина та безладдя по всій нашій землі, і коїлось усе це більш як шістдесят років. Козаки, щоб стати проти панів і польського війська, прикликали до себе татар, а татарам то було й добре: вони забирали полон і з наших, і з поляків. Тоді гетьман козацький Богдан Хмельницький і все військо козацьке зробили раду у Переяславі року 1654-го і піддались цареві «восточному, православному, московському». Поляки не хотіли втратити нашої землі Піднялась велика війна між поляками та українцями і москалями, а татари стали помагати полякам і гуляли по Україні. Старшина козацька стала думати, як би собі стати дуками-багачами та панами над «голотою», як то в пісні співається, стала собі землі забирати та випрохувать у царя московського або вмовлятися з поляками, щоб знову Україну під Польщу повернути та щоб панами стати такими, як були польські пани. Од цього усього з'явились сварки та недовір у козачих полковників поміж собою, значними козаками і простими, поміж

козаками та міщанами і селянами. Як умер Богдан Хмельницький, то бувало часами у козаків по два, по три гетьмани, та кожний писав один на одного *доноси* та ябеди в Москву, а часами і в Москву і в Варшаву заразом, і цареві з боярами, і королеві з панами.

До того московські воєводи хотіли порядкувати на Україні, як у себе, не вважали на вольності козацькі, а царь боявсь, щоб Україна знов не одійшла до поляків. Та й польські пани збивали московських воєвод і бояр, обіцяючи, що як умре тодішній король, то виберуть королем царя московського, то тоді однаково Україна буде його. Далі так рішили з Україною, щоб поділити її між Польщею та Московським царством, щоб Польщі дістався правий бік Дніпра, а Москві – лівий та на кілька років Київ.

Поки так сперечались та різались українці та поляки і москалі, то, звісно, татарам було добре встрявати в ці сварки та забирати полон з усіх. А як польські пани та московський цар поділили Україну, то правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співається: «веде своє військо хорошенько», піддавсь туркам, тільки щоб знову зібрати докупи всю Україну. Сам султан року 1672-го з великим військом прийшов на Україну, забрав собі Подільську землю. Остаток правобічної України, те що тепер Київщина, польський уряд признав за Дорошенковими козаками, а вони мусили буть підданими султанові. Стало тепер три гетьмани козацьких: підданий московський Самойлович по лівий бік Дніпра та двоє по правий бік: підданий польський Ханенко та підданий турецький Дорошенко. Поки вони сперечалися проміж себе, татари та турки грабували Україну, а далі хоть Ханенко й Дорошенко зложили з себе гетьманство, після того як козаки на раді У Переяславі вибрали Самойловича гетьманом обох боків Дніпра, та Самойлович і московський воєвода Ромодановський не вміли та й не хотіли рятувати од турок правобічну Україну. Вони не дали помочі, як турки розоряли Чигирин, колишнє важніше місто козацьке, а далі гетьман та воєвода сховались на лівий берег Дніпра. А на правім боці ще десять років турки билися з поляками за те, кому ця Україна дістанеться, поки вона зовсім спорожніла. З цих часів у краях чигиринських зосталася дуже цікава пісня про попівну з містечка Ведмедівки. У Ведмедівці один чоловік розказував так: «Орда, як ішла, то люди ховались у замок, і під землею були такі ходи, що ними до води добирались. Там довго вони жили, поки орда піймала чоловіка, і той мусив їм показати, куди ввійти їм до брами. А там була попівна, котра не пускала їх у замок, аж поки вони її подужали й закололи, а людей порубали. Тітку моєї баби у Цареград з дочкою узяли.

‹…› У ці часи правобічна Україна зовсім зробилася пустою, дуже спустошена була й Волинь. І самі турки побачили, що навіть і змагатися за порожню землю не стоїть. 1681 року помирились турки з москалями на тому, що Київ з розореними городами Васильковом, Трипіллям та Стайками був цареві московському, а од Києва до Запорожжя по обидва боки Дніпра щоб городів нікому не будувати. Через п'ять років і поляки

зробили мир з Москвою, щоб Біла Церква, Паволоч і Немирів були за Польщею, а ті краї, де були городи Ржищів, Трахтемирів, Канів, Черкаси, Крилов, Чигирин, – щоб були навіки порожні. Так зроблено пустиню між трьома державами: Польщею, Москвою та Турцією з того краю, де ще за Богдана Хмельницького було шістнадцять козачих полків, де тепер знову живе так багато народу. Як згадаєш, що таке робилось у нашім краї двісті років назад!

Одначе і Московська держава, коли вже за нею зосталась хоч лівобічна Україна-Гетьманщина та Запорожжя, мусила піти тим же шляхом проти татар, яким хотів вести її Дмитро Вишневецький, або терпіти, щоб татари її краї пустошили.

У 1686 році в одному царському указі говорилося вже, що татари нівідкіля стільки не беруть невольників, як з України та з інших крайніх земель царських, та продають їх, мов скот.

Року 1687-го московський воєвода Голицин з великим військом московським та українським козацьким пішли на Крим.

‹…› А цар Петро дуже руйнував українців тяжкими роботами, далекими походами та іншим. Мазепа зійшовся з шведським королем Карлом 12-м та з паном Лещинським, що Карл поставив у Польщі королем, і прикликав Карла на Україну, щоб воювати царя Петра. Тоді цар Петро випустив Палія з Сибіру, а з козаків мало хто згодився помагати Мазепі, бо прості козаки його не любили. Під Полтавою Петро та Палій звоювали шведів та Мазепу. Карл та Мазепа втекли до турків. Прийшлось Петрові воювати і з турками, що хотіли оступиться за Карла. Цар Петро зрозумів, яка користь була б для його держави, якби можна було і на Чорному морі мати свої городи, робити кораблі, торгувати та знатися з більше вченими людьми італійцями та французами, так, як він з Петербургу знався з голландцями та англійцями. Він був здобув од турків Азов, та з Азова ще не можна було руським просто у Чорне море виїздити, бо Азовське море – сага Чорного, а обидва боки протоки, що веде з Азовського моря в Чорне, були у татар та турків. Цар Петро задумав забрати ті береги, де було козаки б'ються з турками, на захід од Криму, коло Очакова та гирла Дунайського. Та й молдавани запрохували Петра до себе, як було Дмитра Вишневецького та Свірговського. Петро й пішов був року 1711-го у Молдавію, та тут і виявилось, яке добро було б йому, якби правобічна Україна не була порожня, а була б людна, оселена вольними козаками, звичними до війни з турками. Петрове військо облягли турки, і сам він насилу вирятувавсь і зрікся Азова і степів на правім боці Дніпра. Не скоро, потроху ці степи одійшли до російського царства, за шістдесят років од Петра до Катерини Другої. Ще років сто тому назад не можна було небоязко чумакам нашим і в Крим по сіль та рибу поїхати.

‹…› А в нас стало не боязько тільки років сто назад, як забрано Крим та берег Чорного моря. У всіх війнах російського царства з турками та з татарами за степи і за берег Чорного моря у пригоді були козаки українські

і запорозькі. За часи цариці Катерини Другої до року 1783 Крим і увесь берег Чорного моря, де втікають наші ріки: Дніпро, Буг, Дністр, – були забрані до російського царства, і народові нашому стало просторо селитись по степах, перестав він боятись набігів та неволі татарської. По степах та по березі моря виросли великі городи: Катеринослав, Єлисавет, Херсон, Одес. Тільки тут, як і на Україні, аж до року 1861 народ був у кріпацтві у панів обмоскалених, московських і польських. Бо козацтво на Україні знесено, Січ зруйновано року 1775, а скільки зосталось запорожців, переведено на Кубань, коло черкесів, кілька запорожців утекло до турків за Дунай, де вони сиділи аж до року 1829 і тоді перебрались і собі на берег Азовського моря.

А на Україні по лівім боці Дніпра після того, як Катерина року 1762-го скасувала Гетьманщину, козацька старшина зробилась панством, як і дворяни московські. На правім боці, як ми вже казали, після Палія засіли пани польські. Року 1793-го, як у остатнє ділили Польщу між Росією, Пруссією та Австрією, або Цісарщиною, то правобічна Україна, де тепер Київщина та Подоль та Волинь, досталася Росії. А ще перед тим земля, де живуть наші ж люди, українці, Галичина одійшла до Польщі, до Цісарщини. І тут, і там наші люди довго ще зоставалися кріпаками: в польських панів у Галичині до 1848 р., а в Росії до 1861.

‹…› Після того, як Росія завоювала Крим і берег Чорного моря, татарських набігів уже більше не було. Татари стали жити в Криму мирно, працювати коло землі, а багато їх, щоб утекти від усякої кривди, од християнського уряду, перебралось у Турцію. Турецьке царство занепадало. Які були під ним християнські народи, то мало не всі повибивалися на волю, як от серби, болгари, молдавани і греки. Дедалі в турків стає все менше та менше сили.

Завдання та теми для дискусій

1. Прокоментуйте авторську тезу – «*у всіх війнах російського царства з турками та з татарами за степи і за берег Чорного моря у пригоді були козаки українські і запорозькі*». Яка роль українських козаків у формуванні політичного ландшафту південної України упродовж XVI-XVIII ст.?
2. Які економічні причини визначає автор для тлумачення татарської стратегії захоплення у полон цивільного населення?
3. Змоделюйте базові характеристики картини світу українців щодо татарських набігів та ясиру.

Василь Дубровський

Богдан Хмельницький і Туреччина

Джерело → Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець. Київ: ІС К, 2011. 544 с. [с. 261-267] (серія «Наукова спадщина сходознавців»)

‹…› Відсутність власного архіву Української Держави XVII ст., що був знищений Меншиковим при погромі і спаленню ним гетьманської столиці Батурина восени 1708 р., примушувала українських істориків-дослідників користуватися джерелами переважно з польських або московських архівів, особливо з т.зв. «Древлехраніліща» (колишні архіви московських міністерств чужоземних справ та юстиції). Між тим польські і московські архівалії, природно, відбивали погляди і прагнення тодішніх урядів Польського королівства й Московського царства, які почали з років повстання Богдана Хмельницького вперту й тривалу війну за володіння територією України. Роля в подіях другої половини XVII ст. в Україні третього світового чинника, що змагався за опанування Україною, – Османські імперії з її васалом – Кримським ханом, – залишилася для істориків майже невідомою з огляду на повну недослідженість архівних джерел турецьких урядових канцелярій того часу. Найближчий сусід України татаро-ханський Крим, з яким наш нарід мав якнайщільніші стосунки, також втратив свій державний архів за найстаріші часи у той мент, коли було цілком спалено його столицю Бахчисарай російським генералом Мініхом в російсько-турецькій війні за царювання Ганни Івановни. Тому, через втрату основної збірки джерел для історії України другої половини XVII ст. – української та дуже важливої кримської, і через невикористання несумнівно вельми змістовної збірки джерел в державних архівах Стамбулу, – сталося те, що українська історіографія примушена була дивитися на події Хмельниччини очима переважно московських і польських сучасників – ворогів Великого Гетьмана – дипломатів, мандрівників тощо. [с. 262]

‹…› Найстаріший твір козацької історіографії – Літопис т. зв. Самовидця (Романа Ракушки-Романовського) – найближче стоїть до правдивого розуміння зовнішньо-політичної орієнтації Б. Хмельницького на татаро-турецький південь і найбільше вільний від засмічення чужородними польськими і московськими політичними ідеями. Автор цього історичного твору дивився ще очима українців-сучасників Б. Хмельницького. Ту саму концепцію зберігає в основному ще й С. Величко, який мав можливість, як військовий канцеляриста, користуватися тими джерелами Державного архіву України, що загинули під час україно-московської війни за Івана Мазепи. Вже зсувається на позицію московської концепції наступне після полтавське покоління в

популярному тоді творі – Літопису Г. Грабянки. Славнозвісна і впливова «Історія русів» – твір правнуків Хмельниччини – має про ту добу вже зовсім мутне уявлення. З «Історії Малої Росії» М. Бантиша-Каменського, написаної переважно за московськими джерелами з Древлехраніліща, починається період затоплення української історичної думки російськими великодержавницькими теоріями, в яких наріжне місце посідала цареславна інтерпретація Переяславського трактату 1654 р. За винятком почасти П. Куліша в його полонофільському періоді та дисертації про Б. Хмельницького Буцинського, опертій на документальній аналізі, – в «Історії Малоросії» М. Маркевича, в статтях М. Максимовича і Г. Карпова, в згаданій монографії про Б. Хмельницького, М. Костомарова, в пізніших синтетичних працях підручникового типу – М. Аркаса, О. Єфіменко, М. Грушевського («Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України») – роля татарського Кримського ханства і Османської імперії в подіях Хмельниччини описується епізодично й недостатньо вмотивовано. Акції цих двох великих Держав змальовуються, як підпорядковані планам Б. Хмельницького і позбавлені власної міжнародньо-політичної концепції. Українські історики, перебуваючи під гіпнозом єдино-неділімовської російської та анти-мусульманської польськокатолицької думки, якось дивовижно ігнорують надруковану в першій половині XIX ст. двохтомову збірку перекладів з турецьких літописців «Collectanea» Сенковського, в якій було багато відомостей, що обертали догори ногами усталені, традиційні вже уявлення про вірнопідданство Б. Хмельницького цареві і про службову ролю при ньому татарсько-турецьких збройних сил і представництв. Парадоксальний факт підданства Б. Хмельницького турецькому султанові, сконстантований М. Костомаровим, узгоджувався або втискувався в спосіб штучних домислів до загально-принятої схеми: спочатку Б. Хмельницький «одпадає» від Польщі при невмотивовано безкорисній підтримці кримських татар; потім він «воз'єднується» з Москвою і майстерно дурить дипломатичною грою-обіцянками союзу-дружби турецького султана, одного з наймогутніших суверенів Европи і Азії.

‹...› Не дивно, що за підсовєтських часів спроби марксистської «перелицьовки» історії України, бовтаючися в безнадійних пошукуваннях єдиноправовірного для всіх методу клясифікації неповторних історичних подій сприймали цілком некритично і засвоювали повною мірою російйсько-великодержавне розуміння ролі Б. Хмельницького серед трьох світових потуг – Туреччини, Польщи та Москви (підручники М. Яворського, «Історія України» колективу авторів Українського Інституту марксизму-ленінізму; нарешті, канонізована ще при народжені і запроваджена до вжитку від дитячого до старческого віку ура-патріотична «Коротка історія СССР» Шестакова тощо).

Опубліковані за декілька років перед останньою світовою війною три статті чеського орієнталіста Яна Рипки (дві – німецькою, одна – чеською мовами), які є по суті перекладом з незначним коментарем декількох

турецьких документів щодо зносин султанського уряду з Б. Хмельницьким, – не тільки пролили трохи світла на цю воістину темну ділянку нашої історії, але й відновили завдання конечної і ґрунтовної ревізії питання про характер і зміст відносин Б. Хмельницького до Криму й Туреччини та про відшукання, публікацію і вивчення джерел з державних архівів Туреччини. Публікація Я. Рипки з'явилася саме вчасно перед видрукуванням передостаннього IX-го тому «Історії УкраїниРуси» – акад. М. Грушевського для того, щоб шановний автор цього монументального твору міг внести здобутки Я. Рипки до свого великого зведення всіх приступних нам нині джерельних відомостей за чин і ідеї Б. Хмельницького. Отже після запровадження цих здобутків орієнталістики до синтетичної «Історії України-Руси» і щільного пов'язання татаро-турецьких зв'язків Б. Хмельницького з усім комплексом його зовнішньополітичного чину стало неможливим вертатися в нашій оцінці доби Б. Хмельницького до старих, передгрушевськовіянських, антиукраїнських уявлень і теорій.

Сучасний погляд на стосунки Б. Хмельницького з Кримом і Туреччиною, як він уявляється авторові цього реферату на підставі дотеперішньої історіографії, і студій цього питання, такий. Б. Хмельницький, потрапивши в битві з турками до ворожого полону, прожив у Стамбулі довший час і, як офіцер польського короля, був трактований упривілейовано. Там він навчився турецької мови і нав'язав знайомства, які йому пізніше дуже стали в пригоді. … Складність для Туреччини – завдання мобілізації всіх її величезних сил диктувала їй особливу стратегію: розпочати війну силами своїх окраїнних васалів. Похід в Україну основними турецькими силами було зроблено значно пізніше, вже після смерти Б. Хмельницького. … Перші блискучі перемоги біля Жовтих Вод і під Корсунем залежали головним чином від участи в операціях татарських регулярних сил. Легенда ж про те, що дрібний шляхтич втікач-банніт, яким був Б. Хмельницький на Запоріжжі взимку 1647-48 рр., міг скласти союзний договір з міцним і суверенним володарем Кримо-татарської Держави та навіть відігравати провідну ролю в спільних операціях, цілком не відповідає державно-правним нормам феодальних часів та фактичному станові речей і є пізнішим патріотичним домислом. Революційне повстання мас українського народу проти польсько-панського гноблення, як тільки була розбита збройна міць польської корони, дало Б. Хмельницькому ту базу, яка дозволила йому: 1) обернутися з козацького ватажка-повстанця, що був на послугах Кримського хана, на вождя Української (тоді козацької) нації, яка прагнула державної незалежности і суспільної вільности; 2) перейти з ролі васала кримського хана на становище безпосереднього васала султана – найвищого суверена в турецькій февдальній системі. В дальшому ході подій Кримський хан тому «зраджує» Б. Хмельницького, що останній вже перестав бути його заприсяженим васалом, а обернувся на «віроломного» союзника, з яким доводиться провадити спільні тяжкі операції проти

Польщі, за настирливими вимогами султана. Хоч пожалуванням Б. Хмельницькому кафтана – ознаки феодальної інвестиції у Османів – та наданням султанської грамоти Б. Хмельницький був формальноправно прийнятий з підданства польського короля – на підданство султанові, – але Висока Порта не поспішила підтримувати гетьмана своїми військами. … Наважившись на договір з Б. Хмельницьким і знаючи, що висунення претензій на Україну визначало тяжку війну за неї, Москва вважала за вигідне для себе тлумачити цей договір, як прийняття Б. Хмельницького з підданства королівського в царське, ігноруючи новелу турецького васалітету гетьмана. З другого боку, Б. Хмельницький і його оточення не сприймали свого договору з Москвою, як васальний, а лише союзний, що було цілком припустимим з огляду на автономні права володаря України за османським «еялетом» і на ті мирні стосунки, що були до того часу між Москвою та Туреччиною і Кримом. Отже, тоді Б. Хмельницький не мав подвійного підданства. Він був між 1648-1652 р. васалом Кримського хана, а потім до кінця свого життя – васалом Турецького султана.

‹…› Не треба забувати, що лише в 1648 р. закінчилася страшна тридцятирічна війна між католицькими і протестантськими силами на терені Німеччини. Наскільки далекоглядною була запланована міжнародна акція Османської імперії в Східній Європі, можна бачити з того, що після смерти Б. Хмельницького Туреччина вперто продовжувала свою політичну лінію, не зважаючи на переорієнтацію до Польщі гетьмана Ів. Виговського, всяко обстоюючи свої новоздобуті через Б. Хмельницького права на Україну, використовуючи для цього ім'я Юрася Хмельниченка та поновлений васалітет України за гетьмана Петра Дорошенка, не завагавшись перед ризиком великої війни з Польщею і Москвою і перед жертвами грандіозного військового походу на Правобережну Україну в 1672 р., наслідком чого було утворення Подільського пашалику, що проіснував до кінця XVII ст.

Таким чином, залучаючи турецькі джерела для вивчення історії України гетьманської доби, одержуємо зовсім нове і значно правдивіше розуміння величних подій Хмельниччини і другої половини XVII ст.

‹…› Ослаблення Туреччини потягнуло за собою занепад Гетьманщини, подібно до того, як погром Візантійської імперії хрестоносцями, керованими Римом, спричинився до знесилення Київського князівства.

Завдання та теми для дискусій

1. Які причини виникнення «періоду захоплення української історичної думки російськими великодержавницькими теоріями»? Як еволюціонувала «роля татарського Кримського ханства і Османської імперії в подіях Хмельниччини»?
2. Які атрибути «тюркологічного тексту» має найдавніший твір козацької історіографії «Літопис Самовидця»?
3. Які стилістичні прийоми використовує автор, аналізуючи «зраду» кримського хана політичним інтенціям Б. Хмельницького?

Василь Дубровський

Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.

Джерело → Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець. Київ: ІС К, 2011. 544 с. [с. 75-86] (серія «Наукова спадщина сходознавців»)

‹…› Важливо для правдивого висвітлення історії України – на тлі її міжнародніх зносин, звязків та боротьби – доповнити взаємини між історичною трійкою – Росія-Польща-Україна ще й взаєминами між Україною та Близьким Сходом, особливо з Туреччиною . Проте не зайвим здається присвятити трохи уваги проблемі вивчення взаємин України й Туреччини у другій половині XVII ст., бо якраз в цей період зносини між цими двома країнами стають найбільш активними й рухливими з боку політичного. Традиційна епічна з невеличкими антрактами боротьба козаків з турецько-татарською колоніяльною смугою північного Черномор'я, що перетинала їм торговельні шляхи на південь та заважала територіяльній експансії Запорізької республіки, після революції 1648 р. під впливом нового фактора (існування нової держави – гетьманської України) замінюється спробами усталити й полагодити взаємини України з її могутнім південним сусідом. Ми бачим, як на протязі півсторіччя після цього, у зв'язку з бурхливими подіями, швидко виникають і зникають різноманітні форми державно-політичних стосунків між Україною й Туреччиною: військова спілка цих двох держав, підданство, війна, замирення, нейтралітет то-що. Але всі зносини за цих часів, поза старими побутовими рисами, набувають нового характеру: це державно-правні та міжнародньо-правні акти, які провадяться звичайним дипломатичним шляхом. У концерті держав східньої Европи взаємини України з Туреччиною в той час відогравали не аби-яку ролю. Лише з утратою українськими гетьманами права й звичаю безпосередніх дипломатичних зносин з чужоземними державами, зокрема з Туреччиною, цей період напруженої політичної гри з Туреччиною знаходить своє природне закінчення (переломним моментом можна вважати 1657 р., коли долю України вирішено без їх представників). Залишаються знову лише побутові прикордонні та економічні стосунки, бо міжнародню політику України у XVII ст. вже роблять в Москві й Петербурзі. Простежімо стисло ті факти, які потверджують думку про важливість вивчення цього чинника й цього моменту в історії України. У 1648 р. з самого початку свого повстання Б. Хмельницький діє у спілці з татарами, підданцями Туреччини, й розбиває вкупі з ними поляків біля Княжих Байраків. У 1649 р. бачимо його знову під Зборовим вкупі з татарами проти польського короля, але хитання хана примусило тоді

Б. Хмельницького на мирову угоду з Польщею. Ведучи вперту боротьбу з польським панством, Б. Хмельницький шукає опертя собі в оточуючих державах, а в першу чергу бачить можливість підтримки з боку Туреччини, – він навіть згоджується віддатися під зверхність і опіку султана турецького й зав'язує тісні зносини з турецькими підданцями – господарем молдаванським і семигородським князем. У 1650 р. султан визнає Б. Хмельницького своїм васалом, стверджуючи це певною інвеститурою (грамота й кафтан). Погром козацького війська у 1651 р. під Берестечком стався у наслідок несподіваної зради татар та тимчасового полонення їми Б. Хмельницького. У 1652 р. знову Б. Хмельницький вкупі з татарами б'є поляків на Поділлі, але під Жванцем татари ще раз зрадили козаків. Перехід Б. Хмельницького в підданство Москві (1654 р.) примушує татар вже одверто виступити у 1654-1655 р. проти нього. Але незадоволений з поведінки Москви Б. Хмельницький незабаром знову розпочинає з Туреччиною переговори про спілку, а може й протекцію. Отже, вся діяльність Б. Хмельницького, його одверто туркофільська, всупереч всім традиціям того часу, орієнтація вперше організувала протягом 9 років державно-політичні взаємини між Україною й Туреччиною. Ів. Виговському пощастило налагодити дружній нейтралітет Туреччини й Криму підчас його політичного звороту від Москви та навіть з допомогою татар погромити повсталих проти нього пушкарівців у 1658 р. Влітку 1659 р. вкупі з татарами Виговський розбиває московське військо під Конотопом. Проте несподіваний напад запоріжців на Крим одлучає татар од Виговського. Сутичка між московсько-козацьким і польським військом під Чудновим (1660 р.) так само не обійшлася без участи татар на боці Польщі на цей раз.

‹…› Коли у 1665 р. Правобережна Україна позбавилася польської зверхности, тамтешній гетьман Опара потвердження своєї влади одержує від кримського хана. Цим Правобережна Україна стала під турецько-татарську зверхність. Услід за цим П. Дорошенко зміцнює цей зв'язок, ставлючи себе у безпосередню залежність від султана й розгортаючи великий план об'єднання всієї України під протекторатом Туреччини (1665-1668). Міцні зв'язки з Туреччиною, які зав'язав був П. Дорошенко, спричинилися до того, що султан Махмуд IV у 1672 р. зробив великий похід на Україну проти Польщі, завоював Поділля, взяв Кам'янець, заснувавши тут таким чином особливий Подільський пашалик. Бучацька угода 7.10.1672 р.

‹…› була моментом найвищого успіху спільної україно-турецької дипломатії й стратегії. Далі йде досить швидкий розклад цього політичного альянсу й повільне втягування України в становище московської колонії. П. Дорошенко зазнав у боротьбі з І. Самойловичем низку невдач, Туреччина й Крим не дали достатньої й вчасної допомоги, – отже момент зречення П. Дорошенка своєї гетьманської влади (1676 р.) можна вважати крахом спроби

політичного сполучення України з Туреччиною. Але Подільський пашалик існував ще аж до 1699 р. Перебування Юрася Хмельниченка у Стамбулі при султанському дворі (1672-1677 р.р.), висування його Туреччиною у 1677 р. на гетьмана всієї України, за прикладом, П. Дорошенка, навіть турецький похід 1678 р. на Україну и облога їми Чигирина, – все це, як стало видко потім, були останні зайві напруження. У 1681 р. Москва уклала з Туреччиною мирну угоду, за якою розмежовувалася сфера впливу на Україну цих двох держав (до Дніпра – Москви, – до Богу – Туреччини, а посередині – нейтральна спустошена зона). Ю. Хмельниченко, як непотрібна вже у політичній грі особа, зійшов зі сцени у 1681 р., а колонізаційні заходи волоського воєводи Дуки, васала Туреччини (1681-1683 рр.), не дали на Україні помітних наслідків.

Агресивний період турецької політики закінчився. Після цього бачимо вже зворотну навалу: заходи Я. Собеського проти Туреччини й московський похід на Крим (1687 р.). Спроби Петрика за допомогою татар у 1692, 1693 і 1696 р.р. вчинити на терені України опір проти Мазепи й Москви були занадто слабим відгуком минулої тюркофільської орієнтації в українській міжнародній політиці. Після цього Україна в походах Петра І (1695-1699 рр. і далі) виступає проти татар і турків цілком вірно – вже на боці Москви. Зрада Мазепи й шведська війна пройшли вже без допомоги та участи татар. Проте Туреччина була місцем, де Мазепа з Карлом шукав порятунку після невдачі. Отже, спогад про добрі взаємини з Туреччиною ще був живий, і ми бачимо, що серед строкатих, заплутаних і мінливих подій другої половини XVII ст. на Україні на кожному кроці активно в них вмішувалася владна рука Стамбулу. Гетьманщина, особливо правобережна, вступає у найщільніші стосунки з султанською державою й Кримським Ханством. Безперечно, що участь чужоземців у збройній боротьбі на Україні, їх панування та заходи відбивали класові взаємини в українському суспільстві, поруч з інтересами чужоземних союзників або господарів. Автентичні документи дали би змогу висвітлити й цей бік історії того часу. Отже, дипломатичні зносини, що відбувалися у формі відповідних нот, пропозицій, угод, поточного листування, приїзду й від'їзду послів то-що, воєнні дії, які, без сумніву, супроводжувалися спільними стратегічними планами, взаємною інформацією про хід військових подій, наказами, реляціями то-що, прикордонні митно-торговельні акти й різні казуси, змішані паритетні суди то-що, – все це, коли б залишився цілим архів старої гетьманщини (було знищено у Батурині у 1708 р.; від другої половини XVII ст. з українських архівалій збереглися лише розрізнені поодинокі документи), повстало б перед нашими очима, як дорогоцінне рясне джерело для вивчення взаємин України й Туреччини у цей час. Історія першого періоду гетьманщини позбавлялася б того однобічного

освітлення, яке маємо нині (взаємини лише з Польщею й Росією). Справді, подивимося на те, якими джерелами користувалася досі українська історіографія для з'ясування турецько-українських взаємин та оскільки повно вона їх змальовує. М. Костомаров відомості про перебування Б. Хмельницького, напередодні його повстання, у Криму та про угоди його з ханом бере з «Літопису Величка», з «Collectanea Sekowskiego. Wojny z ottomanami z powodu kozaków», з літопису Грабянки, з «Bellum scythico-cosacicum» Йох. Пасторія і т.п. Для описання зносин Б. Хмельницького з Туреччиною після перших перемог у 1648 р. Костомаров користується: «Annalium Poloniae... etc.» Коховського та «Wojna domowa» Твардовського.

‹...› Про стосунки з татарами під час Зборовського трактату Костомаров бере відомості знову з Коховського, Твардовського, Пасторія, Грабянки, з «Пам'ятної книжки» Я. Михаловського, «Літопису» Єрліча, з «Історії Польщі» Рудовського, з «Старожитностей» Грабовського … . Зміст і обставини зносин Б. Хмельницького з Туреччиною й Кримом він з'ясовує на підставі тих же джерел з випадковими додатками архівалій з московської Збройної Палати чи з якихсь рукописів Архіву Міністерства Закордонних Справ. Стосунки між ними під час Берестечка знову малюються за згаданими польськими творами з додатком уривку з якогось польського рукопису з Архіву Міністерства Закордон. Справ. Незгода між Б. Хмельницьким і ханом викладається за І. Рудовським, Твардовським та «Пам'ятниками», що видав Войціцький. … Про полон Б. Хмельницького у хана й мотиви цього Костомаров пише за свідченням Виговського …, за «Пам'ятниками» Войціцького та за «Літописом» Самовидця. Зносини Б. Хмельниць-кого з Туреч-чиною та Кримом, підчас його переговорів з Москвою про підданство їй, освітлюється за Твардовським і за літописами: «Краткое истор. описание о Мал. России» та «Краткая история о бунтах Хмельницкого».

‹...› Проте, хоч ці документи і мають першорядне значіння, але їх занадто мало, щоб освітлити у всій повноті взаємини України з Туреччиною за дев'ять років Хмельниччини. Для періоду після Хмельницького Костомаров уже використовує у деякій мірі московські архіви для описання турецьке-татарських стосунків до України. Так можна пригадати: про допоміжне татарське військо Виговському, про дії татар під Чудновим, про договір Юр. Хмельницького з Махмед-Гіреєм 7.10.1661 р., про допомогу татар Чарнецькому у його походах на Україну, про зносини Брюховецького з ханом, про події татар за Дорошенка, про підданство Дорошенка Туреччині, про війну Дорошенка з татарами проти Я. Собеського у 1667 р. …, про похід турок на Поділля, про напад татар на Україну за Дорошенка, про похід Ю. Хмельницького з турками й татарами на Україну до Чигирина, про спроби Туреччини колонізувати Правобережну Україну і т.д.

‹…› Така випадковість, неповнота, несистематичність відомостей про взаємини України та Туреччини в «Истории России» явище цілком природне. Притім коли б хто і використав всі чисто матеріяли в цьому питанні з московських архівів, все б цей матеріял зали шився неповним що до повноти й правдивости, бо він є відбитком відомостей про два дієві фактори – Україну й Туреччину – у третій державі – Москві, а не автентичні документи про зносини між ними (Україною та Туреччиною) безпосередньо, які здебільшого могли залишитися і для Москви і для Польщі зовсім невідомими. У VIII томі монументальної «Історії України-Руси» ак. М. Грушевського, присвяченому Хмельнич-чині, про стосунки Б. Хмельницького з Туреччиною та Кримом, так само не багато знаходимо нового. … Він користується що до цього важливим, але коротким переказом відомостей турецького хроніста Наіма-Челебі у праці Смирнова «Крымское ханство» [с. 539]. Про угоду Б. Хмельницького з татарами в тому, щоб вони не полонили українців, М. Грушевський пише так само за московськими звістками … та за збіркою Шайнохи. …

‹…› Через відсутність щодо взаємин України й Туреччини достатніх українських архівалій, через непевність польських та неповноту московських джерел, єдиним шляхом для з'ясування цієї проблеми в історії України другої половини XVII ст. залишається – розробіток державних архівів Туреччини, власне Стамбулу (а потім Угорщини та Румунії). Можна з певністю твердити, що час для цього вже прийшов (достатній попередній розробіток історії України, широкий рух сходознавства в УСРР, культурний звязок з державами близького Сходу). Справа використання архівного фонду Туреччини дуже важлива як для нас, так і для турків. І ми й вони зацікавлені у науковому вивченні спільного минулого двох народів на підставі автентичного матеріялу. Це завдання можна провести плановим порядком. З боку радянсько-українського виконати його могла б довгоречінцева археографічна експедиція до Стамбулу. Без сумніву, спільними силами ВУНАС та Археографічної Комісії УАН можна було-б реалізувати це завдання, звичайно, за згодою відповідних органів як з нашого боку, так і з турецького. Чим скоріше буде виконано цю роботу, тим скоріше буде висвітлено одну з найцікавіших епох минулого співжиття народів на південному сході Европи.

Завдання та теми для дискусій

1. Який набір джерелознавчих текстів, що мають «першорядне значіння», використовує автор для детермінації своєї власної концепції розвитку українсько-турецьких контактів?
2. Які головні атрибути «туркофільської» орієнтації Б. Хмельницького визначає авто у своїй розвідці?
3. Проаналізуйте історію функціонування сходознавчих установ України і визначте, чи була зреалізована пропозиція автора щодо «археографічної експедиції до Стамбулу» з метою дослідження «автентичного матеріялу» з теми.

Євген Завалинський

Турецькі джерела до історії України

Джерело → Тюркологічні студії. Листування. Матеріали / Євген Завалинський; упоряд. Андрій Фелонюк; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Львів. від., Наук. т-во ім. Шевченка, Іст. комісія. Львів: Львів. від-ня ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України, 2022. 383, [24] с. BC69793 С. 205-215

На жодній ділянці для української історіографії не залишилося стільки зробити, як на турецько-татарській. Роля турків і татарів в історії України куди більша, ніж в інших городів Східньої Европи. А в нашій романтичній уяві татари вимальовуються в минулому виключно як грабіжник, що тягнули на довгому мотузку нещасну жінку в полон, або як хмара диких їздців, що обжирались сирим мясом та запивали його кобилячим молоком.

Про турків знають у нас, що їх султани мали гареми, пильновані євнухами; ті, що цікавилися цим питанням дещо більше, чули про Роксоляну, а дехто навіть знає про дипломатичні звязки українців з туркам, завдяки картині Рєпіна, як запорожці пишуть до султана листа (до речі, підробленого).

Оці всі романтичні залишки викривляли в нашій уяві історичну дійсність і не давали її критично оцінювати. Хто з українців цікавився турками й татарами, той судив наших мусульманських сусідів здебільшого на підставі нетурцьких і нетатарських джерел. … Річ ясна, що помилки нашох громадської думки про турків і татарів та про їх стосунки з Уркаїною й занедбаннями нашої історіграфіх в цій ділянці подекуди пояснюється великими труднощами, що чекаюьб дослідника українсько-турецьких і татарських взаємин. Такий сумлінний дослідник, крім знання турецької й татарської мов, мусить також розумітися на матеріялах і документах принаймні воси національних історіографій. …

‹…› Скажемо відразу: аж до останніх часів не було українського східньознавства. Не можна ж бо назвати тюркологією дилетанське виписування наосліп «турецьких» слів з українських словників … [С. 206]

‹…› В тридцятих роках повстала (ненадовго, на жаль) «Всеукраїнська наукова асоціація східньознавства». Східньознавча комісія при Українській академії наук має за собою, крім видання «Історії Туреччини» А. Кримськог, ще й граматику арабської мови Т. Кезми. В тридцятих роках появилася також по-українськи граматика турецької мови Т. Груніна. Перед війною 1941 р. зорганізувався український

східньознавчий осередок при Львівськоому університеті, але війна перешкодила його праці.

Взагалі, крім А. Кримського, українська наука не має східньознавця, зокрема тюрколога. Але Кримський, хоч і чудовий знавець турецької мови, цікавився головно арабістикою – українсько-турецькі взаємини цікавили йог хіба побіжно. Його «Історія Турччини» … написана на підставі не турецьких матеріялів, що знаходилися в бібліотеці ВУАН.

‹…› Дуже багато вісток про козаків дають нам татари (безпосередній зв'язок з козаччиною мали головно татари, а не турки). З цього погляду цікаві для нас «історії Криму», писані як татарами, так і турками, напр. Різван-паша-заде, Абдуль Гаффар бен Гассан, Мустафа Рахмі, Мегмет Різа, Ібрагім бен Алі. Цей останній написа спеціяльну працю про російську небезпеку і про потребу спільної козацько-татарської акції. Іслям Гірей написав поетичний опис Хмельниччини. Це, однак, ще не всі джерела про татарсько-козацькі взаємини. [с. 208]

‹…› Інституція «державних літописців» в Туреччині перетривала століття. Вони на султанське доручення мали більше чи менше обєктивно описувати дії султанів. Щоб забезпечити безстороннність їх творам, можна було виявити на світ ці літописи тільки аж по смерті відповідного султана. … Урядові літописці тим цінні, що хоч не завжди їх праці безсторонні, вони, проте, маючи доступ до державних архівів, знаходили там силу цікавого історичного матеріялу.

Турки видавали свої документи рідко й тільки спорадично, здебільшого в органі «Турецького історичного товариства».

‹…› Сучасний дослідник турецьких і, в меншій мірі, татарських документів, має перед собою великі труднощі. Відчитання мусульманських документів є надзвичайно тяжке й нерах вимагає … дару віщування. Молодому тюркологові доводиться вчитися самому, при чому допоможуть йому хіба не дуже-то численні фотокопії турецьких документів, видані з транскрипцією. Та й після відшифрування тексту тяжко дійти до змісту, бо титули султана й адресата займають нераз більшу частину документа; закрутистий стиль, який належав у султанських канцеляріях до ознак доброго смаку ще більше ускладнює можливітсь розібратися у змісті.

У перше згадують про нас турки в писі XV ст., коли вони мусили поборювати ворожу коаліцію. … Крим був у XV ст. ще незалежний і сам «цікавився» нами на свій спосіб, себто, по злуці Литви з Польщею, брав від королів окуп, а нас грабував. [с. 211]

‹…› Над українськими землями зависло татарське лихоліття. … Несплата данини спричинялась до татарських нападів. … Татарські походи аж до половини XVII ст. мали майже виключно грабіжницький характер. … Залишений на власні сили, український нарід зорганізував козацтво, що спершу було лише самообороною, а згодом перейшло в наступ проти татар. Турецько-польське дипломатичне листування

повне вимог, щоб Польща спинила «козацьку сваволю». Українці стають, по перерві, знову знані, цим разом від новою назвою: «козацькі розбишаки».

‹…› Шукаючи союзника, Хмельницький вибрав перше не Москву, а Крим; потім виявилося, що Крим – це союзник ненадіний, дійшло до спілки з Туреччиною. Удруге зробив цей крок Дорошенко. Тепер вже турки зачинають цікавитися нами, й досить грунтовно. Ми тоді в них уже не «козацькі харцизи»: «Українська держава – це край сарикамишських козаків» (себто запорожців). ……

Завдання та теми для дискусій

1. У чому, на думку автора, полягає значущість турецько-татарського історіографічного синтезу?
2. Змоделюйте дискусію, щодо авторського сумніву релевантності лексикографічних проєктів П. Білецького-Носенка та О. Макарушки до світових стандартів тюркології та зачатків тюркологічної традиції в Україні.
3. Чим мотивує автор складність професії тюрколога-османіста?
4. Як, на думку автора, імаголочні наративи і «романтичні залишки» віл описів Османської імперії впливали на необєктивність критики та викривлення історичної дійсності?
5. У чому, на думку автора, полягає специфічність літописного дискурсу та діяльності «урядових літописців» в часи Османської імперії?

Мицик Юрій

З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст.

Джерело → Мицик З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI-першої половини XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі.* 2010. Вип. 9-10. С. 327. 362. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua

Якщо йдеться про південного сусіда України – Туреччину, то її історія, як і історія українсько-турецьких взаємовідносин, вивчені набагато гірше порівняно з історією взаємовідносин України з Росією, Польщею та іншими країнами. Це пояснюється в першу чергу політичними причинами, а також існуванням мовного бар'єру, браком джерел.

‹…› Перший блок складають листи (№№1-4), що стосуються значного турецько-татарсько-ногайського нападу на Західну Україну та Поділля у серпні 1589 р. та відсічі йому з боку військ під командуванням магната Якуба Струся (загинув у ході однієї з битв) і князів Заславського та Ружинського.

‹…› Наступні 12 документів (№№ 5-16) стосуються війни, що її наприкінці XVI – на початку XVII ст. вели Габсбурги проти Османської імперії, а також дипломатичних зносин між останньою та Річчю Посполитою, в яких кожна із сторін прагнула зміцнити свої позиції на Балканах.

‹…› Третій блок листів (№№ 17-29) стосується війн між Річчю Посполитою та Османською імперією 1620-1621 рр. і підготовки до них. Тут насамперед привертають увагу повідомлення про дії запорожців на Чорному морі у квітні-травні 1618 р. та війну Османської імперії з Іраном. … Тут, крім цінних свідчень про розвідувальну мережу Османської імперії та її васалів – придунайських держав, є чимало інших даних про підготовку обох країн до війни, дії козаків, які навесні чи на початку літа 1620 р. здійснили успішний напад на південне узбережжя Чорного моря і на Крим, битву на Цецорських полях у Молдавії і Хотинську війну, тощо.

‹…› Четвертий блок (№№ 36-40) стосується періоду Національно-визвольної війни українського народу та її передодня. Тут мова йде про дипломатичні контакти королів Речі Посполитої Владислава IV (панував у 1632-1648 рр.) та Яна-Казимира (панував у 1648-1668 рр.) з кримськими ханами Іслам-Ґіреєм III (панував у 1644-1654 рр.) та Мухамед-Ґіреєм IV (панував у 1641-1644, 1654 1666 рр.).

‹…› П'ятий блок складають документи доби «Руїни» (№№41-50). Перші з них змальовують складну ситуацію у Криму по смерті великого

візира Сефера Кази-аги і бунту проти хана Мухамед-Ґірея IV, на місце якого посадили Адиль Ґірея, що не могло не вплинути на дипломатичні контакти у переддень чергової польсько-турецької війни, імовірно, й на оборону Відня 1683 р.

‹…› Завершальний блок продовжують документи часів гетьманування того ж таки Івана Мазепи та Пилипа Орлика. У перших з них (№№51-60) йдеться про польсько-турецькі відносини в роки Північної війни, військові заходи чи підготовку до них на території України (дії козаків Орлика на Київщині та Чигиринщині; підготовка Києва до оборони; напад ординців кримського хана Каплан-Ґірея I, який панував у 1707-1708 і 1713-1716 рр., на землі сучасних Київщини та Черкащини). У наступних мова йде вже про переддень російсько-турецької війни 1735-1739 рр. і події початку 40-х рр. XVIII ст. Ряд документів цього блоку стосується малознаної історії т. зв. «турецької України» (Бендери, Кілія, Ягорлик тощо), а також Кримського ханства. Унікальними є дані щодо пропозиції візира персидського шаха провести теологічний диспут з кримськими духовними особами (йшлося, вірогідно, про розходження між сунітами та шиїтами).

Завдання та теми для дискусій

1. Як автор детермінує причини відставання української тюркології у царині дослідження історії Туреччини у порівнянні з іншими дослідницькими топіками? Яким чином можливо подолати «мовний бар'єр» під час дослідження історичних та архівних джерел?.
2. На основі тексту розвідки змоделюйте методику віртуального дослідження архівних матеріалів, що релевантні до окресленої проблеми.
3. Які архівні установи мають у своєму арсеналі неактуалізовані джерела з тюркологічної тематики?

Сергій Плохій

Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності

Джерело → **Плохій С.** Брама Європи. історія України від скіфських воєн до незалежності; [пер. з англ. Романа Клочка]. Харків: КСД, 2024. 509, [2] с. **ВА878940**

‹…› Протягом XV та XVI століть українські степи пережили велику політичну , економічну та культурні трансформацію. Уперше з часів Київської Русі кордон заселеної території перестав відступати в бік прип'ятських боліт та Карпат і почав просуватися на схід та південь. Лінгвістичні дослідження показують, що два основні, північне та південно-західне, почали рухатися назустріч із півночі й заходу, пересуваючись на схід і південь … Витоки цих глибинних змін лежали в самому степу. Боротьба, що почалася в середині XIV століття в Золотій Орді, відомій також як Кипчацьке ханство, призвела до її розпаду в XV столітті. Кримське, Казанське та Астраханське ханства стали наступниками Золотої Орди, але жодне з них не змогло її об'єднати і кожне з часом втратило незалежність. Крим став незалежним від Золотої Орди 1449 року під керівництвом нащадка Чингісхана, Хаджі Девлет-Гірея. Заснована ним династія Гіреїв проіснує до XVIII століття, але його держава майже відразу втратила незалежність. До 1478 року ханство стало васалом Османської імперії – величезної мусульманської держави, у якій політично переважали тюрки і яка замінила Візантію як панівну силу у Східному Середземномор'ї та Причорномор'ї протягом XIV-XV століть. Османи, що 1453 року зробили Стамбул … своєю столицею, отримали прямий контроль на південним узбережжям Криму. Заснувавши головний центр у портовому місті Кафа (сучасна Феодосія), Гіреї контролювали кримські степи на північ від гір та кочові племена Південної України з Ногайською Ордою, що стала найпотужнішим із цих племен у XVI столітті.

Увагу Османів до регіону привертали проблеми безпеки та комерційні інтереси. Особливо вони були зацікавлені в рабах. Работоргівля завжди була важливою в економіці регіону, але тепер стала домінувати. Османська імперія, чиї ісламські закони давали змогу поневолювати лише немусульман і заохочували звільнення рабів, постійно потребувала безкоштовної робочої сили. Ногайці і кримські татари реагували на цей попит, поширюючи набіги в пошуках рабів на північ від понтійських степів і часто заходячи глибоко в українські землі або в південну частину Московської держави. Работоргівля була

додатковим заробітком (основний прибуток ногайці отримували від тваринництва, а кримські татари – також від осілого сільського господарства). Погані врожаї зазвичай означали збільшення набігів півночі та кількості рабів, яких відправляли до Криму.

Усі п'ять маршрутів, якими татари нападали на поселення, проходили територією України. Два з них, на схід від Дністра, вели до Західного Роділля, а звідти – до Галичини ; два, по інший бік Південного Бугу, – до Західного Поділля та Волині і потім знову до Галичини; останній проходив регіоном, що пізніше стане Слобідською Україною в районі Харкова до південної та Центральної Росії. Якщо попит на зернові спричинив включення українських земель до балтійської торгівлі, то їхні зв'язки з середземноморським світом здебільшого буди пов'язані з татарськими рейдами за рабами Українці, які становили абсолютну більшість населення прикордонних степів на північ від Чорного моря й переселялися до степів для вирощування зерна, стали головними мішенями та жертвами ранньомодерної економіки Османської імперії, що залежала від работоргівлі. Етнічні росіяни, які жили на північний схід від Криму, були на другому місці.

Михалон Литвин, литовський дипломат і автор історичних нотаток середини XVI століття, який відвідав Крим, описав масштаби работоргівлі …. . За різними оцінками, кількість українців та росіян, які потрапили на невільницькі ринки Криму XVI та XVII століттях, коливається від 1,5 до 3 млн осіб… Долі рабів різнилися … . Талановиті молоді люди робили кар'єру в османській адміністрації… Деякі жінки потрапляли до гаремів султанів або високопоставлених османських урядовців.

‹…› Татарські набіги й работоргівля залишили глибокі шрами в історичній пам'яті українців. Доля рабів була темою численних дум – українських епічних пісень, у яких оплакували долю полонених, описували їхні спроби втекти з кримської неволі й оспівували тих людей, які рятували та визволяли рабів. Ці народні герої були відомі як козаки.

‹…› 1606 року, спустившись по Дніпру та увійшовши до Чорного моря на довгих човнах – чайках, козаки штурмували Варну, одну з найсильніших османських фортець на західному узбережжі Чорного моря. 1614 р. пограбували Трабзон … , а наступного року ввійшли до стамбульської гавані Золотий Ріг і спустошили передмістя. … Козацькі походи більше були схожі на напади піратів від Середземного до Карибського моря. Вони приходили грабувати, мститися і, як розповідають українські народні пісні, звільняти багатостраждальних рабів. 1616 року атакували Кафу, головний центр работоргівлі на кримському узбережжі, та звільнили всіх бранців.

Султан, його двір та іноземні посли, які стали свідками того, як один за іншим відбуваються козацькі напади на могутню Османську імперію, були приголомшені. Тепер християнські правителі могли серйозно сприймати нападників як потенційних союзників у боротьбі проти турків.

‹…› Улітку 1620 року військо Османської імперії виступило у похід у напрямку річки Прут проти Речі Посполитої, до військ якої входили приватні козацькі армії польських та українських магнатів. Кампанія здійснювалася під приводом покарання Речі Посполитої за неприборкання козацьких нападів на турків.

‹…› Хотинська битва не принесла остаточної перемоги жодній зі сторін, але цей невизначений результат розглядався у Варшаві як тріумф Королівства Польського. Поляки зупинили величезне турецьке військо біля своїх кордонів і підписали мирний договір, що не передбачав жодних територіальних втрат. … Військові досягнення козаків під Хотином дали їм змогу повторно висунути політичні та соціальні вимоги до Речі Посполитої.

Завдання та теми для дискусій

1. Як політичні події на теренах Великого степу, під впливом активності тюркських етносів, змоделювали лінгвістичний ландшафт сучасної України?
2. Які «інтереси» були мотиваційними для експансіоністської політики Османської імперії щодо Криму?
3. Яке місце работоргівля посідала в економіці ногайський, кримськотатарських та Османської імперії?
4. Як причини стали зміни іміджу козацького фактору на міжнародній арені початку XVII ст.?

Володимир Полторак

Військо Запорозьке Низове та Запорізькі Січі

Джерело → Історія цивілізації. Україна. Харків: Фоліо, 2023. Т. 4 : Козацька доба (середина XVII - XVIII ст.); упоряд. Віктор Горобець. 2025. 990, [33] с. B359676/4 С. 148-153

‹…› **Козацько-татарські стосунки.** Головною метою татарських набігів на українські землі було здобуття ясиру – полонених. Напади здійснювали чи не щорічно, однак особливо руйнівними були наїзди 1471 р., 1479 р., 1535-1536 рр., 1562 р., 1592 р., 1595 р. Полонених гнали до Криму, продавали на невільницьких ринках і розвозили по всій Османській імперії. За мінімальними оцінками, до Криму протягом XV ст. було забрано 200 тис. українців, XVI ст. – 350 тис., у першій половині XVII ст. – 300 тис. осіб. І так тривало аж до останнього нападу 1769 р. під проводом Кирим-Ґерая. Тяжкі людські втрати, нескінченні людські драми стали важкою трагедією для українського народу, на століття отруїли його ставлення до мусульманських сусідів півдня.

Проте відносини з татарами спочатку не складалися так однозначно. Лише поверховий аналіз внутрішнього козацького устрою, їхнього військового мистецтва, лексикону запевняють у тому, що татари були причетні до формування ухідництва та його трансформації у військовий стан. Ба більше, в боротьбі за суверенітет Криму від Османської імперії, вже починаючи з 1620-х років, кримці неодноразово звертались по допомогу до козаків.

Зокрема, 1624 р. Крим уклав союзний договір із гетьманом М. Дорошенком проти Туреччини. У травні 1628 р. М. Дорошенко, виконуючи умови договору про взаємодопомогу між Запорозьким Військом і Кримським ханством, очолив похід козаків на Крим на допомогу ханові Мехмеду III Ґераю та калзі Шагіну Ґераю, які вели боротьбу проти ставленика Туреччини Джанібека Ґерая. Під час боротьби з турецькими прихильниками в Кримському ханстві (мурза Кантемір) М. Дорошенко загинув під Бахчисараєм (1628); згодом татари, погодившись між собою, примусили козаків покинути Крим. Місце поховання М. Дорошенка невідоме; можливо – на одному з християнських цвинтарів м. Бахчисарая.

Татарські напади на українські землі тривали й далі, проте козацькі керівники П. Павлюк і Д. Гуня (1637-1638) скористалися з допомоги татар у боротьбі проти Польщі. Союз Кримського ханства з козаками значною мірою став запорукою успіхів Хмельниччини.

У 2-й пол. XVII ст. зовнішньополітична орієнтація гетьмана П. Дорошенка зміцнювала союз Війська Запорозького з Кримським ханством, однак Запорожжя; під проводом кошового І. Сірка вело окрему політику, здебільшого ворожу Кримові. Зміцнення Московії на Лівобережній Україні протягом 1660-1680 р.р. і татарські руйнації на Правобережжі, які спровокували опір населення, перешкодили подальшим спробам козацько-татарського союзу.

Бахчисарайський мир (1681) Османської імперії та Московського царства, а також «Вічний мир» (1686) Москви з Польщею знову зблизив інтереси України та Криму. Позитивне ставлення до Криму козацької старшини відзначене за гетьманування Івана Самойловича та перших років гетьманування Мазепи. Згодом політика останнього була спрямована на опанування побережжям Чорного моря і Криму. Чи не найголовнішим Кроком гетьмана у той час була таємна спроба увійти в союз з Кримом, використовуючи постать Петрика, котрий уклав 1692 р. договір з ханом. Цей документ засвідчив підтримку Кримським ханством прагнення України бути рівноправним суб'єктом міжнародного права. У договорі окремо відзначене право козаків добувати сіль і виловлювати рибу в пониззі Дніпра без оплати, а також вільно торгувати українським купцям на всіх землях Кримського ханства, а кримським – в Україні.

Гетьман Пилип Орлик уклав союзний договір з Кримом (23 січня 1711 р.), однак не отримав належної допомоги від татар проти Московії на Правобережній Україні (1711-1714). Замість того, татари зруйнували Правобережну Наддніпрянщину, а також Слобожанщину. Це була остання нагода для українсько-кримської політичної співпраці. Відтоді впродовж XVIII ст. українські козаки допомагали Росії у завоюванні чорноморського узбережжя.

У запорожців склались інші стосунки з Кримом. Частина з козаків після зруйнування Старої Січі пішла на південь й в 1710 році заснувала нову Січ, при впаданні в Дніпро ріки Каменки (на Херсонщині). За наказом Петра І ця Січ була зруйнована військами гетьмана Скоропадського й генерала Бутурліна. Запорожці відійшли ще далі й заснували Олешківську Січ.

Відповідно до Прутської мирної угоди (1711) та Адріанопольської угоди (1713), Московська держава відмовлялась від претензій на Правобережну Україну та Запоріжжя та визнавала юрисдикцію Османської імперії над Запорозькою Січчю. Олешківська Січ перебувала під владою Османської імперії до 1734 року. Але й значно пізніше з'являються повідомлення про позитивні відносини з Кримом – наприклад, після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. кримський хан запросив до себе частину запорожців.

Протягом XVIII ст. економічні зв'язки між Україною і Кримом тривали. Замість політичних союзів і конфліктів, на перше місце вийшла

торгівля, стосунки були доволі жваві. В Україну надходили продукти кримського господарства (риба, сіль, городина, текстиль, ремісничі вироби), через Крим також ішов транзитний торг з Туреччиною. Гетьманщина вивозила до Криму збіжжя, різні промислові вироби.

Підсумовуючи, можна зазначити, що відносини козаків з татарами не завжди були ворожими. Траплялися моменти співпраці у вигляді козацько-кримських союзів, зазвичай під час кризи відносин кримсько-турецьких. Активно розвивались економічні зв'язки, які сприяли господарському освоєнню степових просторів Південної України.

Відносини з Османською імперією: вороги-союзники. Османська імперія володіла стратегічними причорноморськими пунктами (Кілія, Аккерман, Хаджибей, Очаків, південне узбережжя Криму) та мала вирішальний вплив на зовнішню політику Криму. Відносини козаків з Османською імперією були достатньо суперечливими.

З одного боку, османська агресія в Європі примушувала козаків чинити опір османським зазіханням на українські землі Речі Посполитої й нападам татар. Тим самим Запорозька Січ та козаки взагалі ставали захисниками християнської Європи від навали мусульманського світу і вважала це своєю історичною місією. У першій половині XVII століття виникла ідея об'єднання всіх сил православного Сходу (антитеза католицькій Священній Лізі) для повалення Отаманської імперії, визволення її православних підданих, ліквідації османсько-татарських володінь на півдні України для виходу її через Чорне море на широкі шляхи національної та міжнародної економіки і політики.

Але поруч із цією ідеєю в українській політиці, особливо після 1648 року, існувала, а іноді переважала протилежна концепція. Вона обґрунтовувала союз України з Османською імперією й Кримським ханством (або тільки з однією з цих держав), на противагу планам і зусиллям Речі Посполитої та Московського царства опанувати Україну чи поділити між собою українські землі.

Шукаючи союзника проти Речі Посполитої, Б. Хмельницький уклав договір (наприкінці 1647 - на початку 1648) з Кримом. Українська дипломатична місія на чолі з кропивнянським полковником Филоном Джалалієм у червні 1648 р. уклала у Стамбулі союз із Османською імперією, на підставі якого Україна була визнана суверенною державою. Згодом була підписана морська конвенція османського султана з Військом Запорозьким, яка регулювала торговельні взаємини. Але до українсько-османського союзу вороже поставився Крим, і з приходом султана Мехмеда IV перемогла концепція татарського хана Іслам-Ґірея III, якому Османська імперія доручила опікуватися «північними справами». Щойно 1650 р. відновилися переговори з Османською імперією, яка запропонувала протекторат над Україною, що мала стати васальною державою Імперії, на подобу Молдавії та

Валахії. Однак, плани Б. Хмельницького утворити українсько-молдавський союз під протекторатом Оттоманської імперії в 1652/53 рр. не були реалізовані.

Союзні відносини з Османською імперією залишилися традиційною лінією української політики і надалі. З тими чи іншими відмінами, визначеними змінами міжнародно-політичної кон'юнктури на Сході Європи, майже всі наступники Богдана Хмельницького у критичні моменти існування держави продовжували і цю традицію. Гетьман Іван Виговський (1659), Павло Тетеря (1670), Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький, особливо після Андрусівської угоди 1667, яка поділила Україну на польську та московську частини, орієнтувалися на допомогу й союз з Османською імперією. Гетьман Іван Брюховецький напередодні своєї загибелі у 1668 року вислав делегацію на чолі з лубенським полковником Григорієм Гамалією для переговорів у справі османської протекції над Україною.

Українсько-османський союз був оформлений за гетьмана Петра Дорошенка. 1667 р. він розпочав переговори з Османською імперією, які завершилися 1668 р. угодою про військово-політичний союз. Султан погодився взяти Україну під османську протекцію, при чому Україна зберігала автономію, вільний вибір гетьмана, звільнювалася від данини й отримувала військову допомогу. Цей договір був схвалений Корсунською радою в березні 1669 р.

Капітуляція Дорошенка 1676 р. відкрила шлях для нової комбінації османсько-українського порозуміння. Османська імперія проголосила Юрія Хмельницького, який перед тим пробув 6 років ув'язненим у Стамбулі, «князем Малоросійської України і гетьманом Війська Запорізького» (1677-1681) й уклала з ним договір, подібний до договору з Дорошенком. Поразка Ю. Хмельницького після, так званих Чигиринських походів 1677/1678 і невдача його наступника, призначеного Османською імперією, молдавського господаря Ґ. Дуки (1681-1682), завершилася Бахчисарайським миром Османської імперії з Московським царством 13 січня 1681 р., а поразка Османської імперії під Віднем 1683 р. припинила її агресивну політику на території Східної Європи й України.

Обидві політичні концепції – антиосманська та османофільська – в різних комбінаціях характеризують українську політику щодо Османської імперії за гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика. У XVIII столітті українське козацтво відіграло вирішальну роль у війнах Російської імперії з Османською імперією 1735-1739, 1768-1774,1787-1791 рр. З одного боку, це сприяло інтенсифікації заселення степових просторів, а з іншого призвело до уніфікації російсько-імперського простору та ліквідації козацького автономного політичного устрою Південної України.

Завдання та теми для дискусій

1. Як автор детермінує різноаспектні відносини козаків із татарами в історичній перспективі?
2. Змоделюйте ієрархію політичних домовленностей між козацтвом і Османською імперією відповідно до значення у дипломатичному дискурсі.
3. Тексти яких угод є найбільш актуалізованими у науковому тюркологічному процесі?

Ігор Срібняк

Яничарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.)

Джерело → Срібняк І. Яничарський корпус османської армії (1362 р. – кінець XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 9-10. С. 26-41.

Історія становлення Османської імперії якнайтісніше пов'язана з розвитком воєнної організації турків-османів, яка тривалий час не мала собі рівної в світі та забезпечила найголовніші територіальні здобутки османів у межах трьох континентів (Балканської Європи, Північної Африки та Центральної Азії). Це й обумовило стійкий інтерес дослідників до проблем функціонування її складових, насамперед турецького феодального ополчення, існування якого було можливим лише за умови успішного розвитку тімарної системи. Разом з тим вивчались й проблеми організації та комплектування регулярних військ османської армії (т. зв. *капикулу*), і, зокрема, яничарського корпусу, який був одним зі специфічних елементів цієї організації, невід'ємним атрибутом і навіть символом Османської імперії. Однак попри такий статус і значення цього османського військового інституту, наукова розробка цієї проблеми радянськими істориками мала спорадичний характер та розпочалась з кінця 1940-х рр

‹…› З самого початку становлення Османської держави армія відігравала надзвичайно важливу роль як у розширенні кордонів майбутньої імперії, так і в самому державотворчому процесі. … Військова активність перших османів обумовила скупчення в їх руках обширних територій на південному заході Малої Азії, які перед цим належали Візантії. Після приходу до влади султана Мурада I (1362-1389) реорганізація турецького війська була продовжена, бо він протягом усього часу свого правління докладав максимальних зусиль для збільшення територіальних розмірів власної держави. Одним з перших кроків нового султана стала чергова – можливо, найважливіша реформа збройних сил, яка мала на меті започаткувати процес творення регулярних військ на противагу феодальному ополченню, з якого тоді складались практично всі армії європейських держав. Творення перших підрозділів нового війська *йені чері* (яничарів) було розпочато у 1362 р., пізніше вони утворили найчисельніший корпус у складі палацової султанської гвардії *капикулу* (буквально – раби монаршого порогу), яка вже існувала на регулярній основі та комплектувалась спочатку з числа полонених вояків. Ідея формування такого війська належала османському урядовцеві Кара Рустему, який

походив з бейліка Караман. Він перейшов на службу до Мурада та запропонував кадіаскеру Чандарли Кара Халілу встановити юридичну норму, яка зобов'язувала передавати султану одну п'яту частину захопленої його армією військової здобичі, у т.ч. й полонених (система *пенчик кануну*).

‹…› Ці системи набору, що були введені в дію ферманами султанів, уможливили успішну розбудову султанської палацової гвардії капикулу, до якої, крім піхотного корпусу яничарів, в різний час також увійшли шість кінних бьолюків (полків) *сюварі* (*капикулу сюварілері*), корпус гармашів (*топчу*), гарматна обозна служба (*топ арабаджи*), корпус зброярів (*джебеджи*) і новобранці (*аджемі оглани*). Дещо пізніше були сформованіще два допоміжні підрозділи – корпуси саперів (*лягимджи*) і бомбардирів (*хумбараджи*). Кожен з цих корпусів являв собою окремий підрозділ, комплектування якого мало відбуватись за рахунок юнаків здебільшого християнського віросповідання після проходження ними кількарічної попередньої підготовки в рамках особливого османського інституту…

‹…› Всі яничари входили до складу одного корпусу (*оджака**), який поділявся на три великі підрозділи – *джемаат* (або *орта яябаши*), *бьолюк секбан* і *бьолюк аги*. … Чисельність корпусу яничарів змінювалась в часі, маючи спочатку виразну динаміку до зростання: якщо в 1514 р. у дефтерах фігурувало 10156 яничарів, то у 1567 р. їх кількість збільшилась до 12789, а у 1609 р. сягнула 37627 осіб. Ще через сімдесят років у складі яничарського корпусу нараховувалось 55222 чол., проте через військові невдачі у протистоянні зі Священною лігою в 1683-1699 рр. і величезний бюджетний дефіцит османський уряд був змушений вжити заходів для скорочення кількості яничарів.

Спочатку перші п'ять яничарських орта (а дещо пізніше й 39-та, 46-та, 95-та та деякі інші – загалом 25 орта) утворили оджак *деведжи* (погоничів верблюдів) на чолі з *башдеведжи-агою*. До обов'язків вояків цих орта входило, зокрема, вантаження та розвантажування верблюдів яничарського аги, а також догляд за ними під час просування до місця бойових дій. З часом окремі орта джемаат також набули спеціального призначення, так, зокрема, 14-та, 49-та, 66-та і 67-ма орта утворили оджак *хасекі* (одним з їх обов'язків була участь у султанському полюванні з собаками). Ця функція дозволила хасекі посісти в джемаат привілейоване становище, отримуючи вищу (у порівнянні з яничарами інших орта) платню.

‹…› Офіцерський склад яничарського корпусу мав свою ієрархію, яка сформувалась протягом тривалого періоду. В джемаат номенклатура вищих офіцерських посад мала наступний вигляд (за висхідною): *яябаши*, *башдеведжи*, *башхасекі*, *турнаджибаши*, *саксонджубаши*, *загарджибаши*, *секбанбаши*.

‹…› Офіцери бьолюків аги мали відмінну номенклатуру (за висхідною): *башбьолюкбаши*, *кетхудайєрі*, *мухзирбаши*, *башчавуш*, *кул кетхудаси*. Ці дві ієрархії фактично сполучались в одну з таким принципом старшинства (за низхідною): ага яничарів, секбанбаши, кул кетхудаси, загарджибаши, саксонджубаши, турнаджибаши, башхасеки, башчавуш, башдеведжи, башяябаши, музхир ага, кетхудайєрі, башбьолюкбаши. Командирів від кетхудайєрі до кул кетхудаси також називали *катарагалари* (від *катар* — караван, тобто ієрархія вищих яничарських офіцерів). Просування по службі мало проходити у вказаній послідовності, проте час від часу призначення на вищі офіцерські посади відбувалися і без проходження претендентом всіх посадових щаблів. Крім вищого командного складу корпусу в кожній орта і бьолюку проходили службу офіцери нижчих рангів, які також мали свою ієрархію (по низхідній): *чорбаджи,* башодабаши, ода кетхудаси, одабаши, *векільхардж*, *байрактар*, *башескі*, *ашчибаши (уста)*.

‹…› Кожна орта мала свою офіцерську ієрархію на чолі з *чорбаджи* (букв. «роздавальник супу», командир підрозділу). Обов'язки скарбника і провіант-мейстера в ода виконував *векільхардж* – один з яничарів, що користувався загальною довірою. До його функцій входив збір коштів з яничарів ода та придбання продуктів харчування на ринках.Основним обов'язком *байрактара* – офіцера-прапороносця було збереження (в умовах миру) та носіння (під час воєнних дій) жовто-червоного прапору із зображенням дворучного меча праведного халіфа Алі. З числа *башескі* призначались *башкаракуллукчу* (начальники стамбульських вартових служб і охоронних команд) 28. Головним обов'язком наймолодших яничарських офіцерів *ашчибаши* (*уста*) було щоденне приготування їжі для яничарів своєї ода (орта). Слід відзначити, що хоча чин ашчибаши був першим в офіцерській «табелі про ранги», вони користувались не меншим впливом, аніж одабаши чи бьолюкбаши. Справа в тому, що ця категорія офіцерів постійно перебувала разом з вояцтвом у казармах і була найкраще обізнана з його інтересами і прагненнями. Часом така близькість дозволяла ашчибаши вдаватись до маніпулювань настроями рядових яничарів.

‹…› У мирний час головною функцією яничарів було виконання охоронно-залогової служби як в столиці, так і поза її межами. В Стамбулі яничари по черзі охороняли султанський Діван, решта здійснювала патрулювання вулицями та забезпечувала порядок в місті. Яничари також охороняли посольства та деякі інші державні об'єкти, відкривали та закривали міську браму.

Аналогічні функції яничари виконували в провінційних містах, але основним їх завданням була охорона фортець (яничарські орта змінювали одна одну раз на три роки). В найбільших прикордонних фортецях розміщувались чисельні яничарські залоги на чолі з своїми командирами (*сердарами*). По суті, вони являли собою зменшену модель

столичного корпусу. Тут проходили службу й т. зв. *ерлікулу* ≪місцеві яничари≫, які фактично не належали до складу яничарського корпусу. До дефтерів місцевих яничарських командирів були внесені й *гьонюллю* (добровольці), які не отримували платні, а лише користувались почесним становищем і відповідними пільгами.

‹…› Весь час свого існування яничарський корпус залишався важливим військово-політичним інститутом Османської імперії, який разом з підрозділами військ яя, мюсселем і азебов фактично являв собою центральний елемент нової військової системи, не пов'язаної з архаїчними традиціями родоплемінної організації середньовічного війська. Яничарське військо було важливим інструментом політичної влади перших османських султанів, засобом державного тиску та примусу. З плином часу яничари починають виконувати ще одну важливу для османського державотворення функцію — залогову службу.

‹…› У кожній із завойованих турками фортець вони становили ядро її залоги, підлягаючи безпосередньо султану та користуючись правом екстериторіальності у стосунках з представниками місцевої адміністрації. У даному випадку можна з певністю стверджувати, що яничари виступали важливим інструментом в руках султанів, за допомогою якого останні мали можливість централізувати свою владу на завойованих територіях.

‹…› На відміну від інших підрозділів османської армії, яничарський корпус дуже скоро став впливовою політичною силою. Це пояснювалось тим, що цей корпус частково був придворною султанською гвардією. Таке особливе становище яничарів обумовлювало залежність вирішення різних державних справ (у т.ч. зміни султанів на престолі) від позиції та настроїв офіцерського складу корпусу. Вивчення специфіки функціонування яничарського корпусу становить значний інтерес для дослідників історії Османської імперії на всіх етапах її існування аж до його ліквідації у XIX ст., однак особливу увагу привертає ранній період розвитку оджаку яничарів, коли він був тісно пов'язаний з османським державотворенням.

Завдання та теми для дискусій

1. Прокоментуйте історичний концепт «ЯНИЧАР» на матеріалах художніх наративів українців.
2. Змоделюйте, використовуючи матеріал статті, реєстр термінів ЛСГ «Структурна організація османського війська» та «Назви військових звань». Які з лексем у сучасній турецькій мові отримали статус історизмів?
3. Оджак !!!!!!

В'ячеслав Станіславський

Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699-1700 роки

Джерело → Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699-1700 роки. *Україна в Центрально-Східній Європі.* 2007. Вип. 7. С. 261-280

Із завершенням масштабних воєнних дій Російської держави у війні з Туреччиною 1686-1700 рр. і укладенням перемир'я в січні 1699 р. Батурин продовжував виконувати завдання охорони своїх рубежів, пильного спостереження за південними сусідами, розвідки на прилеглих теренах та збору інформації про політику верхівки Туреччини, підвладних їй країн та інших держав, дії яких могли відобразитися на Україні. Все це було конче необхідним з огляду на те, що аж до укладення мирного договору зі Стамбулом зберігалася небезпека відновлення значних воєнних дій. Окремим завданням було забезпечення спокою на кордонах з Кримським ханством, а також дотримання миру з боку Запорозької Січі. А з підписанням миру потрібно було здійснити заходи по підготовці до передачі туркам захопленого в них у 1695 р. плацдарму на пониззі Дніпра. Звістка ж про завершення війни з Османською імперією стала сигналом Москві для початку протистояння зі Швецією. Тепер Військо Запорозьке спрямовувало свої сили на Північ і вже в 1700 р. взяло саму активну участь у воєнних діях разом з російськими частина ми. Різних аспектів цих подій торкався український гетьман Іван Мазепа в своїх листах, фактичний матеріал яких пропонується в цій статті. Отже, з жовтня 1698 р. по січень 1699 р. у містечку Карловац у Сербії працював міжнародний конгрес, який увінчався укладенням миру між державами – членами «Священної ліги» та Османської імперією. У ході переговорів Туреччина поставила перед Росією вимогу повернути Азов та дніпровські містечка, натомість московський посол вимагав у турків Керч. Питання про Азов та Керч були швидко залишені, як над мірні в претензіях сторін, а основні труднощі виникли в питаннях щодо приналежності дніпровських містечок. Цю проблему на конгресі вирішити не вдалося, тому 14 січня 1699 р. між Туреччиною та Росією було укладено двохрічне перемир'я, яке починалося з 25 грудня 1698 р.

‹…› Передбачення гетьмана незадовго справдилися. 8 травня кошовий отаман Мартин Стук повідомляв Мазепі, що запорожці з якимось ватаж ним отаманом ходили Дніпром на лиман і під Очаковом захопили 2 людей у полон. Після отримання відомості про це в царській грамоті, адресованій гетьману, наказувалося повідомити запорожцям про перемир'я та відписати, аби вони не чинили з турками й татарами ніяких зачіпок і жили спокійно.

‹…› Для укладення мирного договору Москва вирядила до турецької столиці свого надзвичайного посла Омеляна Українцева. В квітні 1699 р. при посередництві Мазепи до турецького султана та кримського хана були відправлені царські грамоти з повідомленням про відправлення Українцева до Константинополя. В цій справі 18 квітня до Криму поїхав гадяцький суддя Василь Велецький, а 21 квітня до Порти вирушив миргородський суддя Григорій Зарудний. Після їх повернення гетьман клопотався щодо царської нагороди для цих людей. Так, 21 грудня 1699 р. гетьман писав до Петра І, нагадуючи про повернення Велецького, пересилку до Москви привезених ним листів і повідомляючи про відправлення судді до російської столиці по царську милість.

‹…› До Івана Мазепи інформація про переїзд послом Чорного моря надходила як з самої турецької столиці, так і з Криму. 17 вересня 1699 р. з Константинополя виїхав ніжинський купець волошин Василь Цицула, й наприкінці року гетьман повідомляв царю, що цей купець був у турецькій столиці, коли туди прибув Омелян Українцев, а наступного дня й супроводжуючий його чауш, під командою якого було два кораблі. Купець розповів також про різні подробиці прийому царського посла турками. А 13 грудня 1699 р. Мазепа писав Петру І, що його розвідник у Криму – батуринський грек чув, що для супроводу царського посла в Царгород паша в Кафі виділив два кораблі. Посол уже прибув до турецької столиці, де прийнятий з великими почестями. Надалі гетьман продовжував зносини з кримчанами та збір інформації про стан справ у ханстві. …

‹…› Згідно з російсько-турецьким мирним договором, укладеним в Константинополі, захоплені в 1695 р. росіянами й українцями турецькі міста-фортеці в пониззі Дніпра мали бути зруйновані протягом 30 днів, а територія, де вони знаходилися, повернута під турецьку владу. При цьому в договорі зазначалось, що царські війська мали покинути міста з усім озброєнням та припасами без перешкод з боку підданих імперії. І хоча справа не вирішилася так швидко, в 1701 р. містечка були розорені. У пропонованих листах йдеться про відправлення на пониззя Дніпра російських та українських військ, які повинні були забезпечити обороноздатність плацдарму, а також займатися перевезенням з Кизикермені й Тавані різних припасів та зруйнуванням укріплень Мустріткермена та Сагінкермена.

‹…› За два тижні – 31 грудня 1700р. лівобережний правитель відповідав на послання Головіна, в якому було зазначено, щоб він не йняв віри словам, а для отримання правдивих відомостей прислав розумну та надій ну людину до Москви. Мазепа писав про людські перекази та про непостійність фортуни у військових справах, де вона міняється миттєво. І для підкріплення цих слів навів два історичні приклади, які стосувалися війни Польщі з Швецією та Туреччини з Австрією. В цьому ж листі гетьман знову відмітив, що виконав царський наказ і написав Обидовському, аби він добре ніс службу і слідкував за тим, щоб козаки таємно не тікали додому.

Тарас Чухліб

«Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю…»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи

Джерело → Чухліб Т. «Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську та його державі плавати по Чорному морю…»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. Вип. 9-10. С. 93-135.

Починаючи від статті видатного історика М. Костомарова «Богдан Хмельницкий, данник Отоманской Порты» (1878), відносини гетьманів Війська Запорозького з султанами Османської імперії довгий час перебувають у полі зору українських та зарубіжних дослідників. Різні їх аспекти висвітлювали М. Грушевський, І. Крип'якевич, В. Дубровський, М. Петровський, Д. Дорошенко, О. Пріцак, Я. Дашкевич, Ю. Мицик, В. Степанков, М. Крикун, О. Галенко, В. Остапчук, В. Заруба, Ф. Туранли, Я. Федорук, В. Станіславський та ін.

‹…› Найбільш тісними українсько-турецькі відносини стали за володарювання у 1648-1687 рр. султана Мегмеда IV Авджи. Цей володар Османської імперії перебував на султанському троні майже чотири десятиліття та був єдиним сином свого попередника султана Ібрагіма I від дружини українського походження султанши Хатідже Турхан, яка здійснювала певний політичний вплив на свого єдиного сина. За спогадами очевидців, Мегмед IV Авджи був схожий обличчям «на козака». Його звели на султанський престол у 7-літньому віці в результаті змови матері з яничарами та вбивства батька. Перебуваючи на султанському престолі, він вів постійні війни з Річчю Посполитою, Московською державою, Венеціанською республікою, Австрійською імперією та Апостольською столицею (Ватиканом) за право поширення османської присутності в Європі. Від його імені управління Османською імперією здійснював інститут великих візирів: Софу Мегмед-паша (1648-1649 рр.), Кара Мурад-паша (1649-1650), Мелек Ахмед-паша (1650-1651), Алі Сіявуш-паша (1651), Гюрджу Мегмед-паша (1651-1652), Тарханчу Агмед-паша (1652-1653), Дервіш Мегмед-паша (1653-1654), Дамад Мустафа-паша (1654-1655), Кара Мурад-паша (1655), Сулейман-паша (1655-1656), Делі Хусейн-паша (1656), Алі Сіявуш-паша (1656), Мегмед-паша (1656), Мегмед Кьопрюлю (1656-1661), Фазил Агмед-паша Кьопрюлю (1661-1676), Кара Мустафа-паша Мержифонлу (1676-1683), Кара Ібрагім-паша (1683-1685) та Сулейман-паша (1685-1687 рр.).

‹…› Укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією, йшлося лише про переговори) у 1648 р. кладе початок формуванню османсько-чорноморської політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Нагадаємо, що Чорне море на той час було таким собі «внутрішнім озером» Османської імперії. Протягом 1649 р. в міжнародній політиці гетьман, як і раніше, дотримувався курсу щодо зміни протекції – про це свідчать не тільки його листи до московського царя, але й продовження переговорів з послами Османської імперії, переписка з трансільванським князем та урядовцями Кримського ханства. Однак жодна з цих «високих» сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б. Хмельницького, яка перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку.

‹…› Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник А. Жданович, який разом з Осман-агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії. Очевидно, протягом 7-20 вересня 1650 р. послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були обумовлені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманату султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV Авджи взяти козацьку державу під свій захист було вручення А. Ждановичу перед від'їздом до України «булави дорогоцінної» для передачі її Б. Хмельницькому. Разом з ним до Чигирина приїхав турецький посол Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Він був на прийомі у гетьмана на початку грудня 1650 р.

‹…› У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти відправилися українські дипломати, які наприкінці травня – у липні перебували у столиці Османської імперії. Головною темою переговорів знову були питання про «зраду» Кримського ханства та необхідність розірвання кримсько-польського союзу, заборону татарам нападати на Україну, а також прийняття Українським гетьманатом номінальної васальної залежності від султана тощо.

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, правобережний гетьман П. Дорошенко на початку лютого 1667 р. відіслав своїх послів до Бахчисараю для укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана замирення з московським царем та йти війною на Польщу разом з українцями і росіянами. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханства гетьман хотів замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму.

‹…› У червні 1681 р. правителем Правобережної України від імені султана Мегмеда IV Авджи став господар Молдавського князівства Григорій (Георге, Юрій) Дука. Факт призначення гетьманом однієї з частин України молдавського господаря є доволі цікавим не лише з огляду на тогочасні турецько-російські, українсько-турецькі та українсько-молдавські політичні відносини. Ця подія переконливо засвідчила можливість вітчизняної моделі управління у формі гетьманства та існування державної автономії Правобережної України. Зі свідчень сучасників та досліджень істориків довідуємося про те, що Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Волоського князівств, він планував також стати королем Угорщини та гетьманом усієї України (а не лише її правобережної частини), а українське гетьманство передати в спадок своєму зятю – сину волоського господаря С. Кантакузіо. Своїх двох синів він волів бачити не інакше, як господарями Молдавського та Волоського князівств.

‹…› Особливості османської політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб в особі Високої Порти забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету) й таким чином позбавити турецького султана Мегмеда IV Авджи можливості за спиною Українського гетьманату вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також розірвання кримсько-польського союзу та мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою.

‹…› Автономістські прагнення українських правителів збігалися з планами Високої Порти щодо розширення підвладних територій у цьому регіоні Європи. Після підкорених Молдавії, Волощини, Трансільванії та частини Угорщини прийшов час і для України. Походи багатотисячних турецьких військ у 1672, 1674, 1677 та 1678 рр. (два перших з них очолював сам Мегмед IV Авджи) на українські землі, з одного боку, передбачали підтримку боротьби гетьманів П. Дорошенка та Ю. Хмельницького проти Польщі та Росії, а з іншого, закінчилися утворенням Кам'янецького еялету на Західному Поділлі, зруйнуванням столиці Козацької держави Чигирина та перетворенням великої частини Правобережної України в «пустинне поле».

Завдання та теми для дискусій

1.Дайте характеристику функційним обов'язкам візирів часів Османської імперії.
2. Які держави відповідно до концепції П.Дорошенка мали увійти до т.з. «антипольського блоку держав»? Яка мала бути роль Османської імперії у цьому союзі?
3. Дайте характеристику політичної діяльності та стосунків х Османською імперією наприкінці XVII ст. господар Молдавського князівства Григорія Дуки?

Розділ IV
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. КОМПАРАТИВІСТИКА

Людмила Грицик

Огузький епос «Кітабі-деде-Коркут»

Джерело → Зарубіжна література : Матеріали до вивчення літератур зарубіжного Сходу : Хрестоматія / Упоряд. Л.В. Грицик. - К.: Видавничополіграфічний центр "Київський університет", 2006 - 689 с 463-464. –

С. 463-468.

На початку XX століття після зняття заборони на українські видання з'явилася низка різних за спрямуванням та ідейно-художнім рівнем альманахів, збірок, антологій, у яких неабияке місце зайняла, крім оригінальної, й перекладна література. 1905 року в Херсоні побачив світ альманах молодих українських письменників «Перша ластівка», упорядкований Миколою Чернявським. Поряд з оригінальними творами … в ньому вміщено … переклади з А. Міцкевича та Б. Залеського. Більшість із них виконані І .Тарасенком. Йому ж належить і вперше представлений українською мовою «Тюркський переклад з епопеї «Кутабі-Коркуд», зокрема п'ята пісня епосу - про Домрула. Цікаво, що жоден із дослідників україно-тюркських літературних зв'язків, у тому числі й автори монографічних робіт, не вказують на цей факт в історії української літератури. Дивно, але про нього немає згадки і в збережених працях відомого тюрколога А. Кримського. Тим часом вибір твору для перекладу, як і назва, що на ній зупинився перекладач, дають підстави … стверджувати, що перекладач знав щойно опубліковані матеріали про твір, що йому відомі були різні погляди на відтворену ним п'яту пісню епосу – «Пісню про Домрула». Відтак із тих допоміжних матеріалів, якими користувався І. Тарасенко, можна встановити ще один канал, через який доходила до України література народів Сходу. Не був випадковим, очевидно, й сам факт включення уривка до альманаху. Відомо, що робота над «Першою ластівкою» зав'язалася десь наприкінці 1902- го на початку 1903 року, про що згадує М. Чернявський у книзі «Червона лілея. Спогади про М.Коцюбинського» (1920). Отже, у поле зору перекладача

І. Тарасенка могли потрапити ті матеріали, пов'язані з епосом, які з'явилися не пізніше 1903 року. Ніяких українських джерел на той час не було. Очевидно, першоосновою для перекладу І. Тарасенка послужили публікації «Записок Восточного отделения Русского археологического общества» (ЗВО), роботи А.Г. Туманського «По поводу Китаби Коркуд» (ЗВО, 1896, т. IX) та В.В. Бартольда «Китаби Коркуд» (ЗВО, 1894, Т.VIII), «Коркуд» (ЗВО, 1896, т.IX). У «Записках» за 1894 р. був уміщений також переклад п'ятої частини епосу «Борьба богатыря с ангелом смерти». І все ж уважне прочитання зробленого В. Бартольдом й І. Тарасенком дає підстави сумніватися в тому, що російський варіант був єдиним джерелом для українського перекладача. Оригінал, як відомо, був написаний ритмізованою прозою із віршованими фрагментами …, тимчасом як І.Тарасенко переклав «Пісню про Домрула» віршем. Звертають на себе увагу й такі, здавалося б, незначні дві деталі. Перша – назва твору. В.І.Тарасенка – «Пісня про Домрула. Тюркський переклад з епопеї «Кутабі-Коркуд». У перекладі В. Бартольда – «Коркуд. Борьба богатыря с ангелом смерти», «Коркуд», пізніший варіант – «Книга о моем деде Коркуте». І ще одна деталь – уточнення, яке робить І. Тарасенко до свого перекладу: «Коркуд – автор старих пісень, як от Гомер у греків». Ці особливості наводять на гадку й інші інтерпретації огузького епосу, зокрема німецький переклад восьмої пісні, виконаний ще 1815 року Діцом, який представив її як «новий варіант відомого з «Одіссеї» казкового сюжету про осліплення одноокого циклопа», та названу вже статтю А. Туманського, вміщену у ЗВО. Захоплений публікацією В. Бартольда, заінтригований інтересом як російських, так і зарубіжних орієнталістів до пам'ятки тюрків, І. Тарасенко скоріш за все звернувся до найдоступнішого йому матеріалу – «Записок Восточного отделения», – який і став основним, але не єдиним джерелом для українського тлумачення епосу. «Пісня мого діда Коркута», що по праву вважається гордістю азербайджанців, туркмен, турків, в етногенезі яких значне місце належить огузам, у різних формах поширювалася й серед вірмен, грузинів, курдів, кабардинців, караїмів, узбеків, каракалпаків. Говорячи сьогодні про європейську орієнтацію української культури, ми не повинні забувати і про її давню увагу до Сходу, сподіваючись, що традиції української орієнталістики врешті будуть відроджені.

Олекса Грищенко

Мої роки в Царгороді

Джерело → Грищенко О. Мої роки в Царгороді

Для нас, українців, немає яскравішого слова над слово Царгород. Воно освячене сторіччями і пов'язане з найвидатнішими подіями нашої історії. Від свого культурного пробудження, від свого хрещення, стара Русь обертається обличчям до славної столиці – центру найбагатших ринків.

Один по одному слідують завойовники, змінюються культури, народжуються нові політичні й соціальні концепції. Але живучість та особливий чар Царгороду ніколи не в'януть.

У них відзеркалюються цілі епохи. Їхня стародавність і вага губляться у сивині часу. В них зосереджуються темна сила, яка владно притягла найнеймовірніші народи далеких сторіч і недавнього минулого.

Наполеон сказав: «Хто заволодіє Царгородом, той стане паном половини світу».

Це не перебільшення. Перед нашими очима розгорталися великі події і розкрився ввесь глибокий зміст цього афоризму. Хто тільки не домагався славної столиці!

Проте, немає в цілому світі другої країни чи нації, яка перераховувала б спогад про Царгород з такою ревністю і яка століттями мріяла б про нього так містично, як Україна. Ні розлогість границь, ні наїзди орд, ні зміни урядів, ні останні криваві лихоліття, ніщо не може відвернути або затемнити погляд, який одного разу звернувся до чудового міста, «цариці-міста, захисника всіх інших міст, усіх церков, осередку знань і мистецтв», як висловився один візантієць.

Можна цілими томами розповідати про те, як переходила від сторіччя до сторіччя і з покоління в покоління ідея Святої Софії, емблема культури й духовости, як закорінювалася вона в українській свідомості. [С. 9]

‹…› І ось я в Туреччині. Ніколи не відчував такого приливу зворушення. Поспішаю в трюм, беру папір і починаю рисувати … Береги то розхиляються, відкриваючи долини й горби з лагідним спадом, то нагло підносяться. На широких схилах, які простягаються коло підніжжя гір, з'являються: сади, вілли, палаци, замки. Здовж хребтів, вище й нижче, чорні сосни, ніби рисовані вуглем, простягають густі парасолі. Усе разом утворює незвичний краєвид: сірий, синій, чорний, грізний. … Береги розгортаються фееричною панорамою. … Вода, розкуйовджена піною, зовсім біла.

У Буюк-Дере, в столітньому парку, в затоці прикріплено два човни. Робимо оборот, і зненацька виростають, ніби з під землі, понурі зариси веж, що сходять косим схилом з гір. Одна з них піднімається над самою

водою. Міцні середньовічні мури протинають зубцями обрій. Чорні кипариси й тополі оформились фалангами: кріпость Мохаммеда – Гюзельхісар – підказує мені якийсь турчин, мій провідник.

Пропливаємо найвужчу частину Босфору. Сюдою проходив найстарший шлях, що сполучав два континенти. З сивини історії виринають імена Дарія, Ксенофонтта, Олега, Годфрід Бульонського. Скільки пройшло сюдою азійських і европейських військ! [С. 26]

‹…› 7. Грудня. Зранку до ночі блукаю по Стамбулі: мости, пристані, лабіринти базарів, площі, ринки, візантійські церкви. … Живу щасливий, але в кожній хвилині моє щастя і благоденство пронизує ніби удар *кинджала* [авторський курсив] – клопіт про завтра. Щоб тільки не подохнути на вулиці з голод, під чужим і сумним небом! На кожному кроці манять мене: багатство хліба, плодів (*рахат-лукум*). Що ж, подивляю їх як прекрасні натюрморти. Вже третю ніч ночую в жидівському притулку! [с. 33].

‹…› Сам не знаю, що думати про турецьку архітектуру, бо багато людей заперечує її: все, мовляв, узято з Візантії, в арабів, персів. Однак, є багато в ній логіки й величі. Яке відчуття пропорцій, яка тонкість у деталях! … Наближається туркеня. Кидає голубам горох. Вечір сповняється грою загрозливих тіней, Час повертатися до Харбіє. Моє нове житло десь на кінці світу. [с. 40]

Ставши обличчям до Скутарі, можна бачити здалека, як червоно палає Єні Кепру… Цей міст, важкої і без смаку архітектури, збудували німці на місці старого … . Ліворуч Галата і понад нею Пера. Направо розлігся амфітеатрально, на горбах, Стамбул. Величезний, тягнеться без кінця, від мосту Сераю, з палацами султанів і мінаретами Айя-Софії, через долину, над якою зноситься акведук Валенса, аж до Еюбу, який всівся на кінці Золотого Рогу. Довго сидів я на довгих стовбурах, які бозна для чого тут розкидані. …

‹…› 19. грудня. Я високо десь на пагорбі, між камінням, біля мечеті султана Селіма. Внизу бачу пристані, товсту візантійські стіну уздовж Золотого Рогу. Сонце радісно світить поміж камінням холодно і волого. … Таємниця чару Царгороду бринить в його горбах [с. 42]

‹…› Містичні промені сонця зникають. Світло знижується. Вся блискуча маса стає сірою. … Носовий голос *імама* затримується на одній і тій же ноті, бурмотячи тихо: «*Ґан, ґан, ґан*». Чути глухе повторювання. Ряди тисяч людей надають навколішки. І йе роблять багато разів поспіль, під несамовиті заклики *муедзинів*, які з хорів відповідають *імамам*.

Святиня, мов жива істота, має своє життя. В присутності людей або без них, у тиші в тоні молитов. Сьогодні побачив Святу Софію особливу величну, пишну, як ніколи! Можна розуміти послів Володимира Київського, які під час Богослужби, скрикнули: «Ми не знаємо де ми, в небі чи на землі!»

‹…› У Царгороді, як і цілій Туреччині, є тільки два сезони – літо, яке тягнеться до листопада, і зима, яка заливає все холодним дощем і, інколи, липким та вогким снігом. Аж до лютого триває така погода, що крає душу смутком. Потім настає літо. Раптом повертаються запорошені й гарячі дні. Короткий період, який відповідає у нас весні і під час якого продають фіялки, тюльпани. … [с. 150]

10. жовтня. Часто буваю у Буюк Чарші, щоб оглянути Безистан – славний базар східньої стародавности. Довгими годинами сновигаюсь у півтіні аркад, споглядаю досхочу всі країни Азії, вдихаю всі східні пахощі, розпитую по сорок разів, кудою іти. Мені пояснюють: праворуч, ліворуч, просто. Заплутаюся дедалі більше і раптом опиняюсь під відкритим небом, не відшукавши Безистану. … Недарма Буюк Чарші називається Великим Базаром. Буюк-Базар з своїми девятдесят двома вуличками, мечеттю, публічними майданами, криницями, поштою й пожежною сторожею, це справді маленьке місто, але досить темене під своїми склепіннями. Світло падає вертикальними колесами через дахові вікна.

На кожній вулиці інший запах. Коли переходити шкуряним базаром, в обличчя б'є запах мускусу від шкір кіз, цапів, баранів, складених у піраміди. Їх перекидають з однієї купи на другу, жбурляють на землю. Під арками важко відбиваються звуки. Сходжу в півтемний базар з килимами. Тут таємниче, солодкавий і нудотний запах. Перси сидять прикуцнувши, зодягнені в короткі блідозелені кафтани, як у Матіса. Байдуже курять білі люльки. А килимів, килимів!

А у вітринах золото й срібло, перські мініятюри, витяті з чтарих книг, фальшовані вмілою рукою для американських аматорів. Фаянси темносині або рожево-шафранові Ляковані рамки викрито вишуканим точним рисунком з фігурками стрільців і перських жінок з білими грудьми й скісними очима.

Затримуюсь і подивляю, без думки купити щонебудь. А втім перський купець зовсім не тягне мене за рукав і навіть не обзивається до мене … [с. 179]

‹…› Індус встає сумний, замкнений. Нащадки хрестоносців, безсумнівно, здобули в культурі. Але їхні звички залишились ті самі. Політику хрестоносців супроти Візантії застосовано сучасною Європою у взаєминах з турками. Минаючи бібліотеку, входжу на маленьке своєрідне подвір'я. Через ґрандіозну головну браму показується ціле нутро якоїсь мечеті з строгими ґранітними колонами. Затримуюся на порозі і швидко орудую олівцем. Раптом бачу здалека, як наближається якийсь *ходжа*.

Високий, у сукні з верблюжої вовни, він дає мені знак, вимахуючи згори вниз рукою, суворо до мене приглядається і сварить глухим голосом, акцентуючи літеру «О»:

– *Олмаз, олмаз* …

На поріг швидко спускаюється пурпурова заслона, і я віддалююсь. [с. 189]

‹…› 13. жовтня. Учора цілий день малював акварелі. Сидів на ліжку, стілець передо мною, на колінах дошка, ніби у шевця, як хтось зауважив. Читаю Константинополь Теофіля Готьє. Нове видання його книжки з 1860 року приблизно. Воно застаріле, але як по-мистецьки написано! Обідав у Стамбулі в одному заїзді. Їв шашлик і квасолю. Пив каву коло Фатіх, де відкрив кварню на розі одного особливого широкого подвіря. Часто рисую, відпочиваю по моїх блуканнях. [с. 185]

Завдання та теми для дискусій

1. Яке значення, на думку автора, має культурно-історична локація «ЦАРГОРОД» для картини світу українців?
2. Визначте місце наративу О. Грищенка у загальній імагологічній парадигмі «Туреччина як текст».
3. Визначте лінгвокраїнознавчу цінність джерела. Які лексико-семантичні групи безеквівалентної лексики домінують у тексті твору?
4. Які стамбульські топоніми в авторському узусі є, на вашу думку, умотивованими?

Василь Дубровський

Від перекладача [Рефік Халід]

Джерело → Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець. Київ: ІС К, 2011. 544 с. [с. 94-95] (серія «Наукова спадщина сходознавців»)

Рефік Халід народився р. 1887 в Стамбулі в родині скарбника міністерства фінансів. Він не дістав закінченої освіти: спочатку вчився вдома, а потім в т. зв. султанській школі в Галата Сарай, але не закінчив її, вступивши на посаду в міністерстві фінансів. Склавши іспита в вищу школу права, він покинув службу й почав мандрувати по Анатолії. … Анатолія дала найліпші матеріали для його творчості й життя тамтешнього люду найбільше відбилося в його творах. Зробивши потім подорож Європою й повернувшись до Стамбулу, Рефік почав співробітничати в журналі «Багатство наук», як перекладач, коректор, кореспондент тощо, потроху переходячи від журналістики до красного письменства. Працюючи потім в журналі «Майбутній світанок» й заснувавши літературний гурток у 1908 р., Рефік гаряче поринув у письменницьке життя. … Він робив спробу нарешті заснувати власну газету «Останні новини», але вона припинилася на 15-му номері. Тоді він почав працювати вкупі з Ахмед Геміном в газеті останнього «Голос нації», вміщаючи там сатиричні твори, в яких він висміював побутові недоліки й зловживання діячів молодотурецької партії «Єдність і поступ». Декілька таких сатиричних оповідань, що він вмістив під псевдонімом *їжак* в журналах «Перо» та «Натовп», він видрукував окремою книжкою під назвою «Балачки їжака». Внаслідок цього молодотурецький уряд примусив Рефіка мовчати, забороняючи ті газети, де він друкувався. Коли його друга Ахмед Іхсана було призначено в дирекцію муніципалітета, Рефік одержав там посаду секретаря. Але незабаром уряд заслав його до Сінопу. Через деякий час його амністували, й він вже з Біледжику повернувся до Стамбулу, почав брати участь у молодотурецькому русі, співробітничаючи в «Новому журналі». В роки замирення після всесвітньої війни, Рефік почав брати активну участь в політичному житті Туреччини, ставши одним з членів ради партії «Воля й згода». Одночасно він працював, як головний редактор газети «Ранок», вміщаючи тут свої політичні статті, які були для багатьох діячів дуже неприємними. … Після відходу його партії від участи в владі Рефік видавав гумористичний журнал. Коли ж стамбульський уряд упав і влада перейшла до анатолійської національної партії, Рефік примушений був покинути Стамбул і виїхати до Сирії. … «Народні оповідання», «Серед таємниць Стамбулу» й інші твори Рефік Халіда користуються широкою популярністю.

Сюжети беруться з глибини життя мас, трактовка реалістична, мова літературна, але близька до щиронародної. Оповідання … «Ятик Еміне» взято з його збірки «Народні оповідання». Воно яскраво змальовує нещасну долю турецької жінки, якій дуже важким шляхом доводиться йти до своєї емансипації. Героїня гине під тиском нелюдських переслідувань, забобонів, побутової темряви. Але те, що її гнобителі вже почувають непевність своїх вчинків, свідчить, що лід традицій вже зламано й турецька жінка йде до свого визволення.

Василь Дубровський

Омар Сейф Еддін: життєпис та характеристика творчості

Джерело → Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець. Київ: ІС К, 2011. 544 с. [с. 87-89] (серія «Наукова спадщина сходознавців»)

Омар Сейф Еддін народився 1884 р. у м. Гюнані в родині полковника турецького війська – Омар-бея. В цій місцевості пройшло і його дитинство. Спогади про ці часи є в його творі «Батьківщина». Нижчу освіту він одержав у військовій школі в Адріанополі. Дев'ятнадцяти років з народження він закінчив уже вищу військову освіту у Стамбулі. Ще за часів свого перебування вдома і в школі Сейф Еддін мав велику охоту й здібності до літератури. Він з захопленням читає народні оповідання, класичну поезію «Диванів», твори найвидатніших турецьких письменників. У своїх спогадах він признається, як цілі сторінки з «Лист каяття» Кемаль-бея він вивчував напам'ять, захоплювався творами Екрем-бея, Фікрета, Халід-Зія. Особливо йому подобалися «Записки мерця», що написав Халід-Зія, – цю книжку він читав в екстазі цілу ніч і вважав потім, що на всьому Південному Сході немає ліпшого роману. Також дуже подобалися йому «Серед фантазії» Хусейн Джагида, «Липень» Ревфіка. Але він вважав, що всі ці письменники ще далеко стоять від того, щоб бути національними класиками, бо при всій їх майстерності вони ще не писали суто народною мовою. Під впливом їх він сам почав писати вірші. Одержавши першу посаду – командира пішої військової частини у м. Ізмірі, він подружився там за Шехаб Едліном Сулейманом і Бега Тевфіком та почав писати в місцевих газетах оповідання, статті й вірші. Потім деякий час він служив у Румелії, потім у Салоніках і, нарешті, командував військовою вартою … на кордоні з Болгарією. Остання посада особливо вплинула на його розвиток і творчість. Залишилося декілька його оповідань за ці дореволюційні п'ять років його служби. Після революції й перемоги младотурків Сейф Еддін жив у Стамбулі й писав у часописах … «Піаніно», «Мої думи». Переклавши вірші Катула Мендеса, він видав їх під псевдонімом «Первіз» у часописі «Жінка». [с. 87]

Цей переклад викликав дуже прихильні рецензії в часописах «Вік» та «Сад». Це висунуло молодого письменника й дало йому привід познайомитися з видатним рецензентом Алі-Джанабом, автором хвалійної статті «Про майстерність», що стосувалася до Сейф Едліна. З цього часу Сейф Еддін почав писати в часописі «Молоді Пір'я». Гарна народна мова й майстерний виклад за короткий час зробили ім'я Омара Сейф Едліна широко відомим. У 1912 р. він брав участь у т. зв. балканській війні: воював з болгарами й греками, але, нарешті, попавши в полон, аж

до кінця війни вже примушений був прожити у Греції. Повернувшись після замирення до Стамбулу, він кинув військову службу й став викладачем літератури й філософії в колишній султанській школі і цілком віддався письменству. Він увійшов до складу новозаснованого тоді при університеті «Товариства вивчення мови». З цього часу він почав писати в багатьох часописах у Стамбулі, Ізмірі й Салоніках: «Піаніно», «Мої думи», «Притулок», «Побожність», «Турецька країна», «Обличчям до народу», «Турецьке слово», «Дитячий світ», «Ілюмінація», «Сучасні часи», «Вільний Ізмір», «Справедливість», «Жінка», «Сад», «Молоді пір'я». Особливо йому подобався «Новий журнал» за його суто націоналістичний ухил в питаннях туркізму. Ом. С. Еддін … висловлювався за те, що дійсно національною турецька література може стати лише перейшовши на народну мову, бо тоді вона буде зрозумілою для широких мас і усі зможуть знайомитися з її технічними досягненнями. … Для себе він вважав кориснішим життя працьовитого мурав'я, ніж ледачої ситої серпневої мухи. Він був дуже радий, коли бачив, що від праці його й його друзів турецька література стає на певний правдивий шлях. Крім великої кількості оповідань, він залишив ще й «*Думку про туркізм в дитячій школі*» [курсив – *ВП*].

‹…› Критика вважала, що в його особі турецька література втратила одного з своїх найплодючіших і найбільших письменників та найліпшого й найоригінальнішого прозаїка. Дійсно, гумор О.С. Едріна відзначається своїми властивостями. Він надзвичайно добре спостерігає людей, їх почуття, звички, забобони. Він дуже влучно підмічає все смішне в людському житті й майстерно, сміливими дотепними рисами малює це в своїх недовгих новелах. Цю його властивість – сміятися над усім – дехто вважав за ненормальність. Навіть він сам визнавав, що в цьому він ухиляється від звичайної людської норми. Але цей незлобивий сміх над соціальними й побутовими явищами своєї сучасності при його чудовій народній мові, яскравій, гострій, гнучкій, лаконічній, ставлять його ім'я нарівні з кращими сатириками й гумористами світу. Три його оповідання, що наводимо нижче, взято з збірки його новел «*Гізлі маабед*» («Таємний храм»), надрукованої у Стамбулі у 1926 р. Перше з них – «Віра у милосердя», при нескладній фабулі й трохи наївній психологічній розробці під кутом відвертої моралізації, цікаве з соціального боку своїм іронічним порівнянням черствості заможних з «милосердям» й співчуттям злодіїв. Друге – «Диво», одверто глузує з релігійних забобонів, описуючи, як злодій-професіонал покрав святі речі, зімітувавши воскреслого святого. … Соціальний символізм цього оповідання майстерно загорнено в художні форми вигаданих осіб та ситуацій і викладено прозорою, милозвучною мовою. Ці три новели справді можуть бути зразками умілости нової турецької літератури.

Петро Кралюк

Антитюркський дискурс у творах українських інтелектуалів другої половини XVII ст.

Джерело → Кралюк П.М. Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів. Харків: Фоліо, 2018. С. 201-210.

Постійні контакти русинів-українців із тюркським світом потребували також осмислення. Здійснювалося воно на різних рівнях – у фольклорі, в художньо-літературних, зокрема поетичних, творах, а також у науковій літературі. Турецькі питання порушувалися вже в полемічних творах кінця XVI ст. У той час православні автори дискутували з римо-католиками й прихильниками унії. У цій ситуації православні були слабшою стороною і потребували зовнішньої підмоги. Й таку підмогу їм могла надати ... [авторське зауваг] мусульманська Туреччина. Адже на теренах Османської імперії існували чотири східні патріархати – Константинопольський, Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський. До того ж, як уже зазначалося, османи намагалися поширювати свій вплив на українські землі, використовуючи православний чинник.

Не дивно, що в українській православній полемічній літературі набуває поширення теза, ніби православні в Османській імперії, мають більше свобод і можливостей для діяльності, аніж у Речі Посполитій. Наприклад, таку думку висловлював письменник-полеміст Іван Вишенський, який сам довгий час жив на теренах Османської імперії, на Афоні. Подібне «туркофільство» зустрічається і в інших письменників-полемістів. Не даремно, видатний український письменник-полеміст початку XVII ст. Мелетій Смотрицький (1577-1633) поїхав спеціально на Схід, на землі Османської імперії, щоб побачити там «справжнє благочестя». Правда, ця поїздка виявилася невдалою.

Як зазначалося, у 20-х рр. XVII ст. козаки отримали ідеологів в особі православного духовенства, які представляли їх як оборонців проти татарської й турецької загрози.

‹...› Проте духовенство не поспішало опинитися в «козацьких обіймах». Якщо в 20-х рр. воно вимушене було це зробити, оскільки в особі козаків отримало покровителів, то на середину XVII ст. ситуація виглядала інакше. Влада Речі Посполитої легалізувала православну церкву. Відверто підтримати козаків – означало наразитися на неприємності. Так можна було втратити навіть маєтності, які належали

цій церкві. А чимало цих маєтностей якраз знаходилися на територіях, які не контролювалися козаками.

‹…› Показовою в цьому плані є позиція Інокентія Гізеля (бл. 1600-1683), одного з провідних православних інтелектуалів України середини XVII ст., який до того ж обіймав високе ієрархічне становище – архімандрита Києво-Печерської лаври, належав до найвпливовіших ієрархів України на той час.

Він є автором низки творів. Одним з найбільш знаних серед них вважається релігійно-етичний трактат «Мир з Богом людині», що вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври в 1669 р. – якраз у розпал Руїни. Здавалось, у цьому творі мали б відобразитися тогочасні проблеми, пов'язані з козацькими змаганнями.

‹…› Гізель говорить (хай і дуже загально) про «ворожнечу», яка панує в Україні. Але, дошукуючись її причин, знаходить відповідь у дусі провіденціалізму, характерного для середньовічних авторів. Мовляв, усі нещастя, які впали на Україну, це покарання за гріхи людей. Загалом можемо констатувати, що Гізель негативно оцінював події, які в той час відбувалися на українських землях. І про них він волів краще мовчати, аніж говорити.

Ця позиція також знайшла відображення в такому відомому творі, як «Синопсис». … На початку твору йдеться про походження «слов'яно-руського народу». Правда, це поняття є дещо аморфним – у одних випадках під ним можемо розуміти усіх слов'ян взагалі, в інших – слов'янське населення Східної Європи. Далі увага зосереджується на Києві та київських князях, простежується їхня династична лінія.

‹…› У «Синопсисі» звернута увага на руйнування Києва Батиєм. Ця подія трактується як трагедія. Натомість, у творі йдеться про боротьбу проти татар. Можна сказати: твір має антитатарську спрямованість. І це зрозуміло, оскільки татари активно втручалися в українські події середини й другої половини XVII ст. Спеціально говориться про боротьбу московітів проти татарського нашестя. …

‹…› Антитатарський дискурс, присутній у «Синопсисі», схоже мав політичний підтекст. Гізель та його сподвижники, як і інші православні інтелектуали того часу, були проти того, щоб утвердилась татарська й турецька протекція над українськими землями. Не хотіли вони домовленостей між царем московським, з одного боку, й турецькими та кримськотатарськими правителями, з іншого. Звідси їхній антитатарський дискурс, намагання підняти значимість московських правителів, подати їх як царів, що боролися з татарами. …

‹…› У Гізеля та його сучасників було достатньо інформації про те, що Хмельницький підтримував тісні стосунки і з турецькими, й татарськими урядовцями. А чисельна присутність у війську Хмельницького кримських татар багато про що свідчила. Тобто

Хмельницький сприймався автором чи авторами «Синопсису» не як «воз'єднувач» Малої й Великої Русі, а радше як соратник турків і татар.

Показово, що в пізніших виданнях «Синопсису» додана була інформація про походи турків на Чигирин у 1677 і 1678 рр. Але тут знову ігноруються козаки, а мова йде про перемоги московського війська.

Антитатарські й антитурецькі мотиви зустрічаються в представників Чернігівського культурного осередку – чернігівського архієпископа, місцеблюстителя Київської митрополії Лазаря Барановича (1600-1693) та архімандрита чернігівського Єлецького монастиря Іоаникія Галятовського.

‹…› Галятовський після походів турків на Чигирин написав два антимусульманські твори – «Лебідь» і «Алькоран» Магометів.

До актуальних питань, пов'язаних з військовими діями в Україні, звертався Баранович у своїх поетичних творах, наприклад, у книжці «Аполлонова лютня», що побачила світу 1671 р. Тут, зокрема, йшлося про загрозу з боку турків і татар, звучать заклики дати відсіч цим магометанам. Найчастіше в Барановича лунає заклик до миру.

Щодо Галятовського, то його погляди багато в чому співпадали з поглядами Барановича. У творах цього автора теж відчутні антитатарські й антитурецькі мотиви. Так, у передмові до книги «Скарбниця» (1676) є звернення до гетьмана Івана Самойловича. Зрозуміло, написане воно в апологетичному дусі, характерному для тодішнього етикету. … При цьому основна увага звертається на те, що козаки прославилися в боях із татарами й турками. Велика увага звернута на діяння Сагайдачного. Автор навіть намагається провести певну паралель між цим козацьким героєм і Самойловичем: «Я ж при своїх недостойних молитвах зичу твоїй вельможності такого щасливого прогресу на війні, як щасливого прогресу пізнавав на війні козак Петро Сагайдачний, який під Хотином потужно громив турецькі й татарські війська ... . Коли б Сагайдачний із запорозькими військами не загамував там турецької потуги, певно б, турки-магометани почали в Росії із християнських церков свої магометанські мечеті чинити або ж стайні для своїх магометанських коней. Той-таки Сагайдачний славне місто Кафу в товаристві із запорозьким рицарством узяв, туди човном приїхавши і всіх турків і татар, бусурман, вистинав, а численних християн-невільників визволив із поганської неволі і повернувся звідти до Росії, вітчизни своєї, із великими скарбами».

‹…› У 1679 р. у Новгороді-Сіверському в друкарні Лазаря Барановича був надрукований невеликий антимусульманський трактат Іоаникія Галятовського «Лебідь...», присвячений теж гетьману Івану Самойловичу. ... Трактат поділяється на 8 розділів («пір'їнок Лебедя»), де автор говорить про причини існування й поширення ісламу, про перемоги мусульман над християнами (згадує він і напад турків на

Чигирин у 1678 р.). Мова ведеться тут і про вчення Корану. … Як уже говорилося, Галятовський є автором антимусульманського трактату «Алькоран» Магометів. Наукою єретичною, єврейською і поганською сповнений. Від Когелета Христового розгромлений і знищений». Ця праця вийшла 1683 р. у Чернігові, в друкарні Лазаря Барановича. Загалом цей невеликий твір (трохи більше 80 аркушів) належить до жанру типової полемічної літератури тих часів. Згідно із задумом автора, на кожне «вчення Корану» знаходиться відповідь християнського «Когелета», тобто проповідника. …

‹…› У вступі до своєї праці Галятовський переважно звертається до політичної міфотворчості, зокрема пише, що східні церкви – Константинопольська, Антиохійська, Олександрійська та Єрусалимська – чекають на «Московського Цезаря», який визволить їх із полону турків так, як уже звільнили від «татар» Казань, Перм та інші землі великої Московії. Більше того, османи начебто мають пророцтво, згідно з яким наприкінці світу «Цезар Московський та Король Перський» об'єднаються проти турків. …

Звертався до тематики ісламу Галятовський ще й у більш ранніх працях, зокрема «Небо нове з новими зірками» (Львів, 1665), де міститься згадка про те, що в «Алькоранi» Магомета шанується Марія, мати Ісуса. Отже, Галятовський спеціально цікавився ісламом і Кораном. І ця цікавість була викликана експансією татар і турків на українські землі.

Антитатарські мотиви зустрічаємо в Літописі Самовидця – одному із перших літописів, в яких знайшла відображення ідеологія козацької старшини. … У Літописі здійснюється виклад по роках. Сам же твір можна розділити на дві частини. Перша – часи гетьманування Богдана Хмельницького та його найближчих наступників, орієнтовно до середини 70-х рр. XVI ст.

‹…› Певно, одна з важливих причин стриманого ставлення Самовидця до Хмельницького – це те, що той став союзником татар. Автор неодноразово демонструє несприйняття представників мусульманського світу (татар і турків), він проти їхнього втручання в справи українські. Таке втручання, на його думку, веде до «спустошення християнства». Звідси осудливе ставлення літописця до козацьких гетьманів, що опиралися на допомогу «невірних» – Богдана Хмельницького, Івана Виговського й Петра Дорошенка.

‹…› Не оминає автор Літопису Самовидця тих злодіянь, які творили на українських землях татарські орди. … Говорив Самовидець і про погроми, які чинили козаки з татарами на Галичині, Волині, Поліссі, Холмщині. «І хто може, – писав він, – порахувати ті численні збитки в людях, що орди позабирали, а маєтності козаки побрали, бо в той час не було милосердя серед народу людського». Причому, зазначав

літописець, жертвами в цих краях були не лише євреї і шляхтичі, а й прості люди.

Описуючи військові дії, що відбувалися на українських землях у 1649 р., зокрема бої під Збаражем і Зборовим, Самовидець знову звертає увагу, що «людей татари в неволю забрали, і козаки маєтності побрали, і міста значні спустіли».

Різкий осуд Самовидця союзу Хмельницького й татар звучить у оповіді про Берестецьку битву 1651 р. Про саму цю подію в літописі говориться мало. Сказано, що кримський хан відмовився воювати в ній, покинувши козаків. І, відповідно, козаки змушені були відступити. Літописець з іронією та осудом говорить про цю ситуацію: «А недоброю є дружба вовка з бараном, як і християнина збусурманином».

Самовидець, також описуючи інші події, не перестає твердити про шкідливість союзу козаків та ординців. Говорячи про події 1652 року, зазначає: «А гетьман Хмельницький, ставши під Кам'янцем-Подільським, багато шкоди спричинив: поза Львовом і по Волині, спустошивши краї й наповнивши ясиром орду, повернув до Чигирина й відпустив ординців».

‹…› Не менш критичний Самовидець і до інших гетьманів – особливо тих, які шукали підтримку в «бусурман». Гетьманування Івана Виговського постає як період втрат і поразок. Відчувається зневажливе ставлення літописця до цього козацького провідника. Те саме можна сказати й про зображення Петра Дорошенка. Останній допоміг туркам взяти Кам'янець-Подільський у 1672 р. Наслідки цього літописець описує таким чином:«... турчин, маючи від'їжджати, наказав, аби похованих у склепах було викинуто і за місто вивезено, що відразу й було вчинено. Усіх померлих зі склепів, як і з гробів, повикопували й за місто вивезли, а образами Божими, взятими з костелів та церков, вулиці були мощені, болота, по яких турчин в'їхав до Кам'янця та його підданий, безбожний Дорошенко-гетьман. Не заболіло його серце від такого безчестя образів божих задля свого нещасливого дочасного гетьманства».

‹…› Літопис Самовидця, поширюваний у чисельних списках, став важливим джерелом для літописів Григорія Грабянки й Самійла Величка, «Короткого опису Малоросії», на основі якого були укладені компілятивні праці з історії України Якова Лизогуба, Василя Рубана й Олександра Рігельмана. Звісно, у зазначених дворах у більшій чи меншій мірі зустрічаємо антитатарські й антитурецькі мотиви, що дісталися їм у спадок від Літопису Самовидця.

Доволі відомим антитурецьким твором був лист запорожців турецькому султану. Це ніби відповідь Мехмеду IV, який вимагав від козаків покірності. Датою написання вважається 1678 рік.

Існують різні варіанти цього листа, які змістовно практично не відрізняються. Ось один із них:

«Запорозькі Козаки Турецькому Султанові!

Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, самого Люцифера внук. Який ти в дідька лицар, коли не вмієш голим гузном їжака забити?! Не годен ти синів християнських під собою мати! Вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп. Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, подільський кат, московський злодій, самого гаспида байстрюк, бо дідько втисся твоїй матері, усього світу й півсвіту блазень, а в нашого Бога найостанніший дурень. Тебе самого і твого війська ми не боїмось – землею і водою будемо битися з тобою, нехристе проклятий! Так тобі козаки відповідають. Числа не знаємо, бо календаря не маємо, місяць у небі, рік у книзі, а день такий у нас, як і в вас – поцілуй у голе гузно кожного з нас ...».

Дослідники схиляються до думки, що цей твір є антитурецьким памфлетом, який з'явився в кінці XVII ст. і вписується в контекст тогочасної антиосманської літератури, поширеної в Європі. Можливо, лист турецькому султану був написаний у зв'язку з облогою турками Чигирина в 1678 р. Це цілком міг бути елемент інформаційної війни, спрямованої на мобілізацію козацької спільноти проти турків.

«Друге дихання» цей лист отримав уже в кінці XIX ст. У1869 р. його списки виявили в Хронографі 1696 р. Власне, це був «Список листа, який прислали в Чигирин від турецького султана 7 липня 1678 р.» і «Відповідь від козаків із Чигирина султану». У 1872 р. часопис «Русская старина» опублікував цю «переписку» за трьома списками.

У той час Російська імперія збиралася взяти реванш за поразку в Кримській війні 1853-1856 рр., сподіваючись завдати удару османам на Балканах. Цей апокрифічний твір був використаний відомим художником Іллею Рєпіним. У 1880 р. він почав працювати над художнім полотном «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Перший варіант картини був завершений в 1891р. Незважаючи на те, що критики вказували на «історичну недостовірність» картини, доля її склалася надзвичайно вдало. Це полотно успішно демонструвалося на виставках у Росії й за кордоном (Чикаго, Будапешт, Мюнхен, Стокгольм). У 1892 р. картину купив за 35 тисяч рублів цар Олександр III. Художник намагався намалювати ще одне полотно на цю ж тему, проте не завершив роботу.

Загалом можемо констатувати, що антитюркські мотиви набули поширення в українській «високій» літературі XVII ст. – творах полемічного, історичного характеру, літописанні тощо. До того ж вони мали своє продовження в наступні часи, що часто обумовлювалося відповідними політичними реаліями.

Апокрифічний лист запорожців турецькому султану, «підкріплений» картиною Рєпіна, отримав різноманітні інтерпретації в художній літературі та образотворчому мистецтві. Кінець кінцем він сприяв насадженню антитурецьких стереотипів як у російському, так і в українському суспільствах.

Петро Кралюк

Антитурецькі й антитатарські мотиви в козацькому фольклорі

Джерело → Кралюк П.М. Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів. Харків: Фоліо, 2018. С. 219-225.

Постійні козацькі «змагання» з татарами й турками, війни з поляками – все зроджувало відповідний козацький фольклор. … До нас дійшли лише фрагменти фольклорних творів, тому досить складно реконструювати загальну картину. Окрім того, ці твори, на відміну від писемних, не були сталими, легко піддавалися змінам. ... Ці твори в «ідейному плані» відрізняються від писемних творів. Якщо в останніх часто говориться про кривди козаків від поляків (при цьому чи не найбільшою кривдою вважається унія), а також демонструються антипольські настрої, то у фольклорі такі речі стоять на другому плані. На перше місце виходять переважно антитатарські й антитурецькі мотиви.

До нас дійшло чимало пісень про татарський полон, турецьку неволю, про сутички козаків із турками й татарами. До таких антитурецьких творів належить уже згадувана «Пісня про Байду». У піснях цього циклу маємо різні сюжети – наїзди татар, захоплення у полон та продаж у рабство, викуп з неволі тощо.

Чимало популярних дум, котрі трактуються як козацький епос, теж присвячено цій тематиці. Наприклад, такою є «Дума про Марусю Богуславку». …

‹…› У думі про Марусю Богуславку, при всій її міфічності, відображені цілком реальні обставини, коли дівчата з теренів України опинялися в татарському полоні, потім їх продавали в Туреччину, а там вони ставали дружинами заможних турків.

Дума ніби зображує конфлікт між двома цивілізаціями – мусульманською й християнською. Мусульманська загалом виглядає сильнішою. Її представники полонили козаків, тримають їх у неволі, побусурманили Марусю Богуславку. Та перемога цієї цивілізації не є абсолютною. Маруся пам'ятає, попри своє бусурманство, хто вона така є. І допомагає козакам визволитися.

‹…› Християнство думи поєднується із антитурецькою спрямованістю. У ній «розкіш турецька» – це «лакомство нещасне». Турки гноблять бідних християн-козаків. А Туреччина постає як один із найбільших ворогів козацтва.

Приблизно в такому ж руслі трактуються відносини між українцями-християнами й турками-мусульманами в думі «Самійло Кішка». У ній дія відбувається на пишній турецькій галері, яка виплила з Трапезунда. На галері є Алкан-паша, 700 турків, 400 яничар, велика кількість невільників. Серед останніх – «запорізький гетьман» Самійло Кішка. Є там і Лях-бутурлак, тобто потурчений християнин. … У цій думі також протиставляється християнський світ мусульманському. Останній – світ ворожий. Християнський же світ є рідним. Хто зраджує християнський світ, приймаючи іслам, той негідна людина – як Лях-бутурляк. Але навіть зрадивши віру, такі люди все одно відчувають сентимент до християнства. Козаки ж постають як християнські воїни. Вони в складних обставинах, перебуваючи в полоні, зберігають вірність християнству. А здобувши здобич, частину її віддають на церкви. Тобто християнська віра є однією з головних цінностей козаків. Можна сказати: вона визначає їхню ідентифікацію, відрізняє від представників ворожого мусульманського світу.

Антитурецькою можна вважати також думу «Як три брати із Азова втікали». Дума змальовує типову картину поодиноких втеч із турецької неволі. Варто мати на увазі, що Азов тривалий час був головним опорним пунктом турків у Приазов'ї

‹…› Близькою до цієї думи є дума про загибель трьох братів над річкою Самарою. Ця місцина, про це вже йшлося, в свідомості козаків трактувалася як межа християнської та мусульманської землі. Тут лежать троє братів, порубані й постріляю турками.

До антитатарських дум слід зарахувати й відому думу про козака Голоту. У творі відображена типова ситуація, коли на українсько-татарському пограничч'і йшла боротьба за ясир. Козак Голота гуляє на полі Килиїмському, на ординському шляху, де татари здійснюють виправи за полоняниками.

‹…› Дума про козака Голоту змальовує не лише типову ситуацію, але й типового козака. Можливо, саме через те твір набув такої популярності.

Боротьба з татарами в думі трактується передусім як боротьба за здобич. Не даремно герой твору забирає в татарина його багатий одяг та коня. Проте козак не збирається накопичувати багатства. І це можна зрозуміти. Адже козакам доводилося жити в умовах нестабільності. То який був сенс накопичувати багатства, коли воно могло вмить зникнути? Через те герой думи цю здобич просто прогулює й пропиває. А «пити-гуляти» для козаків – то одна із чеснот.

Маємо й інші фольклорні твори зазначеного періоду, де так чи інакше присутні антитатарські й антитурецькі мотиви. Наприклад, пісня-розмова Дніпра та Дунаю. Дніпро дивується, чому на Дунаї не видно козаків: чи пожерло їх дунайське гирло чи дунайська вода. Дунай відповідає, що сам дивується цьому, бо не пожирало козаків ні гирло,

ні дунайська вода. Виявляється, козаки побували на Черкеській горі, вогнем і мечем плюндрували бусурманські міста, набрали чимало золота-срібла та повернулися на Січ, де пили мед і горілку.

Козацькі думи й пісні, в яких присутні антитурецькі й антимусульманські мотиви, збереглися порівняно непогано. Деякі з них існують у кількох варіантах. Щодо фольклорних творів, де присутні мотиви антипольські, антиєврейські й антиросійські, то збереглися вони порівняно гірше. Це засвідчує їхню меншу популярність. Очевидно, для «простих українців» загроза, що йшла від мусульманського світу, стояла на першому місці.

Петро Кралюк

Тюркський світ в українській літературі XIX — початку XX ст.

Джерело → Кралюк П.М. Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів. Харків: Фоліо, 2018. С. 225-239.

XIX ст. – це «період націоналізму», коли поставали новочасні нації й формувалися новочасні національні літератури. Українці не стояли осторонь від цього процесу. Правда, вони не мали в той час ні своєї держави, ні сильної еліти. Тому процес націотворення відбувався в них сповільненими темпами і вони відставали під деяких сусідніх народів.

Однією з найбільш знаних і, відповідно, найбільш впливових пам'яток української історичної белетристики початку XIX ст. є «Історія русів». Твір справив великий вплив на Тараса Шевченка (1814-1861), деякі твори Кобзаря є своєрідною переінтерпретацією сюжетів «Історії...». Під впливом цього твору перебували також Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш, хоча вони й виявляли критичне ставлення до фактажу «Історії...». Тому є підстави говорити про помітний вплив цього твору на українську національну літературу XIX ст.

‹…› Називалися різні імена ймовірних творців «Історії русів». Це – Олександр Безбородько, Опанас Лобисевич, Василь Лукашевич, Опанас Маркович, Василь і Григорій Полетики, Микола Рєпнін, Василь і Олександр Ханенки, Архип Худорба, Андріан Чепа, Михайло Маклашевський та ін. На основі аналізу твору можемо хіба що констатувати наступне: його автор жив у другій половині XVIII – на початку XIX ст., можливо, навчався в Києво-Могилянській академії, а також десь у Росії; служив у російській армії, воював з турками, добре знав південь України, Молдавію та Крим; жив на Чернігівщині.

‹…› «Історія...» багато в чому повторює й фактаж, й ідеологеми козацьких літописців, зокрема Григорія Грабянки й Самійла Величка. Для цих літописців притаманні були певні антитатарські й антитурецькі мотиви, які, щоправда, не виступали на передньому плані. Щось подібне бачимо й в «Історії...». Наприклад, автор вважає, що Русь (Україна) втратила свою самостійність через внутрішні чвари й татарські напади.

Не міг автор «Історії русів» обійти таку дражливу тему, як залучення Хмельницьким татар. … Ідея зради татарами козаків, представлена в «Історії русів», з часом стала «незаперечним фактом» в українській історіографії. Ось як, наприклад, у цьому творі говориться про ці зради: «Гетьман, заперечуючи Ханові на його хулу, перераховував йому всю

непостійність і зраду Ханів, його попередників, до народу Руського виявлені, а особливо під час баталії з Поляками під Берестечком. Зробив перелік також приносам і жертвам, їм від нього дарованим, які значили великі суми, так би мовити царські багатства, безсоромністю відплачені. Пригадав при тому і всі підмоги козацькі, багато разів Кримцям подані супроти їхніх недругів з пожертвуванням численних воїнів, що головами своїми за них наклали і що за них винагороджені тоді були Козаками самим лише бардаком і кумисом Татарським, себто їхнім нектаром і амброзією, а згодом багатьма обманами, зрадами та всякого роду грабунками та зухвальством, що вигубили силу-силенну народу Руського з допомогою протекторів своїх. Турків, непримиренних ворогів Християнства, котрі те лиш і чинять, що переслідують його та винищують без жодної причини, а за самим лише дивним правилом Алькорану свойого». Антитатарські й антитурецькі мотиви в «Історії русів» загалом зрозумілі. Вони не лише узгоджувалися з відповідними мотивами у фольклорі і в творах козацьких літописців.

У той час, коли писалася «Історія русів», йшло змагання Туреччини й імперської Росії за Північне Причорномор'я, яке супроводжувалося низкою війн. І не виключено, що автор «Історії русів» брав участь у цих війнах.

Антитюркські ідеологеми, стереотипи знайшли відносно широке поширення в українській художній літературі, зокрема в історичній белетристиці. Наприклад, це стосується Михайла Старицького (1840-1904), Данила Мордовця (1830-1905) та інших. Мала ця тенденція продовження і в українській літературі ХХ ст. – причому в літературі різного ідейного спрямування (національно орієнтованій, радянській, «дисидентській» тощо). Перелік цих творів, їхній аналіз, розгляд у них антитюркських мотивів зайняв би багато місця. Загалом ці мотиви не є оригінальними. Це переважно повтор «антитюркських штампів» українського фольклору, козацьких літописів та «Історії русів». Навіть у творах, у яких доводилося вести мову про досягнення османського світу, зустрічаємо чимало антитюркських моментів. Маються на увазі твори про Роксалану, дружину турецького султана Сулеймана І. Таких в українській літературі є чимало. Найбільш відомі серед них повість Осипа Назарука (1883-1940 «Роксолана» (1930) й роман під такою ж назвою Павла Загребельного (1924-2009) … .

Та все ж в Україні були автори, які намагалися зрозуміти й пізнати тюркський світ, відходячи від антитатарських і антитурецьких стереотипів. До таких варто віднести передусім Тараса Шевченка. У його творчості зустрічаємо неодноразове звернення до ісламської, переважно тюркської проблематики. Причому письменник пройшов непросту еволюцію від негативного ставлення до тюркського світу до позитивного.

У ранній творчості Шевченка, радше, бачимо ставлення негативне ..., Шевченко звертається до теми походів козаків на Туреччину, зокрема в поезіях «Іван Підкова» та «Гамалія». Власне, «Гамалія» (1842) – це якраз є романтизована оповідь про такий похід. У цьому творі знайшли відображення розповіді про морські виправи запорізьких козаків на Константинополь (Стамбул). Інформацію про них поет міг черпати як із фольклорних творів, які чув у дитинстві, так і з деяких праць історичного характеру.

‹…› Звісно, в «Гамалії» зустрічаємо деякі антитурецькі моменти. Наприклад, *з* іронією ведеться мова про туркеню, яку можна сприйняти як узагальнений образ Туреччини. Приблизно так само говориться й про «султана», котрий дрімає в «харемі». Загалом Туреччина подається як багата й водночас лінива, розманіжена країна. Але в цій країні страждають українські козаки-невільники, яких їде визволяти Гамалія з хлопцями. Страждання невільників породжує ненависть до турків. Звідси заклик, який автор вкладає в уста Гамалії: «Ріж і бий! Мордуй невіру-бусурмана!».

Проте такі антитурецькі моменти аж ніяк не є визначальними. У поемі маємо романтичну візію, де вигаданий герой Гамалія здійснює «незвичні» вчинки. Адже похід через Чорне море і напад на добре укріплений Стамбул – це щось надзвичайне. Цікаво, що Шевченко в цій поемі називає Туреччину Візантією. Мимоволі виникають асоціації з походами давніх русичів на землі Ромейської імперії.

‹…› «Кавказька тема» займала помітне місце в тогочасній російській літературі. Олександр Пушкін пише поему «Кавказький бранець», йому ж належить твір мемуарного характеру «Подорож до Арзрума під час походу 1829 р.». … Шевченків «Кавказ» помітно виділяється на фоні цих творів антиімперською спрямованістю. … У ній піднімається тема завоювання імперською Росією Північного Кавказу, де жили мусульманські народи. Частина цих народів належала до тюркського світу.

‹…› Шевченко також мав змогу безпосередньо спілкуватися з тюркським населенням. У 1847 р. його заслали в Казахстан, де він мав можливість познайомитися з місцевим тюркомовним людом. Його він, як правило, іменував киргизами. У вірші «Сон» («Гори мої високії...»), написаному поетом у 1848 р. в Орській фортеці, є такі слова:

«Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, отже, й там,
Єй же богу, лучше жити.
Ніж нам на Україні.
А може, тим, що киргизи
Ще не християни?..»

Шевченко демонстрував непідробний інтерес до місцевого казахського населення. Його цікавив казахський побут, фольклор, релігійні вірування. І хоча він називає казахів дикунами, але не вживає це слово в негативному розумінні. Тут варто враховувати, що Шевченко виступав як противник «цивілізації», протиставляючи їй «природність». Дикість же часто трактується ним саме як природність.

Показовим у плані інтересу поета до казахських звичаїв та вірувань є вірш «У Бога за дверима лежала сокира...» (1848). … Під цим враженням Шевченко намалював акварель «Джангис-агач» (1848).

‹…› Існує думка, що при написанні вірша Шевченко використав автентичну казахську легенду. Однак ця легенда так і не була виявлена. Цілком можливо, що її створила художня фантазія поета, котрий спирався як на певні легенди, так і на враження від своєї подорожі з Орської фортеці в Раїм.

Цю подорож поет детально описує в своїй повісті «Близнюки». Опис цей далекий від вражень колоніста-«цивілізатора» (що ми, наприклад, маємо в Пушкінській «Подорожі до Арзрума під час походу 1829 р.»). Це, радше, враження людини, що хоче пізнати «чуже» (як чужу для неї природу, так і людей). При цьому Шевченко неодноразово демонструє захоплення цим «чужим».

‹…› Під впливом цих вражень Шевченко намалював одну з найкращих своїх акварелей «Пожежа в степу» (1848). При написанні картини він також використав свої спостереження над життям казахських племен. На передньому плані цього живописного твору зображені казахи, що сидять біля палаючого вогнища.

Цікавим є Шевченків «Автопортрет з байгушами». Цей твір є свідченням того, що автор не лише спостерігав життя «чужого» йому народу, а й певним чином прагнув вписати себе в контекст життя казахів. Шевченку належить також низка інших малярських робіт пізнішого періоду, де він зображував не лише пейзажі, а й пам'ятки цього регіону.

‹…› Казахські враження знайшли відображення в деяких листах Шевченка, але чи не найсильніше тема життя казахів та інших народів «казахського регіону» звучить у «Щоденнику» (1857-1858). Його захоплювали деякі народні вірування тюркських народів. … Схоже, Шевченко швидше знаходив спільну мову з «чужими» казахами, ніж з майже «єдинокровними» росіянами.

‹…› Загалом характеризуючи ставлення Шевченка до тюркського світу, можемо констатувати, що воно було позитивним. Ця позитивність визначалася кількома моментами. По-перше, Шевченко був противником імперської політики Росії. Вважав, що ісламські народи Росії є такими ж жертвами цієї політики, як і українці. У цьому сенсі він бачив у них «товаришів по нещастю». По-друге, Шевченко був доволі толерантною людиною. Про це свідчить як його літературна творчість, так і творчість

художньо-образотворча. Він умів долати «рідні» міфи й стереотипи і пізнавати «чуже». Життя тюркських народів Казахстану й Середньої Азії викликало в нього чималий інтерес. Звідси його численні малюнки казахів, відображення «казахської теми» в поезії та прозових творах.

‹…› Дещо схожу еволюцію в ставленні до тюркських народів пройшов також видатний український письменник і діяч Пантелеймон Куліш. У молоді роки він, як і Шевченко, захоплювався козацтвом. Відповідно, негативно сприймав тюркський світ. Останній був йому чужим та ворожим. Однак з часом Куліш змінює своє ставлення до козацького феномену, заявляє про критичне ставлення до нього.

У цій критичності Куліш заходив, здавалось би, дуже далеко. Він протиставляв козацькій нецивілізованості цивілізованість українських сусідів – поляків, росіян і навіть турків. У кінці життя Куліш демонстрував захоплення мусульманським Сходом. У 1861 р. він відвідав Стамбул … .

Пантелеймон Куліш мав намір створити цикл «східних поем». Однак так і не реалізував цей намір. Щоправда, його перу належить поема «Магомет і Хадиза», де письменник у ідилічно-романтичному дусі змальовує відносини між засновником ісламу та його дружиною.

Куліш займав позицію, котру можна охарактеризувати як туркофільську. Він вважав …, що Османська імперія була економічно, політично й культурно розвинутою державою. Натомість козаки, з яких українці зробили героїв, часто займалися розбійницьким грабунком турецьких володінь, оскільки саме там можна було поживитися.

Туркофільські мотиви звучать у низці його творів, але чи не найкраще вони були представлені в поемі «Маруся Богуславка». Звісно, Куліш розуміє, що між українським і османським світами – протистояння. … Це деструктивна сила, яка протистоїть силі конструктивній.

Тема цивілізаційного протистояння між українцями й турецьким світом не раз звучить у поемі. У тому протистоянні Куліш, радше, знаходиться на боці турків. Він вважає, що це протистояння 'для нас є шкідливим і часто інспірується брехнею:

«Співай же, Музо, про ту лжу велику,
що вагонить над Сходом і Заходом,
збиває письмаків із пантелику
І туманом лягає між народом».

Маруся Богуславка ніби знаходить спільну мову між двома цивілізаціями. Хоча з одного й іншого боків є несприйняття один одного, протидія. Через усю поему проходить тема порозуміння українців з тюркським світом.

У віршованій драмі Куліша «Байда, князь Вишневецький» теж можна запримітити туркофільські мотиви. Головний герой твору намагається шукати правду, мандруючи Польщею, Османською імперією й Московією:

«Козако-Україно-Запорозька
На те стоїть, на те живе й воює,
Щоб люде в світі не забули правди.
Дарами нас не можна підкупити.
Шкода й словами пишними лестити.
Чи в християн, чи в турків більше правди, за тих і кров ми будем проливати».

У поемі світи християнства й ісламу ніби стають рівноправними. … Цікаво, що Куліш іменує Османську імперію «гарним царством». … Зустрічаємо в Куліша й ідею поєднання українців з тюркським світом. На його думку, воно дасть «сплав» високої якості. У «Думі про татарина й орапа» зустрічаємо такі слова:

«Все переплавлює велика жизні сила:
Татарина й ляха, орапа й козака.
Із множества племен єдине сотворила.
На диво всім вікам, Всевишнього рука.
Татарин і орап між нас переродились,
Зробились честю нам і славою вовік...»

‹…› Звісно, у Куліша є певна ідеалізація тюркського світу та зміщення акцентів. Але фактично він вперше в українській літературі поставив питання поєднання чи навіть синтезу українського й тюркського світів. Правда, така постановка питання не була прийнята в українській спільноті – занадто важким був «тягар стереотипів».

Дещо інакше, реалістичніше до тюркського світу, точніше світу кримських татар, підходив інший відомий український письменник – Михайло Коцюбинський (1864-1913). Він певний час, у 1895-1896 рр., проживав у Криму, працюючи в Одеській філоксерній комісії. Бував у Ялті, Алупці, Сімеїзі, Кастрополі, Алушті, Куру-Узені, знайомлячись із життям татар на південному кримському березі. Ці місця письменник характеризував як «справжнє татарське царство без впливу московщини».

Результатом його знайомства із життям татар став цикл кримських оповідань – «У грішний світ», «На камені», «В путах шайтана», «Під мінаретами». Це високохудожні твори, які вражають красою і силою образів, багатством поетичної мови, оригінальністю зображальних засобів. У них широко використовуються татарські слова для позначення різноманітних речей: одягу (чалма, фередже, тюрбан, фез, тахе), назв страв та посуду (імбрик, каймак, філіжанка), предметів інтер'єру (турецькі дивани, низькі софи). Також використовується

конфесійна лексика (гяури, кєпек, мінарет, бакшиш, афуз, бейнамаз), слова за професією (хаджа, ямурта, муедзин, софта, мулла, дангалак, юзбаш, фурунджі, деллял, хаті, мектебдар), географічні, релігійні та власні назви (Байрам, Яйла, Смірна, Аюдаг, Бахчисарай, Мекка, Суаку, Нурла, Зеке- рія, Абібула, Бекір) тощо.

Коцюбинський співчутливо, із розумінням ставиться до татар. Вони для нього аж ніяк не вороги чи люди «другого сорту». Він намагався не лише описати їхній побут, але й також світ їхніх почуттів. І це йому добре вдалося – без ідеалізації, пафосу, непотрібного моралізаторства чи очорнення. Він говорить і про патріархальні звичаї в татарському соціумі, які стають кайданами для молодих людей, не дають «вирватися» їхнім почуттям – особливо це стосується дівчат і жінок. Чесно говориться й про консерватизм та закритість цього соціуму. Але при тому відчувається дружнє ставлення письменника до представників кримськотатарського народу, який помітно відрізнявся за своєю культурою від українців.

Попри те, що в Україні в XIX ст. існувала козакофільська література, в якій татари й турки характеризувалися негативно, серед неї були приємні винятки. Маються на увазі твори Андріана Кащенка (1858-1921). З-під його пера вийшли оповідання «Запорозька слава», «На руїнах Січі», «Мандрівка на пороги», «В запалі боротьби» та інші. У повістях «З Дніпра на Дунай», «Зруйноване гніздо» Кащенко показав трагічну долю задунайського козацтва. Основна його праця «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» користувалася великою популярністю. У ній автор зумів органічно поєднати науково-популярний виклад з художністю.

Хоча письменник не вдавався до якихось антиросійських міркувань, але відчувалася його стриманість по відношенню до Російської імперії. Негативно він ставиться до руйнування в 1775 р. Запорізької Січі російськими військами. Кащенко вважав, що тоді Січ не загинула. Її продовженням стала Січ Задунайська. У своїх «Оповіданнях...», а також згадуваних повістях «З Дніпра на Дунай», «Зруйноване гніздо» він приділив велику увагу цій козацькій формації. Такий, до речі, підхід практично не зустрічався в українській історіографії. Нічого подібного ми не бачимо ні в «Історії запорізьких козаків» Яворницького, ні в історичних студіях Грушевського. Для цих авторитетний дослідників Задунайська Січ була чимось маргінальним в історії української козаччини.

До найвидатніших українських сходознавців, який цікавився також тюркським світом, належав Агатангел Кримський (1871-1942). Далекими предками цього вченого й письменника були кримські татари. … Однак Кримський себе до татар не відносив, вважав, що татарська кров його предків була розбавлена білоруськими, українськими й іншими етнічними «домішками». … Кримському належить низка сходознавчих праць, які стосуються ісламознавства, іраністики. Є, звісно, й праці, в

яких розглядається історія, культура тюркських народів. До них можна віднести «Історію хозарів», в якій зібрано чимало матеріалів різними мовами. Є в нього роботи з історії літератур тюркських народів (башкирів, казахів). Правда, вони так і не були опубліковані. Зате у 1924-1927 рр. побачила світ його чотиритомна «Історія Туреччини та її письменства», яка справедливо вважається класикою османознавчих досліджень.

Під редакцією Кримського вийшов збірник «Студії з Криму», де також були вміщені і його праці. Зокрема, там була стаття, де подавалася в скороченому вигляді історія Криму й кримських татар. Також Кримський там подав розвідку, де йшлося про долю українських полоне них у Криму.

Цікавився Агатангел Кримський своїми далекими предками – кримськими татарами. Зокрема, у Всеукраїнській академії наук ним була створена «Тюркологічна комісія». Сам Кримський часто відвідував Крим, переважно бував у Ялті й Бахчисараї, багато спілкувався з місцевими мешканцями. Підтримував дружні зв'язки із Ісмаїлом Гаспринським (1851-1914) – кримськотатарським просвітителем і реформатором татарських шкіл у Криму.

Займався вчений і питаннями літератури й мови кримських татар. Перекладав із кримськотатарської мови твори деяких письменників, зокрема поезії хана Газі Гірея.

Загалом же Кримський, попри тюркське походження своїх предків, не дуже високо ставив «тюркську расу». Вважав, що вона в мусульманському світі поступається в культурному плані іранцям. Представники тюркських народів, на його думку, мало рухаються вперед по шляху прогресу, демонструючи вузький релігійний фанатизм. Але тут Кримський переважно звертав увагу на Османську імперію, яка за його часів деградувала й зрештою припинила існування. Але, як відомо, турки знайшли в собі сили здійснити в країні реформи й стали світською, успішною державою мусульманського світу. Тому до міркувань Кримського щодо «тюркської раси» варто відноситися обережно.

Отже, можемо констатувати, що, попри існування в українській культурі потужного антитюркського дискурсу, деякі її представники намагалися відійти від нього. Це стосується такий знакових фігур, як Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш та Михайло Коцюбинський. Щоправда, цей відхід був «майже не помічений».

Павло Лозієв

Ходжа Насреддін: дрібниці з перського фольклору

Джерело → Лозієв П. Ходжа Насреддін : Дрібниці з перського фольклору / Павло Лозієв // СС. – 1928. – № 2. – С. 237-257. **Bo 807928 / Кримський А.Ю.**

Постать Ходжі Насредділна, то мудреця-філософа, то нашого Іваника-дурня, з його надзвичайно дотепними жартами-побрехеньками, добре відома з давніх давен не тільки на Сході серед насельників його: і турків, і арабів, і персів …, але й у нас на Україні. Великий закон: «міняється форма, а суть лишається завжди та сама» могутньо подає в Ходжі Насреддіні блукаючу постать народнього гумориста, жартівника-штукаря, у арабів, якимось століттям раніш од Ходжі, – Джоху, у турків та персів – Ходжу (муллу) Насредділна, у німців – Тілля Уленшпігеля, … , у нас на Україні та в Польщі – попа, ксьондза, а то й просто дядька або "мужика".

Не можна сказати, що Ходжі Насредділна ніколи не було на світі. Треба думати, що жила колись і мучилась людина з ім'ям Ходжі Насредділна або просто Насредділна, яка вже потім втілила в собі своїх попередників. Але це ім'я здавна загубило своє первісне значіння, набувши характерних рис аноніму з міжнароднього блукаючого фольклору. У І. Лаптева в його фольклорних матеріялах киргизький нарід так говорить про Ходжу: "В дуже далекі часи, жив юродивий Ходжа Наср. Важко сказати, що то була за людина: не розумний, не дурний, не шалений, але й не тихий. Хто знався з ним, той не жалів. Сам він був "божа людина": задовольнявся з того, що мав. Не думав заздалегідь про те, що йому робити. Серед киргизів стільки ходить про нього оповідань, що й обрахувати не можна".

‹…› А от що кажуть чеченці. "Був час, жив у нас на Чечні вчений мулла на імення Насреддін. І сам не знаю, розумна то була людина чи дурень. Різно говорять про нього в народі: той каже, що то була людина дуже розумна і тільки любила піддурюватися, щоб насмішити людей. Начебто вона любила й сама посміятися і других посмішити. Кажуть, що Насреддін не ображався навіть і тоді, коли йому за свій сміх траплялося переносити стусани та тички. Другі кажуть, що Насреддін смішив людей, але й себе не забував. Нарід, бува, сміється з нього, а, дивиться, у нього через той самий сміх і гроші єсть, і баранина, і хліб. Кажуть і таке, що Насреддін був святою людиною і мав дозвіл од самого бога робити все, що тільки забажає. Кажуть, що йому ніщо не ставилося в провину і, коли він помер, анголи божії злетіли з неба на землю, щоб узяти його праведну душу. Пригод Насредділна так багато, що ні одна людина й не розкаже їх усіх … .

Турки Ходжу Насредділна подекуди вважають за святого, визнають за свого, зв'язують його походження з Малою Азією, тісніше, з Караманією, з містечком Сіврі-Хисар (гостроверха фортеця), недалеко од Ангори, або

другий варіянт, – з містечком Ак-шахир (Білгород), на віддалі трьох днів дороги од Конії. У акад. А. Кримського в його "Історії Туреччини та її письменства" Ходжа Насреддін так і зветься "безсмертний турецький усний гуморист молла – Насреддін або Ходжа-Насреддін". В турецьких оголошеннях про нові видання оповідань про Ходжу Насредліна раз-у-раз можемо стрітися і з такою характеристикою цього штукаря: "сам турок з походження, турок вихованням, Ходжа Насреддін є одна з найуславлених фігур в народі, з якого він вийшов і з життям якого було так тісно зв'язане його власне життя".

Те самісіньке бачимо ми у арабів про Джоху. Персір визнають Ходжу своїм, зазначають його тубільцем Ширазу[4]), звичайна річ, що таке славне ім'я повинно бути пов'язане з другими не менш славними: Гаруналь-Рашидом або Тімуром.

Широке розповсюдження серед народів Сходу дотепної анекдоти-приповістки, поданій в Джосі, Насредліні тощо, пояснюється самою східньою психологією, де люблять говорити картинно, а в тонких місцях – натяками. Східній етикет вимагає ввічливости, чого б вона не коштувала, і влучна анекдота, подана вчасно, раз-у-раз розв'язує на Сході в добрий бік найтяжче становище.

На Сході не такі вже й багаті на різні розваги. Щоденні будні, одірваність од усього культурного світу не дають тубільцеві Сходу жаданого задоволення, а багата фантазія тягне його обмінятись з сусідом думками. Базар, площа, кав'ярні, різні свята та вечірки (шеб нешіні) несуть йому те, чого жадає його непокійна душа. Анекдота, саме як пісня, казка та танок – те, чим почасти заповнюється культурно-естетична вибагливість тубільців Сходу.

‹…› Небезінтересні будуть паралелі, в живому фольклорі з Бендергязу (Персія). … Етнографічна Комісія ВУАН зібрала величезний рукописний матеріял із народніх вуст, збиратиметься він і надалі. Порайоннове дослідження України в етнографічному та історичному аспекті на фоні вже зібраних дотепер (опублікованих і неопублікованих) матеріялів єдине дасть певні вказівки про самий хід запозичень та впливів в колі блукання складових частин елементу.

Те саме допоможе … з'ясувати ролю важливого фактора відворотної сили на Україні на найближчий прототип в фольклорі.

Завдання та теми для дискусій

1. Дайте розгорнуте тлумачення авторської тези про «історичний марш народів тюркської культури», «дику степову силу», «степовий Гібралтар», «повернення зацікавлених очей на схід».

Ірина Прушковська

Незамкненість канону: поетика турецької драматургі

Джерело → Прушковська І.В. Незамкненість канону: поетика турецької драматургії: монографія. Київ: Український письменник, 2015. 392 с.

‹…› Драма як один із найяскравіших родів турецької літератури дотепер не має ґрунтовного висвітлення на сучасному питомо турецькому літературознавчому ґрунті з використанням новітніх літературознавчих методологій, аби увійти і в український літературознавчий дискурс. [с. 3]

‹…› У багатонаціональній Османській державі упродовж віків культура творилася представниками турецького та інших етносів, які населяли її й володіли турецькою мовою. Зародження турецької драматургії пов'язують із традиціями фольклору, народною обрядовістю, шаманізмом і суфізмом, елементи яких чітко простежуються в традиційному народному театрі. Театр тіней, «Ортаоюну», театр меддахів створюють міцну основу для формування турецької драматургії європейського зразка [с. 5-6]

Турецька драма у своєму розвитку пройшла такі етапи:

1. Дооттоманський період (до XIII ст.) – перші згадки про драматичне дійство у стародавніх тюрків, розвиток драматичних дійств у турків-огузів.

2. Оттоманський період (з XIII – перша половина XIX ст.) – драматичні дійства із традиційними обрядами суфійських орденів; традиційний турецький театр «Карагьоз», «Меддах», «Ортаоюну», «Кукла оюну».

3. Період зародження і розвитку авторської драми (XIX-XX ст.) – перші п'єси, вплив французької літератури. Підперіоди цього етапу:

а) авторська драма конституційного періоду (1908-1923);

б) авторська драма республіканського періоду (1923-1960);

в) турецька драма другої половини XX ст. (1960-1980);

г) зародження модерністської / постмодерністської драми (кінець XX – початок XXI ст.);

д) жанрові трансформації класичної драми;

б) жанрова контамінація драми доби постмодерну (2000-2014).

Запропонована … періодизація є умовною, але завдяки опертю на фактичний матеріал, вона дозволить осягнути загальну картину розвитку турецької драми, шляхи її трансформацій від тюркського традиційного

драматичного дійства до класичного турецького театру і, врешті, до авторської драми. [с. 14]

‹…› У період … Османської держави (з XIII-перша половина XIX ст.) формується традиція драматичних дійств, забарвлених обрядами суфійських орденів, а пізніше набувають поширення такі варіанти народного турецького театру, як «Карагьоз», «Ортаоюну», «Кукла оюну», «Меддах». Проблематика і художні особливості турецької драми того часу зумовлені низкою як позалітературних (утвердження) позицій ісламу на державному рівні, розбудова імперії й формування ідеології, намагання віднайти оптимальне співвідношення національної специфіки і впливу Заходу), так і літературних (вихід за межі власне розважальної функції, закріплення амплуа за персонажами-масками, ускладнення композиційної парадигми народної драми) факторів. У цей етап закладається підґрунтя для переходу від народної драми до авторської.

З другої половини XIX ст. – на початок XX ст. під впливом реформаторської діяльності правителів Османської держави та поступової європеїзації турецької культури формуються засади турецької авторської драми. 1842 р. – початок турецької драматургії з жанровим діапазоном (комедія, трагедія, музична драма, фарс), апробованим у західноєвропейській драматургії. Відчутним стає вплив традиції французької драматургії … . При цьому зберігає свої позиції і народна драма. Популярним залишаються моновистави меддахів.

Перша половина XX ст. в історії турецької драматургії позначена активним пошуком власного мистецького обличчя за умови рецепції західноєвропейських зразків, що уможливило синтез інтернаціональних – турецької, вірменської, західноєвропейських – традицій. Водночас продовжує повноцінне функціонування народний театр «Карагьоз». Тогочасні турецькі драматурги вдаються до жанрових контамінацій (балет, опера) та стильового симбіозу, вводячи до власних текстів елементи «Ортаоюну».

«Золотою добою» драматургії Туреччини стали 1960-1970-і роки, коли, поєднавши здобутки народної драми і «епічного театру» Б. Брехта, вона не лише сформувала свій тематичний репертуар (пошуки індивідом власного місця в суспільстві; доля жінки в сучасному світі; художнє осмислення національної міфології та історії, а й згобула визнання за кордоном. [с. 85-86]

‹…› Урбаністична тематика сучасної турецької драматургії формується у топосі Стамбула, який є виразником зовнішніх процесів та особливостей внутрішнього життя людини. Топос міста … – це завжди локус, де розгортаються важливі в житті героїв події … . Будучи центром політичного і культурного життя, місто … виступає центром нищення, у якому люди втрачають основи буття. Така трагічна інтерпретація переважає в творах сучасних турецьких драматургів. [с. 189]

‹…› Турецька жіноча драматургія від зародження і до сьогодення порушує переважно питання існування особистості в суспільстві, впливу суспільства на життя індивіда, переосмислення цінностей, формування світогляду в модерністському «європеїзованому» руслі. Персонажами турецької жіночої драматургії є переважно жінки, навколо яких розгортається конфлікт, це героїні певного віку і соціального рівня, очима яких турецьке суспільства дивиться на існуючі проблеми. Образи, до яких звертаються турецькі жінки-драматурги, відображають внутрішній психологічний конфлікт, безпосередньо пов'язаний із загальнолюдськими конфліктами, що збігається з образами жінок у творах драматургів-чоловіків, але, на відміну від останніх, у проблемах жінки винні не лише традиції [с. 197]

‹…› Теми, ідеї та образи, притаманні сучасній турецькій драматургії, вказують нм наявність гендерних трансформацій, зміни соціальних ролей, кризу інституту турецької родини, які негативно впливають і на суспільство в цілому, і на психологічний розвиток окремого індивіда … . Прагнення турецьких драматургів порушити проблему кардинальних змін у суспільстві, що проявляються насамперед у знеціненні людської особистості, у виборі аморального життя, реалізуються в образі блудниці [с. 214]

‹…› У турецькій літературі сформувалося переважно негативне сприйняття образу Роксолани як індивідуально-сильної особистості, хитрої, вольової жінки, котра, ігноруючи моральні норми й обов'язки, вибудовує план досягнення своєї мети, вміло користуючись закоханістю і неї Сулеймана. Турецькі хроністи звинувачують Роксолану в інтригах, через які султан Сулейман велів стратити свого сина та престолонаслідника Мустафу.

Завдання та теми для дискусій

1. Які релігійні системи вплинули на формування національної турецької драматургії?
2. Які кореляції профілює авторка під час порівняння витоків національного турецького та європейського театру? У яких домінантних рисах спостерігається «синтез традицій»?
3. Які чинники сприяли поширенню і фундаменталізації театралізованості суфійських тарикатів серед простого народу періоду Османської імперії?
4. У якій дискурсивній парадигмі відбувся перехід від народного театру до турецької авторської драми?
5. Яке місце у наративному контенті турецької драми посідає «топос Стамбула»?
6. У чому, на думку авторки монографії, полягає різниця у експлікації «жіночої» теми у творах чоловіків-драматургів і жінок-драматургинь?

Розділ V
ЛІНГВІСТИЧНА ТЮРКОЛОГІЯ

Олександр Гаркавець

Тюркські мови в Україні (розвиток структури)

Джерело → Гаркавец А.Н. Тюркские языки на Украине. Київ: Наукова думка, 1988.176 с

Новогрецькі елементи урумської мови. У лексиці, фонетиці і граматиці мови урумів Північного Приазов'я виділяються низка елементів, які виникли у результаті румейського (новогрецкого) впливу і які формально відрізняють урумські говірки від кримськотатарських діалектних розгалуджень, що формують їх основу. Характер сучасного розселення урумів і румеїв у межах Донецької і частково Запорізької областей не відображає тих територіальних відношень, які історично існували між новогрецьким і тюркським діалектними масивами і результатом яких виявився зазначений шар новогрецьких елементів в урумській мові, як, відповідно, і страт тюркських елементів урумської мови, що відрізняються на територіальному рівні.

‹…› Урумські населені пункти в Криму займали переважно північно-західні схили Кримських гір, а поселення, де мешкали румеї, – їх південні, південно-східні і східні схили. Виняток формували урумські південнобережні Карань та Ласпі. На північному сході румейського діалектного масиву в оточенні інших румейських говірок знаходилися «чекаючі» говірки, що складали основу приазовських румейських говорів Кременівки і Куйбишево, що тісто контактували з урумськими говорами. Серед румейських сілна північно-західних схилах Кримських гір було лише два – Стила і Салгирбаши-Єні-Сала, де мешкали носії «те»-говірок. …[с. 9].

Лексичні запозичення. Запозичення лексичного рівня відносяться головним чином до церковно-релігійної сфери (уруми – православні християни, як і румеї), де в усіх урумських говірках і загальні, і власне новогрецькі назви представлені загалом рівномірно. … До цієї лексико-семантичної групи входять шкільні терміни, що пов'язані з діяльністю церковно-приходських і приватних шкіл з грецькою мовою навчання. … Новітні новогрецькі запозичення у мовленні урумів … вживаються паралельно з тюркськими еквівалентами, доки не витісняючи їх, тому можуть розглядатися лише у плані інтерференції. [с. 12].

‹…› Наявність новогрецьких елементів в урумських говорках загалом пов'язана, очевидно, не з впливом румейських приазовських або кримських говірок, що перебували або перебувають поряд з урумськими поселеннями. Приазовські румейські поселення як фактор потужного впливу відпадають уже через те, що між ними і відповідним урумських населенням не було і немає тісних і активних соціально-економічних зв'язків, а детермінована урумсько-румейська двомовність має індивідуальний і достатньо спорадичний характер. … Географічна віддаленість румейських говірок, що фіксуються на теренах Криму, від говірок урумських свідчить на користь думки, що ні вони, а інші , місцеві румейські говірки, які вже витіснені із використання тюркськими говорами відповідних поселень Криму, сформували основу урумських говорів. … Джерелом новогрецьких елементів в урумській мові є саме асиміляційний вплив місцевої … новогрецької говірки-основи в умовах нашарування на початку етнічно більш масованого тюркського, а згодом – різнорідного нетюркського компоненту, що поступово доповнювався і адаптовувався. [с. 32]

‹…› У плані типології мовного взаємовпливу можна зробити висновок, що вплив рідної (першої) мови на нерідну (другу) на фонетичному рівні не пов'язано з перенесенням в неї лексичних і морфологічних одиниць … Ступінь збереження або нашарування фонетик першої мови, її специфічних рис, звичайно, визначається конкретно-історичними соціолінгвістичними умовами певного мовного контакту. [с. 35]

‹…› Дані урумських і вірмено-кипчацьких писемних пам'яток, фольклору і побутового мовлення урумів свідчить, що еволюція тюркських мов, що досліджуються, реалізувалася в історично мінливих соціальних умовах тюрксько-індоєвропейського мовного контактування і відбувалася в умовах тісної взаємодії факторів саморозвитку і міжмовного та міждіалектного взаємовпливу, у двох нерозривно пов'язаних напрямках – дивергенції і конвергенції. Перші особливо проявилися у період відносного ізольованого існування цих мов – після територіального відокремлення від однорідного масиву тюркських діалектів кримського ареалу і до вступу в інтенсивний контакт із мовами іншої типології – слов'янськими. Наступні (фактори взаємовпливу) переважали у період формуванню урумської мови на базі тюркських і новогрецьких говорів Криму, ретюркізації урумської мови під впливом кримськотатарських говірок оточення і словянсько-тюркського двомовності носіїв вірмен-кипчацької мови на теренах їх остівного поширення. [с. 161]

‹…› Взаємовпливи між урумськими говірками і тюркськими мовами, функційно-стильовими варіантами діалектів Криму, що їх оточували, відбувалися на фоні міжстильового взаємовпливу у власне тюркському мовленні такого оточення. Основні тенденції були засвоєні урумською

мовою, а після переселення на терени Північного Приазов'я і зупинки безпосереднього контакту із зазначеними інотюркськими мовами і говорами та їх функціонально-стильовими варіантами, міжмовна і міждіалектна взаємодія переросла на інтрамовний, диглосійний, міжстильовий вплив із гіперистичним розвитком дублетних стилістичних кореляцій-субституцій у писемному і особливо пісенному мовленні. [с. 162]

‹…› Специфічною тюркомовною рисою, що обумовлена і одночасно обумовлює аглютинацію, є, як відомо, сингармонізм. У мовах тюркської групи він розвинувся не рівномірно. Очевидно, і на рівні мовних утворень, що формують основу урумських говірок, він обмежується піднебінною і губною гармонією голосних і частковим паралелізмом фонематичних протиставлень задньорядних голосних передньорядним і гортанним, задньоязичних, передньоязичних і губних приголосних палатальним. [с. 164]

‹…› Кожна з конвергентних змін … виникла не на порожньому місці, а мала глибоке коріння у власне будові тюркських мов, завдяки чому слід говорити як про загальний, так і про конкретний взаємовплив, дивергенції і конвергенції, про збагачення тюркської граматичної системи не абсолютно чужими елементами, але такими утвореннями, що певною мірою, потенційно не заперечуються власне цією системою. Аналогічне пояснення має не лише поява нових явищ, але й втрата певних елементів системи досліджуваних мов через відсутність еквівалентів у контактах мов іншої типології. [с. 167]

Завдання та теми для дискусій

1. Які форми має реалізація загальнотюркського сингармонізму на матеріалі урумської мови?

Тимофій Грунін

Етапи розвитку турецької літературної мови

Джерело → Грунін Т. Етапи розвитку турецької літературної мови. *Мовознавство*. 1935. № 3/4. С. 113-135.

Стан сучасної турецької літературної мови має історичні коріння, тісно пов'язані з історією колишньої Османської імперії, її занепадом, станом напівколоніальної держави й боротьби буржуазних елементів за незалежність турецької нації в економічному, політичному й культурному розвитку. …

‹…› І без аналізу дрібніших змін взаємин в турецькому суспільстві, що так чи інакше відбивалися і на мові, для нас ясні три етапи, на яких виразно провадилася боротьба серед пануючих класів за опанування державною владою. З другого боку, ясні нам і шляхи боротьби мас за опанування культурного процесу і висування своєї мови для розуміння цього процесу на … трьох етапах.

Перший етап починається з часів організації великої Османської імперії на початку XVI століття і триває до кінця XVII ст., тобто припадає на період повного панування феодалізму, на період великих територіальних придбань, захоплення владою, на період найжорстокішої експлуатації підкорених народів, безумовної орієнтації на схід (Аравія, Персія) в культурному відношенні, на період пануючої ролі арабської й перської містичної філософії літератури і мови серед верхівки турецького суспільства.

Другий етап починається від початку XVIII століття й закінчується національною кемалістською революцією 1919-1923 років. З політичного боку він характеризується початком кінця могутності Османської держави. ... На зміну теософським ідеям у літературі до неї починають проходити нові, властиві капіталістичному суспільству ідеї, а разом з тим виникає потреба і відбивати ці ідеї в мові За цей період буржуазія починає виділяти провідників своїх ідей, нову інтелігенцію, яка, орієнтуючись на захід, сприяла б перетворенню взаємин серед нового капіталістичного суспільства й створила б мову, здатну здійснювати прагнення буржуазії. … Ця інтелігенція своїм «хождением в народ» мріяла про відродження турецької мови в літературі, яка (мова) по суті й не вмирала, а була занедбана як «каба тюркче» (груба, мужицька мова).

‹…› І, нарешті, третій етап, коли … змінився склад турецького суспільства, його економіка й політика, і коли література й мова були поставлені на шлях обслуговування нових завдань національно-буржуазного уряду в його' прагненні побудови національної, незалежної економіки й культури. Саме після кемалістської революції почалася

боротьба з представниками старої клерикальної мусульманської культури за піднесення турецької національної літератури й мови. Почалася боротьба насамперед за заміну непридатного до турецької мови арабського алфавіту на латинський; після того розгорнулася й систематично провадиться тепер боротьба за очищення мови від зайвих, незрозумілих навіть верхівкам турецького суспільства, арабських і перських слів та зворотів і заміну їх еквівалентами з турецької мови і міжнародною термінологією, або з окремих європейських (здебільшого французької) мов.

Для характеристики турецької мови до XIV ст., тобто першого століття існування Османської держави, ми не маємо будь-яких писаних документів, щоб по них простежити процес мовного будівництва на дальшому етапі зросту держави у зв'язку з її перемогами на трьох континентах світу. Нічого певного не можна сказати і про сельджукську мову, тобто про мову тих таки анатолійських турків, що зорганізували свою Османську державу на руїнах сельджуцької імперії. Анатолійські турки, як і всі турецькі племена – номади, мали свою народну поезію, яка залишилася не записаною мовою тих часів. Давні пам'ятки турецького письменства, як ось «Гаріб-наме» Ашика-паші, «Сельджуцькі вірші» в «Ребаб-наме» Султана-Веледа не датовані, але своєю мовою не можуть бути віднесені далі, як до початку XIV ст. …

‹…› Уже чотири століття до того в Туреччині панувала мусульманська культура, і мова Корану зробила своє в засміченні турецької мови. З другого ж боку й тоді в поезії панувала перська мова, як мова великих поетів (Фірдоусі, Сааді, Нізамія) … . На території Сельджукської держави писали свої твори такі перські поети, як ось Джеляль-ед-Дін, що його «Месневі» аж до наших часів були за зразки для турецьких письменників, як написані мовою, якою, мовляв, можна висловлювати високі почуття (тобто перською).

Отже, вся пануюча верхівка турецького суспільства в XIV столітті була більше обізнана з арабською й перською мовами, ніж з турецькою, а коли й писали турецькою мовою, то такою, що її не розуміли широкі маси. …

‹…› Говорячи про фонетичний склад турецької мови XIV століття, треба звернути увагу на дуже цікавий з цього погляду матеріал – уривки з дивану Ахмеда Бурhан-ед-Діна Сиваського, що про них писав П.І. Меліоранський. Автор писав свої вірші в XIV столітті, жив у Сивасі, Кесарії і Ерзінджані, де займав адміністративні посади і, як кожний тодішній турок, був прихильником перської мови й письменства. Але писав він і турецькою мовою для панів.

‹…› Це дає нам право думати про тісний зв'язок малоазійських турків з половцями, який підтверджується і лексикою пам'яток старої турецької письменності, з лексикою половців і їхніх безпосередніх нащадків по мові – подільських тюркомовних вірмен і литовських

караїмів. … Багато спільного турецька мова мала і з мовами середньоазійських турків і з т. зв. східною групою (за класифікацією Радлова) тюркських мов.

‹…› Так от у XIV ст. мовою пануючих класів турецького суспільства були або арабська, або перська. Коли ж хто з аматорів намагався писати свої твори турецькою мовою, він знаходив її за непридатну для висловлення своїх думок. Тому твори таких аматорів вже тоді були писані мовою, пересипаною арабсько-перською лексикою й синтаксичними зворотами, мовою, якої не могли зрозуміти широкі маси. А писати мовою, зрозумілою масам, вони не могли, в чому й самі признавалися. … Прихід Тімурових орд на початку XV століття на деякий час позбавив можливості писати турецькою мовою навіть в тих розмірах, як це було можна в XIV ст. … Дехто з учених, як наприклад, і акад. Кримський вважають, що прихід Тімура до Малої Азії сприяв піднесенню культурного рівня анатолійських турків. … Тоді серед пануючих класів ще більше поширилась думка про непридатність турецької мови для літературної творчості … , […] турецька мова в XV столітті була побічною розвагою турецьких письменників, й писані нею твори були ще менше зрозумілі для широких трудящих мас, ніж це було в XIV ст.

‹…› Угорський турколог Г. Вамбері подає нам переклад хроніки сельджуків, так званої хроніки Ібн-Бібі, перекладеної на турецьку мову з перської в XV ст. В цьому перекладі ще живі старі турецькі морфологічні форми, що вживалися і в XIV ст. …

‹…› Багато спільного мала турецька мова з мовами східної групи та з тюркськими мовами Середньої Азії щодо лексики, яка тепер вживається вже в іншому фонетичному вигляді або забута зовсім. Лексика турецької мови мала багато спільного з лексикою половецької мови, що зайвий раз підкреслює тісні взаємини між турками й половцями. … За золотий вік розвитку турецької літератури вважають XVI вік. Це кульмінаційний період могутності Османської імперії. Воєнні перемоги над європейськими державами, поширення території на захід і схід, підкорення різних народів, воєнні трофеї й оподатковування населення збільшували багатства державної скарбниці. Все це сприяло піднесенню літературного життя в Туреччині. Тільки життя це скупчувалося коло султанського палацу і відображало його настрої, заполонені впливом мусульманської теології і перської суфічної літератури.

‹…› Отже вплив перської та арабської мови на турецьку літературну мову в XVI столітті має вирішне значення для дальшого процесу одірваності її від мови широких мас. Процес цей триває аж до XIX століття. … Але до XIX століття турецькі письменники й поети так засмітили літературну мову, що аж і досі очищення мови і намагання зробити її зрозумілою для мас натрапляв на великі труднощі в заміні арабської й перської лексики еквівалентами з турецької мови.

Крім лексики, розуміти мову важко було ще через величезну ускладненість синтактики, яку вживали, наприклад, на кінці XVIII і початку XIX ст. турецькі історики, як Халіль Нурі Бей або Мухамед Есад-ефенді.

‹…› Після Селіма II П'яниці … розвал Туреччини зсередини пішов швидкими темпами. … Наприкінці XVII ст. від Туреччини відпадають окраїнні провінції: Австрія відвойовує Угорщину, Польща – Поділля, Росія – Азов, Венеція – Морею. … Та аж до XIX століття Туреччина була в культурній самоізоляції. Справа народної освіти була в руках духівництва. Про вивчення турецької мови не було й мови. Все, що друкувалося мішаною арабсько-персько-турецькою мовою, було на користь тільки пануючим верхівкам.

‹…› Лише в другій половині XIX ст., по закінченні внутрішніх реформ, коли навіть національні меншості дістали рівноправність … , починається національний рух за рідну мову, за піднесення її на рівень культурної, зрозумілої широким масам населення, мови.

‹…› Народна творчість – байки, прислів'я, казки – живі були серед широких мас турецького суспільства. Вони передавалися з уст в уста бродячими розповідачами «меддахами», зберігаючи в поколіннях пам'ять про народних героїв, народну працю і побут. … З найвидатніших турецьких письменників-націоналістів, які зробили помітний крок в утворенні національної літературної мови, можна назвати таких як Мехмед Тевфік і Мехмед Емін. … Спроби наближення турецької літературної мови до мови мас ми помічаємо здебільшого в опублікуванні народної творчості. … Велика послуга … М. Еміна в тому, що він перший так широко використав народну турецьку мову в своїх «тюркче шірлер» – віршах по-турецьки.

‹…› Аж до младотурецької революції 1908 р., а особливо під час довготривалого режиму Абдул-Гаміда, не могло йти мови про якусь серйозну реорганізацію мови. … В таких умовах боротьба за масову мову була під обстрілом не тільки з боку прихильників старої арабсько-перської культури, але й з боку прихильників орієнтації на захід.

‹…› Отже справа перебудови літературної мови й наближення її до мови мас, сприяння вивченню турецької мови за часів младотурецького режиму з мертвої точки не зрушилася. Правда, в орфографії ще й до приходу младотурків були внесені деякі корективи, що трохи полегшили читання. … Різниця між мовою пануючих кіл і мовою трудящих засвідчена була й в написі, який (напис) було впорядковано відповідно до столичної Стамбульської говірки.

‹…› Отже тяжку боротьбу довелося провадити Національному урядові Турецької Республіки за створення нової відповідної до його політичних і культурних завдань мови, поки були зламані всі підпори старої феодально-клерикальної культури Османської імперії.

‹…› Тому то вже з перших днів існування Республіки боротьба між молодою і старою інтелігенцією весь час поширювалась з явною перемогою нових течій за реорганізацію літературної мови на базі турецького розмовного язика ….

Певна частина турецької інтелігенції стала на шлях наближення своїх творів до мас через спрощення мови. Сюди можна віднести таких письменників, як Якуб Кадрі, Омер Сейфеттін, Назім Хікмет, Халіде Едіп, Юсуф Мазхар та інші. … Перший крок уряду в полегшенні вивчення турецької мови, ліквідації неписьменності, що в Туреччині доходила 80 процентів, – це перехід на новий латинізований алфавіт. Наслідки робіт І тюркологічного з'їзду, що відбувся в Баку на початку 1926 р., в якому брали участь і турецькі вчені, не могли пройти без впливу на політику турецького уряду, а наслідки переходу на латинський алфавіт з початку в Азербайджанській СРР позначилися на прискоренні переходу на новий алфавіт і в Туреччині.

У серпні 1928 р. президент Республіки М. Кемаль в промові у парку Сарай-буруну (в Стамбулі) висловився за перехід на латинський алфавіт, а на кінець 1928 р. цей перехід був узаконений.

Завдання і теми для дискусій

1. Які методи соціолінгвістичних досліджень використав автор для експлікації результатів власних узагальнень?
2. Які чинники сприяли «одірваності» турецької мови від її народнорозмовного варіанту?
3. Обгрунтуйте соціолінгвістичний статус явища «каба тюркче».
4. За матеріалами дослідження змоделюйте міні-проєкт «Хронологія мовних подій на теренах Турецької Республіки»

Ярослав Дашкевич

Вірмено-кипчацька мова: етапи історії

Джерело → Дашкевич Я. Армяно-кыпчакский язык: этапы истории. *ВЯ*. 1983. № 1. С. 91-107.
(переклад – Володимир Підвойний)

Мертва вже упродовж трьох століть вірмено-кипчацька мова (далі ВКМ – примітка укладачів) є об'єктом тюркологів у декількох аспектах. Великі сподівання тюркологам дає питома тюркська лексика мови, що може стати справжньою скарбницею для лексикологів і лексикографів – з цією цариною досліджень пов'язане укладання словника вірмено-кипчацької мови. … На матеріалі мови розкриваються малодосліджені аспекти історичної фонетики і морфології західнокипчацьких мов. Фразеологія і синтаксис досліджуються з точки зору інтерференції і конвергенції мови в умовах слов'янського оточення. … На шляху таких досліджень існують різноманітні завади – необхідно враховувати у єдиному комплексі лінгвістичні та екстралінгвістичні фактори…

У випадку з вірмено-кипчацької мови лінгвісти отримали до своєї лінгвістичної лабораторії соціолінгвістичний матеріал виняткової цінності – можливість вивчати мову, її функції, упродовж її існування – від виникнення до зникнення.

‹…› Об'єкт дослідження доволі нетиповий – мова одного етносу, який запозичений повністю іншим, далеко не спорідненим етносом, – але, можливо, саме ця нетиповість ситуації утворює благодатне поле для досягнення не лише конкретних результатів, … а й висновків загальномовознавчого характеру.

‹…› ВКМ – це писемна мова групи західно-кипчацьких мов, яку використовувала у XVI-XVII ст. достатньо багаточисленна етнографічна група вірмен-кипчакофонів, що була локалізована на теренах України окремими колоніями, – мова, якою була створена різноманітна у жанровому форматі література, що стала помітним культурним досягненням. …

‹…› Вірмено-кипчакознавство функціонує як один із перспективних і динамічних напрямів сучасної історичної тюркології.

‹…› Ми здійснили спробу критично оцінити деякі існуючі гіпотези і відштовхувалися від таких науково верифікованих фактів: 1) носіями ВКМ були вірмени, що засвоїли кипчацьку мову у зоні її домінації та панування; 2) цією засвоєною вірменами мовою не була половецька – мова кочівників причорноморських степів, які були повністю знищені монголами у першій половині XIII ст.; 3) цією мовою, яку запозичили вірмени, була мова іншого кипчакізованого етносу, який переселився до Причорномор'я після половців і відіграв важливу роль у створенні

культури золоордінської держави і її нащадків, зокрема, Кримського ханства; 4) найдавніші пам'ятки ВКМ були створені поза зоною панування кипчацької мови в Україні і відображають той рівень розвитку кипчацької мови, якого до того часу або й раніше досягла кримськотатарська. …. Етапи розвитку ВКМ були такими: 1) засвоєння вірменами кипчацької мови як розмовний і дописемний період мови; 2) виникнення вірмено-кипчацької писемної мови і період розквіту вірмено-кипчацької писемності; 3) занепад і повна загибель ВКМ.

‹…› Дописемний період (кінець XIII-XV ст.). … Удар монголів по Закавказзю спровокував потужну хвилю вірменської міграції … на північ та Східну Європу, спочатку для посилення торгових факторій, які існували раніше, а згодом і для створення нових колоній.

‹…› Етнічна мозаїчність Криму і суміжних територій була фактором, що сприяв лінгвістичній асиміляції у бік спільної контактної мови, якою виявилася татарська. ... Упродовж одного століття процес мовної асиміляції місцевих вірмен був прогресивним, чому прияв характер заняття вірмен – купців і ремісників, які змушені були у повсякденному контакті з домінантним татарським населенням користуватися татарською, що відігравала також роль міжнародної мови Євразії.

Думка про засвоєння вірменами татарської мови у золотоордінську епоху була оприлюднена давно, але не на основі невідомих тоді висловлювань Пахімера і Галліфонтського, а шляхом логічних роздумів і з залученням, як непрямого джерела, легенди про масовий вихід вірмен з Нового Сараю на Волзі (де вони провели 60 років) і перехід їх до Кафи у 1330 р. Цей перказ був записаний у 1690 р. Давид Крімеці у колофоні вірменської четьї-мінеї. …. Вірогідніше, вірмени інтенсивно освоювали татарську мову у XIV-XV ст. скрізь, де знаходилися вірменські колонії на золотоордінські території… і де утворилася широка зона контактів з татарським населення хінтерланда.

‹…› Поступова мовна асиміляція у бік кипчакізації відбувалася як у Криму (в сучасному мовознавстві цю думку висловив Т. Ковальський) …, так і в Поволжі і Подністров'ї. …. Процес мовної кипчакізації охопив дисперсно все населення Криму…, а пошуки конкретного центру проживання вірмен-кипчакофонів в Криму не можуть бути успішними.

Двохсотлітній білінгвізм … вірмен у тюркомовному оточенні не сприяв утворенню вірмено-кипчацької писемності. … У свій час Я. Ташян висловлював думку, що деякі вірмено-татарські рукописи із збірників віденських мхитаристів написані у Криму… Ф. Маклєр …. писав про використання вірменами Кафи ... деяких рукописів і навіть друкованих видань татарсбкої мовою вірменськими літерами. … Деякі рукописи, про які говорив Ташян, що вони написані в Криму, реально були створені на теренах України. Маклєр … оцінив татаромовними рукописами і друкованими виданнями у дійсності складеними

турецькою мовою (османською) в Туреччині вірменами-османофонами. Серед багаточисленних (понад 200) вірменських рукописів єреванського Матенадарану, написаних у Криму в XIV-XVII ст., вірмено-кипчацькі тексти не виявлені.

‹…› Первинний етап полягав у засвоєнні вірменами як розмовної тієї мови, що панувала у Золотій Орді, а згодом – у Кримському ханаті, тобто кримськотатарської. … Мова вірмен -кипчакофонів на був ідентичним до мови кримських татар. Різниця повинна була відчуватися у царині лексики, де … збереглася певна кількість вірменських слів, що відображали специфіку побуту, занять, релігії. … Можна говорити про народження окремої повноцінної західно-кипчацької мови, що відома наразі під … назвою вірмено-кипчацької.

‹…› Відомий тюрколог Дж. Клосон висловив думку, що ВКМ – споконвічна мова кипчаків, які прийняли вірмено-григоріанську релігію і фіксували свою мову за допомогою вірменської абетки.

‹…› ВКМ – це не змішана мова, а повністю засвоєна тюркська мова … разом з базисною лексикою.

‹…› Мовознавство знає чимало випадків засвоєння одним етносом мови іншого етносу зі збереженням своєї етнічної свідомості. Лише в Україні це греки-татарофони з грецькою графікою своєї писемності, євреї-татарофони, інакше – кримчаки, які використовували єврейську графіку; караїми-татарофони, які втратили в Криму свою караїмську мову і засвоїли кримськотатарську з давньоєврейською графікою, грузини-татарофони та ін.

Виникнення писемної мови і її розквіт (XVI- перша половина XVII ст). Вірмени України перебували у постійних контактах зі своїми співплеменниками у Причорномор'ї. Мікроміграції з Поволжя, Криму, можливо, Придністров'я постійно посилювали питому вагу кипчакофонів у колоніях. Спочатку це була мова, що слугувала для контактів під час торгової діяльності на просторах Європи, у подальшому – розмовна мова у середовищі етнічних вірменських поселенців. Процес поступової страти власної мови у туркомовному середовищі мав тривати декілька поколінь – на початку певний час тривала двомовність. До України з цих територій прибували, зазвичай, або білінгви, або тюркофони. … Згадка відомого польського історика Яна Длугоша (1415-1480) щодо татаромовності вірмен, що датується 60-ми роками XV ст. є однакою посиленої домінації кипчакофонів. Можна вважати …., що у містах [Київ, Володимир, Луцьк, Львів, Кам'янець, Снятин і Галич] кипчакофони дійсно перемогли. ….. Великий парадокс в історії ВКМ полягає у тому, що писемна мова була створена не у тюркському середовищі, а в оточенні слов'янського – української, частково польського населення. … Чергова міграція спричинила нову мовну еволюцію на вищий ступінь: до перетворення неписемної мови у всебічно розвинуту мову поліжанрової літератури.

…. Увесь цей «мовний вибух» у Львові не був результатом діяльності однієї людини, не міг бути засобом тиску середнього прошарку міщан кипчакофонів. Очевидно, у Львові склався гурток діячів культури, від яких вийшла ініціатива перекладу діловодства громади кипчацькою мовою, укладання кипчацькою мовою праць історичного і юридичного змісту.

‹…› Значення мовної переорієнтації не слід применшувати. Саме у 20-30 рр. XVI ст. відбулося перетворення неписемної говірки кримських вірмен-тюркофонів і емігрантів, які вийшли з цього середовища, у самостійну писемну ВКМ, що відокремилася від генетично найбільш близької їй кримськотатарської. … ВКМ першої половини XVI ст. при збереженні домінантних рис генетичних зав'язків із кримськотатарською того чи більш раннього часу не була уже її діалектом. Диференціація у різних галузях зайшла далеко, і ще раз є доказом перетворення говірки у самостійну мову. Подібна диференціація … була можливою лише завдяки тому, що носії мови самі не були емігрантами з Криму, а їх нащадкам у третьому-четвертому коліні.

‹…› Варто відмітити, що завдяки використанню ВКМ в офіційній документації ця мова отримала загальне визнання в Україні. Адміністративно-судові заклади Львова приймали акти, що написані ВКМ … як юридично повноцінні документи. Договір львівського вірмено-григоріанського єпископа Н. Торосовича з львівськими і кам'янецькими вірменами 1657 р. внесений вірменською графікою кипчацькою мовою у львівську замкову книгу… У 1618 р. у Львові почалося книгодрукування вірмено-кипчацькою мовою. … Доля вірмено-кипчацьких рукописів і друкованих видань склалася трагічно – вони загинули разом з гибеллю мови і занепадом колоній.

Занепад мови (друга половина XVIII ст.). … Існує декілька гіпотез для пояснення причин занепаду ВКМ. Ці теорії можна розподілити на дві групи – пояснення лінгвістичними і екстралінгвістичними факторами. … Детальний аналіз конвергенції канцелярійної мови до української і польської визначає причиною загибелі деградацію мови, жаргонізацію, занепад, перенасичення слов'янською і західноєвропейською лексикою і фразеологією, детюркізацію синтаксису тощо. … Причиною загибелі розглядалися етнічні процеси, що відбувалися у вірменських общинах України. … З одного боку – ревірменізація колоній, тобто посилення притоку вірмен-вірменофонів, з іншого – денаціоналізація і етнічна асиміляція з українських і польським населенням.

‹…› Аналіз джерел, що експлікують історію ВКМ, дає можливість отримати такі висновки:

1. Мовна кипчакізація вірмен, що почалася в золотоординський період (XIII-XIV ст.), спричинила утворення неписемного діалекту, що

був поширений серед вірмен Криму, Поволжя, … Придністров'я, у подальшому близького до розмовної мови кримських татар. ….

2. Постійна мікроміграція вірмен-кипчакофонів на терени України, що посилилася на кінець XV ст. під впливом політичних факторів, спричинила формування на новому місці переселення писемної ВКМ, генетично пов'язаної з кримськотатарською, але з ефектами слов'янізації, зокрема на рівні лексики, фразеології, синтаксису. Графічне оформлення мови відбулося, очевидно, в 20 рр. XVI ст.

3. ВКМ, незважаючи на тенденцію до інтерференції і конвергенції до української і польської мов, у період свого розквіту (XVI – перша половина XVII ст.) стала базою для функціонування поліжанрової рукописної і друкованої літератури, розвинутого діловодства західного зразка.

4. Занепад ВКМ у кінці XVII ст. пояснюється міграційним розпиленням її носіїв на значних просторах Східної і Південної Європи. … Своєрідна історія виникнення, розквіту і занепаду ВКМ не має буквальних аналогій у лінгвістиці, тому, можливо, вона заслуговує на увагу не тільки тюркологів, але й представляє більш ширший мовознавчий інтерес.

Завдання і теми для дискусій

1.Визначте соціолінгвістичний статус вірмено-кипчацької мови.
2. Визначте домінантні зони вітальності вірмен-кипчакофонів на теренах України XIV-XVIII ст.
3. Які періоди автор виділяє для характеристики історії розвитку ВКМ?
4. Про що, на вашу думку, свідчить інсталяція до Львівської замкової книги вірменографічного Договору львівського вірмено-григоріанського єпископа Н. Торосовича з львівськими і кам'янецькими вірменами 1657 р.?
5. Визначте жанри літератури та діловодства, які представлені ВКМ.
6. У чому, на вашу думку, полягає перспективна міждисциплінарність проблематики ВКМ? Які верспективи визначає автор для майбутнього розвитку (динаміки) вірмено-кипчакознавства?

Ярослав Дашкевич

Codex Cumanicus: питання виникнення

Джерело → Дашкевич Я. Codex Cumanicus: вопросы возникновения. *ВЯ*. 1985. Т. 7-8. №. 4. С. 72-83.

У тюркології існує небагато джерел, які, відповідно до використаного і невикористаного потенціалу, могли б зрівнятися з СС. – невеликим рукописом (164 с. у пів-аркуша), створений в XIV ст., десь поблизу Дешт-и Кипчак – і спокійно, понад шість століть, зберігається в Бібліотеці Св. Марка у Венеції під шифром Cod.Marc.Lat. DXLIX. … СС неохоче розкриває свої таємниці тюркологам і іраністам (крім тюркської частини і зв'язних текстів, у ньому є також іранська частина словника). …

‹…› Відповідно до сучасного рівня вивчення, а також із залученням власних спостережень спробуємо висвітлити групу питань, пов'язані з виникненням СС, – його створення, текстологію, датування і локалізацію, призначення, авторство. …

‹…› **Назва кодексу**. Заголовок СС відповідає духу епохи: In hoc libro co{n}ti{ne}ntur P{e}rsicum et Coma{n}icum p{er} alfabetum «Ця книга містить перську і команську {мови} за абеткою». … Відповідно до назви і змісту рукопису давали різні каталожні назви: Alphabetum Persicum, Comanicum et Latinum anonymi (1650), Lexicon Latinum, Persicum et Comanicum (1741). ... Прижилася лаконічна назва, запропонована другим публікатором Г. Кууном.

Зовнішня критика. Кодикологічне вивчення … не здійснювалося. Окремі дані допомагають… відтворити первинний вид СС, разом зі спостереженнями у галузі палеографії й історії паперу, реконструювати історію створення рукопису і переходу його від одних власників до інших. … СС складається з трьох зошитів – перший з 29 л., другий – з 30 л. і третій з 23 л. …

‹…› Сукупність даних зовнішньої критики дає можливість зробити висновок про те, що СС пройшов через три руки – італійського переписувача словника, місіонерів-«латинофонів» і місіонерів-«германофонів». Приблизно у кінці 50-х рр. XIV ст. рукопис опинився у генуезця А. де Фінале і незабаром опинилася у Венеції.

Текстологія. … Дискусійним є питанням – СС II копія чи оригінал? … У СС II хаотично перемішані тексти різноманітного змісту – фольклорні нотатки, молитви і гімни, глосарії. … Якщо СС I формувався, оброблювався і редагувався у канцелярійному затишку, то СС II нагадує «польові записи», які частково, можливо, отримали літературне шліфування (високий художній рівень деяких гімнів є поза сумнівом), але, в основному, зроблені на швидку руку, у результаті безпосередніх

контактів з населенням. Можливо, місіонери включали в СС ІІ релігійні тексти, що складені раніше, у процесі християнізації, а загадки та інший фольклорний матеріал записували від інформаторів. Текстологічний поділ СС на дві частини не піддається сумніву.

Датування. … Усі висновки щодо датування переконують у тому, що протограф, або тотальна перероблена редакція СС І, були виготовлені не раніше 1324-1325 рр. Укладений тоді розмовник, що призначався для контакту з носіями тюркської та іранської мови, навіть якщо він базувався на більш ранніх джерелах, відповідав тогочасній мовній ситуації. … При динамічності подій середини XIII – початку XIV ст., що були спричинені вторгненням монголів, міграціями величезних мас зі Сходу на Захід, знищенням або насильницьким вигнанням значної частини населення Східної Європи, продажем його у рабство за межі ареалу – точна хронологізація матеріалу СС має велике значення. Достеменно визначений відрізок часу не варто розуміти так, що до 1324-1325 рр. не готувалися розмовники і не укладалися релігійні тексти. Напевне, вони існували раніше – з моменту експансії італійців в басейн Чорного моря (60-і рр. XIII ст.) і початку місіонерської діяльності (30-і рр.), – позаяк не варто сумніватися у відповідності матеріалу СС періоду 20-30 рр. XIV ст. Стан рукопису, вид сторінок із глосаріями і різноманітними записами свідчить про те, що СС постійно знаходився у процесі. Церква була зацікавлена у тому, щоб представляти основи віри у формі найбільш зрозумілій для тубільців – це виключало архаїзацію або стилізацію мови.

Місце виготовлення. … Виникнення СС ІІ у середовищі місіонерів не підлягає сумніву. Але знаходилася ця місія в Криму (у межах або поза межами італійських колоній), в Поволжі чи на Північному Кавказі визначити нелегко. … Деякі особливості СС ІІ дають право стверджувати, що місія знаходилася на теренах Криму. Про це свідчить іншомовні (східно-слов'янські, іберо-кавказькі) вкраплення, що проникли в СС ІІ і навіть у мову місіонерів. Німці використали українське слово *копиця* … для перекладу тюркського слова *čërè*. Одночасне використання східнослов'янських та іберо-кавказьких елементів є характерним для кримських міст і поселень, які були поліетнічними.

Призначення. Мета створення СС І та СС ІІ не викликає дискусій. Як і кожний розмовник, СС І пов'язував носіїв італійської мови, з одного боку, і тюркської та іранської мов, з іншого. Таку ж функцію виконував і СС ІІ під час спілкування носіїв німецької мови, що була «зашифрована» під латину, з тюркофонами. Все це сприяло засвоєнню, навчанню і поширенню релігійних текстів тюркською мовою. Не викликає сумніву й інше призначення СС: він виконував роль посібника для вивчення іноземної мови, полегшуючи спілкування між етносами. … СС – посібник для купців, які спеціалізувалися на міжконтинентальній торгівлі. У ньому зафіксована тюркська lingua franca (LF) – засіб спілкування на караванному

шляху, що починався у Тані на Азові і закінчувався у Китаї, на берегах Жовтого моря. Перська LF – аналогічний засіб спілкування на іншому шляху – зазвичай Дон – Волга – Каспій).

‹…› Лексика СС І охоплює всі галузі повсякденного життя. … Серед дезидератів зустрічаються, частково, такі неперекладені слова (виділення курсивом – наше, ВП): *град, полудень, чорнильний горіх, кардамон, мускат, пряноші…., писар, книга, лист, чорнила, папір, виноградник, шкіра, топаз, яшма, … списа, щит, голка, нитка, … іжа, вино, вода, сіль, хустка*

‹…› **Лінгвістична ситуація в Криму в 20-х рр. XIV ст.** … Минуло майже століття від часу монголо-татарського смерчу, який мало пошкодив розвинутий південт Криму з його давніми містами і поселеннями. Усі вони (Солхат, Солдая, Кафа, Воспоро, Кирк-єр, Мангуп тощо) періодично були об'єктами грабіжництва і руйнації, хоча це було не тотальне знищення. Міста Криму з моменту виникнення перших грецьких полісів були поліетнічними і багатомовними. З часом виникали нові етнічні й етноконфесійні громади, змінювався панівна мова відповідно до політичної ситуації. … Міста Південного Криму нонімально залежали від Візантійської імперії, що посилювало позиції грецької мови. Інші території Криму увійшли до складу Золотої Орди – населення цієї частини Криму зазнавало тюркізації. Там панувала *tatar til*, яка згадувалася у СС.

‹…› Враховуючи мовну ситуацію в колоніях, з її практикою перекладацької діяльності, робимо висновок, що СС І був створений як розмовник для спілкування з тюрко- й іраномовним населенням колоній … .

Проблема етнічної приналежності автора або укладача, інформанта, а також осіб, які редагували і доповнювали СС, викликає інтерес не тільки для етнолінгвістики, але й для правильного декодування текстів. …. Текстологічна історія СС І складніша, ніж СС ІІ. Якщо процес отримання і оброблення інформації для СС І містить послідовну участь інформанта → автора (укладача) → редактора (переписувача) → особи, яка доповнювала чи виправляла текст СС ІІО то для СС ІІ ланцюг формується з двох елементів: інформант → автор (фіксатор, укладач).

‹…› Він [автор – *ВП*] мав лінгвістичні здібності, розумів фонетичну структуру тюркської мови, що результувалося у розробленні транскрипції. … Він був обізнаний, хоча б поверхово, з арабськими працями у царині практичної лінгвістики, зокрема принципами поділу лексики за предметами … . Палеографічне вивчення СС І вказує на існування осіб, які доповнювали або здійснювали коректуру первинного тексту у дусі іншої транскрипції (нерідко це були німецькі монахи). …

Автор СС І був кваліфікованим перекладачем, можливо, вихідцем із кримського тюрко- або іраномовної середовища. Думка про те, що в СС І є чимало помилок, що пов'язані з неякісною інформацією, низькою кваліфікацією автора і недбалим переписуванням є

перебільшеним. Вона пояснюється неувагою до процесів інтерференції і конвергенції в межах етнічно неоднорідного багатомовного середовища кримських міст XIV ст.

Завдання і теми для дискусій

1. Які проблемні комплекси, згідно з Я. Дашкевичем, традиційно виділяють у дискурсі вивчення СС?
2. Які гіпотези висловлює автор щодо авторства Кодексу? Чи підтверджується, якщо порівнювати інші джерела, думка про інтенції підготовки Кодексу у статусі розмовника?
3. Проаналізуйте гіпотези вчених різних періодів і ареалів щодо мети та візії СС. Які ідеї, на вашу думку, втратили свою доказовість у зв'язку з відкриттям нових методів дослідження текстологічного матеріалу?

Агатангел Кримський

Тюрки, їх мови та літератури

Джерело → Кримський А. Тюрки, їх мови та літератури. І. Тюркські мови. Вип. ІІ. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2007. 106 с.

Тюрки (турко-татари) – сім'я народів, що говорять тюркською мовою. Мова тая, дарма що розпадається на чимало наріччів, ба навіть окремих мов, усе-ж становить собою незаперечиму єдину лінгвістичну цілість. Навпаки, з антропологічного погляду – між тюрками нема одності, це раса надзвичайно мішана, надто на периферіях.

Найчистіший тюркський тип, гадають, зацілів в осередку теперішнього тюркського розселення, у Середній Азії: у киргиз-казаків, у кара-киргизів та узбеків. У цих, найменш змішаних, тюрків – зріст середній; голова округла; обличчя подовжено-овальне; очі, – не так як у монголів, – лежать на одній простій лінії, але горішнє повіко, загортаючися ближче до внутрішнього кута ока, робить очну щілину вузькою та й справляє тим деяке враження монголуватости; вилиці – широкі, тільки-ж менше випинаються, ніж у монголів; ніс простий; губи товсті; колір шкури смуглявий; волосся чорне, просте; поросль – аж надто слабка на щоках, як і в монголів, але дужча на губах (вуси) і на підборідді (вузенька клинцювата борідка).

Ідучи далі од центру, ми постерегаємо, що ці тюркські ознаки змінюються. [с. 3]

От, у якутів помітно чималу домішку типу тунгуського, а в деякої частини – то й типу російського; у сибірських татар на Єнісеї – мішанина з самоїдами, а тюрків Алтая (ойратів) не дурно звуть "білі калмики" (=монголи). В тюрках зах. Монголії (урянхайцях та ін.) – яскрава мішанина з монголами; у таранчів є домішка китайська. Башкири та їх західні сусіди волзькі татари – одні скидаються на фінів (а чуваші – аж через лад), інші, знов, схожі з слов'янами: багато поволзьких татарів мають тип цілком європейський. В туркменах сила антропологічних ознак іранських-перських; азербайджанці й собі аж надто скидаються на іранців (персів, курдів). У кримських татар в середині півострова непогано зацілів щирий тюркський тип (решткы ногайців; вони-ж – острівці у Добруджі, на півн. Кавказі та в Астраханському краї); та татари кримського узбережжя – тюркська мішанина хазарів, греків, генуезців та ін., навіть українців (через жінок-бранок, через помусульманених рабів), тощо. В османських турках Малої Азії та Європи, головних теперішніх носіях всетюркської ідеї, таку силу мають грецькі, слов'янські, албанські, черкеські та ін. домішки (на узграниччях північної Сирії та північної Месопотамії – домішки арабські),

що од давнього чистого тюркського типу в османах, сказати б, що й нічого не залишилося.

Це протяжне вікове змішування тюрків з різними чужими народами, у зв'язку із впливом неоднакових географічних та економічних умов довгого історичного життя тюркських племен, на величезному просторі од Льодового океану (якути) аж до теплого Середземного моря (османи), призвело до того, що тепер не існує так само й єдиного національного тюркського побуту, єдиної тюркської культури, єдиної т ю р к с ь к о ї е т н о г р а ф і ї.

Можна, правда, притягаючи до діла і те, що каже історія, і те, що кажуть теперішні етнологічні спостереження, з певністю говорити, що о д в і ч н а ознака тюркського побуту – то було життя не мисливське, як у монголів, а к о ч о в е-н о м а д с ь к е, з родовою громадською організацією, з кочовою державою-ордою, що розпадається на родові улуси. Кочовий побут у середньо-азійських степах ще й досі животіє (хоч з кожним десятиріччям, не з своєї волі, скорочується), а котрі тюрки давно попереходили до осіло-хліборобського й осіло-міського життя, на їхньому побуті одбивається кочування в формі т. зв. культурних пережитків: звичаїв, обрядів. За головне багатство для кочовика-тюрка правили, нехай які вони економічно важливі, не вівці й не велика рогата худоба, а табуни коней; їх маючи, тюрки, в кочовій історії, могли раз у раз бути рухливими й легко пересуватися з місця на місце в своїх мандруваннях; усякі громадські оборудки, міна, купівля-продаж, колективні наради – не так давно, за історичної пам'яті, навіть в османів одбувалися верхи, на кінських спинах, – як і тепер це робиться в кочових тюрків Середньої Азії. [с. 4]

‹…› В р е л і г і ї знайдеться тепер одності у тюрків куди більше, ніж в іншій якій царині. Геть-геть переважна маса тюркської людності визнає тепер іслам (замість давнього шаманства), ба ще й уважається за його підпору. Та єднання навіть і тут не абияк порушується через поділ тюрків на секти шиїтів та сунітів, які досі раз у раз фанатично ворогували між собою, тяжче ніж з іншими вірами, та й інакше не звали одні одних, як «прокляті», «мель'ун»; проповідь панісламського об'єднання усіх тюрків лишається справою самісінької інтелігенції. А окрім того частина тюрків, що сидять у сусідстві з монголами, калмиками та китайцями, визнають буддійство. Є зреформовані шаманісти (напр. алтайці-ойрати). Частина алтайців – православні християни, так само як якути десь аж до Льодового океану, чуваші на Волзі, гагаузи в Бесарабії, Добруджі та Болгарії.

С к і л ь к и в с і х т ю р к і в – того не встановлено як слід з належною статистичною точністю. Основна праця, що од неї узагалі доводиться виходити у питанні про тюркську народність, це Н. Арістов: «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» 1896; і отож, як вираховував Н. Арістов, цифра усіх тюрків на світі була на 1896 рік

менша ніж 26 мільйонів (25843266 душ, чоловіків та жінок). Всеросійський перепис 1897 року … показав, що принаймні для тих тюрків, котрі живуть у Росії, можна Арістова цифри трохи підбільшити. … J. Deny у вступі до своєї Grammaire de la langue turque (Париж, 1921) і в розділі присвяченому тюркам у виданні A. Meillet et M. Cohen: «Les langues du monde» … використав дані як Арістова, так і російського перепису 1897 року та й, у підсумку своїх статистичних вирахувань, вивів загальну цифру 30331960. [с. 6]

‹…› Оті мови тюркські («турецько-татарські»), якими говорить може з 40 мільйонів людей і які, по суті, являються лиш однією мовою, що розпадається на силу наріччів (або теж «мов») та піднаріччів, становлять собою галузь алтайської сім'ї або (коли узяти ще ширше) – урало-алтайської мовної сім'ї. Спеціально до алтайської групи увіходять як члени: галузь тюркська, галузь монгольська (монголи, буряти, калмики) і галузь тунгуська, або манчжуро-тунгуська (тунгуси, манджу та ламути). Як члени групи уральської – мали б долучитися ще мовна галузь угро-фінська та самоїдська; тільки ж слід пам'ятати, що, хоч група уральська (мови угро-фінська та самоїдська) і класифікується у значної частини дослідників як споріднена з алтайською, все ж така класифікація для багатьох залишається ще спірною, не остаточно доведеною. А от тунгусів, монголів і тюрків лінгвістична спільність – заперечень не викликав.

‹…› Своєю будовою мова тюрків, як і інших алтайців (та й як мови народів сім'ї уральської), належить до типу а г л ю т и н а т и в н о г о, або наросткового: роль морфологічних флексій грають афікси, що безпосередньо сполучаються з чистою основою слова, а спеціальніші граматичні відтінки виявляються через вставлення певних інфіксів між основою та закінченням. … В усіх … будуваннях граматичних форм та вивідних слів має силу (не чужий і для уральської групи) закон т. зв. с и н г а р м о н і з м у, або «гармонії (тобто асиміляції) голосівок». … Ще риса з тюркської (та й загалом алтайської) фонетики: слово на своєму п о ч а т к у не терпить з б і г у двох, а тим паче трьох п р и г о л о с н и х. [сс. 8-9]

‹…› Сильна близькість поміж тюркськими мовами почасти навіть не дає легкої змоги покласифікувати їх по тісніш об'єднаних групах.

‹…› Османська мова вважається, своєю лексикою з її добре виробленими відтінками, за найбагатшу серед інших тюркських мов. Тільки ж вона куди більше, ніж інші, пересякнута *чужими елементами*. Найпередше – а р а б с ь к и м и та п е р с ь к и м и. Всі хоч трохи абстрактні розуміння у османів звичайно віддаються арабськими та перськими словами (часто цілими готовими реченнями), дарма що в простонародній мові не раз можна було б те саме висловити чисто по-турецьки. …

Чимало слів позичила османська мова і од повойованих г р е к і в, с л о в' я н, р у м у н і в, м а д я р і в, та й од своїх давніх торгових сусідів – і т а л і й ц і в (переважно з вимовою венецькою). …

В XIX столітті, та й у XX-ім, у зв'язку з величенним впливом французької літератури на новоосманську, османська мова присвоїла собі багацько слів з мови французької, чи то слів чисто французьких, чи то спільно-европейських (латинських), що перейшли через французьке посередництво. Позичення з французької мови і чинилися і досі чиняться не раз без усякої потреби. …

Вважають, що поміж іншими тюркськими мовами османська – найлюбіща для вуха (надто в своїй столичній стамбульській говірці) і найелегантніш оброблена в синтаксі й фразеології. [сс. 30-32]

‹…› Азербайджанську мову звуть коротше *азері*. В російському Закавказзі встановилася для неї аж надто неточна назва: «татарська» (а османську мову звуть «турецька»). Чується «азері» на великій території, «од Тебріза до Тифліса і од границь Вірменії до Каспійського моря», тобто геть далеко поза межами Азербайджану. Найбільшої культурно-літературної ваги надбало «азері» в бувшому російському, тепер радянському, Закавказзі, там де Гянджа та Баку; і тая країна, давній Арран-Ширван, зветься тепер радянський (або кавказький) Азербайджан. [с. 31]

‹…› Третя з південно-західних тюркських мов – *туркменська*. Своєю головною масою туркмени залюднюють тую "закаспійську область", що тепер перетворено в радянську республіку Туркменистан (із столицею Ашхабадом); політично од тієї радянської Туркменії одірвані – сусідні туркменські частини північного Афганістану та Персії. Та поза цією, для всіх відомою, середньоазійською Туркменією тюркологи одкривають відокремлені туркменські сліди і на заході, навіть дуже далеко, близько Середземного моря. В б. Османській державі, на просторі між північною Сирією та південною Малою Азією записано діалектологічні матеріали такі, що збирачі характеризують їх як туркменські; правда, там мовні ознаки сильно мішаються з суто-османськими, і тому діалектологи звичайно розглядають їх укупі з діалектами османськими. [с. 35].

‹…› Кримські татари мають по різних місцях Криму різні наріччя чи говірки. У південній частині півострова татари говорять так, що їх зовсім легко зрозуміє османський турок або туркмен або азербайджанець; а мову північного, степового, татарина-кримчака легше вже розбере татарин з Волги або ще дальший – киргиз-казак, ніж царгородець чи анатолієць.

Точніш розмежовуючи теперішні кримські діалекти, Радлов усі розбив на п'ять груп: три – південні, дві – північні. Тільки ж, детальніш ідучи за Радловською таки класифікацією, доведеться в північних (степових) діалектах одрізняти груп не дві, а вже ж не менш як три; знов же, південних кримських діалектів зручніш буде добачати не три, ба

лиш два (береговий і небереговий), після чого матимем таку географічно-діалектологічну класифікацію:

1) Південний берег Кримського півострова, од Байдарської брами до Ускюта (тобто трохи чи не до Судака) – тут мова зовсім такого типу, як османсько-турецька, азербейджанська, туркменська, тобто належить до південно-західньої галузі тюркських мов. Ще недавно був такий час (1880–1900-ті рр.), коли кримчаки, щоб не одбігати в літературі од османських турків, вважали за потрібне класти південно-береговий діалект в основу свого кримськотатарського письменства.

2) В гірській частині Кримського півострова, разом з містами Бахчисараєм, Сімферополем (Ак-месджид), Карасу-базаром, Феодосією та Керчю, татари говорять мовою перехідною, мішаною. Перевагу одначе в тій мішанині має елемент не північний, не степовий, ба все ще південний, все ще близький до османської мови, в м стах – більше, серед гірняків – менше. Тепер кримськотатарські письменники й інтелігенти звуть цю мішану лінгвістичну царину "орта йолаҁ" чи «орта йолаγ» =«середня смуга», чи, там, «посередня» – між морським надбережжям півдня і внутрішніми степами півночі. Останніми роками за літературну норму для Криму береться саме іменно мова «орта йолаҁ». Ця літературна тенденція тим нормальніша, що числово «орта йолаҁ» виходить найсильнішою групою: це – більша половина всієї кримської мусульманської людності, та й культурно вона стоїть найвище.

3-4) Діялекти степових татар (тепер уже хліборобів, не номадів) зве Радлов par excellence «крымское наречие» (ст. XV), – мовляв, у південній частині Криму «наречие» ніби не є «крымское». Одності в степових діалектах нема; татари властивого Криму (з містом Євпаторією, де багато караїмів) говорять не так само, як татари Керченського півострова. Південний вплив тут є, лексичний, а «в звуковом отношении этот язык должен быть причислен к северно-татарским». Що до морфології, то в степових діалектах «везде в употреблении грамматической формы севера, а отдельные южные формы еще только начинают прививаться» (ст. XV). Учень В. Радлова А. Самойлович коментує його слова так: «Эти татары *родственны* племенам, обитающим с XIII века в сев.-кавказских степях (ногайцы), и племенами возникшим после XIII века в Средней Азии (казак-киргизы, узбеки)». …

5) Коло Перекопа в Криму є й чисті *ногайці*. Вони, знов, говорять не так, як властиві кримчаки-степовики, а більше-менше так, як, ногайці степів північного Кавказа. [сс. 37-39]

‹…› Тепер тюркських слідів доводиться тут уже навмисне дошукуватися, бо одразу в вічі вони не кидаються і про себе мало нагадують, коли не брати на увагу, прим., топографічну номенклатуру, яка довго ще нагадуватиме собою про півторатисячолітнє перебування тюрків на степах Чорноморщини. Варто було б тую виразно-тюркську географічну номенклатуру (назви річок, ярів, гір, сіл) зарегіструвати в певній системі та й дослідити її звуковий характер з історично-

діалектологічного погляду). Що ж до живої мови давніших тюркських населенців степової України, то тепер знаходимо там тюркомовну людність лиш відокремленими гніздами, іноді навіть уже і не в степовій смузі, а далеченько на одшибі поза нею – в литово-білоруських та західноукраїнських країнах давнішої Польсько-Литовської держави.

1) Найновіші тюркомовні населенці Чорноморщини, давнішого «дикого поля», то потатарені християни-греки на Маріупільщині, понад Озівським морем. Їх виселено сюди з міст Криму у XVIII в. за наказом Катерини II (1779), і вони ще й досі задержали в своїй обихідці тую кримську мову, що говорили вони нею в XVIII віці в містах південного Криму. Принесли вони з собою і деяку свою літературу, писану по-тюркськи, алфавітом не арабським, а грецьким, пристосованим до тюркських звуків.

2) Про бессарабських християн-гагаўзів з мовою близькою до османської – говорилося вже в тій рубриці, де оглянуто османські говірки Балканського півострова (ст. 136–137).

3) Ногайці, що колись верховодили в «дикім полі» од Дунаю до надкаспійських степів і завдавали багацько клопоту нашому козацтву, тепер лиш невеликим острівцем держаться ще в північному Кримі, небагато їх є і на гирлах Дунаю в Добруджі («читахи»), а найбільша частина (не така й велика) зосередилася в надкаспійських степах північного Кавказу.

4) Литовські татари, числом до 10000 душ (на Виленщині, Мінщині, Ковенщині, Городенщині, трохи на Волині, навіть на Поділлі) – інакше їх звуть «Липки», «Лубки». Мовою вони тепер не надто й можуть увіходити в царину лінгвістично-тюркологічних дослідів. Гостинно оселена була татарська людність у литово-руській державі здебільше за великого кн. Витовта XIV–XV в., що приятелював із золото-ординським ханом Тохтамишем і давав йому у себе притулок, а потім (близько 1420 р.) допоміг і Хаджі-Гіреєві зробитися кримським ханом, васальним для литовсько-руської держави; ця первісна татарська людність Литви потроху далі поповнювалася ще й пізнішим припливом татар з кримського ханства. Мову свою одначе вона не зберегла. Через шлюби з місцевим жіноцтвом ті литовські татари зрущилися (побілорусилися, почасти поукраїнилися) або попольщилися – а в XIX віці ще й поросіянилися – і лиш мусульманська релігія та традиційні симпатичні спомини про Крим свідчать тепер про їхнє татарство. … [сс. 43-44]

5) Караїмів литовських, точніш литово-українських, що в Литву переселилися, десь, із Чорноморського побережжя за вел. кн. Витовта в XIV–XV в., тепер налічується менше, ніж тисяча душ (перед світовою війною було їх понад 1500). І топографічно і лінгвістично являють вони собою дві групі: одна – властиво литовська, друга – українська. Караїми першої групи живуть побільше в тій Литві, що дісталася тепер під владу Польщі: їх є цілий квартал, душ понад 300, в Гедиміновій

столиці Троках (а звідти інтелігентна частина перейшла в XIX в. і до недалекого Вільна, де їх тепер до 250 люду); є вони і в Литві самостійній – у Понєвєжі на Ковенщині. Південна ж група підданопольських караїмів – то колонії на Волині в м. Луцьку (80 душ) та в Галичині (у Галичу і в сусідньому селі Залукві, душ 130).

6) Тюркомовні *вірменські колонії* в галицько-подільській Україні вперше з'явилися мабуть іще за монгольської епохи за часів Золотої орди, десь бл. XIV в., себто більше-менш рівночасно з колоніями караїмів або й "литовських татар". Далі сюди долучивсь великий колонізаційний потік наприкінці XV в., відколи турки-османи здобули надморське місто Кафу (Феодосію) в Криму (1475): тамошні вірмени масово Кафу покинули та й попереселялися до своїх одновірців на українське Поділля (осередок – Кам'янець), та в Галичину (осередок – Львів). [с. 47]

‹…› На північному Кавказі в ставропольсько-астраханських степах та в сусідніх місцевостях перебувають такі тюрко-татари:

1) Ставропольські трухмени на межі з Астраханщиною. Про них бібліографію дано в розділі VIII (ст. 145) при огляді мов півд.-зах. групи.

2) Ногайці, близькі мовою до киргиз-казаків. Частина ногайців живе ще в придунайській країні, в Добруджі («читахи»), трохи – в Криму коло Перекопа, а найбільше – на північному Кавказі (в Ставропольщині в басейні р. Куми, та Астраханщині, в Терській області в б. караногайському приставстві Кизлярської округи, трохи в північнім Дагестані та на східній Кубанщині). [с. 55]

‹…› Середньоазійські тюркські наріччя (інакше туркестанські) розбиваються через політичний кордон на дві галузі – західню та східню, або з одного боку наріччя Туркестану радянського, республіки Узбекистану ... , а з другого боку наріччя Туркестану [східного] (чи кашгарського). В зв'язку з політичними обставинами, наріччя західно-туркестанські (узбецько-сартські) вивчалися переважно через росіян, або принаймні в російській мові, а східно-туркестанські наріччя найчастіше бували темою дослідів для тюркологів європейських, що закріпили за тими наріччями назву «turki».

‹…› Історія розвитку тюркських мов потроху одкривається для нас починаючи з перших віків нашої ери.

З китайських записів для словника сяньбійців (що володіли північним Китаєм у IV-V в.) ми, як зазначив Пельйо (Pelliot), – поки-що побільше в усних конференціях, – бачимо, що сяньбійці були тюрки. Ці китайські записи дають деякий матеріал, щоб судити про давньо-тюркську мову. Так само деякі дані можна витягти з *гуньких* слів та власних іменнів, які збереглися у сучасних гунам китайських і європейських літописців. А в тім, це матеріал дуже скупий; та ще й досі не для всіх орієнталістів являється аксіомою приналежність гунів до тюркської народності: дехто бажав би бачити в гунах монголів.

Непохитні, геть-певні найдавніші зразки старотюркської мови – то орхоно-єнісейські написи на скелях і каменях десь-так VI-IX в., що довго були не піддавалися дешифруванню, аж до останніх років XIX століття, і допіру наприкінці того століття сталися власністю для науки. Вирізано їх особливим письмом, що європейському оку воно нагадує ніби руни, і тому орхоно-єнісейські написи звуть іще й «*рунічними*». Учені схиляються тепер до думки, що треба ставити ті старо-тюркські «руни» у зв'язок з раннім письмом согдійців. Согдійці – народ іранський; вони для себе використали один з алфавітів арамейських; а далі той согдійсько-арамейський алфавіт мав перейти у старо-тюрків в їх «рунічне» письмо. [с. 77]

‹…› Друга старо-тюркська мова, од якої маємо чимало пам'яток, то – *уйгурська*. ... [с. 78]

‹…› За культурної кашгарської династії Караханідів XI в. звіршовано тюркською мовою мусулманську домостройну поему «*Qутадгу біліг*» (себто «Блаженне знання»), з датою 1070 р., алфавітом писану саме іменно уйгурським; автор прийшов до Туркестану кашгарського із Туркестану західного, точніш чи не з західного Семиріччя.

‹…› Того ж таки XI в., коли писано мусулманське «Кутадгу біліг» буквами уйгурськими, маємо ми з тих самих місць, де воно було дописано, великий науковий елаборат в арабській мові, що в ньому тюркські мови фігурують уже не в уйгурському алфавітному одягові, ба в загально-ісламському арабському. Та наукова тюрко-арабська праця – «Диван (словникова збірка) тюркської мови» = «Dіwân логât ат-тюрк» Махмуда Кашгарського. Писав (чи дописав) цей кашгарець свого словника, правда, не на батьківщині, не в Кашгарі, ба в сельджуцькому арабському Багдаді, р. 1074. [с. 82]

‹…› **Про тюркські впливи в мовах слов'янських та європейських.** Тюркські мови здавна чинили своєю лексикою певний вплив на мови слов'янські, та й то ще в передмонгольську пору.

Ми не маємо скільки-небудь твердих непохитних даних про лінгвістичні відносини слов'ян і тюрків в той доволі темний, особливо для слов'янської історії, період VI в., коли середньо-азійська тюркська держава доходила своїми володіннями аж до Азовського або Чорного моря; так само для нас не ясні лінгвістичні впливи од хазарів та булгарів (очевидячки пра-чувашів), що політично виринають у наших степах у VII та VIII вв., а частина булгарів (679) переходить Дунай і засновує там булгаро-слов'янське князівство. Тільки ж хоч і не маємо ми з того часу непохитних даних, а гадати таки можемо, що й тоді взаємовпливи тюрко-слов'янські напевне одбувалися. … В західноєвропейських мовах відсоток східних слів, що перейшли в Європу з османської Туреччини, не є великий (європейці більше встигли лексично напозичитися із сходу ще перед політичним закріпленням турків, ще од арабів). [с. 99]

Василь Ломиковский

Словарь малорусской старины*

Джерело → Ломиковский В. Словарь малорусской старины / Сост. В.Я. Ломиковский, ред. и прим. А.Лазаревского. Киев: Г.Т. Корчак-Новицкий, 1894. II, 32 с.

*«Словарь … » (оригінальна назва – «О Малороссіи. О древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ. По алфавиту. Писано 1808 года») – невеликий лексикографічний проект, укладений Василем Ломиковським у 1808 р., опублікований за редакцією і з передмовою О.М. Лазаревського у часописі «Київська старина» у 1894 р. Містить 71 лексему, що позначають різноманітні побутові предмети XVII-XVIII ст., установи, військові звання козацького війська. Джерело для деталізації семантичних деформацій тюркізмів у лексичному складі української мови.

Атаманъ. Слово персидское, … главный начальникъ козачихъ нерегулярныхъ войскъ, уменшительноо отъ *гетьмана*. Онъ – начальникъ нетокмо военный, но и главный судья: одним словомъ хозяинъ во всѣхъ частяхъ войска своегои селеній къ оному подсудственныхъ. [с. 1]

‹…› **Байдакъ.** Такъ называется большое на барку похожее судно, обыкновенно въ МалороссИи по Деснѣ, Днѣпру и по берегамъ Чернаго моря, длиной до 10 сажень. ... Употребляемое оно также и на рѣкахъ для перевоза разныхъ товаровъ [с. 2]

‹…› **Бунчукъ**. Такъ назывался въ Малороссіи знакъ почести гетьманской, состоявшій изъ золотаго жезла, иногда драгоцѣнными камнями осыпаннаго, и при выборе гетьман, въ знакъ пріемлемой власти, ему съ протчими почетными знаками вручаемый.

‹…› **Есаулъ** или **асаулъ.** Такъ называется чиновникъ въ Малороссійскихъ войскахъ по различію мѣста, въ которомъ опредѣленъ, какъ то слѣдуетъ: *есаулъ генеральный* состоялъ въ числѣ старшины своего войска …

‹…› **Кафтанъ** Въ Малороссіи есть одѣяніе нижнее, которое носятъ мужчины подъ кунтушемъ или черкесскою. … Военнослужащіе обязяны были имѣть кафтаны токмо суконные и короткіе: 1) козаки – прежде краснаго, потомъ – единообразнаго бѣлаго цвѣта; 2) желдаки – желтаго цвѣта; 3) запорожцы, отдѣлившись отъ Малороссіи, употребляли цвѣт по произволу; 4) пушкари или артеллеристы малороссійскіе – желтый.

‹…› **Кобза** = музикальный въ Малороссіи инструментъ, уменшенный отъ бандуры, который бываетъ отъ 3-хъ до 7 струнъ, а иногда и самая настоящая бандура, но иногда именуется кобзою, ежели въ рукахъ нищихъ или богадѣленныхъ, которые ходя съ оною по торгамъ и ярмаркамъ, играютъ на ней, припѣвая » [с. 13]

‹…› **Козакъ.** Національный малороссійскій воинъ, отъ котораго произошли украинскіе, донскіе, терскіе и всѣ прочіе. О произведеніи его имени несчетные споры, а именно: 1) отъ *косы*, якобы косарь. ... 2) От *козы*, по ихъ скорости и легкости въ бѣганіи и поимкѣ татаръ. … 3) Отъ мухи *косаги* или *кусаки*… 4) Подобное сему отъ *кипчаковъ*, отъ *коссоговъ* или *косаговъ*…. 5) Извѣстіе Синопсиса о предводителѣ войскъ малороссійскихъ *козакъ* – выдумано по старинѣ, чтобы какъ нибудь добраться до Ноя или его сыновей и внуковъ… 6) Отъ *козаковъ*, такъ называемыхъ вольныхъ работниковъ, отъ рѣчныхъ судовъ, косы именуемыхъ 7) И такъ почти не остается сомнѣнія, что слово *козакъ* есть прямо турецкое и татарскоъ, заимствованное національными малороссійскими воинами отъ сихъ народовъ по сосѣдству и подражанію … . Турецкое слово *козакъ* точнѣйшее значитъ хищника, а потому и воина-нападчика … . Прежде 1516 года ни одинъ писатель о Малороссіи сего имени не употреблялъ, слѣдовательно и выходитъ заключеніе, что *козакъ* имя заимствованное отъ татаръ и турокъ, и в разумѣ настоящего органиченнаго и регулированного войска, означаетъ человѣка независимаго, вольнаго, храбраго, жизнь свою воинскимъ подвигамъ посвятившаго, и иногда отъ народного права удаленнаго, нечаянное посилѣ своей нападеніе чинившаго [с. 13-14]

‹…› **Кутнтушъ** – одѣяніе въ Малороссіи мужчинами и женщинами употребляемое. … Мужчины носятъ съверхъ кафтановъ, покроемъ почти так, какъ черкеска… Кунтушъ у людей посредственнаго достатка шьется изъ сукна, по названію малороссыйскому, сеетоваго, т.е. англійскаго или голладскаго… Ни одна женщина не можетъ явиться въ бесѣду без кунтуша, а мужчинамъ запрещено видѣть ее въ одномъ корсетѣ, кромѣ мужа и близкихъ родныхъ. [с. 29].

‹…› **Курултай**. Такъ называли при Чингисъ-Ханѣ и при Тамерланѣ сеймъ или генеральное собраніе князей и вельможъ татарскихъ, вассаловъ или данниковъ великого хана.Сіи сеймы созываемы были въ то время, когда дѣло шло до какого либо военнаго предпріятія или завоеванія, и тутъ то установляли число войска, каковое каждый вассалъ жолженствовалъ поставитъ. На сихъ сеймахъ также великіе ханы обнародывали свои законы и повелѣнія [с. 29]

‹…› **Хорунжій** или *хоронжій*. Знаменосецъ въ козацкихъ полкахъ, отъ слова *хоругвь* – военное знамя [с. 32]

Завдання і теми для дискусій

1. Які сегменти глосарію є активними у лексичному складі сучасної української мови? Змоделюйте глосарій у форматі «ядро-периферія».
2. Здійсніть етимологічний аналіз киримотатаризма *qurultay*. Які нові значеннєві відтінки фіксуються у сучасних лексикографічних проєктах українськох мови?
3. Яким чином аналізована розвідка може бути помічною у питанні деталізації семантичного простору і кількісного представлення тюркських запозичень у лексичному складі української мови?
4. Чи доцільно інсталювати контент аналізованої роботи до джерельної бази проєкту «Словник тюркізмів / киримотатаризмів української мови»?

Осип Макарушка

Словар українських виразів, перенятих з мов тюркських

Джерело → Макарушка О. Словар українських виразів, перенятих з мов тюркських: Причинок до професорської діяльности дра Ом. Огоновського. ЗНТШ. Львів, 1895. Т. V. кн. 1. С. 1-14.

Зваживши, що сей том присвячений пам'яті невіджалованого члена нашого товариства і директора філологічної секції, думаю, що не буде від річи подати тут список слів азійських, що находяться у нашій мові, зладжений в р. 1890. покійником з поглядом на працю Мікльосича: «**Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen**. Denkschriften der Wiener Akaderme B. 34, 85, 37 und 38». Витяг сей, доповнений проф. Огоновским, найшовся у мене між записками, що я їх, робив на викладах граматики та заїданнях в семінари для руської філології, основанім при катедрі руської мови заходами небіщика. Додаю ще, що др. Огоновский загрівав часто своїх слухачів до праці над зладженєм українсько-руської фразеології і сам у тому ділі працював. Просторий, диктований ним виймок з неї, запропастився у мене. Крім того рад був небіщик повитати працю про давний, культурний стан на Русі, зладжену на основі імен власних осіб і місць, розуміється з увзглядненєм літописних джерел. Тої праці однак ніхто з академіків не піднявся. Щоби виробити собі понятє, які більше менше теми літературні та граматичні поручав було покійний професор в послідних часах до вироблювання, подам я тут їх витяг з просторого спису в надії, що може дехто з наших письменників буде уважати річю відповідною, якусь тему науково обробити. Ліпші вироби, відчитувані в семінари дра Огоновського, були нераз зав'язком поважних праць наукових, що по части же появлять ся небавом напечатані. Студія д-ра Ол. Колесси про Шевченка і Міцкевича, п. О. Маковея про вояцькі пісні, п. І. Копача про елементи народної поезії в Слові о полку Ігореві, п. Ом. Колодницкого про скандинавщину в Слові о п. Іг., п. Філарета Колесси про ритміку в наших піснях (три послідні праці досі ще в рукописах) мають свої зав'язки в працях семінарійних. Др. Огоновский, знаючи гаразд нашу літературу, вибирав часто саме такі теми, що не оброблені досі, або спірні. Тим то і будять вони ширший, не тільки шкільний інтерес. Ще перед дослідами проф. М. Дашкевича про генезу «Москаля Чарівника» Ів. Котляревського і «Простака» В. Гоголя подав він тему: «Ґенеза «Москаля Чарівника». Ів. Котляревського і «Простака» В. Гоголя», тільки у нас ніхто не чувся на силах її обробити, як слід. А вже такі теми, як: «Про гуманні ідеї в повістях Шевченка», «Мітичий гуцульский світогляд в поезіях Федьковича», «Жіночі типи в повістях Федьковича», «Про

націоналізм в повістях О.Я. Конiського», «Провідні думки в повістях Мирного», «Ґенетичний розвій думок Ів. Франка на основі його повістей», «З'ображенє суспільного побуту на Україні на основі стихотворів Климентія Зіновія», або з граматики, як: «Звук **і** в язиці українсько-руськім, що відповідає первісним **о**, **е**, **ъ**, **ѣ**», «**ТРЪТ** в язиці староцерковнім і руськім»; «Сліди носових звуків в нашій мові» і т.і. заслугують справді на научнє оброблєнє і є надія, що скорше чи пізнійше ті теми науково оброблені будуть. Попри такі праці давав він багато чисто студентських тем, як: паралелі, оцінки критичні, загальні погляди на твори поодиноких писателів, характеристики, провідні думки у творах, і се були звичайно самі найслабші праці семінарійні. Попри се лишав він однак повну свободу в виборі тем членам свого семінара, тож слухачі часто самі собі теми укладали і се були – цілком природно – самі лучші роботи, бо тоді працювалось у тій квестиї, до якої почувалося найбільше хисту і замилованя. А що жадна з праць семінарійних не мала ще вартості безвзглядної, сьому причина лежить в короткім часі, в якім звичайно працю семінарийну виготовити треба, а друге – разяча недостача відповідних помічних діл у нашій бібліотеці університетській. Сї не осмотрювано ціннійшими творами (хіба дарованими), а покійник не любив наприкрятись просьбами в дирекції бібліотечній про книжки, потрібні конечно для студій над нашим язиком.

Задумавши подати тут згаданий висше витяг слів азійських, що стрічаються у нашій мові, доповнив я його совістно, так що він представляєсь тепер можливо повним витягом з праць Miklosicha. Крім словаря, поміщеного в Записках Віденської Академії наук, уживав я ще його: «**Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien. 1886**». Робота ся приладжена головно для ужитку земляків; знаходиться у ній багато слів, що стрічають ся у творах наших письменників, іменно українських, і що доси не були гаразд пояснені. Слова, додані мною, означені одною зьвіздкою; двома назначив я ті, що при них в словарі Мікльосича українсько-руского значіня нема. Читачі, що схотіли би довідатись, якими дорогами слова азійські перейшли до нас, мусять, звичайно, заглянути до праці Мікльосича і розглянутись в просторій бібліографії, поданій ним в томі 38 стор. 191-194. і sparsim. Мені видаєсь лише конечним навести погляди Мікльосича на дороги перениманя турецьких слів у нашу мову, висказані ним коротко в т. 34 стор. і 239 і 240. В трьох ріжних часах переходили туркські (а з ними і иньші азійські) слова в слов'янські язики; перше: в часі єдности слов'янської, коли Славяне сусідували з турецькими племенами. З того періоду походило би слово «клобук» з турецького **kalpak**. Древність того слова у слов'ян толкуєсь тим, що воно приняло вже на ґрунті слов'янськім форму цілком слов'янську, навпаки, коли пізнійше живцем переняте слово «ковпак» задержало свою турецьку форму згідно з всіми, перенятими пізнійше. Я додав би, що в тім періоді перейшло до нас також багато слів на означене убраня східного і домашніх давних знарядів – слова, що задержались еще у мешканців Карпат. Другий період починав би ся в

другій половині семого віку, себ то від покореня слов'янських мешканців правого берега долішного Дунаю турецькими Болгарами; третій від сталого осідку Турків в Європі. В другій періоді діставались до нас слова тюркські через письменні твори болгарські, а ще більше з безпосередніх зносин Русі з туркськими ордами чорноморськими (Печенігами, Торками, Половцями), потім Татарами; в третім головно завдяки воєнним виправам козаків в турецькі землі. Додати належить, що деяке слово турецьке перенято не безпосередно від Турків, але і від сусідних народів, як Молдавян, Румунів та Сербів.

*__aba__ (араб.) = груба вовняна материя; габа, габяк.
*__abanos__ = гебан.
*__afjun__ = опіюм.
*__aga__ – аґа = пан.
*__agęl__, __avęl__, __avlę__, __havlę__ = овчарня; агел = овчарня; аул = татарска хата.
*__ajgęr__ = ogier- (польс.); вур, (вуря) в Угорщині (Верхр.); огер (в Гал.).
*__ajva__ = Quitte; айва, айвовка = Quittenbrantwein aus der Krim.
*__ajran__ = квасне волоко; арян = жентиця.
*__al__ = кінь каштановатий; алый (рос. і укр.); алїти = червоніти.
*__alaša__ (півн. тур.) = хребет, тягар, кінь; лошук, лошак, лошиця, лоша.
*__allah__ (ар.) = Бог; галакати, гулюкати.
__altęn__ = золото, ґріш золотий; алтин = три копійки.
*__aman__, éman (араб.) = охорона, милосердие, помилованє; ама́н = браво, (уважають его словом татарским).
__almas__, elmas (араб. пер. тур.) альмаз, диямант.
__anbar__, __ambar__, __hambar__; амбар, ембар = клуня, шопа.
*__anisun__ = аниж.
*__antép__ = вишня; антипка = вишневий цибух.
*__araba__ = віз, тачки; гарба = віз.
***__aręš__ = рамя, локоть; аращі = дишлеві жердки
*__arg__, aręk; jar (півн.-тур.) == рів; яр, яруга; крутояр = steiles Ufer.
__argan__, organ, arkan; аркан.
*__arka__ = охорона; архалук.
*__arnavud__ = Арнаут.
__aršén__ = локоть; аршин.
*__atar__ (старобакт. і пер.) = огонь; ватра.
*__atlas__ (ар.) = гладкий, материя гладка; атлас.

*__ba__! = ба! = freilich; бай, ба і, байдуже.
*__bagça__ (пер.) = огород; бакша, баштан.
__bahadér__, __badur__ == хоробрий; багатир; богатир (білорус.).
*__bajér__ – горбок; байрак = Waldthal.
… *__bal__ = мід; балму́с = густа страва.
*__balaban__ = грубий, великий; болобан (білор.) = grosser Topf; бовван.
***__balabang__ (пер.) = барабан.
*__balamut__ (монг.) = своєвільний; баламут = говорун; крутій.
*__balęk__ = балик (риба).
*__balkan__, balʞan = високі гори; Балкан.
__balta__ = топір; балта, балда.
__ban__ (перс.) бан, сторож.

*__bandira__ = бандера.
*__barak__ = пудель; байрак = великий пес вівчарский.
__balsam__ (перс.) бальсам.
…*__bari__ = раз; найбар = бодай.
*__bariš__, baręš, baręšęk; бариш; баришівне = заплата за мливо (борошно = мука).
**__barrakan__ (ар.) баракан, бархан, бархат.
***__basma__ = друк, відбитка; басма = хустка на шию з чорного шовку; басаматий = з пасмами.
*__basgak__ = дань; баскак = збирач податків.
*__basma__ = Druck; басаман.
… *__baš__ = голова, начальник; башка = голова; башловка = дар з добичі.
*__bašmak__ = сандали, черевик; башмак.
*__bat__ = старший кревний; бадьо.
*__batman__ (пів.-тур.) безмó, безмін; батманг і безменг (рос.),
__bazar__ = базар.
*__béd__, bej = князь, пан; бей (Тугай-бей).
*__békar__ (пер.) == молодець; бенькарт = Bastard.
*__békri__ = піяк; носити шапку на бакир (по пяному).
*__béréк__ (пер.) = сукно з верблюжої вовни; бурка = Art Filzmantel.
***__bibér__ в болг. пипер, пепер; в новогрец. πιπερι, πέπερι, у нас: перець і паприка (новогр.: παπρίχα), (мадяр. paprika).
*__biçkę__, bęčkę = пила; бичок = Kneif.
… *__bilmez__ = unwissend; бельмез, бевзь (Шевч.) == туман.
*__boj__ = висота, постава; бой-жінка.
*__bojlu__ = високий; боярин, болярин; литов. bajoras, лотиске: bajars.
*__bombar__, бомбар = маєвий хрущ.
… *__bostan__ = яринний огород; баштан.
*__boz__ = сивий; бузьок, бузько.
*__bozdogan__, topuz = палка; буздиган.
*__bozmak__ = зіпсути, bozuk = зіпсутий; башибозук = жовнїр неправильний = soldato irregolare.
*__bre__! interj. ой бре! море! бре! (море! альб.).
*__budak__, botag = кий; батіг; batog (польс.).
__buga__, бугай.
*__bujumak__ = більшати; рости; буяти = рости, пустувати; буйний; буйвіл, буйтур.
*__bulan__, буланий (fahl), кінь буланий.
… *__bulava__, bulav (пів.-тур.) булава; булавка = шпилька.
*__bunžuk__ = мушля, перла; бунчук, пор. mendžuk (пер.) goldener Knopf auf der Fahne; verzierter Knauf einer Lanze.
*__bur__ (пер.) червоножовтий; бурий.
*__burda__ (пів.-тур.) = мутний напій; бурда (в Галич.) = замішане, burda (польс.).
*__burgut__, birkut (пів.-тур.) börköt.— орел; беркут.
**__burnus__ (ар.) = арабский плащ; бурмус (в Галич.) burnus (польс.)
*__burunduk__, бурундук = Sichelklee.
… *__buza__, boza = пиво з проса; буза.
*__buzagę__ = теля; бузівок = теля, шо року не має.
*__bübrék'__ = нирка; бубреги.

*__čabatan__ (перс.) чобіт, чоботар.
*__čadęr__, catr, citr, Sadçr (пер.) = шатро; чадра = заслона на лице турецких жінок.
*__čaj__ (пер.) чай, чайник.
*__čaga__ (ар.) чага — невільник, рабиня.

čal чалий, сивавий.
*__čalma__ = турбан; чалма.
*__čam__ = сосна; чатина, чатинні ліси.
*__čapaк__ = малі риби; чабак. čerag (пере.).
*__čarmak__, čapul = виправа, загон; чамбул = відділ їздців, татарів або козаків, висланий па розвіди.
*__čartak__ = кізлини на даху; чертог = внутрє дому.
*__čekman__ (перс, і нівн.-тур.) чекман = верхня одіж.
*__ček'ič__, __čak'udž__ (пер.) = молоток; чакан, чекай, чеканити (гроші).
*__ček'men__, čigmen = верхня одіж; чекман, чекмень.
*__čérgé__ = хата, намет; джерга = вовняне покривало.
… *__čičeк'__ = цьвіт; чіча, чіче.
*__čifud__, čifut, džühud = жид.
*__čingané__, čingjane = цигани.
*__čiriš__ = клей; чириз.
*__čizmé__ = чобіт; чижми.
… *__čizme__ – чобіт; чижми.
*__čoban__, čuban, šüban (пер.) = пастух; чабан; чобан = начинє на молоко.
**__čoha__, čuka, čoka, coka, džoh'a = сукно; чуга, чугай, чуганя = верхня одіж, Oberrock.
*__čolan__ = шпихлїр; чулян.
*__čorab__ = панчоха; чурапей = горішня одіж.
čorba, šorba – юшка; щерба – юшка з риби.
**__čotura__, čotra = деревяна фляшка; чутора (угор.-рус.) = Mundstück = часть труби, що до уст прикладаєсь
….*__čubuk__ = чубук, нибух.
*__čujén__ = лите желїзо; чагун, чавун, чаун, чугун.
*__čuma__ = зараза; чума.
…*__čumak__ = костур; чумак = торговщик, що везе в Крим з України пшеницю, а з відтам сіль і рибу привозить.
*__čumęč__ (пів.-тур.) = начинє до питя; чюм, боклаг; чюм вина.
*__čuval__ = міх; чувал.

*__def__ (пер.) __duff__ (араб.) __darul__ (тур.) = бубен; довбуш, довбиш, добош.
*__di__ (пів.-тур.) = еказати; дї (в Галичині) = причіпка до imperaliv-у.
*__dimi__ = бархан; дима, димка = Art Ganevas.
divan, диван, рада, збір.
*__divan__ = митовий уряд; дуванити – дїлити добич; (порівн. тур. dojum = -добич).
*__duχan__ = дим, тютюн; дохан, дуган, довган.
*__duman__ = мрака, дим; туман. і
*__duran__, durak = лїнюх, дурень; дурак.
*düdük = дуда, дудка. '
*dümen = керма; демено = керма.
*__dušman__, душман, деспот.
… *__džehennem__ (ар.) – пекло; геєнна.
*__dzübbet__ = юпка.

*__ębręk__ = збанок; імбричок.
*__emir__, mir = князь; мурза, татарский князь.
*__ęrgad__, ęrgadlęk = робітник денний; аргат, аргот- рибалка на долішнїм Дніпрі; бурлак.

*__esir__, jesir (ар.) = спійманий; ясир.
*__ęştan__ (пів.-тур.) = штани.

*__fagfur__ = порцеляна; файфур, файфурка.
*__feradže__, feredže = рід верхнього убраня турецких женщин; ферезия.
***férés** (араб.) = кінь; farys (польс.) фаревник = комонний.
*__fęrtęna__ = буря; хвортуна; хуртовина; фурта (рос.).
*__féslék'én__, feslijen, васильок, basilicum.
*__festan__, fistan; фустка, хустка.
*__fildfžan__, findžan = пугар; финджа, фїлїжанка.
*__fisulia__, фасоля.
*__fodul__, fudul, fozul (араб.) = гордий; фудульний (Федьков.).
***fuči**, новогр. βουσζ = бочка.
*__futa__, fota (ар.) фута, фота = Schürze; запаска.

*__gajda__ = сопівка; Гайда, гайдатп; гайдар.
*__göč__ – мандрівка номадів; кочуваги.

h'ajde = нуж! наперед! гайда!
h'ajdamak = череду гнати; гайдамака (в білор.: волоцюга).
*__h'akk'__= право; гак = трицята часть зарібку личмана; трицята вівця.
…*__harami__ = розбійник; гарамита = отаман розбійників (угор.).
*__hidž__, __hič__, __hęč__ (араб.) = щось, хтось; гич = щось марного, пусте. (Шевч. Гайд.: І гич не до речі). *І гич отвіта не дає* = цїлком не відповідає.
*__hind dęk__ (hind dik') = ниднк.
… *__hintov__ = віз, повіз; гинтив (угор.-рус.).
hajduk = розбійник; гайдук,
h'ammal, h'amail (ар.) = робітник до ношеня тягарів; гамалїя, невільник.
*__h'aram__, h'arem (ар.) гарем.

**__χakan__, __χan__ = цар; хан; старорус.: каганъ.
*__χalandžan__ (ар.) = рослина одна; калган = maranta galanga.
… *__χan__ = гостинниця; хан = заїздний дім.
__χaradž__, = поголовне; гарач. .
__χardž__ – видаток; харч.
*__χarmen__, χerman = тік; гарманувати – молотити волами, що по збіжу ступають.
*__χataj__, північний Китай; Китай; китайка.
*__χavjar__, h'avjar, __χ__abjar = кавяр.
… __χazine__, χazna = скарб; казна.
*__χęrsçz__ = розбійник; харциз.
__χil'at__, χęl'at, χal'at (ар.) = убранє сьвяточнє; халат.
… *__χodža__, χad'že (араб.) = старець, пап, учитель; газда, хазяїн, хазяй, хазяйка.

*__indži__= перла; жемчуг.
*__isk'érlét__ = скарлат.
… *__istanbol__ з εἰζ την πόλιν (читай: іс тін поліи) «in urbem»; Стамбул.

*__japundža__, japęndžę = зимове убранє; опонча, опанча.
*__jarlęg__ = княже письмо; ярлик; ирмик = палиця пастуха.
*__jatagan__ = великий ніж; ятаган.
*__jeni__, jeni, janę,= новий, jeničeri = свіже військо; яничари.
*__jessal(v)ul__ (пів.-тур.) осаул.

*__yük__ =тягар, вюки.
*__kabačaj__ (пер.) = коротке убранє; кацабайка (Галич.) = жіноча куртка коротка.
*__kabalét__ = умова, кабала = закріпощенє.
… *__кaban__ = дикий веприк;каьан.
***kaftan**, **kaptan** = верхне убранє; кафтан.
*__kahvé__ (ар.) = вино, кава; кава.
*__kajd__, kajda, kaydany, dual kayd (ар.) =вязи, кайдани, кайди.
…*__kajęk__ = лодь; каюк.
*__kajtan__, gajtan = шнур; ґайтан = пояс з вибитою цвяшками торбиною.
*__kal__ = чищенє металів; калений = гартований в огни.
… *__kalaba__ = товпа; калабалик, кабалик = спір.
*__kaliba__, koliba = хата; грец.: χαλύβη; колиба.
*__kaloš__ = Holzpantoffel zum Überziehen bei Schinutz; колоша, холошнї = Hose.
*__kalpak__ = футряна шапка; клобук; колпак.
*__kalta__ = мішок; калита.
*__kaman__ = каман = Art Gewürz.
*__kamara__, комора.
*__kamčę__, kamdžę – нагай; канчук.
*__kamęš__, комиш – тростина; кунишник, камишник.
*__kanape__, канапа.
*__kanat__ = крило; канат, конат = шнур.
*__kandil__ = лямпа; канъдило (старорус.) канделъ, кандило (рос.).
**__kandžuga__, kindižuga = ремінь на тягарі при сїдлї; капчук = плетена нагайка.
*__kantar__ = мала узда, шнурок; кантар = узда (угор.).
*__kapak__, капкач = покришка деревяна.
*__kapamak__ = замикати; капама = мясо печене.
… *__kapkan__ = сїть; капкан = магазин.
*__kapčuk__ (півн.-тур.) капчук = торбина на тютюн.
*__karavul__ = варта, сторожа; караул, караулити.
*__karman__, карман = кешеня; карайман.
… *__karpur__ = гарбуз = диня (в Гал.: гарбуз).
*__katę__ = строгий; кат.
*__kavad__ = кабат, кабатина.
*__kavuk__ = шапка; каук = мішок.
*__kavun__, kaun = мельон; кавун.
*__kazak__ = бродяга, легко узброєний вояк; козак.
*__kazan__ = котел; казан.
*__kęr__ = сивий; кир = жалоба.
*__kęrmęz__ = скарлат, кармазин.
… *__kęrdža__ = імя села; кирджалї = волоцюги. («Кирджалї» Федьковича).
… *__kęsa__, короткий; кусий, куций.
*__kęser__ = неплідний; кисир – вівці з породженими сьвіжо ягнятами.
*__kęzan__, кіш з кори; козуб.
*__kočan__ = Schaft; качан, кочан (капусти).
*__koga__, kova, kuva, kofa = ведро; куфа = велика бочка.
*__kodoš__ = Kuppler des eigenen Weibes ; колдувати, колдуньство (чари).
*__kokola__ = кануза монаша; ґугля (гуцульске) = плащ, сукмана в капузою.
*__kokoros__, кукуруза.
*__kolgan__, калган = назва рослини.
*__kondura__ = черевик; кондури = чоботи з обцасами (закаблувами).
*__kontoš__ = рід убрана; кунтуси.… *kokoros, кукуруза.
… *__kopuz__ = ґітара, арфа з одною струною; кобза, кобзар.

*__kordela__ = звязь; кордач = шнурок.
… *__koš__ = табор номадів, шатро; кош; кочевний.
*__koz__ = Trumpf, козир (козир-дівка).
*__kubur__ = качинс; кобур.
*__kujruk__ = хвіст; хоругов.
*__kukla__, кукла = лялька.
*__kuladž__ = пригорсть; кулак.
*__kumęz__, kęmiz = кумис.
*__kupšin__ = збанок; кавуш, кауш, ківш, ковшик.
*__kurkhané__ (пер.) = нагробний памятник, горбок; курган.
*__kušak__ = пояс; кушак.
*__kutas__, кутас.
*__k'alak'__ = безобразний; калїка, калїчина.
*__k'ébab__ = печеня з рожна; кебаб.
**__k'éčé__ = груба вовняна материя; коц.
*__k'éfé__ = щітка; кефа.
*__k'émχa__ = Damast; камка.
*__k'épének'__ = плащ на дощ; кепень, кепеняк, кобеняк
*__k'érévét__ = Bettgestell; кровать.
*__k'érpič__ = непалена цегла; кирпич; кирпичний чай = чай найгіршого сорта.
*__k'érvan__, k'avran = каравана; каравуш; карвасар (ярмарочний словесний суд. Писк.).
*__k'ésé__, k'isé = мошонка, торбина; kiesa, kieszen, (польс.) киса (чумац.) кишеня; сакви.
*__k'estané__, каштан.
*__k'ibit__ = склеп; кибитка = шатро кочовників; накритє полотняне навозах ἀμάξφόρητοι οἰχοί
*__k'ilim__ (пер.) килим.
*__k'ir__ = бруд; кереня, кериня = сьмітє, бруд; баюра.
*__k'išmiš__ (пер.) кишнець = Koriander.
*__k'ör__ = Masern; кір, genit. кору = недуга.
*__k'uper__ (пер.) = anethum; копер, кріп (кропу).
__küren__ курень = хата пошита соломою; курінь = салаш, шатро.
*__k'ürté__ = юпка; куртий = короткий; курта, куртка.

*__gemi__ = корабель; гемія.
*__gerej__ = титул кримских ханів; (Селим-герай).

*__laden__ (пер.) = ладан.
*__lakérda__ = лакерда = eingesalzener Thunfisch.
*__lakše__, лапша = Nudeln = клюски.
*__lavut__, лавута = Laute.
*__léjlek__ = бузьок; лилик.
*__lélla__ = пані; леліка.
*__lévénd__ (перс.) = вояк-охотник на турецких галярах, волоцюга; левенець, легинь і ледінь.
*__liman__, iliman = пристань, порт; лиман.
*__lülé__, lula (перс.) = файка; люлька.

*__mah'rama__ = хусточка до носа; бахрама = шовкова материя.
*__maχaridž__ (ар.) = видатки; могорич.
*__maχzan__, maχzen, magaza (ар.) = магазин, гамазия.

*__mamaljuga__ = мамалига, = Kukuruzbrei; малай, мелай.
*__mamluk__, memluk (ар.) = невільник; мамелюк.
*__mangęr__ = малий мідяний гріїп; мангер.
*__masad__ = камінь до остреня; мусат.
*__masχara__, maskara (ар.) = наруга; кпини; машкара.
*__mašlak__ = напій одурюючий; маслак = трутка на риби; напухлий мускул.
*__mavi__ = голубий; пава ромависта = etwa "himmelblaues Pfauenweibchen".
*__mejdan__, midan (ар.) = отверте місце; майдан.
*__mérak__ = пристрасть; мерявий = упрямий (в Угорщ.).
*__mérmér__, мармор, мрамор.
*__mest__, рід обувя; мешти.
*__męχladęz,__ męknatęs, męgnatis, маїгнет.
*__minaret__, menaret (ар.) мінарет, вежа.
*__mosęl__ = місто Мосуль; мушлин, мусулбас.
*__müfti__ = суддя; муфтий.
*__müséllés__ = вино; мусулець, мусулес = горівка з медом.
*__müsülman__ (ар.) бісурман, бусурман.
*__müzevvir__ = обманець; бузовір. бусовір = еретик.

*__namat__, namet, намет = шатро.
*__neft__, nif't, naft (пер.) нафта.
*__nene__ = мати; неня; нанашко = хрестний батько.
*__nogaj__ (півн.-тур.) Ногаєць = Татарин; нагайка = tatarische Peitsche.

*__odalęk__ = одна з 50-60 наложниць султана, перша по 7 кадинах; одалїска від рум. odaliskę.
*__oğul__ = син, дитя; oğlan,улан; в рос. уланъ = хлопець.
*__oκa__ = турецкий фунт; око = 3 фунти.
*__ordu__, urdu, ordę, orda = табор; орда.
*__orta__ = середина; орта, (стадо, товпа).
*__otar__ (пів.-тур.) = стайня; отара = череда.
*__ortak__, ortaklęk = товариш; артеля (чумаків).
*__örtü__ = накривало; оръътма в Сл. о п. Игор.

*__padaš__ (пер.) = товариш; пайташ; padaš, paš (старопольс.).
*__padišah__, padšah (пер.) = король, цїсар; падишах.
*__paj__ = часть, пай, пайка, паювати.
**__pala__ = короткий меч; палашувати = клаяти без вимірювана, на всї боки.
__palanga__, паланка, занорода.
*__pambuk__, бавовна; бумага.
*__pandura__ = гітара; бандура.
*__papuš__ = пантофель; папучі; папушка тютюну.
__parča__, barca (перс.) = кусень; парча = материя шовкова.
*__paša__, баша, паша.
*__pehn__, pahan at = широкий; бахматий.
*__pirindž__ мосяж; бронз.
*__porsuk__, borsuk; борсук.
*__postal__ = пантофель; постоли.
*__pulad__ = сталь, вістрє; булат.

__rah'man__ (араб.) = Милосерний, на рахманський Великдень ad Calendas Graecas.
*__raχt__ = Pferdegeschirz; ред (на коні).

rakę, ęrakę, arak = пйт; горівка; (г)арак.
*__rif__, irif = локоть; риф, ряф (в Угор.).
*__ruba__, uruba = одїж; рубашка.
*__saban__, sapan = плуг; сапати (рілю).
sagdak, sajdak (півн.-тур.) = сайдак, сагайдак.
*__sagmak__ = доїти; сагмал = череда без цапів.
*__sah'n__, sah'an (ар.) миска; саган, саґан = котел, великий горщок.
*__saχtian__ = сафіян, сапян, (сапянці).
*__sajgak__ = антильопа, дика коза; сайга, сайгак, сугак.
*__sakka__, сака = бочка.
*__sakına__ = стежка; сакма = вузка дорога.
*__salaš__, saladž = хата, шатро; салаш.
*__samuar__ (татар.) = Theemaschine; самовар.
*__san__ = поважанє; санъ (старорус.) = гідність; шаноба, шанувати, пошана.
*__sandžak__ = списа з кіньским хвостом; санджак = хоругов; намісництво, намісник.
***sare** = жовтий; sarran = коник польний; сарана, саранча.
***sepet** (пер.) = кіш; сенета = комора, сховок.
***séraf**a (пер.) = сьвяточне убранє; сарафан.
****sérbénd** (пер.) = Kopfbund, серпанок = воалька.
***sęrga** (пів-тур.) = Ohrring; сережка, серіжка.
serai, sera (пер.) = палата; серай.
***soffa**, sofa. (ар.) софа.
***sousar** (пів.-тур.) **=** Zieselmaus; суслик.
***spaka** = пес; собака.
*__sukman__, sokman = рід пантофлїв; сукмана.
*__sürna__, zurna = сурма.
*__šabäš__ місто **šadbaš** (пер.) = добре! красно!; шабаш = досить!
*__šabka__ = капелюх; шапка.
*__šah__, (šeh mat, šah mat) шах, (шахи).
šajka = човен; чайка.
*__šal__ (пер.) Shawl; шаль.
*__šatęr__ = flink; шаткий = меткий.
šejtan (ар.) шайтан; сотона.
šékér (пер.) цукор, сахар.
šelvar, šalvar, шаравари.
*__šęręn__ (пів.-тур.), шурин.
*__širdag__, šęrdag (пів.-тур.) = сердак.
*__šiš__ = рожен; шашлик/
šęšlęk (пів.-тур.) = мясо на рожнї печене.
*__šüphe__, šife = непевність, сумнів; шупс = мисль, шупити = змислити.
tabar, tébér, tébr, tavar (пер.) = топір, топірець.
tabor, tabur = християнський табор (в супротивности до ordu); табор
tabun, табун (диких коней).
tagan (пів.-тур.) = тагани
taifé = громада; тафа = громадка рибаків.
talan = добич; талан; безталанний.
talika, talęka, телїга, віз на чотирох колесах.
*__tambur__ **=** інструмент музичний; тамбур = добош, довбуш.
*__tamęzlęk__, домаз = zu Hause gemästeter Ochse.
*__tapčan__, тапчан – Schlafbank.
*__taręntas__ (пів.-тур.) тарантас, тарадайка.

*__tarχun__ (пер.) Dragun, Bertram, тургун.
*__tasma__ = Binde, тасьма.
__tatar__ = Татарин; гонець; Татарин; татарка = гречка.
*__taulga__, __tabulga__ = таволга = Art Baum, spiraea.
*__tedzrév__ = Fasan; тетерев, тетервак, тетерець, тетерюк.
*__terazu__ – вага; терези (у чумаків).
*__tédžüman__ = товмач; драгоман; драгоман.
*__tiftik__ = тонка вовна; тифтик = Art Wollstoff.
*__tilmadž__, __tilamadž__, __dilmadž__ = товмач.
*__tombaz__ = човно; дубас.
__torba__ = міх; торба
*__tovar__ = скот домашний; токар Hornvieh; товар = Waare. (пор. tumar - Rolle Papier.
*__tulumbaz__ = той, що в бубен бє; талимбаси.
*__tulb__ = Art Hauskleid; тулуб, тулуп, толуб = Schafpelz.
*__tulum__ = Schlauch; тлумок, тлумак, тломок.
__tuman__, __duman__ = мрака; туман.
*__tustagan__ = чарка, пугар; стакан.
*__tuz__ = Salz; тузлук = Salzlake.
*__tülbénd__ = турбан; тулпан.
*__tütün__, __tütündžü__ = дим, тютюн; тютюн.
*__ubęr__ (пів.-тур.) = чарівниця; опир, упир.
*__učkur__ = Hosenband; очкур.
*__uklaj__ (пів.-тур.) дика качка; оклія, оклій, aspius lucidus.
*__uleife__, __ulefe__ = платня; лефа = підкупство.
*__ulus__ pig, племя, табор; улус = табор.
*__urkuš__ (пів.-тур.) = просо, ячмінь; оркиш.
*__üzüm__ = виноград; озюм = овоч один, родзинка.
*__vam__, avam = довг; вам (угор.).
*__vataha__ = громада, товариство; ватага.
*__vattas__ = пастух; ватаг, ватажко = старший пастух; провідник розбійників.
*__vezir__ = везир.
*__za'feran__, __zafran__ = шафран.
*__zijan__ = шкода; із'ян.
*__zis__ (пер.) = сторона, бік; зиз, зизоватий.

Завдання і теми для дискусій:

1. Визначте джерелознавчий потенціал аналізованої розвідки. Які текстові кластери були використані дослідниками для реалізації мети дослідження?
2. Використовуючи сучасні турецькомовні лексикографічні проєкти, визначте «похибки» у детермінації мови-джерела для кожного з елементів реєстру.
3. Яку оцінку отримала аналізована розвідка у працях Є. Завалинського та А. Кримського?
4. Здійсніть кількісні підрахунки верифікованих «слів азійських, що находяться у нашій мові», використовуючи дані етимологічних словників української мови.
5. Змоделюйте проєкт «Словника тюркізмів української мови». Які тематичні групи тюркізмів, на вашу думку, матимуть домінантну специфіку?

Сергій Сорокін

Історія турецької мови: курс лекцій

Джерело → Сорокін С.В., Ксьондзик Н.М. Історія турецької мови: курс лекцій. Київ: ВЦ КНЛУ, 2016. 235 с.

Літературні пам'ятки давніми тюркськими мовами. Для дослідження давньотюркської мови велике значення мають давні писемні пам'ятки як наукового, дидактичного, так і поетичного характеру. Тюрки, розселившись у середні віки на величезних обширах Середньої і Центральної Азії, Східної Європи і Близького Сходу, мали діалектні відмінності в тюркській мові, яка була для них спільною. Це не могло не позначитися і на літературних пам'ятках того періоду.

Словник «Дівану люгат-іт тюрк» (Divanü Lugati't-Türk) Махмута Кашгарського (Kaşgarlı Mahmut), що називають енциклопедією тюркського світу XI ст., – не просто словник, де представлена лексика того чи іншого діалекту й коментарі до неї, а й велика історико філологічна праця, що дає багатий матеріал як для мовознавців, так і для етнографів, географів, інших спеціалістів. Визначний філолог XI ст. створив працю, що відкрила нову сторінку в культурному житті тієї епохи, в історії мовознавства. На думку науковців, «Словник…», фактично, заклав фундамент тюркології і був її першим зразком.

Повне ім'я давнього філолога було Махмут ібн Хусейн ібн Мухаммет Кашгарій. Його батько народився в Кашгарії, але більшу частину свого життя провів у Баласагуні … . Дата його народження і місце навчання не встановлені, але відомо, що М. Кашгарський чудово знав арабську і перську мови. Швидше за все, народився на початку XI ст., тому що «Диван» було написано у період між 1068-1072 роками, коли він був людиною поважного віку. … Єдиний переписаний і збережений без усіляких пошкоджень примірник його праці зберігається у Стамбулі.

Це однотомний, великого формату рукопис у 319 сторінок. Мухаммад Абу-бекр Абуфатх-ас-Саві ад-Дамашкі, який переписав цей примірник, зазначав, що копіював його з тексту, написаного рукою М. Кашгарського. "Диван" виконано арабською мовою з використанням харакатів (спеціальних діакритичних позначок, що у вітчизняній граматичній традиції мають назву огласовки …).

М. Кашгарський збирав матеріал для свого словника під час багаторічних подорожей різними країнами, що давало йому можливість, з одного боку, висвітлити мову кожного племені тієї епохи, а з другого боку, саме цей матеріал відкривав шлях до певних наукових висновків. На думку сучасних дослідників, зібрані матеріали стали запорукою успішного й

доволі повного викладу фонетики, лексики, морфології і діалектології племінних тюркських мов того часу. Скласти словник, дати тлумачення словам, підібрати до них приклади, розмістити слова в алфавітному порядку було складною роботою, яку Кашгарський зробив власноруч, збираючи слова з усного народного мовлення. У його праці вперше були зазначені антоніми і синоніми, омоніми, коротка і повна форма слів, діалектна лексика й багато інших лексичних особливостей.

‹…› «Диван» є не лише словником давніх тюркських мов, а й важливим джерелом для вивчення історії тюркських народів і їхніх мов. Використовуючи арабську абетку, М. Кашгарський зіштовхнувся із значними труднощами через те, що в арабській абетці знаки на позначення голосних і приголосних звуків лише частково були придатні для передачі тюркських голосних і приголосних. М. Кашгарському потрібно було провести певну реформу арабського алфавіту й орфографії, пристосовуючи їх до тюркської фонетики. М. Кашгарський встановив кількість і якість звуків власне тюркської мови, виявивши дев'ять голосних, дав їхній опис. Хоча інформація щодо голосних і приголосних зібрана не в одному місці, а розкидана по всьому словнику, вона є цінним джерелом для вивчення фонетичного складу давньотюркської мови.

‹…› Найпершим великим літературним твором тюркською мовою вважається епіко-дидактична пам'ятка XI ст. «Кутадгу біліг»(Kutadgu Bilig) Юсуфа Баласагунського (Balasagunlu Yusuf). Появі цього поетичного твору, який можна перекласти як "Книга знань", передував доволі тривалий період, коли вироблялася писемна тюркська мова на базі мов уйгурських, карлуцьких та інших племен, серед яких неабияке місце належало огузам. Мова «Кутадгу біліг» належить до однієї з груп тюркських мов, у поемі спостерігаємо зовсім незначну кількість арабсько перських елементів. Літературна пам'ятка XI ст. дійшла до нас у трьох списках, що зберігаються у Відні, Каїрі і Ташкенті. Віденський список написано уйгурським письмом, каїрський і ташкентський – арабським. Поема «Кутадгу біліг» Ю. Баласагунського – перший великий оригінальний художній твір тюркською мовою, що базується на мусульманській ідеології і пропагує цю ідеологію. … З появою «Кутадгу біліг» завершується формування нової писемної тюркської мови, а саме карлуцько-уйгурської писемної мови східної частини Караханідської держави. Припускають, що автор розпочав роботу над поемою в Баласагуні, що на річці Чу, а завершив її у Кашгарі – одному з культурних центрів тюркського світу того часу. Поема «Кутадгу біліг» була широко відома й за межами Караханідської держави, вона перетворилася на джерело поширення тюркської літературної традиції. Вплив цієї дидактичної поеми на літературу тюркомовних народів можна простежити майже до XIV-XV ст.

Серед перших тюркомовних поетів-містиків називають Ахмета Єсеві (Ahmet Yesevi) і його відомийтвір "Діван-і хікмет"(Divan-i Hikmet).А. Єсеві народився у другій половині XI ст. у низов'ї річки Сирдар'ї в селищі Яса

(Есе), отримав релігійну освіту в Бухарі й став визнаним шейхом. Його містичні вірші (хікмети …), що проповідували у простій формі основи ісламу, стали широко відомі й популярні серед кочовиків не лише на теренах Середньої Азії, але й у Кипчацькому степу. Таким чином, його твори – це матеріал з історії мови, що характеризує стан кипчацької мови того періоду й того регіону.

‹…› «Діван-і хікмет» А. Єсеві, що належить до зразків містичної суфійської лірики, є другою за часом пам'яткою, написаною тюркською мовою, яка дійшла до нас. Адже відомо, що саме у низов'ї Сирдар'і з початку XI ст. жили огузькі племена. Коли вони просунулися вглиб Середньої Азії, їхнє місце посіли кипчаки. Тому можна вважати, що мова твору А. Єсеві відповідає огузо-кипчацькій мові XII ст., що перебувала під впливом східно-караханідської літературної традиції. Поява хікметів А. Єсеві огузо-кипчацькою мовою доводить існування другої тюркської літературної мови поряд із карлуцько-уйгурською мовою «Кутадгу біліг» Ю. Баласагунського.

Поема «Юсуф і Зулейха» (Kissa-i Yusuf) тюркомовного поета Алі (Kul Ali) (деякі науковці авторство поеми приписують Шейаду Хамзі) – перший художній поетичний твір тюркською мовою. До появи цієї поеми літературними пам'ятками XI ст. були дидактична поема Ю. Баласагунського, містичні вірші А. Єсеві XII ст., а "Юсуф і Зулейха" – перший художній поетичний твір. Сюжет поеми – це біблійна оповідь про Йосипа. У дванадцятій сурі Корану зі 111 віршів 100 присвячено детальному викладу цієї оповіді, а тюркомовний твір практично повністю збігається з коранічною версією, за винятком власних імен.

‹…› Скарбниця тюркомовної поезії не може бути повною без «Дивану» (Divan) Бурханеддіна Сіваського (Ahmet Burhaneddin), літературної пам'ятки XIV ст. Б. Сіваський вважається одним із засновників ліричної поезії огузів. Поет народився в 1345 р., жив і творив серед різних огузьких і неогузьких племен. … . Предки поета під час великого переселення огузів із Середньої Азії до Малої Азії переселилися з Хорезма й належали до одного з родів туркменського племені салир. Освіту поет отримав у Єгипті і Сирії, тому він добре знав арабську мову і літературу. Ґазелі поета насичені складними арабськими словосполученнями, парними словами, що мали другим компонентом арабізм. При цьому його творчість тісно пов'язана з традиціями османської, старотурецької і класичної перської літератури.

‹…› «Диван» Бурханеддіна, на думку дослідників, перший у малоазійсько-тюркський поезії. Тому його можна порівнювати з аналогічними диванами середньоазійсько-тюркських поетів. Арабські і перські джерела повідомляють про величезну творчу діяльність Бурханеддіна, особливо відзначаючи його поетичні твори. Проте ні в Європі, ні в Туреччині не приділялося достатньо уваги його творчості. Уперше в 1893 р. російський арабіст П. Меліоранський під час свого

перебування в Лондоні ознайомився з "Диваном" Бурханедділа. 1895 р. науковець опублікував арабською графікою декілька його рубаї і туюгів у збірнику наукових праць Санкт-Петербурзького університету. Пізніше про творчість цього малоазійського поета згадував у своїй праці «Історія Туреччини і її літератури» український сходознавець академік А. Кримський.

«…» Відтворення історії розвитку тюркських літературних мов і вивчення мови тієї чи іншої тюркомовної писемної пам'ятки в історико-порівняльному плані, класифікація цих пам'яток неможливі без урахування історичного періоду, коли вони створювалися. Необхідно також брати до уваги склад населення саме на тій території і в той час, міграції племен і народів, рівень освіти на різних територіях, утворення нових культурних осередків, а у зв'язку з цим – пересування самих учених, поетів різної етнічної належності з одних культурних осередків до інших. Усе це не могло не відбитися на мові, до писемних пам'яток якої привносилися іншоплемінні мовні елементи. Без урахування всіх цих чинників неможливо встановити точну належність певної пам'ятки тому чи іншому із сучасних тюркських народів.

Мови майже всіх середньовічних тюркомовних писемних пам'яток змішані. В основі мови одних лежить уйгурська, а інші зазнали сильного впливу уйгурсько-карлуцько-чигильської мови. У мові пам'яток, створених у подальші сторіччя, виявляється за явно уйгурської основи вплив огузо туркменської або кипчацької мов. У подальшому, у другій половині XIII і в XIV ст., уйгурська мовна основа поступається огузо-туркменській або кипчацькій основі. Так виникали зовсім нові змішані мови, в яких за огузо туркменської або кипчацької основи уйгурські мовні елементи зберігаються лише як данина старій уйгурській, точніше уйгуро-карлуцькій літературній традиції. Це стосується головним чином XIV ст., коли починається формування і подальший розвиток різноплемінних тюркських літературних мов на змішаних уйгуро-огузько-кипчацьких основах. Підкреслимо також, що паралельно з уйгурською літературною традицією існувала огузо-туркменська літературна традиція, яка, у свою чергу, на різних етапах розвитку різною мірою відчувала вплив уйгуро-карлуцької літературної традиції..

«…» У різні історичні епохи тюрки користувалися трьома головними алфавітними системами: рунічною, уйгурською і арабською. Рунічна абетка орхоно-єнісейських пам'яток давно вийшла з комунікативного процесу, а залишилася лише мовою пам'яток культури тюркських племен, про що йшлося вище. На думку деяких турецьких філологів, саме рунічне, уйгурське і арабське письмо були загальновживаними для тюркських племен як з погляду часу, так і території. При цьому орхонська і уйгурська абетки були основними в епоху давньотюркської мови, а арабська – в епоху нового письма, тобто вже після прийняття в X ст. тюрками ісламу. Уйгурська абетка повністю поступилася місцем арабській, яка стала

єдиною для турецького етносу до початку XX ст., коли у 1928 р. була замінена латинською графікою.

‹…› Сучасна граматична система турецької мови склалася загалом у XV ст. Проте через історико-культурні умови розвитку турецької літературної мови протягом своєї багатостолітньої історії ця мова увібрала в себе численну арабську і перську лексику, запозичила деякі синтаксичні конструкції, що значною мірою і визначає її специфіку порівняно із сучасною турецькою мовою. Коли йдеться про османську мову упродовж XIII-XIX ст., то необхідно вирізняти писемні різновиди літературної мови зазначеного періоду майже в шість століть, беручи до уваги її жанрово стилістичну диференціацію.

‹…› Староосманська мова, що склалася в результаті багатостоліт-нього процесу розвитку мов огузо-сельджуцьких племен, які прийшли у X XI ст. із Центральної Азії до Малої Азії і сформували тут спочатку державу Великих Сельджуків, а пізніше Османську державу, фактично доступна дослідникам із XIII ст. Її верхньою хронологічною межею вважають середину XV ст. Таким чином, хронологічні рамки цієї мови охоплюють XIII–XV ст., коли Конійський султанат занепадав і зародилася, зміцнювалася і територіально розширювалася Османська держава. Географічні кордони її поширення постійно змінювалися, проте основною територією впродовж усього названого періоду була Анатолія, що охоплювала Малоазійський півострів, частину Вірменського нагір'я, Сирійського плато, Верхньої Месопотамії, що складає зараз переважну частину території Туреччини. Усі пам'ятки староосманської мови походять із цього регіону.

Термін "староосманський" є абсолютно умовним через те, що ранні пам'ятки цією мовою були створені до того, як виникла сама Османська держава. У спеціальній літературі використовується також інший, більш точний термін "староанатолійська тюркська мова".

В османській мові внаслідок безпосереднього впливу ісламу, що регламентував усе життя віруючих, арабсько-перські елементи утворювали власний прошарок, що функціонував на всіх рівнях за особливими правилами, не такими, як тюркські слова. Писемність, якою користувалися творці пам'яток староосманською мовою, є арабсько перською, яку пристосували для того, щоб писати староосманською. Малоазійські пам'ятки XIII–XV ст. відбивають ранній етап формування анатолійсько-тюркської писемності, коли, як зазначалося в попередньому розділі, писати значною мірою означало транскрибувати тюркську мову засобами арабської і перської писемності. Про це свідчить брак у багатьох із пам'яток ідентичності в передачі одних і тих самих фонем, слів, а також повніше використання засобів писемних запозичень (наприклад, знаків на позначення голосних) порівняно з пізнішими пам'ятками. Анатолійсько-тюркська писемність пройшла типовий стихійний шлях розвитку. У ранній період вона точніше відображала звуковий бік мови, ніж в

османський період XVI-XIX ст., коли написання слів і формантів нормалізувалося, закріпилося традицією, вагання поступилися місцем однорідності.

У процесі формування і розвитку турецької мови виділяються два періоди: передісторія і історія турецької мови. На думку російського тюрколога А. Кононова, передісторія турецької мови хронологічно чітко визначається і документується літературними пам'ятками, створеними в Малій Азії протягом XIII–XV ст. І саме тому цю мову називають для зручності анатолійсько-тюркською мовою. Деякі турецькі лінгвісти називають цей період Eski Anadolu Türkçesi (староанатолійська тюркська), а професор З. Коркмаз поділяє цей період на три етапи: 1. Selçuklu devri Türkçesi – тюркська мова епохи сельджукідів; 2. Anadolu Beylikleri devri Türkçesi – тюркська мова епохи анатолійських бейліків; 3. Klasik Osmanlıca'nın başlangıcı – початок класичної османської мови. Трохи інакшу періодизацію розвитку османської мови дає турецький мовознавець М. Ергін, який виділяє період Eski Anadolu Türkçesi (XIII ст. – середина XV ст.); період Osmanlıca (1453 р. – XX ст.) і період Türkiye Türkçesi (після 1908 р. і далі XX ст.). Дослідник свідомо відкинув значний етап у становленні турецької мови, а саме сельджуцький період, тому що науці майже нічого не відомо про мову того періоду, писемні пам'ятки якої майже не збереглися.

‹…› Аналізуючи наявність писемних пам'яток, уточнюючи зазначені етапи, академік А. Кононов давав таку хронологію розвитку османської/ турецької мови:

I. Анатолійсько (малоазійсько)-тюркська мова XIII-XV ст., попередник турецької. II. Рання турецька мова кінця XV-XVI ст. III. Середньотурецька мова XVII-середини XIX ст. IV. Новотурецька мова середини XIX-початку XX ст. V. Новітня турецька – з 30-х років XX ст.

‹…› У сучасній тюркології розглядаємо такі три основні етапи розвитку османської мови: староосманська (Eski Osmanlıca) XIII-XV ст.; середньоосманська, або класична османська(Klasik Osmanlıca) XV-XIX ст., новоосманська (Yeni Osmanlıca) XIX-XX ст. … Ми можемо вважати староосманську мову найпершим попередником, прямим предком турецької мови. У результаті доволі тривалого й своєрідного соціолінгвістичного процесу, що розпочався в період формування турками власної державності, в умовах соціальної диференціації в епоху феодально-ленної системи й під впливом низки політичних, економічних, релігійних, культурних та інших екстралінгвальних факторів, відбулася різка соціальна стратифікація турецької мови, що спричинила утворення соціально зумовлених функціональних стилів, які істотно розрізнялися як за внутрішньоструктурними мовними якостями, так і за сферами використання. Цей процес стилістичної диференціації турецької мови, що мав аналоги серед деяких європейських мов в епоху феодалізму, спричинив утворення «високого літературного стилю», який

сформувався на основі конгломерату згаданих вище арабських і перських, а також власне турецьких лексичних і граматичних елементів. Цей стиль як основна норма літературної турецької мови обслуговував доволі вузьке соціальне коло – султанський двір, вищі верстви феодального суспільства, духівництво. Виникнувши як писемна норма, цей стиль, що традиційно ототожнюється з терміном «османська мова» (Lisani Osmani, або Fasih Türkçe), використовувався як офіційна державна мова: нею писалися фірмани (укази султана), велося діловодство, зокрема й судове. Крім того, цей стиль, поряд з арабською і перською мовами, був мовою художньої літератури і науки, що концентрувалися за феодальної доби при султанському дворі й у резиденціях великих феодалів і духівництва. Елітарність «високого» стилю і обмеженість його поширення зумовили існування іншого варіанта літературного стилю турецької мови, що був менш насичений іншомовними запозиченнями й спирався на народну мову. Тут можна сказати про формування так званого середнього стилю (Orta Türkçe). Зразками його можуть слугувати твори як ранніх (Юнус Емре, XIII ст.), так і пізніших (Евлія Челебі, XVII ст.) класиків турецької літератури. Цей самий процес стилістичної диференціації османської мови фактично спричинив появу такого стилю, як Kaba Türkçe (проста, груба турецька), яким користувалися прості турки-османи, які проживали, в основному, за межам не лише султанського двору, але й за межами анатолійських міст.

‹…› Епоха середньоосманської, або класичної османської мови, тобто XV-XIX ст., пов'язана з періодом розквіту і падіння Османської імперії і розвитку османської мови, точніше її "високого" стилю, що беззаперечно панував не лише всіх сферах державної діяльності, а й у літературі, науці, мистецтві. Саме в цю епоху посилилися роль і значення арабської мови, що була мовою ісламу – державної релігії Османської імперії. Арабською мовою велося викладання в релігійних школах-медресе, без належного знання арабської і перської мов було неможливо читати і писати самою османською. У середньоосманський період остаточно склався пласт арабсько-перської лексики, що посів у «високому» стилі до 90 % загального лексичного фонду й відбився певним чином на розмовній народній мові. У цей період відбулося остаточне розмежування між «високим» стилем літературної мови і розмовними нормами народної мови. Таким чином мовний бар'єр повністю ізолював широкі народні маси від згадуваних вище сфер громадсько-суспільного і культурного життя.

‹…› Головні риси другого етапу розвитку османської мови, на нашу думку, такі:

– класична османська мова характеризується стабілізацією в написанні слів, проте діакритичні знаки зникають, тому фонетику цього періоду вивчати складно;

– 90 % лексики османської мови складають арабсько-перські запозичення;

– створення власної літератури османською мовою;

– розквіт турецької поезії, де є спроби поєднати писемну османську з розмовною турецькою мовою;

– XVII ст. стало «століттям сатири» у турецькій літературі, що висунуло на передній план видатних поетів-сатириків.

‹…› Епоха новоосманської мови XIX-XX ст. пов'язана з періодом османського реформізму – Танзімату (1839-1878), рухом «нові османи» і з епохою молодотурецької революції (1908). Спроби турецьких султанів провести реформи в різних сферах громадсько-політичного життя були орієнтовані на західні країни, що, з одного боку, вело до створення власної національної турецької буржуазії, а з другого, не могло не відбитися на культурній, а саме на мовній сфері, що спричинило масові запозичення західної лексики. Саме тоді, у 60-х роках XIX ст. з'явилися перші ознаки турецького націоналізму в русі «нових османів», тобто русі турецької національної буржуазії, яка виступала і за створення національної мови. Врешті-решт, представники цього руху закликали насамперед до очищення турецької мови від запозичень арабської і перської лексики. Під впливом ідей «нових османів» зароджувалася нова художня література – проза, якої в минулому майже не було. Розвивалася драматургія, відходила від старих форм поезія. Нова література часто була пронизана патріотичним змістом, іноді пропагувалися ідеї рівності в буржуазно-демократичному розумінні.

‹…› Підбиваючи підсумки третього етапу розвитку османської мови, … зазначимо такі його особливості:

– розвиток турецької прози, створення нових літературних жанрів, а саме турецького роману і п'єси-комедії;

– поява віршів соціально-громадянського спрямування, повернення до віршотвору, що базувався на народній творчості;

– культурна орієнтація Османської імперії на Європу в епоху Танзімату знайшла своє відображення в османській мові, точніше в її «високому стилі», у вигляді значної кількості західноєвропейських запозичень, головним чином із французької мови (суспільно-політична, науково-технічна термінології); – розвиток ідей і спроби реформування, очищення османської мови, наближення її до розмовної турецької мови.

Завдання і теми для дискусій

1. Визначте, яку методичну базу використовують автори роботи під час аналізу текстового матеріалу для ілюстрації початкових етапів формування тюркських мов.
2. Яку соціолінгвістичну оцінку дають автори османській мові. Порівняйте авторську концепцію з класифікаційними пропозиціями А. Кримського, Т. Груніна, І. Дриги.
3. Які прецедентні події з історії Османської імперії мали вплив на моделювання норм сучасної турецької мови?

Ганна Спотар-Аяр

Перифрастичні форми турецького дієслова у функціонально-семантичному полі аспектуальності

Джерело → Спотар-Аяр Г. Перифрастичні форми турецького дієслова у функціонально-семантичному полі аспектуальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2018 № 37 том 2. С. 148-151

‹…› Комплексний підхід до дослідження перифрастичної форми передбачає вивчення її функціональних властивостей, способів взаємодії у рамках граматичних сполучень, частотності вживання у текстах різних стилів.

‹…› Слід зазначити, що видові значення та способи дії співвідносяться між собою, але мають чітку диференціацію за своїм семантичним наповненням. Оскільки реалізація цих значень відбувається за рахунок часових форм дієслова, відповідна граматична категорія пов'язана із темпоральністю. Нерозривним є зв'язок між лексичним значенням дієслова, його характером, належністю до відповідної семантичної групи та похідної граматичної форми.

‹…› Прогресивний аспект (континуальний), за визначенням А.Гьоксель і С. Керслейк, – імперфектний, поділяється на власне прогресивний та аспект звички. Прогресивний аспекту турецькій мові реалізується афіксами -yor і -makta у формах простих і складних часів, а також перифрастичними формами на -yorolmak і -makta olmak

У прогресивному (імперфектному) аспекті різницею між афіксами -yor і -makta є те, що у межах простих часів афікс -makta виражає лише прогресивний аспект, натомість -yor виражає як прогресивний, так і аспект звички у рамках простих часів.

‹…› Афікс -makta у складі семантичної вершини перифрастичних форм реалізує аспектуальне значення процесності реалізації дії. До складу семи морфеми входить понятійний компонент «переконання перебування у процесі реалізації дії», що спричиняє широке функціонування цієї перифрастичної форми саме у діловій документації:

‹…› Проспективний аспект, або очікування, планування, припущення щодо виконання дії в майбутньому, прагнення виконати дію. Проспективний аспект, виражений за допомогою перифрастичних форм на -acak olmak, позначає, що на момент референції або на момент мовлення перший етап (планування, підготовку, виникнення наміру виконання дії) завершено, натоміть реалізація самої дії ще не розпочалася.

‹…› Перфектний (результативний) аспект. У турецькій мові на морфемному рівні результативність виражається афіксом -mış. З погляду аспектуальності конструкція на -mışolmak стосується граничної дії, яка розглядається за межами її виконання: конструкція забезпечує сприйняття реципієнтом дії як результативно завершеної у зазначеному часовому проміжку або, іншими словами, підкреслює, що дія розглядається після її результативного завершення із відтінком наявності результату на момент мовлення або на момент відношення до іншої дії.

‹…› Результативність відіграє найважливішу роль саме в офіційно-діловому стилі, оскільки наголошення на факті завершення дії необхідне як в усному, так і в письмовому діловому дискурсі. Зокрема, у текстах законів, листів, актів необхідне підкреслення завершення дії, перифрастична форма дає можливість чітко визначити отримання результату у майбутньому

‹…› Аналіз частотності використання перифрастичних форм у рамках офіційно-ділового стилю доводить, що найбільшим функціоналом володіють форми результативного аспекту – 71%, далі йдуть форми прогресивного – 19% (значно переважають конструкції на -makta), 8% складають перифрастичні форми у проспективному аспекті і лише 2% – диспозитивного. Останні зафіксовані в усних офіційних заявах, функціонування такого типу конструкцій у діловому дискурсі є авторським і ситуативним і виявляє пряму залежність від комунікативної ситуації та цілі повідомлюваного.

‹…› Крім того, враховуючи цілісний аспектуальний комплекс, виражений перифрастичними формами, слід враховувати інхоативне аспектуальне значення дієслово olmak «ставати у певний момент, набувати ознаки». Це значення виступає ланкою, котра ще щільніше об'єднує аспектуальні та темпоральні значення у рамках форми, оскільки визначає момент, у який відбулося набуття ознаки (щодо моменту мовлення), тобто чітко окреслює «орієнтаційний пункт». Саме наявність орієнтаційного пункту вирізняє значення дієприкметника і перифрастичної форми у формі дієприкметника. Відтак, на перший погляд, утворені за допомогою однакових морфем дієприкметники та бівербальні дієприкметники мають істотну відмінність. У перших афікси -ır, -maz, -makta, -yor, -mış -acak реалізують темпоральну семантику, натомість у перифрастичних формах завдяки перерозподілу понятійного субстрату вони реалізують аспектуальність і позбавлені темпоральних значень

Завдання і теми для дискусій

1. Визначте, який напрям у тюркологічному дискурсі України започатковує стаття автора.
2. Які термінологічні елементи, що використовує авторка, потребують додаткової експлікації на рівні семантики та прагматики?
3. На основі статті змоделюйте схему граматичних афіксів турецької мови.

Григорій Халимоненко

Кримсько-татарські запозичення в українській мові

Джерело → Халимоненко Г.І. Кримсько-татарські запозичення в українській мові. *Вісник КНУ ТШ. Східні мови та літератури*. 2003. Вип. 7. С. 44-48.

Вивчення тюркізмів української скарбниці досягло належного рівня, особливо ж коли брати до уваги те, що ця проблема продовжує викликати зацікавлення науковців і сьогодні. Відчутним недоліком вивчення тюрксько-українських мовних взаємин є те, що виокремлення питання українсько-кримськотатарських контекстів, надто ж мовних, із загальної проблеми Turco-Ukranica відбувається ще дуже повільно. Причини політичного характеру … . породили причини іншого гатунку; відсутність в Україні джерельної бази, передусім архівів, причетних до історії кримськотатарського народу, дуже мала кількість наукових праць в галузі кримськотатарського мовознавства. фольклористики, … лексикології, брак фахівців у середовищі самих кримських татарів … .

‹…› Ми йдемо на певний компроміс, який полягає в тому, що не будемо виділяти питання українсько-ногайських мовних взаємин від українсько-кримськотатарських, хоч цілком усвідомлюємо, що саме ногайські орди були тим осередком тюркської людності, через який виникла вся сукупність інтересів української держави як політичного, так і духовного характеру.

‹…› Питання ідентифікації якого-небудь конкретного тюркського лексичного елемента, що був запозичений в українську мову, пов'язане з труднощами іншого характеру: визначити належність того чи іншого тюркізму до певної тюркської мови важко через виняткову схожість лексики тюркських мов.

‹…› Лише зважаючи на екстралінгвістичний фактор можна окреслити коло тих мов, з яких слово могло увійти в українську мову вперше, проте остаточного висновку дійти все одно важко … .

Позамовний фактор має справді неабияку вагу при ідентифікації тюркізмів української мови. … Більшість запозиченої лексики рибальства, а надто ж вівчарства в українській мові – це ногаїзми та кримськотатаризми.

Оскільки українська історична та філологічна наука тільки-но підступають до проблеми Ucrainico-nohaica, а життєдіяльність ногайських орд у XVI-XVIII ст. була якнатісніше поєднана з політикою Кримського ханату … , лексичні запозичення, які розглядаються тут, будемо називати кримськотатаризмами.

Завдання та теми для дискусій

1. Які топіки автор інсталює у поліаспектну наукову проблему Turco-Ukranica та Ucrainico-nohaica?
2. Як впливає, на думку автора, відстутність архівної джерельної бази на достовірність наукових результатів, що експлікують процеси мовного контактування українців з етногрупами тюркського походження?
3. Визначте перспективи кримськотатарського мовознавства.
4. Обґрунтуйте доцільність існування окремого тюркологічного наукового кластеру «Киримотатарознавство».

Розділ VI
КИРИМОТАТАРОЗНАВСТВО

Гульнара Абдулаєва

Історія Криму. Коротка оповідь великого шляху

Джерело → Абдулаєва Г. Історія Криму. Коротка оповідь великого шляху. Київ: Віхола, 2024. 222, [1] с.

‹…› Золота Орда на початку XV століття була вже не жорстко централізованою державою, а конгломератом більш-менш самостійних областей (зокрема Криму). Першою з причин цього можна назвати послаблення особистої влади правителів, які засідали в столиці. Друга причина полягала у складності управління віддаленими регіонами імперії. По-третє, в регіонах формувалися власні правлячі еліти, які намагалися перебрати владу на місцях. До цього можна додати і політичні кризи через боротьбу за престол між одразу декількома претендентами Всі вони прагнули захопити Сарай – символ повної влади над імперією – тож у цьому місці часто змінювалися правителі.

Уже в цей час простежується відносна «самостійність» Криму, його окремішність від золотоординської імперії. Якщо для поволжських народів Золотої Орди джерелом мусульманської культури стала Бухара в Середній Азії, то для півострова це була Анатолія (Східна Туреччина).

Важливо відзначити і унікальність розташування Криму. Тут проходив ніпважливіший з торгових шляхів – Великий шовковий – з Китаю до Генуї та Венеції.

Ці обставини сприяли економічній стабільності Кримського улусу. Найчастіше ті претенденти на трон Золотої Орди, які зазнали невдачі у столиці, вирушали у Крим для того, щоб накопичити матеріальні, людські ресурси і з новими силами знову намагатися захопити владу в Сараї. …

Бажання вийти з боротьби за Сарай та зберегти надбане торгівлею багатство наштовхнули частину еліт Криму на сміливий і рішучий вчинок – відокремитися від Золотої Орди. Еліту складали аристократичні династії, найвпливовіші …. Люди на Кримському півострові. Старі ординські роди Мангитів і Кіятів виступали за збереження чинного порядку, натомість нові кримські роди Ширинів і Баринів прагнули більшої самостійності.

‹…› Вважається, що першу спробу відділення Криму від Золотої Орди здійснив Таш-Тимур – нащадок Чингісхана. У 1395 році він проголосив себе ханом Криму, але його самостійне правління продовжилося лише декілька років. Після невдалих спроб добитися

незалежності від Золотої Орди Таш-Тимур вирушив до Великого князівства Литовського, де, ймовірно, і прожив до кінця своїх днів.

‹…› Хаджі Герай є однією із фундаментальних складових історії кримськотатарського державотворення. Майбутній хан Криму народився на литовській землі. … Його рідний дядько Девлет-Берді остаточно опанував Крим у 1427 році. … 1436 року правителем став ворожий Саїд-Ахмат II, який наказав винищити усіх нащадків Таш-Тимура, Хаджі з рідним братом Джанаєм під градом стріл довелося рятуватися утечею. … Беї восени 1441 року вирішили обрати ханом Хаджі Герая і спорядили за ним посольство до Литви. Ось як це описується у «Хроніці» поляка Стрийковського: «Татари перекопські, баринські й ширинські … прислали до Казимира, великого князя литовського, з проханням дати їм на царство Хаджі Герая» … Навесні 1442 року вже в Криму місцева знать урочисто присягнула на вірність новому хану. Той влітку розгромив свого суперника і остаточно утвердився на престолі.

На півострові, крім Кримського ханства, співіснували ще два державних утворення: греко-гото-аланське князівство Феодоро зі столицею в печерному місті (Мангуп) і генуезькі колонії зі столицею у Кафі. …

Кримський хан планував побудувати і власний торговельний флот…, це була Каламіта (тепер Інкерман) – зручне місце, що належало готському князівству. … Сприятливий економічний клімат дощволив купцям Кримського ханства згодом наздогнати за оборотами своїх суперників. …. Влітку 1454 року до столиці кримських генуезців [Кафа – ВП] прибули турецькі військові кораблі. Турки планували захопити ммісто і встановити владу султана на цій території.

‹…› У польських джерелах згадується, що Хаджі Герай називали вартовим українських земель. … Хаджі Герай у народі отримав прізвисько «Мелек» (Янгол), що … було незвичною характеристикою ждя середньовічних правителів. … У позитивному ключі Хаджі Герая розглядали не тільки його піддані, алей європейські мандрівники, які відвідували кримську державу в період його правління. У польських історичних хроніках Хаджі Герая характеризують як шляхетну і благочестиву людину, котра із повагою ставиться як до власного народу, так і до іноземців, і жертвує кошти не лише мечетям, але й християнським храмам. Хаджі Герай був гідним правителем свого часу і став символом нової епохи розвитку кримськотатарської державності.

Протягом XVI століття були створені найвидатніші культурні споруди … Найбільший з них – Бахчисарайський ханський палац, що був закладений Сахіб Гераєм у 1532 році. … У ханстві було розвинуте ливарне і ковальське ремесло. Залізну руду … добували з Чатир-дагу …

Вплив Стамбулу на Кримське ханство чітко прослідковується під час правління сина першого кримського хана Хаджі Герая – Менглі

Герая. … Менглі Герай, якого 1475 року скинули з престолу, був захоплений у полон турками, що здобули Кафу, і доставлений у Стамбул. По дорозі колишній хан визнав себе васалом султана. У столиці Османської імперії Менглі Герай перебував у почесному ув'язненні майже три роки, а на кримському престолі опинився брат Менглі Герая – Нур Девлет.

‹…› Кримське ханство стало васалом Османської імперії …, зберігаючи суверенітет у внутрішніх справах ... Чимало ханів були незадоволені політикою султанів, які розглядали Кримське ханство як один з «форпостів» Османської імперії. … За давніми чингізидськими звичаями, кримських ханів обрали представники найвпливовіших кримських родів, а турецький хан лише затверджував такого кандидата. Ситуація змінилася вже за хана Газі II Герая.

‹…› Кримський хан Газі II Герай був не тільки видатним полководцем, але й поетом і музикантом. Він писав вірші під псевдонімом Газаї. … Загалом, чимало кримських ханів займалися віршуванням … . Більшість ханів були високоінтелектуальними і освіченими людьми. Кожен із них знав декілька мов, вони цікавилися світовою літературою. Хани і їхнє оточення знали спадщину Аристотеля та інших давньогрецьких мислителів. Чимало правителів ханства були блискучими дипломатами і фахівцями з міжнародних відносин. … В історичних матеріалах знайдеться чимало відомостей пор хоробрість і мужність кримських ханів на полі бою. Успішні військові кампанії проти ворогів характеризують правителів Кримського ханства як талановитих стратегів.

‹…› У 1521 році перший кошовий отаман Війська Запорозького Остафій Дашкевич разом із кримським ханом Мехмедом II вирушив військовим походом на Москву.

‹…› Ще з початку XVI століття українські козаки здійснювали морські походи на прибережні кримські поселення … . Хан розглядав козаків як серйозну військову силу, яка б могла дати сильну відсіч османам. У 1624 році так і сталося… Наступного року між козаками і Кримом був укладений перший формальний військово-політичний союз.

‹…› Ще один яскравий приклад військової допомоги знаходимо у 1628 році. Тоді бей Буджацької Орди Кан -Темір, діючи в інтересах турецького султана, вступив до Криму із військом – повалити кримського хана. … Козаки вступили у бій із військом Кан-Теміра, завдавши … нищівної поразки, тим самим врятувавши Мехмеда III Герая від програшу.

‹…› Найвідомішим союзом між українцями і кримськими татарами … був союз хана Іслама III Герая і Богдана Хмельницького… Кримське ханство, як і Річ Посполита, Московське царство або Османська імперія відстоювали свої інтереси… Кримськотатарське військо спільно із українськими козаками завдали полякам низку

нищівних поразок у 1648-1649 роках. … Загалом, українсько-кримськотатарські відносиии у ханський період не можна назвати ані абсолютно дружніми, ані непримиренно ворожими. … Кримські татари як вступали з козаками у конфлікти, так і билися пліч-опліч із спільним ворогом. … Довготривалі відносини, географічне сусідство двох народів залишило свій слід не тільки у політичній площині, але й відобразилися на культурній спадщині українців і кримських татар.

‹…› Дипломатичні відносини між Кримським ханством і Османською імперією важко назвати «дружніми» або такими, в основі яких лежала жорстока субординація. Уже згадувалися антитурецькі настрої в Кримському ханстві, коли правителі кримськотатарської держави відмовлялися виконувати накази османських султанів. Чимало з таких кримських ханів були скинуті з престолу, деякі поплатилися головою.

‹…› Завдяки своїм зв'язкам у Стамбулі Девлет II Герай схиляв турецького султана до військової підтримки шведів і кримських татар у цій [Північній війні – ВП] військовій компанії. Турецький султан заборонив кримському хану виступати разом із шведами проти росіян.

‹…› Чимало істориків дотримуються думки, що коли у XVI столітті за військовою потугою Кримське ханство ще випереджало Московське царство, то за сотню років потенціал росіян збільшився. На початку XVIII ст. головним геополітичним супротивником ханів і реальним ворогом, який міг захопити Крим, стала російська держава. … Ханство вже не розглядалося Московським царством як велика загроза, а навпаки – як геополітична ціль і країна, яку можна підкорити.

‹…› У 1736 році вперше в історії російські регулярні війська проникли на Кримський півострів. … Армія російського військового діяча німецького походження Бургарда-Крістова Мініха була споряджена артилерією, якої не вистачало кримському ханові, і легко захопили Перекоп. Мініх захопив і спалив Гезлєв, … палац … був повністю спалений. … Реставрація ханського палацу тривала майже двадцять років.

‹…› 1737 року до Криму прибуло нове російське військо під керівництвом Петра Лассі, але цього разу кримські татари і турки змогли дати загарбникам збройну відсіч.

‹…› Інша велика загроза - це зростання проросійських настроїв у кримськотатарській політичній еліті. … Великою політичною проблемою була постійна змінність на престолі кримських ханів. Деякі правителі Криму перебували у своєму статусі кілька років, і через настільки слабку нецентралізовану і швидкозмінну владу, у зовнішній і внутрішній політиці ханства спостерігалися негативні явища. Це стосувалося, передовсім, ногайських орд причорноморських земель.

‹…› Російська імператриця Катерина II вирішила використати силовий підхід, і у 1771 році російський воєначальник князь Василь Долгоруков із військом вирушив на Крим. Турецькі гарнізони, які були там розташовані, покинули півострів. … У 1772 році між Кримським

ханством і Російською імперією був укладений союзний договір (Карасубазарський трактат), який проголошував Крим номінально незалежною державою. … Російські війська перебували у кримських містах і наполягали на переданні у їхнє розпорядження ханських фортець. У 1774 році, по завершенню чергової російсько-турецької війни, між Петербургом і Стамбулом був укладений Кючук-Кайнаджарський мирний договір, за яким султан погоджувався із незалежністю Кримського ханату.

Навесні 1775 р. [хан Сахіб II] втратив кримський престол, а новим правителем Криму став Девлет IV Герай. Цей кримський хан намагався отримати політичну і військову підтримку турецького султана, щоб позбутися російської залежності Криму.

‹…› Шагін Герай … був затятим прибічником російського верховенства над Кримом, відвідува Петербург і отримував великі преференції від Катерини II. Російська імператриця розглядала Шагіна як наступного кримського хана, а тому обіцяла йому повне політичне і військове сприяння. … [Шагін Герай – ВП] став у 1777 році останнім кримським ханом … Підтриманий Катериною II, отримав ханську владу і запровадив низку реформ за російським і європейським зразками. Однак через місцевий менталітет і культуру вони виявилися провальними.

‹…› У квітні 1783 року Катерина II підписала Маніфест про приєднання Криму, Тамані і Кубані до Росії. … Кримськотатарська держава перестала існувати. … Якщо анексію Російською імперією Криму 1 783 році мешканці у переважній своїй більшості не сприймали як трагічну подію…, то незабаром кримські татари на собі відчули потужний імперський національно-релігійний гніт, який знищив усі державні інституції ліквідованого Кримського ханства.

‹…› Унаслідок анексії Криму Російською імперією кримськотатарський народ опинився у драматичній ситуації, яка часами ставала трагічною. Історик з Туреччини Х. Киримли назвав 1783-1883 рр. «чорним століттям» для кримських татар.

Завдання і теми для дискусій

1. Які історичні факти свідчать, що Хаджі Герай став «гідним правителем свого часу і став символом нової епохи розвитку кримськотатарської державності»?
2. Які були мотивації у Хакана Киримли для детермінації подій на теренах криму упродовж 1783-1883 рр. «чорне століття»?

Осман Акчокракли

Нове з історії Чуфут-Калє

Джерело → Акчокракли О. Нове з історії Чуфут-Калє . ….. Київ: Віхола, 2024. 222, [1] с.

‹…› У результаті порівняння плану 1830 року, який я взяв зв основу, з теперішнім фактичним станом в Суфут-Калє, були нанесені на цей план в окремому накресленні незазначені там місця, а також виправлені деякі неточності. Але ця робота була здійснена без точних вимірів. Серед віднайдених нових пунктів на Чуфут-Калє заслуговують бути відміченими такі місця. У Новому городищі: 1) Руїни будинку, де мешкав караїмський вчений Соломон Бейм, який залишив Ч.-Калє [авторський варіант] одним з останніх у 1857 р. 2) Привізна площа за Східною брамою біля басейну. На цей майдан у давнину селяни з при… сіл привозили дрова, вугілля і різі продукти і взамін купували у місцевих жителів тогочасні товари міського виробництва. Тобто, місце це було наче товарообмінним пунктом у житті Ч.-Калє. 3) у цій частині на схід від міської брами … були помічені залишки якоїсь будівлі круглої форми… У середині розвалища цього приміщення нами був знайдений камінь-стирчак, який виявився обломком жорна з колишнього млина, що був на цьому місці … . 4) Невелика площа, що мала назву «Индир». Ця місцина слугувала майданчиком для розмелювання збіжжя місцевими караїмами-хліборобами.

У межах «Старого міста» було знайдено: 5) квартал на п.-з. кутку від Малих воріт, що відомий як «Бешев», тобто «пять дворів». … 6) порожниste місце між міськими будівлями на заході і зовнішніми міськими мурами. Місце це слугувало для збирання попелу та сміття і звалося «Куллюк» (попелище).

‹…› Серед маловідомих місць у межах «Старого міста» на Ч.-Калє слід зазначити дві печери біля південного урвища, коло башти середньої стіни. Одна з цих печер називалася Сакиз-коба (мастична печера), інша – Хама-коба (лазня). … Нами було обстежено також порожниste місце на заході від міської стіни, що відоме як «Бурунчак». На плані 1775 році ця місцина зазначена як «ханський звіринець». ….

‹…› **Печери Чуфут-Калє.** Як і Мангуп-калє, Інкерман, Тепе-кермен, Ескі-кермен, Бакла (поблизу села Тав-Бадрака) та інші, Чуфут-Калє звертає на себе увагу своїми печерами. …. Під час обстеження Ч.-Калє та його печер деякі роздуми реального і практичного характеру наштовхнули мене на думку про походження і призначення цих печер … .

Пам'ятки татарського періоду на Чуфут-Калє. Серед розвалин Чуфут-Калє чи не єдиним матеріальним пам'ятником перебування татар вважається мавзолей, побудований у стилі східної архітектури, що

належить доньці Токтамиш-хана, так званій «Ненекеджан-ханим», яка померла в 841 р.г. (в 1437) у місяць Рамазан. Наше дослідження виявило присутність в Ч.-Калє низки пам'яток середини XIV ст., які належали татарам. …

‹…› Існує легенда про боротьбу Тохтамиша хана з Єдиге, яка записана академіком В.В. Радловим у виданні «Зразки народної літератури північних тюркських племен», т. VII, де на с. 119-й згадуєтся імена двох доньок Тохтамиш хана – Ханьке і Джаньке. … У будь-якому разі, тепер є безсумнівним, що ім'я похованої у цьому мавзолеї донька Тохтамиша було не Ненекеджан. ….

‹…› **Мечеть на Чуфут-Калє**. Є відомості, що в Чуфут-Калє мешкали татари , і до того ж великою громадою. У такому випадку не може бути сумніву в тому, що на Ч.-Калє була і мечеть, і медресе, і необхідні атрибути будь-якої мусульманської культури, а також і цвинтар. …. Ці історичні вказівки щодо мечеті підтверджуються матеріальними залишками, що збереглися до цього часу…

‹…› Залишки татарського цвинтаря XIV-XV ст. можна побачити зараз на урвищі нижче малої брами Ч.-Калє, а також біля каплиці [авторський варіант – часовня - *ВІП*] мусульманського святого Ґазі-Мансура. У цих місцях добре збереглися біля десятка давніх надгробків XV ст.

‹…› Звертає на себе увагу існування тут каплиці Ґазі-Мансура, якого мусульмани визнають святим. Під одним дахом поховані три людини: 1) Прапороносець Абдуррахман, Ґазі Мансур-Султан; 2) шейх Халіль; 3) Шейх Рамазан. У літні місяці сюди щоденно приходять цілими сім'ями віряни-мусульмани на прощу і раз на рік збираються дервіші-крутії та урочисту молитву.

Завдання та теми для дискусій

1. Визначте, які методи використовувала експедиція для детермінації архітектурних пам'яток кримськотатарського народу.
2. Змоделюйте список прецедентних феноменів кримськотатарської культури, які згадуються у науковому повідомленні О. Акчокракли.

Осман Акчокракли

Татарські тамґи в Криму

Джерело → Акчокраклы О. Татарские тамги в Крыму: Матлы научно-этнограф. экспедиции по изучению татарской культуры в Крыму 1925 г. / ГДМТКБ. Симферополь: [б.в.], 1927. 16 с.

БКК, Во 807076 / Кримський А.Ю.

Наукова експедиція, відряджена влітку 1925 року … з метою вивчення історії, культури, літератури і етнографії кримських татар, під час об'їзду степової частини Криму звернула увагу на особливі знаки, т.зв. «тамґи», що використовували татари.

Тамґи ці, що відповідають російським таврам, використовуються кримськими татарами для таврування скоту з метою розпізнавання від чужого. Але наукова експедиція знайшла їх більш всього на надмогильних пам'ятниках, в селищах північної частини Криму, де мешкають татари. На такому камінні напис імені небіжчика і дата відсутні. Лише тамґа, вирізьблена на камінні, вказує, до якого роду, – улусу, належав покійний. Але доводиться констатувати з прикрістю, що татари степової полоси Криму або ногайці, знаючи свою тамґу, не можуть зазначити, до якого саме улусу належить дана тамґа і її власники. У той час, як казаки (киргизи) і узбеки поряд зі збереженням своїх орд, улусів і уругів зберегли свої тамґи і урани (бойовий клич), в Криму це забулося і переплутано.

У наш час в Криму існує чимало селищ, що мають назви киргизо-казацьких і узбецьких улусів і орд. За свідченнями цих назв, племена ще за часів кочівництва знали імена своїх уругів, але з переходом до осілого життя через постійні зміни місця проживання, у силу земельних утисків і змішання родів переплутано і забуто назви орд, улусів і уругів, збереглися лише форма накреслення тамґ. Шляхом тривалих і кропітких пошуків відновити все це звичайно можливо. В деяких селах зазначають, що така-то тамґа належить даному селу, але ці ж тамґи зустрічаються і в інших селищах, - тому не маємо можливості установити на основі цих показів, якому роду і якій саме поселенню дана тамґа належить.

Батьківщиною тамґ в Криму є степова частина півострова, як була заселена прибульцями з Ср. Азії [Центральної Азії – *ГІВ*] татарами-ногайцями. До гірської частини Криму тамґи переносилися із степової частини разом з придбаною худобою і використовувалися тут лише для таврування … . На надмогильному камінні тут і в центральній частині Криму ці знаки не використовувалися зовсім.

‹…› Про проходження цих тамґ серед місцевого населення існують різні легенди. Одні кажуть, що на цьому місці колись збиралися татарські племена, що мешкали у цьому районі, для вирішення важливих суспільних питань. Згідно з іншими – наче під час появи татар у Криму на цьому місці відбувалися визначення і роздавання тамґ, і для пам'яті вони були закріплені у скелі. … А. Маркевич … дотримується іншої думки про ці тамґи. Згідно з його ідеєю, … у давнину татари, що займалися скотарством, взимку свої стада відправляли на схил гори (Яйли), і можливо, що з метою планомірного відправлення своїх стад на зимування попередньо їх збирали на одному пункті … .

‹…› До приїзду в Абузлар, який справедливо може називатися архівом тамґ, експедиція зібрала певну їх кількість ще і в селах Хдир-Бали та Алач. Після Абузлара ще в 40 селищах було зібрано до 400 тамґ. Чимало з них у різних селах повторювалися.

Завдання та теми для дискусій

1. Здійсніть семіотичний аналіз родових знаків кримських татар – тамґ, та визначте, які типові елементи формують їх зовнішній вигляд.
2. Яке практичне використання (функції) мали тамги у побутовій традиції кримських татар?
3. Які регіони Криму поправу вважається «архівом тамґ »?.

.

Олексій Андрієвський

Крим и кримські татари

Джерело → Андріевский А. Крым и крымские татары. Чтение А. Андриевского; 3-е изд., исправл.; Изд. Киевской Коммиссии народ. чтений. Київ: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1892. 34 с.

БКК, Во 806730 / Кримський А.Ю.

Крим – це півострів, поєднаний з материком вузьким Перекопським перешийком у 7 верст шириною. Поділяється він на дві нерівні скиби: степову, що тягнеться від м. Перекопа на південь аж до Кримських гір і займає площу близько 1.940.000 десятин землі, та південну гористу, покриту високими горами, які йдуть понад берегом Чорного моря двома рядами упродовж 175 верст; ця частина займає простір всього 460.000 десятин. Північна степова частина Криму представляє гладку рівнину з ледь помітними підвищеннями, місцями пересічену ярами. Тут чимало пасовищ, але геть немає зораних полів; замало питної води, але чимало солоних озер. Інша ж, південна частина – це вузька приморська полоса Криму. Немає … більш теплого, більш багатого на найрізноманітнішу рослинність, більш красивішого місця, як цей щасливий куточок землі.

Багатства і красоти природи південного берега Криму, зручність морських заток для спокійної стоянки човнів віддавна привертала увагу люду, – і якого лише люду не бачив цей край! Ще до Різдва Христового місця ці були заселені, була жвава торгівля. Греки були в ній першими зразковими господарями, залишивши у книгах свідчення про ці старожитності Кримських поселень. Тут, неподалік від нинішнього м. Севастополя, був тисячу літ тому великий грецький город Херсонес, де було чимало християнських храмів; там то і наш київський князь Володимир прийняв християнство, звідти приходили до нас перші вчителі віри. Цим багатим краєм понад п'ятсот років володіли татари, поки у 1782 році … вони не були підкорені росіянами. Всього лише … сто років минуло від часу завоювання і підкорення і приєднання Криму до Російської імперії. …

Були часи, коли вся нинішня руська земля знаходилася під владою татар. Понад 650 років тому прийшли вони від Каспійського моря з Азії і, зруйнувавши руську землю, обклали її даниною і оселилися на її окраїнах : на Волзі, на Дону, в нинішній Новоросії і в Криму. Народ цей був диким, кочовим, займався скотарством, робив набіги і грабував сосудів-гречкосіїв. Понад два століття платили руські данину татарам, поки московський князь не звільнився від них понад 400 років тому у

1480 році. Татари на той час розділилися вже на три царства – Казанське, Астраханське та Кримське. Московський цар Іван Грозний підкорив у 1552 р. повністю царство Казанське, а через 4 роки й Астраханське. Лишилося лише онде татарське царство, чи то татарською – ханство – Кримське, але зладнати з ним не могли ні Москва, ні Польща.

Кримське ханство володіло не тільки Кримом, але й всім узбережжям Чорного і Азовського морів, від гирл Дунайських до річки Кубані, тобто більшою частиною нинішнього Новоросійського краю [України]. Столицею цього ханства було місто Бахчисарай [зрусифікована топонімічна форма – *ВП*], де й мешкали кримські хани. Широкі степи лежали незаселеною пустелею і служили межею між татарами і руськими. Тільки деякі [сміливці] наважувалися подаватися в ці степи і селитися на берегах річок, особливо по Дніпру. Межовими руськими поселеннями були тоді нинішні міста Київської губернії Канів та Черкаси, а далі – то був безлюдний степ.

Важко було справитися з кримськими татарами тому, що в 1475 році попали вони під владу турків, які були на той час потужні і страшні для всієї Європи; підкоривши татар, турки захищали вже і їх; воювати з татарами означало воювати і з турками. За підтримки і допомоги турків кримські татари часто нападали на Польщу й Україну, грабували і гнали людей в полон. Такому народу, як турки, які лише й знали тоді, що воювати з християнськими народами, потрібно було чимало невільників для різних робіт. Ось для цих каторжних робіт, на військових човнах і на полях, доставляли татари руських невільників.

Не можливо тоді було люду жити спокійно, займатися землеробством, бо не знала людина ніколи, збере вона збіжжя, залишиться завтра живою. Татари набігали зненацька, палили села, а людей часто-густо нищили, частину забирали з собою до Криму і продавали туркам у неволю.

До цього часу згадує народ наш у своїх піснях про те лихоліття. Пісні ці краще промовляли про те, чого натерпілася тоді Україна від татар. Та й тогочасні писемні пам'ятки наповнені рясно оповідками про те саме. Для прикладу є писемне свідчення, що 1575 року татари напали на Україну, вивели до Криму понад 55 тисяч люду, 40 тисяч коней, 50 тисяч рогатої худоби, а вівців і поготів. Невільниками руськими платили татари і данину свою туркам. Так у 1563 році кримський хан надіслав турецькому султану данину на 20 тисяч невільників.

Найважчою була робота в турецькій неволі на галерах, що називалися *каторгами*, це були великі вітрильні човни (байдаки), на яких гребли веслами невільники, душ зо 120-150, приковані до сідалок по 5-6 на кожній, а у проході ходив галерний пристав [у дореволюційній Росії – начальник місцевої поліції – *ВП*] з батогом в руках. Таровані, як скотина, харчувалися відразливими і мізерними харчами, мучилися так, бранці

без відпочинку, лише думаючи про те, як би нагода та й допомогла б їм утекти. Хоча й не часто, та бували і такі випадки – то човен розіб'є буревій, і невільники хоча й частково врятуються, то захопить галеру народ християнський і звільнить бранців, то, вряди-годи, викуплять їх рідні. Серед таких невільників, які працювали на турецьких галерах, склалися тужливі думи, які ще недавно співали серед люду *старці-кобзарі*.

Не кращою була доля невільників і на земляних роботах на будівництві турецьких фортець. Удень працювали вони від рання, а на ніч їх запирали у кам'яні сирі темні і тісні льохи.

Випадало іноді нашим землякам нагода утікти з неволі, хоча справа була доволі складною – непросто було вирватися, важко й пробратися через степи татарські, безводні і знелюдні.

Існує записана від кобзарів чудова малоросійська дума про утікання трьох братів з Азову, що відображає всі труднощі такої втечі. Ось що в ній розповідається:

«Із землі турецької, з віри бусурманської, з Азова не пил, не туман вставав, то утікав малий загін – три рідних брати, сердечні товариші. Двоє на конях, а третій за ними пішки підбігає, по випаленому степу білими ногами ступає, кров'ю сліди заливає. Хапається він за стремена, каже він братам : «Браття мої любі, хай хоч хтось на ді мною зжалиться, скиньте ви з коней дорогі сідла, візьміть мене пішого, на коня, провезіть мене хоч одну милю і вкажіть дорогу, щоб я знав, куди мені за вами йти з неволі тяжкої в міста християнські».

На це старший брат пихато відповідає: «Чи варто того, брате, щоб я своє турецьке багатство дорогою розтрусив, а тебе, нікудишнього, на коня посадив? То ми ж і самі не втічемо, і тебе не заберемо. Хай би тебе пішого безбожні бусурмани, кримці та ногайці минують десь на відпочинку, а нас, кінних, доженуть і повернуть у землю турецьку».

Знову піший брат за кінними підбігає, по чорному випаленому степу білими ногами ступає. «Браття мої милі, поверніть коней, витягніть з піхов шаблі, зніміть мені голову з плечей, поховайте в чистому полі, не лишайте на поживу звірині та птахам».

‹…› Щойно він сказав це, зненацька – не сизокрилі орли заклекотали – турки-яничари із-за могили напали, зранили їх кулями, порубали, а коней зі здобиччю завернули до міста турецького. …

‹…› Коли в 1671 р. татари пограбували Волинь і Поділля, то переписали всіх бранців і відіслали ці списки до поляків: була не викуплять вони когось, щоб не гнати даремно до Криму. … Було й так, що вродливі дівчата-християнки, які продавалися татарами до Туреччини, змінювали віру і ставали дружинами шляхетних вельмож і навіть султанів. Народна дума згадує про одну таку дівчину з київської землі, Марусю Богуславку, як хоча вже й зрадила вірі працурів, та допомогла краянам своїм бранцям утікти на батьківщину.

‹…› Боротися успішно з татарами могли лише ті сміливі вільні люди, які тікали з держави Московської і Польської і селилися на прикордонні, тобто на окраїнах, і все більше подавалися на південь в степи, називаючи себе вільними козаками. … Нище Дніпровських порогів, на острові Хортиця, козаки будували свій головний стан або *кош* (виділення автора), що звався *Січчю* (виділення автора) і поділявся на декілька *куренів* (виділення автора). … Верховна влада належала загальному зібранню або раді, яка обирала щорічно кошового отамана.

‹…› Загалом ходити на Крим великим військом було важко, бо відділявся він від нас безлюдною пустелею: складно було прогодувати велику армію і коней. … Але в 1771 р. князь Долгорукий увійшов в сам Крим і спустошив його, тоді татари були зовсім знесилені, і, відповідно до миру, підписаний з Туреччиною, Росія отримала частину берегів Азовського і Чорного морів, де кочували орди татарські …. А без підтримки Туреччини не були страшними кримські татари.

‹…› Татарам, які не бажали залишатися в російському підданстві, була надана можливість переселитися. Понад 300 тис. осіб переїхали до Туреччини до одновірців свої турків, забравши з собою великі табуни коней та скоту. … Упродовж минулих ста років татари окремими родами і цілими селами залишали Крим, особливо під час війн Росії з Туреччиною. … Наразі татар у Криму налічується не більше 110 тисяч і живуть вони собі мирно, займаючись скотарством та подекуди землеробством.

‹…› Степові татари невисокого зросту, сутулуваті, колір обличчя у них жовтуватий і темний, очі вузькі, … ніс невеликий, … чорне волосся і рідка борода. Гірськобережні татари високого зросту, міцної статури, з правильним, продовгуватим і приємним обличчям, волосся на голові і бороді густе і чорне. … Сама мова гірських татар так відрізняється від мови татар степових, що вони нерідко не розуміють один одного. Ті та інші татари – народ занадто гостинний, працелюбний, чесний і релігійний. Майже всі вони писемні, майже віддавна у них було чимало своїх шкіл. … Перед молитвою татари здійснюють завжди омовіння рук. Святим обов'язком вважають подавання милостині в чітко дотримуються своїх постів, під час яких нічого не їдять і не п'ють цілий день до заходу сонця. Найважливішим святом вважається *великий байрам*. … Костюм кримських татар доволі красивий. … Усі татари – чудові садівники, південнобережні, зазвичай, займаються розведенням різноманітної садовини, горіхів, винограду та тютюну.

‹…› Дорога до Криму йде Перекопським перешийком через непомітний зараз, але колись важливе і велелюдне місто, Перекоп. За перекопом починається голий, без води і рослинності, кримський степ. … Кримські степи багаті на озера, який особливо багато поблизу Перекопу та Євпаторії. Озера в Криму дають на рік понад 14 мільйонів пудів солі.

‹…› Бахчисарай – це колишня столиця Кримських ханів. Його побачиш лише тоді, коли поїдеш до самої ущелини, де він причаївся, наче завалений у баюрі. … За дві версти від ханського палацу, у глибокій ущелині, знаходиться Успенський монастир або скит, заснований греками близько 450 років тому. За 5 верст від Бахчисарая, на вершині крутої скелі, що піднімається з глибокої баюри, знаходиться чудове містечко – Чуфут-Кале, що складається з однієї лише вулиці і заселене лише євреями, так званими *караїмами* [авторське виділення курсивом].

‹…› За дві версти від міста [Севастополь - *ВП*] на березі моря знаходяться руїни відомого у давнину міста Херсонеса, що в давніх літописах звався Корсунем [курсив авторський].

‹…› Поблизу Балаклави починається високий суцільний хребет Кримських гір і йде у східному напряму попід морем до м. Алушти. Між ланцюгами цього хребта лежать прекрасні долини; з них найбільша – *Байдарська* [курсив авторський], неподалік від Балаклави … . Між вершинами Кримських гір найвища – *Чатир-даг* [курсив авторський]. Вершина її схожа на шатро і піднімається над навколишнім плоскогір'ям сажнів на сто. У світлий день, коли небо ясне, звідси видно майже весь Крим.

‹…› І отак у Криму повсюдно: сива давнина, що залишила після себе лише каміння, терном заростає, а нове росте, розвивається і, дай Боже, прислужиться добробуту цієї країни, який не порушать вже жодні криваві чвари.

Завдання та теми для дискусій

1. Як автор детермінує етнографічну ситуацію на теренах України на прикінці XV ст.? Які території були «межовими» між урбанізованою територією та «безлюдним степом»?
2. Які твори українського фольклору актуалізує автор для концептуалізації образу «ТАТАРИН» у національній картині світу українців?
3. Які святкові сценарії автор оцінює як найважливіші для культури кримських татар?

Валерій Бушаков

Кадилики і каймакамство в Кримському ханстві (XVIII ст.)

Джерело → Бушаков В. Кадилики і каймакамство в Кримському ханстві (XVIII ст.). СС. 1998. № 1-2. С. 33-64.

При локалізації сіл, перелічених у списку 1783 року, на мапі Мухіна виявилося, що в трьох місцях, де сходилися межі трьох або більше кадиликів, назви позначених на ній сіл в списку відсутні: (1) Алач, Ідрук (Джудрук), Конрат, Котлаяк, Токмай-Юшун і Янгю *(Джанкой)* на стику територій Бочалатського, Орта-Чонгарського і Ташлинського кадиликів; (2) Акбаш, Асан, Бозак, Отуз, Карама-Кастель, Кубаран і Тогчоль біля озера Ярилгач, де сходяться території Тарханського, Мангитського та Шейхельського кадиликів. (3) Аджеут, Бюк- та Кучук-Баяут, Бек-Булатчи, Бузавчи, Качам куль (Коджан-куль), Міштель (Меміш?), Тобей (Тюбей), Салгир-Ягаси-Уфак-Кемельчі, Чага-Баши (Джага-Баши) і Шольбаши (Чольбаши) по Салгиру, де сходяться кадилики Борулчанський з Ташликським та Орта-Чонгарським і Карасувбазарський з Насипським. В названих місцях складно провести межі між згаданими кадиликами.

Визначення на малі Мухіна належності сіл до конкретних кадиликів дало змогу окреслити територію кожного з них. ….

‹…› До *Аргинського кадилика* входили села, розташовані у верхів'ї Бу рульчи і нижче по її течії та в межиріччі Бурульчи і Бюк-Карасу. Він межував на сході з Карасувбазарським кадиликом, з Судакським на півдні і Борулчанським на заході. Кадилик збігався з бейліком Аргинських беїв. В його назві відображений етнонім *аргин.*

Ашага-Ічкійський кадилик займав долини Бештереку, Асми та Салгиру і межував на півдні з Дайирським кадиликом, на заході з Чоюнчинським Бешпаре і по Салгиру з Акмечетським та Ташликським кадиликами, а на сході із Зуїнським та Борулчанським *Ашага-Ічкійський* кадилик називався за своїм розташуванням в центрі Кримського півострова (іçкі значить «внутрішній»), а компонент *Ашага-* (aşağı «нижній») протиставляє його Юкари-Ічкійському кадилику, котрий містився вище по течії Салгиру.

Бакчесарайський кадилик займав територію між рікою Бельбек на півдні та річкою Тобечокрак на півночі. Бельбек відділяв його від Мангупського кадилика, а Тобечокрак від Каракуртського На заході, в межиріччі Качи та Альми, Бакчесарайський кадилик межував з кадиликом Качи-Бешпаресі, а на сході з арпаликом муфтія. Кадилик названо за його адміністративним центром – *Бакчесараєм,* столицею Кримського ханства і центром Бакчесарайського каймакамства.

Беш-Кабакський кадилик знаходився в південно-західній частині Криму і охоплював шість сіл (пор. **beş** «п'ять» і **qabaq** «селище»). Він примикав до Чорного моря і межував на заході із Судакським і Кучук-Карасувським кадиликами, на півночі по Чурук-Су – із Старокримським і Колечським та з Кефінським кадиликом на сході.

‹…› Після завоювання Криму Російською імперією його адміністративно- територіальний устрій було докорінно змінено. У 1805 році територія Кримського півострова поділялася на такі повіти й волості:

1. **Сімферопольський** з Актачинською, Чоргунською, Махульдурською, Атуштинською, Аргинською, Кадикойською. Ескіордінською і Табулдинською волостями.

2. **Перекопський** з Бустерчінською, Джанайською, Бозкозькою, Біюк-Тузакчинською, Кучук-Кабачською, Кокчора-Киятською і Таганашинською волостями

3. **Феодосійський** з Коктаською, Акмозькою, Байрачською, Каликелейською, Парпачською та Уроскоджинською волостями.

4. **Євпаторійський** з Яшпетською, Кудайгульською, Хоротокиятською, Джелайирською, Урчукською і Тулатською волостями.

Стало чотири повіти з 27 волостями проти шести каймакамств і 42 кадиликів у ханстві напередодні його приєднання до Росії.

Завдання та теми для дискусій

1. Які методи етимологічного аналізу використовує В. Бушаков для експлікації внутрішньої форми кримськотатарських топонімів?
2. Змоделюйте проєкт «Сучасна топонімічна карта Криму» з використанням питомої кримськотатарської топонімічної основи.
3. Які актуалізовані автором статті лексеми функціонують у форматі історизмів / архаїзмів СКТМ?

Василь Дубровський

Кримська Автономна Республіка [Некролог]

Джерело → Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець. Київ: ІС К, 2011. 544 с. [с. 256-259] (серія «Наукова спадщина сходознавців»)

‹…› Тотально-терористичним більшовицьким режимом в СССР поширено практику винищування з індивідуумів на цілі народи, як доконано останнім часом над кримськими татарами, калмиками, німцями Поволжя, чеченцями, інгушами, карачаївцями. ... У першу, чергу торкнемося трагічної долі найближчої до нас країни – *Україно-Татарського Криму*.

Кримське ханство – незалежна держава кримських татар, що існувала в Криму з XIV ст., – була ліквідована московськими завоювателями в 1783 р., тобто, одночасно з втратою і Україною своєї автономії в формі Гетьманщини. Основне населення цієї держави – татари, в наслідок московського панування протягом наступних півтора століть катастрофально скорочувалося, почасти через еміграцію його до одноплемінної і одновірної Туреччини, почасти винищувалося царською адміністрацією, почасти ж через процес винародовлення від несприятливих умовин життя. Так, першою світовою війною Кримські татари мали абсолютний покажчик приросту населення всього 0,71 %, а за станом письменности були на п'ятнадцятому місці серед народів кол. Російської Імперії.

В момент революції 1917 р. татари складали в Криму вже меншість, що заселювала переважно гірську частину півострова і його південне узбережжя. Північну частину – степову – Криму заселили українці-хлібороби, а кримські міста наповнювалися зайдами з московської адміністрації, війська та купецької верстви.

Після революції 1917 р., кримські татари; сподівалися відновити своє незалежне існування. Тоді повернулося до Криму багато татар-емігрантів, а серед них такі видатні громадські діячі, як Челебієв-Челебіджан, Джафер Сейдамет, Одабаш, проф. Чобанзаде та ін. Вони керували в березні 1917 р. першим *Всеукраїнським Мусульманським З'їздом*, а в літі того ж року організували татарську національну партію – «Міллі-Фирка». Татари обрали свій парламент – Курултай, свій уряд, дружній до уряду Української Народної Республіки, організували національну армію, яка примушена була почати боротьбу з більшовиками. Але севастопольські більшовицькі частини розбили татарське військо і влада з Криму 18.1.1918 р. перейшла до Совєтів. Мілліфірковці продовжували війну з більшовиками і коли останні під натиском військ УНР і Германської імперії утекли з України, – то мілліфірківці

захопили і розстріляли 24. IV. 1918 р. весь більшовицький Совнарком і *Центральний Исполнительний Комітет Тавриди*, відновивши владу татарського національного уряду (Кабінет Сулькевича). … Один з міллі фирківців Озенбашли так формулював їх національно-визвольну ідею: «для Туркестана, Киргизії, Башкирії, Татарстану, Кавказу й Криму повинен бути прийнятий принцип не класової, а національної влади».

‹…› За статистичним переписом 1939 р. «Кримська Автономна Совєтська Соціялістична Республіка» мала 1.126.824 душ населення обох статей. Татари в ній складали меншість, лише одну чверть людності, яка проте мешкала суцільною етнографічною масою. Не зважаючи на те, що *відносну більшість населення Криму складали українці, а також всупереч геофізичним умовам сполучень, більшовики відокремили адміністративно Кримську АССР від України і тримали її весь час в складі Російської СФСР*, [курсив – ВП] для того, щоб відірвати від Української Нації цю її південну галузь і щоб перешкодити зв'язкам поміж українським і кримотатарським народами. Більшовики ставили собі явною метою русифікувати українське і татарське населення Криму, беручи на увагу винятковe геополітичне значення для Московсько-Советської імперії цього півострова. Так, в 1938-39 р. в 1223 школах учням, що були в Кримській АССР, татарською мовою навчалося лише 20 % учнів в 29,3 % школах; іншими мовами навчалося: 4,3 % учнів в 4,7 % школах, а російською мовою навчалися 74,1 % учнів в 63,3 % шкіл. Притім з 8-10 класів навчалося татарською мовою лише 10,2 дітей, іншими мовами – 1,2 %, російською ж – 85,5 %. … Багато татарів, зневірившись в своїй спроможності противитися російському асиміляційному насильству, почали набувати переконання, що «з російською мовою – будемо їсти хліб, з своєю – вже ні». Тому татарська молодь вперто боролася за свою освіту, бодай чужою, російською мовою. Якими труднощами було устелено шлях вищої освіти для татарської молоді, видно з того факту, що, в Педагогічний Інститут в Сімферополі з 1926 р. на 670 студентів було прийнято всього 17 татар, а закінчило цей інститут – 2 татарина; з 1927 р. було прийнято 14 татар, а закінчило – 2; в 1928 р. прийняте 7 – а закінчило – 2 … .

Якщо в 1926 році в Криму налічувалося 243 неписьменних на 1.000 люду, то в 1935 р. статистика відмічала вже 97 % населення письменними. Крім 1100 початкових шкіл з Криму була 231 середня школа, 13 рабфаків і 4 вищих школи; серед яких 1 університет (Сімферопольський) … . Але насильне пристосування татар до російського панування лише почасти давало їм шлях до участі в самоврядуванні своєю країною. … Так звана «коренізація» державного апарату в національних республіках була більше пропагандистським гаслом, ніж дійсністю. …

У кінці 1945 р. Москва офіційно повідомила, що Кримську АССР ліквідовано, а територію її (26.000 кв. км., тобто майже таку велику, як

Бельгія) прилучено, як звичайну російську область, до Російської СФСР, порушивши тим кардинально права української людності Криму. Що ж до татар, то їх було більшовиками або вимордувано, або виселено на помсту за те, що під час німецько-совєтської війни 1941-46 рр. багато кримських татар утворили національні частини для боротьби за свою волю і незалежність. Це визнає й Указ Верховної Ради СССР, мотивуючи це знищення кримськотатарської нації тим, що «багато чеченців і татарів кримських під впливом німецьких агентів в загонах, зорганізованих німцями, добровільно і спільно з німецькою армією провадили збройну боротьбу проти червоної армії...» Цим самим більшовики визнали, що кримські татари боролись за свою самостійність.

‹...› Пацифікація більшовиками Криму набула таких страшних розмірів, що … з населення 1.127.000 в Криму залишилося лише 200.000. …

Завдання та теми для дискусій

1. Порівняйте статистичні дані, які наводить автор у своїй праці
2. Які стратегії використовувала більшовицька влада для русифікації кримсько-татарського населення півострова?

Василь Дубровський

Студії з Криму [рецензія]

Джерело → Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець. Київ: ІС К, 2011. 544 с. [с. 103-108] (серія «Наукова спадщина сходознавців»)

До цього часу татарський *Крим* (курсив авторський) притягав до себе менше уваги дослідників, зокрема українських, ніж дотатарська елліно-римсько-візантійсько-генуезька «Таврида». Тягар античної археології, починаючи з перших відкрить кінця XVIII ст., досі продовжує затуляти живий інтерес до наших найближчих східних сусідів – кримських татар, хоч українська історіографія ще в XIX ст. не раз виявляла величезну роль татарського Кримського ханства для економічного й політичного боку життя України.

‹…› Знаменною подією … є вихід у світ … збірника Тюркологічної Комісії філологічної катедри ВУАН … . Власне ті статті, що вміщено в цьому збірнику, здебільшого не є новими публікаціями, бо їх друкувалося вже по ріжних книжках «Записок-Іст.-Філ. Відділу ВУАН» (кн. кн. IV, XIX, XXI-XXII, Ювіл. зб. на пошану ак. Д.І. Багалія, XXIII, XXV, XXVI тощо), що відмітила сама редакція збірнику. Однак щаслива думка згуртувати цей розпорошений матеріал і тим самим підкреслити увагу дослідників ВУАН до вивчення Криму, в першу чергу татарського, гадаємо, буде початком систематичніших студій в цих питаннях … .

‹…› Збірник починається замітками ак. А.Є. Кримського «Сторінки з історії Криму та кримських татар», куди входять такі статті – «Татари», «Кримське ханство»; «Чуфуткале», «Про долю українських полоняників у Кримському ханстві». З цих чотирьох заміток найважливішою є, розуміється, «Кримське ханство». Хоч невеличкий розмір цієї розвідки (4 ст.) не дозволяє вимагати від неї вичерпності теми, однак незрозумілим здається те, що весь зміст її торкається лише зовнішньо-політичних обставин та династичних змін Кримського ханства, – внутрішньому – економічному й соціальному життю Кримського ханства не присвячено жодного рядка.

‹…› Йому ж належить дуже цікава стаття: «Література кримських татар», що охоплює історію кримське-татарської літератури від найстаріших часів Золотої орди та ханства Гіреїв аж до початків нової татарської літератури в XIX ст. … , початків татарського театру в Криму (1901 р.), молодих письменницьких сил у Криму після 1905 року та літератури за радянських часів, зокрема творчості наймолодшого письменницького покоління … . Глибші студії над кримсько-татарської літературою зможуть виявити соціальний ґрунт різних течій і явищ цієї

літератури та належно висвітлити їх. До статті додано «Антологію з кримськотатарських поетів» Осм. Акчокракли (де є переклади українською мовою віршів хана Газі Гірея, Хильмі Кримчака, Осм. Акчокракли, Абдульгаффар Шейх-Заде, Хюс. Шаміль Тохтар-Газі, Хасан-мурзи Чергієва, Бекір Чобан-заде, Афуз Омер Самі), що є цінною вкладкою в нашу перекладну літературу.

‹…› Велике місце в збірнику посідають низка статей Ол. Оглобліна під загальним заголовком «Петрик – ханський гетьман України», «Петрикове повстання», «Мазепа й Петрик», «Ще до історії Петрика – на припочатку XVIII ст.», «Петрик і Орлик», а також його стаття, що стоїть трохи окремо – «Вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського на честь перекопського бея 1691 р.».

‹…› Крім друкованих матеріалів, автор використав архівалії Московського Древлесховища. Польські та турецькі архіви для цього питання ще напевно дадуть багацько нового. … Звертаємо увагу автора на турецькі архіви.

К. Харлампович у статті «Листування запорозьких козаків із султаном» з'ясовує обставини виникнення цього відомого листування, що без сумніву є апокрифічним твором, політичним памфлетом кінця XVII ст. Автор приходить до висновку про польсько-московське походження цього листування. До статті додано замітку М. Левченка «Запорозький лист у літературній обробці Ст. Руданського».

До цієї кримсько-гетьманщицької групи статтів належить і публікація Л. Окиншевича «Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму». Цей діаріуш, без сумніву, потрібує ще детального вивчення й освітлення, бо коротеньке авторове переднє слово є поки що лише вступною орієнтуючою читача заміткою. Цікава стаття Якуба Кемаля «Арабський суфійський рукопис XIII в.в. в Криму знайдений і чи не в Криму писаний», – цей рукопис «Книга лямпадок у справі суфійства» належить Абу-Бакр Ибн-Юсоф аль Хасан аль Васитій і написаний у Криму десь між 1234-1284 р.р. Ця знахідка – велике відкриття для історії культури Золотої Орди.

‹…› Нарешті, треба згадати величеньку статтю Арс. Маркевича «З культурної минувшини Криму», яка в найменшій мірі стосується до татарського Криму, бо вся вона складається з біографічних заміток щодо російських діячів у Криму в XIX ст., а саме: «Діячі Криму на початку XIX в.», … «Містики в Криму», «О.С. Таранов Білозеров», «А.Я. Фабр». Не можна сказати, щоб ці уривчасті біографічно-довідкові нариси не було об'єднано якоюсь загальною думкою, – це картина російського дворянсько-поміщицького культуртрегерства … – в татарському Криму … .

У цілому збірник відіграє своє значіння, як перша книжка (очевидно, з серії таких же), що висвітлює історію татарського Криму та зв'язків його з Україною. Радимо не обмежуватися лише часами

Кримського ханства (1420-1783 рр.), до чого помічається тенденція (за винятком статті ак. А.Є. Кримського про «Літературу кримських татар»), а також висвітлювати історію татарської людності поміж 1783-1917 р., культурно-національний та революційний рух серед кримських татар та, особливо, сучасний стан, господарче й культурне будівництво Кримської Авт. СРР.

Завдання та теми для дискусій

1. Як автор оцінює значення рецензованого збірника для розвитку киримотарознавства?
2. Які критичні зауваження і оцінку отримали у роботі наукові розвідки А. Маркевича, Якуба Кемаля, К. Харламповича?
3. Які перспективи визначає автор для розвитку «студій над кримськотатарською літературою» в межах української компаративістики?

Василь Дубровський

Україна й Крим в історичних взаєминах*

Джерело → Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець. Київ: ІС К, 2011. 544 с. [с. 165-225] (серія «Наукова спадщина сходознавців»)

* опублікована у часописі Українського морського інституту під назвою «*Ukraine and the Crimea in historical relations*» 1946 р.

Загальний історично-географічний огляд. Найближча до України східня країна, як у минулому так і натепер, є Крим /Таврида/. Звичайно, східною країною він є не своєю географічною ситуацією, а через те, що з XIII ст. тут посіли східні татарські племена, що опанували на той час також і український степ і навіть на сторіччя зробили від себе залежними деякі українські землі. … Якщо казати про історичні взаємини України з Кримом в аспекті суто-сходознавчому, то треба починати огляд з цього саме часу – з середини XIII ст. і казати про Крим татарсько-турецький, як найближчого східного сусіда України протягом 700 років … .

‹…› Україна й Крим мають найліпші шляхи сполучення, які можна тільки собі уявити. Є добрий суходільний шлях, бо північна частина Криму є власне продовженням українського степу й сполучається з останнім смугою землі – Перекопом.

Є також і водяний шлях – від вустів головніших українських річок – Дніпра, Буга, Дністра й Дону морським узбережжям дуже недалеко приплисти до важливіших осередків Криму. Над східною частиною України – басейном Дону й Азовським морем Крим цілком панує, а відносно басейну Дніпра – він має всі вигоди добре влаштованої й захищеної самою природою (вузька смуга Перекопу) стратегічної й торговельної бази.

Південна частина Криму з його захисною смугою й комплексом підтропічної природи, цілком відмінна від північної його частини, а тим самим і від України. Південна частина – це вже клапоть Малої Азії … , у минулому через ці свої властивості, Крим завжди був форпостом, для народів сходу й заходу, що вступали в зносини з Україною. З заходу сюди сунули античні греки, римляни, середньовічні греки – візантійці, генуезці і т. інш. аж до Кримської кампанії 1854 р., коли цей півострів використало англо-франко-італійське військо, та до західньо-европейської інтервенції 1918-1920 рр. з Денікінщиною та Врангельщиною. Не менше Кримом користалися й східні народи, особливо тюрко-татари, що мали тут свою державу під зверхністю Туреччини протягом трьох сторіч (1475-1772 рр.). З часу заснування тут автономного Кримського ханства все політичне, економічне й побутово-культурне життя України ускладнюється цим

новим чинником. Через кримського хана також провадяться здебільшого зносини наші з Туреччиною. Для останньої Крим також був базою для панування над південним українським степом та річковими виходами з нього (згадаємо Очаків та Азов). Можна гадати, що до знищення автономії України в значній мірі спричинилася оця безвихідність України у XVII-XVIII ст. до моря. Знову ж таки – відкриття цих шляхів після російської окупації Криму у 1772 р. викликало надзвичайно швидкий господарчий зріст України й залюднення всього причорноморського півдня українським населенням.

З цього загального історично-географічного огляду вже накреслюється важливе значення Криму, як *південного ключа до України* (курсив мій – ВП), а також і татарського чинника зокрема для розуміння процесу української історії. Але ж досі ці україно-татарські історичні взаємини наша наукова традиція уявляла собі переважно під аспектом трьох моментів: 1) літописного оповідання про татарську навалу XIII ст., … 2) легендарно-епічної боротьби козаків з татарами у XVI-XVII ст., 3) традиційного погляду російської імперіалістичної думки про акт знищення Кримської держави, а саме: татари, як некультурний, нижчий за росіян, нарід мусив пасти перед тиском російської могутності й культури, що принесла на береги Понта Евксінського всі плоди цивілізації. [сс. 167-169]

‹…› **2. Найважливіші моменти історичних зустрічів України й Криму.** Історичну послідовність зміни народів на терені Криму більш менш в загальних рисах ми знаємо. Після занепаду античної еллінської колонізації, тут біля 250 р. з'являються готи, потім у 376 р. гуни, у VII ст. панують хозари, у 1016 р. закріпляються візантійські греки, у 1050 р. з'являються кипчаки, а у 1237 р. татаро-монголи. Заснування в Криму венеційських та генуезьких колоній у XIII ст. недовготривалий епізод (1260-1454 рр.). У тому ж XIII ст. тут міцно оселюються татари, які відділившися від Золотої орди, в 1427-28 р. засновують тут свою феодальну державу ханів з роду Хаджі-Девлет-Герая, фундатора цієї держави. Насамперед їх столицею був Ескі-Крим, а з початку XV в. аж до знищення їх держави у XVIII ст. – Бахчисарай. Під верховенство Отоманської Порти Кримсько-татарська держава попадає у 1475 р. в наслідок чого хани перебувають данниками султана до 1777 р., потім шість років вони були під верховенством Російської імперії. Нарешті, Кримська держава втрачає свою незалежність у 1783 р. й інкорпорується до Російської імперії

‹…› Простежимо найголовніші факти з історичного життя татарського Криму переважно під аспектом його взаємин з українською людністю ….

Першу зустріч українських племен в наших степах з татар ськими племенами треба віднести на VII-VIII-IX ст., коли нашим міцним східнім сусідом була тюркізована держава хозар. Не лише політичні й економічні (дань, торгівля) зносини зав'язалися між Україною й цією державою, але й культурнопобутові запозичення. … Доводиться більше догадуватися про

значення найголовніших фактів із цієї доби історії, як напр., про місце й мету побудування візантійсько-хозарської фортеці – Саркелу, на лівому березі Дону … . Міграція у IX ст. угрів через українські степи не обійшлася для тих і других без наслідків … в лексичному матеріалі … . Знову ж таки історія матеріальної культури і щодо цього народу й його ваги для України далеко ще не сказала свого останнього слова.

У кінці IX ст. печеніги продерлися через Хозарську державу, тим розруйнувавши її (але ж ім'я Хозарії залишається ще до часів генуезьких колоній в Криму, до XV ст.), витиснули угрів, а самі осіли між Доном та Дунаєм на наших степах. На півночі вони тісно стикалися з українськими племенами, на сході вслід за ними сунули узи-торки. … Традиція вважає їх за постійних степових харцизяк, що грабують наші каравани на торговельних шляхах, убивають Святослава тощо. …

‹…› Вказівку на боротьбу з кипчаками-половцями і про великі спустошення від них у 1068 р. і 1093 рр. наш народній переказ зберіг у формі легенд про «шолудивого Буняку» … . Перманентна боротьба з половцями заповнює віднині весь час аж до остаточної перемоги тюркотатарських орд в XIII ст. (похід наш 1103 р., напади половців 1105-1110 рр., наші походи 1111 р. і 1116 р., боротьба 1130 р., оборона Києва у 1161 р., напади 1149, 1153 р., 1155 р., 1169 р., 1170 р., 1171 р., 1177 р., 1179 р., 1184-1194 р. – боротьба з ханом Кончаком. …

‹…› Про турецьку колонізацію не лише степів, але й лісостепного району за цей час є досить численні звістки (торки на Переяславщині у 1080 р., торки з печенігами у 1103 р., турпії на Переяславщині у 1150 р., також коці, каепичи, берендичи, торки, печеніги при Мономаху, назви сел – В. і М. Каратулі від каракалпаків, Печеніги, Козари, Торське В. і М. Половецьке, [с. 171] Куманівка, Баруч, Баришівка, Біла Вежа на верхів'ї Остра, Хозарське городище в сусідстві Донця, нарешті половецьке місто Шарукань-Харків … . Культурно-побутові запозичення і шлюби між українським та татарським населенням за таких і умов неминучі … . Культурна взаємодія цих двох чинників полегшувалася тим, що українці за ці сторіччя мали й мешкали в деяких містах Причорномор'я – Тмутаракань, Руське село біля вустя Дона, відомі поселення русинів у Криму, де знайшли їх письмена у IX ст., та їх колонію у Солхаті в другій половині XIII ст., Олешє біля вустя Дніпра і недалеко від нього місто Молса, оселі на низовині Дунаю, зокрема м. Берлад (=Бирлата) … . Стабілізується такий стан з того часу, як Кипчацька Золота Орда стала незалежною державою (після 1264 р.). Під впливом магометан Туркестану, звідки вона приходила, татари наших степів теж стають магометанами.

Боротьба Данила Галицького з татарами між 1253-1264 р. (з Куремесою, Бурундаєм та з т.зв. «татарськими людьми») малює надзвичайно цікаву картину революційного впливу татарської інтервенції на українське людство. … Можна вважати, що з цих часів починається доба особливо міцного запозичення нашим населенням татарських

побутових дрібниць, слів, фольклору, кров'яного мішення, тощо. Татарофобія, чи татарофілія – стають головним чинником в житті українського степу. Татарське питання домінує над всіма іншими. [с. 172]. Нищучи міську культуру пануючих верства України, татарщина щось давала для нижчого загалу людности. … Ось цей факт революційного звороту під впливом татарської інтервенції, їх жорстокий терор щодо українських князів та бояр і, навпаки, приязні відносини між ними та поспільством мусило чимсь пояснюватися і мати певні великі наслідки. Це головний момент у взаєминах між Україною і кримсько-золотоординськими татарами за перший період історії останніх. На жаль, він розроблений і освітлений ще зовсім недостатньо. [с. 173]

З того часу, як литовська влада в XIV ст. опанувала Україною, стосунки з кримськими татарами для неї стають важливим чинником в боротьбі її з Польщею й Москвою. Спілка з Кримом в певній мірі гарантує перемогу в війні. Довір'я Криму та його допомоги шукають всі сусіди: Польща, Литва, Москва (напр. угода Казимира Польського у 1356 р., з Кримом). …

‹…› У другій половині XV ст. наступає переломний момент у 1453 р. Магомет II бере Константинополь, а у 1454 р. робить військову демонстрацію біля Кафи; одночасно починає формуватися окрема кримсько-татарська даржава Менглі Герая … .

‹…› Літописні традиції кримська й литовська вперто підкреслюють зв'язки Менглі-Гераєвського батька Хаджи Гирея з Литвою, а його діда Таш-Тімура активно підтримував Вітовт, який втручався також в боротьбу Тохтамиша й Тімурленка, вчинивши два великі походи в степи у 1398 і 1399 р. … Зв'язки Татарії з Литвою-Україною в кінці XIV поч. XV в. дуже тісні: їх політика щодо сусідніх держав тісно переплітається. Це стосується навіть Золотої Орди. Ягайло є спільник Мамая в його боротьбі з Москвою. … Захист собі Тохтамиш знаходить у Київі, який переїздив Чорномором у 1421 р., відзначив, що татари, які мешкали по течії нижнього Дніпра, визнавали зверхність Вітовта. … Проте на самому стикові з татарською країною Литва-Польща має на початку XV в. замки: в Білгороді (Акерман), що його збудував Рединольд, Чорний Город на Дністровім лимані, Каравул на нижнім Дністрі і Качибей (нині Одеса). Вітовт підтримує Джемаль-ед-діна, як претендента на ханство після Тохтамиша, потім також Бетсу Булана, Єремфериді, Девлет-Бірді, Улу-Магомета. Татари були постійними спільниками Свитригайла в його боротьбі з Ягайлом і Зигмонтом. … У другій половині XV ст. орієнтація політична міняється: хан кримський Менглі-Герай зав'язує дружні зносини з Москвою (посольство до в.кн. Івана III у 1474 р.). Підтримка Туреччини, якої хан кримський стаз васалом та знищення Золотої Орди, дуже високо піднесли авторитет Криму. Але в той же час укладення спілки Литви з ханом золотоординським Ахматом, ворогом Менглі-Герая, порушило традиційні добрі стосунки між Кримом і Литвою-Україною (збройна сутичка 1480 р.). Це спричинилося до походу Менглі-Герая у 1482 р. на Київ і погрому цього міста. … Між тим

недарма ж Менглі-Герай збудував в кінці XV ст. Очаків і тим самим міцно замкнув торговельний шлях України-Литви по Дніпру. Так по трохи забувся період згоди XIV ст. поч. XV і почалася доба пер манентної боротьби за степи й Чорне море, властиво за торговельні шляхи по цих степах до Чорного моря.

‹…› Зміцнення кримськотатарської держави й залюднення України викликає між ними постійний і дуже жвавий економічний обмін. На деякий час головний транзитний шлях з Європи на Близький Схід і навпаки, проходить через Україну і Крим. … Міцна й досить численна вірменська колонія в середньовічному Кам'янці – найліпший доказ того, що це був визначний пункт торгівлі з Близьким Сходом. Далі на захід ці шляхи зв'язали Київ і Львів через Люблін і Краків з Західною Європою, а на схід через Подесенне з Москвою. Протекційна політика литовсько-польської влади що до охорони інтересів свого купецтва надавала останньому можливість таким чином бути посередником між сходом і заходом. Цьому, без сумніву, дуже сприяло замкнення в XV ст. Чорного моря для безпосередньої західноєвропейської торгівлі. Україна – в літеральному сенсі – заповнюється різним крамом східного походження: шовкові тканини – оксамит різних кольорів і золото-тканний, камка, бурска, кухтерь, тафта, різне коріння, килими, вироби: шкіряні, металеві, бавовняні; черевики, саф'ян, сідла, узди, шафран, перець, імбир, цинамон, мускатний горіх, ладан, мигдаль, рихі, сіль, вино і т. інш. … В свою чергу Західна Європа через Україну транспортувала на схід: мануфактуру (різні сукна, бархат, парча і атлас), полотна, покривала вовняні; взуття, папір, вироби з криці та заліза, скла, оселедці, вино і інш. До цього треба додати товари й місцевого походження: риба, воли, шкіри, лій, віск, мед, лісовий крам, збіжжя, невільники, а з Московщини хутра тощо. Волоська торгівля не могла робили великої конкуренції, бо вона йшла також через західньо-українські міста, московський же безпосередній обмін зі сходом, що йшов через Волгу й Каспійське море, природньо, не зачіпав торгівлі через Україну з Близький сходом. Отже в цей період економічні зв'язки України з Кримом були найтіснішими, а це відповідним робом відбивалося в політиці й культурі цих двох країн. …

‹…› Для нас зовсім не цікаво, хто перший нападав, чи хто від кого боронився, а також хто був дикуном, а хто культурним чинником … . Ця збройна-грабіжницька постійна боротьба козаків з татарами цілком була в дусі авантурно-розбишацьких особливостей життя того часу, коли розкладається феодальне суспільство, але ж централізовані торговельні монархії не настільки ще міцні, щоб приборкати своє неслухняне рицарство, особливо на своїх околицях. …

Цього одного факту було б досить, щоб перекинути традиційне уявлення, що боротьба українських козаків зі сходом, зокрема з татарами, і навпаки, випливала від мотивів національної або віросповідної лютости тих і других. … . Зміна козацької політики насамперед відбилася в тому,

що свою не аби яку військову силу вони орієнтують вже не проти Криму, як природньо, гадалося б, а проти Туреччини, спочатку при пасивності, а потім навіть з підтримкою хана. Це примусило Туреччину озброювати вустя Дніпра кріпостями, як Польща озброювала від козаків свої кордони.

«…» З Б. Хмельницького починається досить довгий період щільної татарофільської політики нової держави українських гетьманів. Можна без перебільшення сказати, що утворення її було в значній мірі ділом дипломатії й зброї наших східніх сусідів – Порти й Криму. Про роль військової підтримки татар для Б. Хмельницького, Ів. Виговсь-кого, Опари, П. Дорошенка (що розгорнув великий план об'єднання всієї України під протекторатом Туреччини 1665-1668 рр. (ЮР. Хмель-ницького, Петрика і, навіть, Мазепи в кінці його життя – більш менш відомі з праць Костомарова, Соловйова, М. Грушевського й інш. … Нас можуть цікавити не тільки й не стільки факти й зміни військово-політичної боротьби, як також і переважно культурні взаємини України й Криму за цей час. … Чи досить нами вивчено й ураховано вплив турецько-татарської культури на Вкраїну через Запоріжже? Чи вивчено, оскільки наша система посад – гетьман, обозний (арабаджи), бунчужний, осавул, писар (дефтердар), суддя (валі), і їх функції відповідають таким же у турків та татар? Якраз нерозробленість цього питання щодо останніх заважають встановити тут щось остаточно певне. … Усі вони разом з Кримом, Запоріжжям, Гетьманщиною, Донським військом, Калмицькою ордою, Кубанським військом тощо – утворювали буферну прослойку між Турецькою Імперією та її супротивниками – Австрією, Польщею і Росією. Вони були так би мовити не ізольованими одне від одного, а разом стояли на самому фронті боротьби Європи з Близький Сходом і тому були під впливом двох цих культур. Міжнародня ситуація України від цих держав трохи різниться лише її більшою географічною зв'язаністю з Польщею й Росією, а тому природньо, й більшою залежністю. Поки переважала сила турецька, а татари глибоко проходили по Україні і вглиб Польщі й Московії, очевидно, татарський вплив мусив формувати життя українське. Коли ж турецька державна система занепала, а Росія рішуче перейшла на німецьку виучку й зв'язалася економічно з Західньою Европою, остаточна перемога її над татаризованою Україною, Кримом і навіть Туреччиною була вже передрішеною. Замість бунчужних у нас й Криму, мусили стати на команду генерал-майори, а замість писарів – керувати управлінням статські совітники.

3. Під владою Російської імперії. Період перебування Криму під владою Російської Імперії (1783-1917) – це доба повільного нищення культури й добробуту татарського населення, доба його позаправного стану, як інородців, доба масової еміграції татар з Криму. Досить зазначити, що за XIX ст. татарське населення в Криму через еміграцію до Туреччини, Болгарії та Румунії зменшилося на 60 %. Кількість вакуфних грунтів за той же час скоротилася, дякуючи політиці царату, з 300.000

десятин до 83.000 дес. Всякі комерційні зносини татарського населення з Туреччиною були страшенно обтяжені різними паспортовими труднощами. Татарському населенню нічого не залишалося крім хліборобської малопожиточної праці, а через це поступового господарчого занепаду і злиднів.

‹…› Татарська аристократія – мурзачество, навпаки використовувала цей момент, зрощуючися з російським дворянством. … Ставлення російського уряду до татарської культури не можна назвати інакше, як дикунським. У 1833 р. за розпорядженням тавричеського губернатора у мусульманського духовенства й татарського населення Криму було одібрано й спалено всі (цеб-то тисячі!) старовинні рукописи, як «вредные для них (татар!) и общаго спокойствия». … Уряд одверто боїться, щоб, татарське населення не стало освіченим. Як правило за татарськими школами приставляють доглядати попів. Татарські пам'ятки культури, як от залізні двері Бахчисарайського Палацу, псуються наліплюванням на них царських орлів, або зовсім руйнуються. … Особливо загострилося ставлення за часів Кримської кампанії. В цей час багацько татарського населення було виселено з Криму на північ, у внутрішні губернії, щоб вони не повернулися на батьківщину, кримські кордони й шляхи до них пильно охоронялися озброєною вартою. … За одержання з Стамбула газет, як «Теариф-Мусульмін», чи журналу «Тааруфуль-муслімін» загрожували утиски … Для ідеологічного одурманення татарського населення уряд засновує в Криму й щедро субсидіює місцеві філії чорносотенних організацій, як «Союз рус. Народа», «Союз Михаила Архангела» тощо. Особливо загострюється ця підозріліть і утиски татарської освіти й інтелігенції під час світової війни, коли Туреччина стала одверто на бік Німеччини. Тоді татарські націоналістичні й інтелігентські кола під керівництвом Гаспринського з його газетою «Терджіман» мріяли про розгром Рос. Імперії та прилучення в наслідок цього Криму під протекторат Туреччини.

‹…› **4. Революція в Криму.** Шляхи, якими Крим прийшов до форми совєтської республіки, були досить важкі й багато в чому нагадують, такий же тернистий шлях України від національно-демократичних змагань до «пролетарської революції». Лютнева революція 1917 р. відчинила двері татарському національно-революційному рухові, який йде по шляху демократичних реформ. 25 березня 1917 року вже відбувається у Сімферополі З'їзд представників мусульманського населення Криму, який обрав Виконавчий Комітет, усунув старий склад Духовної управи та націоналізував вакуфні грунти, солідаризувався з гаслами Рос. Тимчасового Уряду (керівники Муфтій Челебі Челебієв, Джафер Сейдамет). Продовжуючи зовнішню й внутрішню політику царату, він в особі своїх Сімферопольських комісарів заарештовує муфтія Челебієва (а також командира татарського батальйону Шабарова); обвинувачуючи його в державній зраді, починає проти нього карну справу; нарешті,

мобілізує його в москалі. … Приклад Укр. Центр. Ради, яка на початку листопада оголосила УНР, підштовхнув мусульманський Виконком на відповідну декларацію принципу «Крим для кримців». Але Крим націоналістами розумівся, як Таврическа губ., – тому в цей час виник конфлікт за три північних повіти цієї губернії, які Укр. Центр. Рада приєднала до УНР. … Татарський націоналізм зазнав по суті жорстокої політичної поразки. … Уряд Сулькевича, відограючи цілком одверто ролю ширми для німецького військового командування, що носилося тоді навіть з думкою утворити тут самостійну німецьку державу з німецьких колоністів (Schwarzemeergebiet) нарешті докотився до того, що за ініціативою свого міністра чужоземних справ Дж. Сейдамета запропонував Німеччині взяти офіційно протекторат над «незалежним Кримом», як шляхом для Німеччини до Індії. … Втративши за часів влади кадетів та франко-англійської інтервенції керівну позицію, татарські націоналісти – міллі фірковці – борються за збереження хоча-б своєї культурно-національної автономії, але чим далі їх становище погіршується, – сили зростаючої в Криму великодержавної російської реакції не можуть терпіти навіть обмеженої лойяльної татарської автономії, – у лютому 1919 р. татарський парламент та його органи підпадають під військовий трус та арешти (Челебієва, напр.), а потім 23 серпня 1919 р. за декілька днів до відкриття поширеного засідання татарського парляменту, офіцерський загін розгромив цю татарську директорію й редакцію її органу «Міллет». … Татарський парламент і його органи в лютому 1919 р. підпадають під військовий трус, арешти, а потім і ліквідацію в серпні 1919 р. Після перебудови Криму в Кримську Автономну Совєтську Соціялістичну Республіку у 1920 р. почався останній, найновіший період під'яремного існування татарського Криму.

Стосунки України з Кримом, за період поневолення останнього Росією, звичайно, не могли мати державно-політичних форм. Дві однаково пригноблені російським імперіялізмом національності й країни були позбавлені цього. Проте господарчі, побутові й культурні стосунки тривають й навіть кріпнуть. Заселення українською людністю в кінці XVIII ст. – початку XIX ст. причорноморських і приозівських степів, колонізація нею навіть північної степової частини Криму ще щільніше стулило український і татарський народи географічно, економічно й побутово. Українські чумаки везуть в кінці XVIII ст. і поч. XIX ст. (аж до побудування залізниць) рибу, сіль і інші продукти безпосередньо з Криму. Останній вживав український хліб, залізо, ліс, тощо. Хоч це питання мало досліджено, можна гадати, що ініціятива в цьому економічному звороті належала українцям, які використовували для цього сухопутні й річні шляхи.

Нарешті, не можу не згадати, що за доби наростання революційних вибухових сил в перше десятиріччя XX ст., ми маємо надзвичайно яскраве явище культурного контакту між українською інтелігенцією й кримськими

масами, що виявилося у відомих творах М. Коцюбинського «В путах шайтана», «На камені» і «Під мінаретами». … Ні Чехов, ні Горький, ніхто інший, що там довго жили не використали свого талану на захист художнім словом прав татарської людності вільно будувати своє господарське й культурне життя. Лише українському письменникові – революціонерові М. Коцюбинському страждання татарського народу були такі співзгучні й зрозумілі, як і своєї пригнобленої національности. Не можна сказати, щоб російська література зовсім обминула своєю увагою Крим. Але підхід її до Криму – типово колоніяльний. Татарське населення розглядається лише як частина кримського пейзажу.

‹…› Історія кримськотатарського народу має багацько спільних рис з історією українського народу: це не лише в збіганню хронологічному періодів життя й розвитку двох народів, а й по соціяльно-політичних формах їх існування.

‹…› Європейська країна – Україна й східня країна – Крим жили й живуть, як два близнеці, один біля одного, бо їх зв'язала географічна й історична доля. Але притім роля їх взаємно була відмінною: якщо для турецько-татарських орд Україна була форпостом Европи, то для України – татарський Крим був і є форпостом Ближнього Сходу. Від зміцнення й поліпшення культурних і економічних взаємин між ними залежало й залежить в значній мірі успіх обох країн, їх народів і розвиток наших зв'язків зі сходом.

5. Джерела для дослідження. Після загального огляду історичних подій і моментів, – коли етапи життя українського народу ув'язуються з життям сусідньої татарської держави доцільно було б оглянути, якими джерелами розпоряджає нині наша наука для вивчення згаданих питань, що вже зроблено й які перспективи в надалі в цьому напрямі. … Ханський архів в Бахчисараї згорів чи був просто знищений у 1736 р. російським військом під час захоплення Бахчисараю Мініхом. … Ці кази-ескерські дефтери є невеличкою решткою ханського архіву. В них збереглися копії ріжних офіційних документів, цілком чи в вкорочених витягах, сплошною серією з половини XVI ст. аж до кінця існування ханства. … Ріжні літописи й інші рукописи було позбирано й знищено, як ми вже згадували, у 1833 р. …, серед архівних фондів Криму не збереглося також нічого за часів завоювання росіянами Криму (1770–1783 р.), і лише починаючи з 1784 р., маємо більш менш повні фонди місцевих російських урядових органів, в яких татарське життя відбивалося вже не безпосередньо. … Тут ми маємо, крім ріжних урядових заходів що до керування Кримом, такі виняткові матеріали, як камеральній опис Криму 1784 р., складений Ігельстромом, описання дач Таврическього Краю 1802 р., випадково збереглися й від приватніх осіб зступили деякі ханські ярлики XVI-XVIII ст., та султанські фірмани XVIII ст., а також є караїмський рукопис з оповіданням Рабія Захарії – самовидця подій, часів останнього кримського хана Шагін Гірея. Вже подавно було видрукувано «Описание

дел Таврического Исторического Архива» *А.І. Сіницького*. Проте їх досі мало використовували, – може через те, що це переважно фонди XIX ст., а до останнього часу у істориків майже не було смаку до цієї доби.

Як відомо, український державний архів, який міг би дати дуже багацько відомостей щодо зносин наших з Кримом і Туреччиною, загинув у 1708 р. під час руйнації Меншиковим Батурину … , доводиться для вивчення історії татарського Криму й взаємин з ним звертатися до Московських архівних фондів, що зберегли багацько цінних матеріалів. … Крім того, в тому ж архіві Міністерства Закордон. Справ збереглися значні кількісно й видатні з наукового боку, як першоджерела, різні посольські справи й документи за три сторіччя, починаючи з XVI і кінчаючи XVIII ст. включно. … [с. 196]

‹…› У другому реєстрі, що охоплює значну кількість стовпців за 1579-1700 рр. зустрічаємо ще більш цікаві відомості: у 1618 р. прохання Москви до Хана допомогти проти поляків, що взяли вже Смоленське (1618 № 5); запорізькі козаки захопили під Єльцом російських і кримських послів і жадають грошей «на упоминки» (1618 р. № 4); черкаси взяли в полон кримського гонця (1620 р. № 8); запорізьці перехопили татарські грамоти у Молочних Вод (1625 р. № 16); татари погромили Дніпровських козаків (1628 р. № 6); полонення татарських посланців литовськими козаками (1642 р. № II); напад татар на Білгород і інші українські міста (1648 р. № 4); листування польських вельмож з ханом про спільний напад і розділ Московщини та лист Б. Хмельницького до калги Кримського зі згодою йти проти Росії (1651 р. № 9); листи Яна Казіміра до Іслям Гирея з закликом спільно йти проти Росії (1653 р. № 18); про напад запорозьких козаків на Крим і ногайські улуси (1657 р. № 12); вимога Крыму, щоб Росія не приєднувала до себе дніпровських козаків (1658 р. № 7) … ; пропозиція Криму, щоб Росія відмовилася від Києва й України (1679 р. № 7); козаки пограбували у Молочних Вод послів Пазухіна й Долгова (1680 р. № 11, 13, 14); подарки хану, щоб він згодився, аби Дніпро залишився за Росією (1680 р. № 16); відповідь хана, що Дніпро буде кордоном, а Київ з повітом буде за Росією, листування з цього приводу з Самойловичем (1680 р. № 4); листування з гетьманом про замирення з Кримом (1682 р. № 12 і 13, 1681 р. № 13, 25); багацько іншого листування з Самойловичем в кримських справах … ; вимога хана, щоб Самойлович дав 10.000 козаків проти угорського короля й відповідь Самойловича (1683 р. № 7); … , тут сила матеріалів для дослідника на тему про Україну й Крим, при чому чим далі до кінця XVII ст., то ці матеріали становляться все ряснішими. [с. 199]

‹…› Окремі збірки турецько-татарських документів: l) невелика колекція ханських ярликів й т.інш. в Ленінградській Публ. Бібл. (кол. Фірковича, колекції Кепена), 2) колекція копій – фіксіміле з ханських ярликів і інших документів турецькою мовою і з рос. перекладом в Бібл. Ленінградського Університету (колекція Григор'єва), 3) ханські ярлики й султанські фірмани, що переховувалися в архіві таврического дворянства, 4)

документи татарською мовою в Одеському Істор.-Археол. музеї (кол. Одеськ. Общ. Ист. и Древн.); 5) збірку кримсько-татарських і турецьких документів в архіві Коша Січі Запорізької, який переховувався в Харьківському Центральному архіві давніх актів і був кудись вивезений большевиками у 1941 р. (опис справ цього архіву було видано під редакцією М. Горбаня Укрцентрархівом). … Окремі татарські дипломатичні документи розпорошено всюди, напр.: грамоти Менгутимура (1270-ті р.р.) і Узбека (біля 1313), листи Менглі-Герая … ; твір без назви Дервіш Мухамед-Герай-Бенамубарек-Герай Чингізі, який був племінником Сеадет Герай-хана і жив в кінці XVII ст. поч. XVIII ст., охоплює 1683-1703 р.р. і дає багацько внутрішніх подробиць (переховується у Віденській бібліотеці № 86). … Тут є досить згадок і за Крим (два рукоп. прим. в бібліотеці Ленінградського університету); *Абульгазі Багадур-хан,* «Родословная история о татарах» 1762 р. [с. 200]

‹…› Досі видано такі збірники джерельних матеріалів щодо історії татарського Криму: 1) *В.В. Вельяминова-Зернова* …, *В.Д. Смирнова* …, *Г.Ф. Карпова* …, *В.Тизенгаузена* …, *Лажова Ф.* …, *Ф. Лашкова* … .

‹…› Мемуаристи и мандрівники ріжних часів і народів також дещо можуть дати для нас. Згадаємо лише за: 1) *Жан-Даль-Люк* … , *Манштейн* … , *Боплан* … , щоденник *Мініха* … , щоденник *Долгорукова* …, записки *Енгельгарда* … , *Марка Поло* в XIII ст. … , «Путешествие по Крыму акад. *Палласа* в 1793 и 1794 годах» … , «Подорож по Крыму» *Асфельда*, … , «Подорож через Крим у 1829-1930 р.» *Жана Бессе* … , Подорож по Криму *Волод. Броневського* у 1822 році … , Подорож *Бруннера* через Стамбул до Криму у 1831 р. … , Подорож графа *де-Кастра* … , Подорож *Клярка* … , Подорож *Гріма* … , Подорож до Криму *Івана Муравйова-Апостола* в 1820 р. … , *Клеман Ник*, «Путешествие из Вены в Белград и Нов. Килию, також в земли» буджатских и ногайских татар и во весь Крым і т.д … , *Сафонов*, «Записка о том, сколько я помню о Крымском и турецком походах 1796 г.» … , «Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию… и т.д. в 1836 и 1837 г.г. *Н.С. Всеволожского*» … , *Woenzel I. Von*, «Aantee keningen gehouden op cene Reise door Turkyen, Natolien de Krim en Russland in de Iaaren 1784-1789» … , *Gamba*, «Voyage dans la Russie meridionale particulièrment dans les provinces situées au delà du Caucase 1820-1924» … , *Potocki Jean*, «Memoire sur un nouveau periple du Pont Euxin», Vienne, 1796 … , *King I.*, «Bamerkungen über Russland und die Krimm», Leipz. 1788 … , *Tott*, «Memoires sur le Turcs et les Tartares», t. I–III, Amsterd. 1785 … , *Thoumann M.*, «Descriptions de la Crimée», Strasburg, 1786 … .

Можна також згадати й про листування сучасників, що може дати багацько цікавих відомостей, як напр., листування Катерини II з Йосипом II, або листи запорізького кошового Сірка до Хана Кримського, листи Лизавети Гревен; а також 6 том. із фоліо ордерів кн. *Потьомкіна*,

«Описание Таврической области» 1806 р. та «Описание Крыма ген.-пор. бар. *Игельстрома*» 1783 р. …

Взагалі перелічити всі окремі публікації уривків, документів, відомостей або рефератів з джерел було б дуже довго. За більш детальними довідками треба звернутися до досить повних покажчиків літератури *Г. Геннаді* й *Арс. Маркевича*. Найповнішу ж з бібліографічного боку збірку літератури про Крим містить в собі бібліотека небіжчика *Бертье де-ля Гарда*, яку у 1923 р. М.О. Тихий, перевіз з Ялти до Симферополя в Центральний Музей Тавриди. [с. 205]

6. Наукове розроблення історії татарського Криму. Література історична про Татарський Крим не дуже численна. Проте це не було б бідою, якби вона не була, крім того вона є здебільшого застарілою, непевною й незадовільною з погляду вимог методів сучасної історичної науки. Це доводиться сказати про такі найраніші праці, як *Адама Нарушевича* «Taurika czyli wiadomości starożytne i późniejsze o stanie i mieszkańcach Krymu do naszych czasów» … ; *Castelnau*, «Essai sur l'histoire de la Nouvelle Russie» … , *Langles*, «Notice chronologique des Khans de Crimée»; *Hammer-Purgstall*, «Geschichte der Chane der Krim unter osmanischen Herrschaft. Aus türkische».

Відомості про татарський Крим можна знайти й у працях загальнішого характеру, як ось *Deguigtes*, «Histoire générale de Huns, des Turcs, des Mongols…» … ; *Hotworth*, «History of the Mongols».

‹…› Решта згаданих творів не має вже нині наукового значіння, а лише історіографічне. Серед таких творів треба згадати й: … *Barker* (W. Burkhardt), «A short historical account of the Crimea, from the earliest ages and during the Russian occupation, com. from the best authorities»; *Canale Michele*, «Della Crimea, del suo commercio e da skoi dominatori, delle origini finiai di nostri commentatori storici», Genova … ; *Grant Anthoni*, «An historical sketch of the Crimea» … .

Без сумніву, найбільш капітальними творами загального характеру в праці *В.Д. Смірнова* «Крымское ханство под верховенством Оттоман. Порты до нач. XVIII», «Крымское ханство под верховенством Оттоман. Порты в XVIII ст.» … . Великі, детально пророблені праці, де вичерпно, й систематично і критично подано за турецькотатарськими джерелами історію татарського Криму. … Окремі книжки, брошури й дрібні статті розглянути нема можливості (радимо звернутися до бібліографічних покажчиків *А.Маркевича* та *Генаді*.

‹…› До цієї ж групи належить і праця *Блюменфельда* «Крымско-татарское землевладение» … . Корисними можуть бути праці *Березіна*, серед яких особливо згадаємо за «Тарханныя грамоты Крымских ханов».

‹…› Згадаємо серію статей *О. Оглобліна*, що присвячена повстанню Петрика в кінці XVII ст. та його зв'язків з кримським ханом. Цінною вкладкою в діло вивчення татарського Криму є загальний огляд кримськотатарської літератури, що його написав ак. *А. Кримський*.

‹…› Загалом інтерес сучасних українських дослідників до вивчення минувшини й матеріальної культури татарського Криму, без сумніву, останніми роками помітно зростав і, очевидно, від цього в недовгому часі мали б бути позитивні наукові наслідки, якби не стався погром української культури за доби «сталінських п'ятирічок». Отже з наведеного огляду можемо констатувати: 1) виключне значіння України в минулому й сучасности татарського Криму, як також і України для нього; 2) недостатню розробку питань історичних відносин цих двох країн, особливо що до економічної й культурної історії їх; 3) недостатню вивченість і публікацію навіть жерел до цих питань. Потреба посиленої розробки цих питань випливає з цього з достатньою переконливістю.

Завдання та теми для дискусій

1. Як з економічної точки зору оцінює автор «добрий суходільний шлях» між Кримом і теренами України?
2. Як обгрунтовує автор ідею «Крим – південний ключ до України»?
3. Які підстави є у автора, коли він говорить про посередницьку місію «кримського хана» у різнопланових комунікаціях українців з Туреччиною?
4. Опишіть історичну послідовність зміни народів на теренах Криму
5. Які спільні «культурн-опобутові запозичення» в авторській позиції спостерігаються у побуті українців і кримських татар?
6. Дайте тлумачення концепту ТАТАРЩИНА. Якими були результати впливу «татарщини» на стратиграфічний розподіл українців XVI-XVII ст.? Прокоментуйте авторську харкетристику узів-торків – «постійні степові харцизяки, що грабують наші каравани на торговельних шляхах».
7. Чим, на думку автора, мотивувалася («полегшувалася») культурна взаємодія двох етносів?

Павло Кралюк

Союзники по нещастю

Джерело → Кралюк П.М. Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів. Харків: Фоліо, 2018. С. 239-250.

Після приєднання Кримського ханства до Росії в 1783 р. спостерігаємо тут непрості демографічні процеси. Якщо говорити про північні землі цієї держави, то вони стали місцем української колонізації. У XIX ст. ці терени були переважно заселені вихідцями з України. І саме в цій степовій зоні українська людність, займаючись землеробством, стала «корінною», що було логічним продовженням українського колонізаційного освоєння степу, яке відбувалося вже XVII-XVIII ст.

У таких умовах відносно незначне кочове тюркське населення цього регіону, йдучи на контакти з колонізаторами, зазнавало стихійної українізації. При цьому така українізація не мала підтримки з боку державних структур. Радше, навпаки.

Звісно, тюркські сліди дають тут про себе знати. … Це простежується в топоніміці, в антропології мешканців, їхній культурі, ментальності. Залишилися навіть тюркські острівці в цьому «степовому морі». Мається на увазі передусім Буджак, де є поселення гагаузів. Мова останніх належить до сім'ї тюркських мов. Щоправда, гагаузи різняться від основної маси тюрків своєю релігією. Вони сповідують православ'я, як і їхні сусіди – молдавани та українці.

Певно, феномен освоєння українцями степу потребує й серйозного вивчення, і осмислення. Адже це освоєння, за великим рахунком, трансформувало середньовічну Русь в ранньомодерну й модерну Україну.

‹…› Щодо Кримського півострова, то тут ситуація була іншою. Значна частина татарського чи татаризованого місцевого населення займалася сільським господарством, різноманітними ремеслами та промислами, торгівлею. Ця частина татар вела осілий спосіб життя. Тому викорінити їх із Кримського півострова було непросто.

Царський уряд здійснив низку кроків, щоб переселити жителів Криму в інші регіони Російської імперії. На перших порах було переселене християнське населення – припонтійські греки, вірмени тощо. Вони опинилися в районі Приазов'я. Деякі кримські татари, не бажаючи миритися з царським режимом, покинули рідну землю. Багато з них опинилося в Туреччині, де з'явилася велика кримськотатарська діаспора. Натомість Крим почали заселяти росіянами й частково українцями. Щоправда, контакти між слов'янським і тюркським населенням у Криму не назвеш дружніми. Татари зустрічали переселенців з осторогою – тим

паче, що між двома сторонами існували значні релігійні й культурні бар'єри.

XX й початок XXI століття стало часом важких випробувань для кримських татар. Чимало з них загинуло під час революційних подій 1917-1920 рр., коли Крим переходив з рук у руки, а також під час Другої світової війни. Актом геноциду щодо кримськотатарського народу стала його депортація в 1944 р. Результатом цього акту стали не лише людські жертви, а й те, що народ втратив свою землю, батьківщину. У 2014 р., у час російської окупації Криму, росіяни тут вже становили більшість населення – понад 67,90 %, українці – 15,68 %, а кримські татари – лише 10,57 %. Можливо, ці цифри мають деяку похибку, але тенденцію вони відображують. Те, що здійснила Російська імперія й Радянський Союз по відношенню до кримських татар, є етноцидом.

‹…› Із розвалом Російської імперії в 1917 р. і українці, й кримські татари отримали можливості створити свої державні утворення. 7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральної Ради була проголошена Українська Народна Республіка (УНР) як автономна структура в складі Російської республіки, що ніби мала стати федерацією. Того ж дня Кримсько-Мусульманський виконавчий комітет, який представляв кримських татар, привітав проголошення УНР. IV Універсал Центральної Ради проголосив 22 січня 1918 р. незалежність України. Однак незадовго після цього молода Українська держава була втоплена в крові більшовиками.

‹…› Татарське населення в процентному відношенні в Криму зменшувалося, а слов'янське, передусім російське й русифіковане, збільшувалося. На 1897 р., коли в царській Росії проводився перепис, на Кримському півострові татари хоча й були більшістю, але становили лише трохи більше третини населення (35,6%). Це при тому, що близько ста років перед тим вони складали абсолютну більшість – 87,6 %. У тому ж 1897 р. в Криму уже третину населення становили росіяни – 33,1 %. А третьою етнічною групою були українці – 11,8 %.

Кримськотатарські лідери ще в липні 1917 р. встановили контакти з Українською Центральною Радою. Між ними існувала взаємодія, хоча важко назвати її ефективною. Але загалом українські діячі підтримали кримськотатарський національний рух.

‹…› За результатами Брестського миру Червона армія мала покинути терени України. Більшовики, аби лишитися в Криму, 19 березня 1918 р. проголосили Радянську Соціалістичну Республіку Тавриди. Не дочекавшись завершення переговорів німців та більшовиків щодо Криму, на півострів ввійшли частини армії УНР, а паралельно з ними й німецькі війська. Тим часом тут вибухнуло антибільшовицьке повстання. 21 квітня повстанці взяли в полон уряд Республіки Тавриди. До кінця квітня українські й німецькі війська очистили Кримський півострів від більшовиків.

Гетьман Павло Скоропадський, який прийшов до влади в Українській державі в результаті перевороту 29-30 квітня 1918 р., вважав, що Крим має належати Україні. Без нього вона не зможе відбутися як повноцінна держава. Робилися певні кроки щодо інтеграції Криму до складу України. Проте німецьке керівництво мало свої плани щодо півострова.

‹…› 18 жовтня 1921р. у складі Російської Федерації було утворено Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку. У 1920-х рр., коли більшовики здійснювали політику коренізації, кримські татари отримали певні можливості для розвитку своєї мови й культури. Проте в 1930-х рр. почалося згортання цієї політики.

У 1941-1944 рр. німецькі війська окупували Крим. Гітлерівці планували включити півострів безпосередньо до Рейху, оскільки, мовляв, у давнину ці землі належали германцям-готам. Для кримських татар тут місця би не знайшлося. Німці не робили ставку на місцеве татарське населення в своїй окупаційній політиці.

‹…› З приходом німців чимало кримських татар (близько 15 тисяч чоловік), керуючись ненавистю до більшовицької влади, пішли в шуцманшафт, тобто допоміжну поліцію, а також у стрілецькі загони, що воювали з червоними партизанами, котрі переважно базувалися у Кримських горах. До речі, червоні партизани виявляли жорстокість щодо киримли.

УПА, до речі, намагалася залучати до своєї боротьби також представників тюркських етносів. Були підготовлені й оприлюднені відозви до казахів, башкирів, калмиків, удмуртів і волзьких татар. У цих відозвах акцент робився на тому, що росіяни поневолили тюркські народи. При цьому українські націоналісти апелювали до історії. Так, у відозві до татар Поволжя читаємо: «Пригадайте, хто Ви були в минулому. Адже не завжди Ви були невільниками Москви. Адже були інші, щасливі часи татарського народу. Тремтіла Москва перед величністю Казанського, Астраханського і Касимівського ханств. …

Розповіді про особливий колабораціонізм кримських татар – це радянський пропагандистський міф, який мав на меті виправдати вигнання представників цього народу з його земель.

‹…› Які були причини депортації кримських татар? Звісно, такою причиною був не роздутий радянською пропагандою колабораціонізм представників цього народу. Були це причини прагматичного характеру. Керівництво Радянського Союзу планувало включити в сферу свого впливу не лише землі Центральної Європи, а й просунутися на південь. Тому передбачалася війна з Туреччиною. З цією метою відбувалася «зачистка тилу». Уже з кінця 1943 р. починається депортація тюркських народів, що проживали на теренах Кавказу. Також виселяли ті етноси й етнічні групи, яких підозрювали в протурецьких симпатіях і які переважно сповідували іслам. Рано чи пізно черга мала дійти до кримських татар. Адже вони мали велику діаспору в Туреччині. Чимало серед них було й

туркофілів. Інша справа, що до війни СРСР з Туреччиною не дійшло. Тому зачистка від кримських татар півострова, на перший погляд, виявилася марною.

‹…› Крим втрачає статус автономії. У 1945 р. він став областю, яка входила до складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР). У 1948 р. зі складу цієї області вивели Севастополь, який був базою Чорноморського військового флоту. Він отримав статус міста державного підпорядкування.

‹…› Виселення татар із Криму, а також ліквідація Кримської автономії викликали певну реакцію серед українських політичних емігрантів. Цікавою в цьому плані є публіцистична стаття «Україна і тюрки» Тараса Бульби-Боровця – керівника українського збройного формування на Поліссі, яке використовувало назву УПА. …

‹…› «Остаточна русифікація» Криму в післявоєнний період створила чимало проблем – передусім економічних. Втрата величезної частини працездатного населення призвела до деградації сільського господарства, інших сфер економіки. Переселенці, яких направляли сюди з «корінної Росії», тут не приживалися. Їм було важко займатися сільським господарством в умовах степу й субтропіків. Вони виявляли невдоволення навіть перед високими партійними чиновниками, як, наприклад, перед Микитою Хрущовим, котрий відвідав Кримський півострів. Проте господарювати в Криму могли українці...

‹…› Зараз російські пропагандисти полюбляють говорити про те, що Микита Хрущов «подарував» Крим Україні. Хоча в той час цей компартійний лідер не мав абсолютної влади. Йому доводилося рахуватися з іншими радянськими провідниками. Рішення про передачу Криму Україні не було одноосібним, а колективним.

‹…› Правда, після 1954 р. «відповідальною» за Крим стала Україна. Не без того, що чималі кошти на відбудову півострова виділялися із загальносоюзного бюджету. Але УРСР мусила теж витрачати частину своїх ресурсів на цю справу. Відбувався відтік частини трудових ресурсів з України до Криму. Правда, українці, потрапивши на півострів, як правило, русифікувалися. Фактично вони ставали «втраченими для України».

Окрім того, приєднання Криму – території, де переважало російськомовне населення, – «прив'язувало» Україну до Росії. … Попри те, що українці й кримські татари були «розведені» по різних бараках табору, який іменувався Радянським Союзом, все ж зустрічалися хай і поодинокі, але яскраві приклади українсько-кримськотатарської солідарності. Одним із таких була діяльність генерала Петра Григоренка (1907-1987) … .

Петро Григоренко, на перший погляд, був «стовідсотковою радянською людиною». Служив у Радянській армії, в її лавах пройшов Другу світову війну, мав численні нагороди, зробив блискучу кар'єру, дослужившись до звання генерала. Але в період «відлиги», в 1961 р., виступив із критикою сталінізму та політики Микити Хрущова. У 1963 р.

створив Спілку боротьби за відродження ленінізму, за що в 1964р. був позбавлений звання, нагород та пенсії. У 1964-1965 і 1969-1974 рр. Григоренко зазнавав переслідувань, перебував на примусовому психіатричному лікуванні, неодноразово заарештовувався, був позбавлений роботи. І став одним із організаторів дисидентського руху в Радянському Союзі.

‹…› «Подарований» Крим, як і слід було чекати, створив чимало проблем Україні. Ще до проголошення незалежності, 20 січня 1991 р., у Кримській області відбувся референдум. Поставлене на ньому питання звучало так: «Ви за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР і учасника Союзного договору?» «Міна сповільненої дії», закладена під Україну в 1954 р., тепер мала спрацювати. Московський центр почав підривати подібні «міни» в республіках, де розгорталися національні рухи. Варто згадати Карабах, Абхазію, Південну Осетію, Придністров'я … . Криму ж відводилося чільне місце.

‹…› Тодішня Верховна Рада УРСР, попри бурхливі дебати, не пішла на конфлікт з кримською владою. Тим паче, що більшість у ній належала комуністам, які так чи інакше виконували вказівки з Москви. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР приняла Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Після невдалого серпневого путчу 1991 р. у Москві, коли Україна проголосила незалежність, надзвичайна сесія Верховної Ради Кримської Автономії проголосила Декларацію про державний суверенітет республіки. Проте спроба «суверенізації» Криму не знайшла достатньої підтримки. Тим паче, що на референдумі 1 грудня 1991 р., де стояло питання про незалежність України, більшість мешканців Криму (хай з невеликою перевагою) висловилися за те, щоб Україна стала суверенною державою. У Севастополі таких було 57,07 %, у Кримській Автономії – 54,19 %. Кримський півострів увійшов до складу України як Автономна Республіка Крим.

‹…› На жаль, проукраїнські сили в Криму не відзначалися активністю. Хоча українці на півострові становили другу за чисельністю етнічну групу (вони складами близько 20 % від загальної кількості українського населення), проте, зазнавши сильної русифікації, в переважній більшості не відзначалися вираженою українською національною свідомістю. Можливо, це виглядало парадоксально, але найбільш дієвою проукраїнською силою в Криму стали кримські татари. У 1991 р. вони відновили свої представницькі органи – Курултай та Меджліс, котрі мали представляти інтереси киримли перед владою. Не можна сказати, що українська влада перешкоджала діяльності кримських татар, але й не надавала їм великої допомоги. Для неї вони були, радше, пасинками, а не синами.

Тим не менше саме в умовах незалежної України кримські татари отримали можливості не лише переселятися в Крим, а й відроджувати свою культуру. їхні політичні лідери мали підтримку з боку національно

орієнтованих українських політичних сил – Народного руху України, блоку «Наша Україна» й Блоку Петра Порошенка. Саме депутатами від цих партій і блоків до Верховної Ради обиралися кримськотатарські політичні лідери Мустафа Джемілєв та Рафат Чубаров.

‹…› Відбувався діалог і на символічному рівні. У 2003 р. українським режисером Олесем Саніним був знятий художній фільм «Мамай», створений на основі давніх українських та кримськотатарських фольклорних джерел. … Також в Україні в 2012 р. був знятий перший кримськотатарський фільм «Хайтарма» про депортацію кримських татар у 1944 р. Режисером цього фільму був Ахмет Сеїтаблаєв. … Популярною в Україні стала співачка кримськотатарського походження Сусана Джамаладінова, більш відома як Джамала. У 2016 р. вона, представляючи Україну, стала переможцем на Євробаченні, виконавши пісню «1944». …

‹…› До речі, ідеологи російської окупації Криму одну з її причин вважали необхідність протидії наступу мусульманської Туреччини та її кримськотатарського сегменту.

На сьогоднішній день кримські татари на своїй землі опинилися в ролі небажаних чужинців. …

‹…› Але й українці, які не зуміли захистити Крим, опинилися в ненабагато кращому становищі. Чимало з них, навіть таких, які не виявляли відкрито проукраїнських симпатій, змушені були покинути кримську землю. Бо для окупантів Крим має бути російським. Отже, українці й татари стали братами по нещастю – в черговий раз ... .

Агатангел Кримський

Сторінки з історії Крима та кримських татар

Джерело → **Кримський А.** . Київ, 2011. С. 256-260.

а) «Татари» – ненаукова назва для тих мусулмансько-турецьких (тюркських) народностів, котрі живуть у Криму, на Волзі (казанці, астраханці і ин.), в Сибіру, Кавказьких краях.

Та треба пам'ятати, що найдавніш ім'я «татари» визначало монголів (не-тюрків). Так звалося монгольське коліно, що до нього належав завойовник Темучін Джингіз-хан, – не тюркське, звичайно. За родовим ім'ям оцього головного владущого монгольського плім'я всі монголи-завойовники XIII в. могли без лінгвістичної помилки зватися «татари». Тільки-ж, до складу завойовничих монгольських кочових полчищ увіходили ще й инші кочові народності, в тому гурті й тюрки. І як-раз ті орди, що їх монголи-татари наслали на нашу Русь у XIII в., складалися своєю масою не стільки з природних монголів (ці були тільки ватажками та ядром війська), скільки переважно з усяких племін т ю р к с ь к и х (турецьких) [розрідження, жирний шрифт – авторський, курсив – ВП], до й новою говорили, живовидячки, не монгольською, а тюркською. Наші русини XIII в. не завдавали собі великого труду разбирати, чи є одміна між мовою монгольською й мовою тюркською, – навіть такі письменні люди, як літописці, щиро каялися, що вони тут мало-що тямлять. Літопис під 1223 р. каже: «Того же лѣта явишася языци, ихже никто же добрѣ ясно не вѣсть, кто суть и отколѣ изидоша, и что языкъ ихъ, и которого племени суть» и что вѣра ихъ; и зовуть я Татары, а инии глаголють – Таурмены, а друзии – Печенѣзи. Богъ же единъ вѣсть ихъ, кто суть и отколѣ изидоша. Премудрии мужи вѣдять я добрѣ, кто книгы разумно умѣеть, мы же – ихъ не вѣмы, кто суть». І от наші русини XIII в. перенесли на тих тюрків, що їх завоювали, назву їхніх монгольських ватажків-татар (до того ж тії татари незабаром і потурчилися-таки), – і отак-о стали нахожих тюрків називати «татари», а їхню тюркську мову – «татарською». Словом, на Русі XIII в. поплутавсь термін політичний з етнографічним.

Здається, поплутання терминів «тюрки» («турки») й «татари» доводиться поясняти не тільки поганим лінгвістичним хистом наших прадідів. … Із звісток у арабських літописців виходить, що якихсь літ двісті перед монгольською епохою жило на світі і тюркомовне плім'я, яке теж звалося татарами. Дуже поважний історик мєсопотамець ибн-аль-Асір (1160-1232), пише під 435 (= 1043) роком: «*Wa baqaīa min аль-**Атраки**, ман лям йюслим, **Татаро** wa Хата, – wa hом би Hawaf.i ç-Çіни*» = «І залишилися з тих тюрків, котрі ісляму ще не прийняли, татари та

хатайці, а вони – в краях коло Китаю». Лінгвістично характеризує їх тюркський лексиколог XI віку Махмуд Кашгарський (1074 р.) так: «*Qâй, Ябâқу* ***Татâр****, Ясмиль – ли кюлли ḫизбин минһом люғатун, ѡа Маɛа ḥаḍâ йюḫсинуна т-тюркиййата*» = «Кай, Ябаку, Татари, Ясмиль – у кожної групи з-поміж них є своя мова, а разом з тим вони добре говорять по-тюркськи.

Задньою датою руські літописи в XIV в. звуть татарами і давніших своїх кочовихд ворогів п о л о в ц і в, і навіть ще давніших – п е ч е н і г і в, тобто тюрків X в., що з їми була воювалася Київська Русь літ більше ніж двісті перед татарським нашестям. Під 1091 роком (ст. 51) сказано, що «Татарове взяша гради», а далі пояснено, що то воно за «татарове» тії: «Тожъ есть Тръкмени, Печенези, Турці, Кумані, тожъ и Половци», – самісінькі тюрки!

б) **Кримське ханство**. (бл. 1420-1783), або инакше, в дослівному перекладі, «Перекопське» –то уламок од Золотої Орди, один 8 її уділів-улусів. У XIII та XIT віках Таврійський півострів, межуючи з розлогими південно-руськими степами на суходолі, мав разом із цілим південно-руським улусом собі таких правителів, що їх або призначувано на уділ із Золотої Орди, або-ж таких, що, висунувшись на місці, діставали од Золотої Орди потвердження. Головне місто тоді був С о л х а д (або «Солгат», инакше «Крим», або Старий Крим»; за хазарських часів воно, мабуть, звалося «Фулла») – і, наприклад, близько р. 1265 золотоординський хан Берке дав тее місто Солхад, та ще Судак, на уділ сельджуцькому вигнанцеві, малоазійському князеві Иззедділну-Кейкавусові; а після нього правив тут його син. Обидва вони – люди високої перської культури. Мароканський араб-мандрівник ибн Батута з чверти XIV в. описує Солхад, як велике й прегарне місто; воно підтримувало культурні зв'язки і з мамлюцьким Єгіптом.

На початку XV в. виникла на півострові своя династія Ґ і р е ї в, що зміцнилася за допомогою литовсько-руського великого князя Витовта і, за перших часів, була васалом Литви. За резиденцію цій династії стала фортеця Кирк-ер (теперішнє Чуфут-калé) і, під її захистом, ханська слобода Бахче-сарай (дослівно «Палац-садок», де камінний палац вибудувано тільки в 1503 р., як воно видко з напису на т. зв. «Залізній» брамі). Перший хан із цієї династії був довголітній Хадджі-Ґірей (бл. 1420-1466). Він брав участь у Витовтовому міжнародньому европейському з'їзді р. 1429 в м. Луцькому на Волині, де обмірковувався план спільного походу християнської Европи на турків-османів. Такі самі васально-дружні відносини підтримував Хадджі-Ґірей і з великим князем Казиміром IУ Ягайловичем (з р. 1440). З нагоди Хадджі-Ґіреєвої смерти польський ксьондз-політик Длуґош (1415-1480) визнає величезні заслуги цього кримського хана, як оборонця відновленої української колонізації, «охоронця спокою руських земель». Поодинокі надбережні пункти півострова перебували в руках італійців, як їхні

факторії: переважно – в ґенуезців (найважливіша – Кафа-Теодосія), а почасти й венеціян (приозівська Тана, на ТанаїсовомуДінському гирлі). Хадджі-Ґірей жив і з ними в злагоді; але, коли в останній рік його життя папський легат, дбаючи за венеціян, з'явився був до нього з закликом узяти участь у спільному поході на османів, старий Хадджі ухилився, иосилаючися на те, що адже-ж не воюється литовський державець. Тії дипломатичні зносини напевно, проте, не втікли од уваги турецького султана Мехеммеда II Завойовника. І коли Хадджі-Ґірей помер (1466), а проміж синів небіжчикових спалахнула чвара, то султан Мехеммед II послав свою флоту на Крим і підбив під свою османську владу всенький півострів із суміжним суходолом – з володіннями і ханськими, і ґенуезькими, і з венеційською Таною (1475). Син Хадджі-Ґіреїв, діяльний Менґлі-Ґірей I (1468-1515), пробувши три роки в царгородському полоні, дістав нарешті од султана інвеституру на Крим. І з цього часу кримська орда, чи то кримське ханство, це вже не приятель, а лютий ворог Польсько-Литовській державі, вічний грабіжник і хижий людолов на Україні; вона, нарешті, щоб забезпечитися од повсякчасної загрози татарських людоловських наскоків (так мальовниче списаних у Михайла Литвина XVI в.), мусіла була в XVI в. створити особливий військовий стан – козацтво з Січею.

‹…› Османи добре забезпечили свою владу над васальним Кримом: вони полишили у своїх руках надбережні військово-торговельні пункти Криму. Теодосія-Кафа, головний вивозовий центр для торгу невільниками (а їх скільки-завгодно добували татари на Україні), була за резиденцію османському беглер-бегові (генерал-губернаторові). Були ще й инші «салтанові городи», так само з османськими залогами: на схід – Керч, Озів (Тана), на захід до Басарабії – Аккермен (Білгород), Бендери та, на Дніпровому гирлі, фортеця Очаків, що її побудував Менґлі-Ґірей I; у XVI в. вони одійшли безпосередньо до турецького султана.

‹…› Крім хана, що резидував у Бахче-сараї, за його-таки життя існував ще його майбутній наступник, або віцехан: «калга», з резиденцією за чотири години од Бахче-сараю в Ак-мечеті (Ак-мечет – то теперішній Симферопіль), а літ за п'ядесять після Менґлі-Ґірея раведено було ще й другого майбутнього наступника – «нуреддіна» (з резиденцією на річці Качі, одна година од Бахче-сараю). Калга і нуреддін мали свої двори з везіром, фінансовим дефтердаром, суддею-кадиєм та инш. (на зразок ханського двору), та й, не завсіди будучи однієї думки з бахче-сарайським ханом, охочі були вплутувати у свої нелади Порту. Підкопувала ханський авторитет і феодально-поміщицька система на півострові; з-поміж не дуже то покірних феодальних володіннів визначалося чотири (згодом п'ять) бействв, щось ніби автономні губерні-князівства, де в кожного бея була своя столиця, свій двір із своїм родовим калгою та нуреддіном. Кожен такий

бей самостійно виправляв податки з своїх підданців і дуже їх визискував (що правда, вони були вільні: численні невільники були не з татар); він-же чинив у себе і суд і користувався з права посланницьких зносин із чужими державами, головно на те, щоб допоминатись подарунків - «упоминків». Вони, беї тії, безпосередньо або через своїх відпоручників, брали участь у хановому «дівані» (державній раді), куди входили і калга, і нуреддін, і везіри, і ватажки ногайських орд, і відпоручники вельми авторитетного в Криму вищого духівництва. За такого ладу в державі кінець-кінцем сталося так, що р і д к о к о т р и й хан та міг-би попанувати д о в г о. Після Менґлі-Ґірея I (пом. 1515) на кримському престолі до кінця XVIII в. змінилося мало не шісдесять ханів, тобто на панування одного хана припадає пересічно менш як п'ять літ. Деякі, видатніші хани, після того як їх скидали, знов відновлювалися на престолі по два, по три, або й по чотири рази.

‹…› Тільки-ж у XVI в. часта зміна володарів не стала ще за норму, а через те ще тоді гостро й не відчувалася шкода од тієї системи. Так, довгенько-таки – після запеклих чвар – продержавсь на престолі лихий на вдачу С а х и б-Ґ і р е й I (1533-1550), – той хан, що і Московщина добре його зазнала через його похід на московські землі аж до Оки р. 1541 (та з лайливого листування з Іваном Грізним). Сахиб I старанно запроваджував у своєму ханстві татарську осілість та державний лад на зразок османського; він завів і яничарів (капукулів); прихильно ставився до нього і султан Сулейман Пишний. Але-ж тую султанську прихильність заступила султанська неласка після ханової сутички із зарозумілим кафським беґлер-беґом, – і Сахиба-хана після його двацятилітнього панування змінили на Д е в л е т-Ґ і р е я I. Енергійний Девлет-Ґірей I (1550-1577) потрапив продержатись на престолі ще довше, понад чверть століття. Він чинив безнастанні наскоки на московські землі, допоминаючися од Івана Грізного, щоб той повернув звойовані допіру Казан і Астрахан …

‹…› В XVII в. загроза од Кримської орди для її сусідів трохи зменшилася: кримці вже не тільки нападають на русько-польські та московські україни, але й сами терплять од згубних козацьких наїздів.

‹…› По смерти довголітнього Селіма-Ґірея (1704), серед чвар, міняються хани за рік, два-три. А з півночи систематично, хоча й із змінним щастям, насуваються на ханство росіяни, що, після приєднання України, перебрали на себе історичну місію українського козацтва – боротися проти ординських та татарських наскоків та прямувати до Чорного моря.

Сахиб-Ґірей II, поставлений од Росії, своїми спробами європейських реформ викликав незавдоволення серед татар. Вони його скинули. Проте, все-ж довелося їм прийняти (1777) накинутого од Росії деспотичного марнотрата Ш а г і н-Ґ і р е я III, що й стався останнім кримським ханом (1771, 1777-1783). Коли, за шість літ, проти

цього нелюбого їм Шагін-Ґірея повстали його підданці, він, з намови російських представників (Ігельстрома, посланого од Потьомкіна) «отдался мплостямъ монархини», себто зрікся ханського престолу на користь Катерини II, і тоді проголошено прилучення Криму до Росії (8 квітня 1783). Потьомкін, з нагоди подорожи імператриці Катерини II р. 1787 до Криму, наказав зресгаврувати бахчесарайський палац, що його спалив ще 1736 р. Мініх. К

г) Чуфут-калé. «Чуфут-кале» дословно значить «жидівська (тоб-то караїмська) кріпость». Це тепер покинутий, здебільша поруйнований, кам'яний город-цитаделя, що кублиться на високій скелястій горі в двох верствах од Бахче-сараю і має коло себе славнозвісне стародавнє караїмське кладовище, яке розгорнулося в сусідній т. зв. Йосафатовій долині. Тільки-ж звязок кріпости з теперішнім караїмством-«жидівством» («чуфут») – це вже річ пізня.

Почали тут жити дуже давно. По-під кріпостю внизу знаходиться з пів-сотні вибитих у скелі первісних печер, – то вони собою навіч свідчать, що тут жили люди ще за передісторичних часів. Історичне-ж життя – тее можна більш-менш твердо звязати з епохою хазарського панування; та може бути, саме-отут мали притулок останні хазарські кагани X-XI в., що визнавали релігію юдейську. А ще пізніш, за часів Золотої Орди, коли головним містом на півострові був Солхад (інакше «Старий Крим»), оця твердиня була місцем перебування і для самих ханів: про це наочно свідчать і мечетні руїни, і мавзолей-каплиця (тюрбе) Тохтамишевої дочки принцеси Джанке (пом. 1437 = 841), що в XIX в. її ім'я, через недобре археологічне прочитання надгробного напису, спопуляризувалося і у археологів, і у туристів, і у теперішніх кримських татар в неправдивій формі «Ненеке-джан».

Мала назву фортеця за тих часів не «Чуфут-кале», а таку, яка у караїмів ще й досі зациліла: вони бо на свою «калé» кажуть «Кырк-ер» (= «Сорок місць»). Можлива річ, що така тюркська назва виникла через народню тюркську етимологію з якоїсь давньої грецької назви … ; та будь-що-будь ми в XIII-XIV вв. вже виразненько її бачимо в писаних пам'ятках. Цьому «Кырк-ер» (= 40 місць) могла б відповідати у подорожнього Рубруквіса середини XIII в., що їздив до монголів, згадка про «quadraginta castella inter Kersonam et Soldaiam». Арабський історико-географ із Сирії князь Абульфида 1-шої чверти XIV в. у своїй «Географії» («Taqwim ель-бюльдан», закінч. 1321 р.) подає ім'я тієї «неприступної» фортеці з етимологічним поясненням таким, що нам инакше не можна прочитати тее ім'я, як «Кырк-ер».

Як настала у Криму династія Ґ і р е ї в у XV в., то тоді, так із середини XV в., ми маємо ханські Ґіреївські монети, биті в Кирк-ері (найдавніша – 858=1454 р., з ім'ям хана Хадджі-Ґірея, засновника династії); – видко, що Хадджі-Ґірей мав тут своє перебування. Троха пізніш у тому ж таки XV в., за Хадджі-Ґіреєвого сина – Менґлі-Ґірея, ми

ім'я «Кырк-єр» (в усяких варіяціях) нераз натрапляємо і у італійських подорожніх XV в. і в тих грамотах, що ними в дипломатичних зносинах обмінювалися з династією Ґіреїв чи то володарі польсько-литовські, чи то володарі московські. Вони згадують за Кирк-єр, бо Менґлі-Ґірей сидить там.

‹...› До Литовської Метрики внесено листування Менґлі-Ґірея 1480 р. з королем Казиміром, – і раз-у-раз на кінці якогось листа стоїть зазначка, що лист «писанъ въ Керкеры». Одночасно, чи трохи-трохи пізніш, московські грамоти, що стосуються до приязних зносин Москви з Менґлі-Ґіреєм, не раз згадують цей «городъ Кыркоръ», де хан постійно перебуває і приймає чужоземних послів. От, року 1491-го посол-князь Ромодановський повідомляє свого «государя» Івана III, що Менґлі-Ґірей скількись разів був виряжався в похід, але заспокоївшись «воротился опять въ Киркоръ». У червні 1492 р. посол Количев сповіщає Івана III, як Менґлі-Ґірей сказав йому їхати, для авдієнції, «въ Кырькоръ» і сказав привезти туди й дари-«упоминки», що надіслав з послом московський володар. Так само грамота, писана в січні 1492 р., сповіщає, що Количеву і новому послові Заболотцкому Менґлі-Ґірей «велѣлъ въ Кырькорѣ у себя быти», а як вибирався в похід на Литву, то послові сказав «жити безъ себя въ Кыркорѣ». Той самий посол Заболотцкой у грамоті 1493 р., доносячи, що Менґлі-Ґірей пішов походом на Київ, зазначає, що він туди «пошолъ изъ Кыркора», а литовського посла – «изъ Кыркора отпустилъ». Та й сам хан, пишучи 1493 р. лист до великого князя Івана, «брата своего», і згадуючи, що він-хан посадив литовського посла в «крѣпь», додає, що тая крѣпь – «въ городѣ нашемъ въ Кыркорѣ». Або, знов, новий московський посол Мамонов р. 1501 сповіщає, що вони, московські посли, «къ Менли-Гирею къ царю въ Киркоръ пріѣхали есмя по Рожествѣ Христовѣ въ недѣлю, и царь (= Менли-гирей) велѣлъ намъ у собя быти во вторникъ, и мы у царя были, и рѣчи твоигосударевы царю говорилъ есми».

Словом, Кирк-єр у 2-ій половині X V 'в. – то р е з и д е н ц і я х а н і в Ґ і р е ї в: тут вони постійно перебувають, тут вони чужих послів приймають, звідси вони в великі походи вибираються.

Але з настанням XVI в. справа трохи міняється: у сусідній долині, в декількох верствах од Киркора, виростає нова резиденція, нова ханська ставка – Б а х ч е – с а р а й, де року 1503-го Менґлі-Ґірей збудував собі палац і занотував цю подію надписавши будівельну дату на «Залізних дверях»; вони цілі і досі. За якихсь півсотні літ після Менґлі-Ґірея Бахче-сарай добре розрісся й прикрасився, і року 1578-го Мартин Броньовський, що приїздив до хана з посольством од польського короля Степана Баторія, похвально характеризує той Бахче-сарай у своєму «Описі Татарії» як «oppidum non ignobile» («не аби-який»), де хан має першорядного палаца: «domum lapideam primariam, in qua ille semper residet». Отак, Бахче-сарай стає для ханів столицею, де вони

semper resident, а Кирк-єр править для них уже лиш за твердиню-фортецю, за державну в'язницю, за монетарню.

І до наших часів там зациліли характерні рештки од в'язниці, вибитої в скелі, із судилищем та кам'яними ешафотами для смертного скарання. Це т.зв. «чаушева печера»; вона становить для туристів одну з найзамітніших пам'яток у Чуфут-кале. Природна річ, що у оглядачів раз-у-раз виникає думка: чому-ж оця державна твердиня зветься «жидівська», «чуфут»? Зовсім точну відповідь на це ми знаходимо у кримських істориків XVIII в. Вони, повідаючи про цю фортецю, «що височиться коло Бахче-сарая на версі крутої гори, збудована з дрібного, твердого каміння, могутня, незрівнянна твердиня», додають: «а потім, як стала для мусулман непотрібна отая фортеця, там осадили ремісничу громаду (сынф) караїмів, з роду (тайифе) юдейського (або «жидівського»), що жив у Бахчесараї». Звідтіля й пішла назва «Чуфут-кале».

Для караїмів XVIII в. цей новий їхній осередок набрав великої культурної ваги. Тут стався центр їхніх релігійних інтересів, тут вони 1731 року заснували й друкарню, – найпершу друкарню в Криму, – і друкували свої книжки, виписавши черенки (шрифти) з Італії. Тільки-ж тепер караїмської людности тут уже нема: в 1850-1870-их рр. караїми повиносилися з Чуфут-кале, хто – до Бахче-сараю, хто – до инших міст Криму та Росії (в Евпаторії їх живе тепер найбільше, туди перенесено й друкарню, там перебуває й хахам). Без них Чуфут-кале обернулося в пустку-руїну. Не-зруйновані залишаються тут іще й досі дві караїмські кенаси, що їх пильнує сторож-караїм.

Але духовний звязок з Чуфут-кале, хоч воно вже самісінькі руїни, не порівається й у тих караїмів, що повиселялися геть-геть. Вони мають звичку (найбагатіші, очевидячки) – своїх небіжчиків з як-найдальших країв привозити сюди, щоб поховати в Йосафатовій долині. Не диво, на якійсь мармуровій плиті, прочитати напис приміром про те, що під нею лежить молодий вояка-караїм, убитий 1905 року в далекосхідньому ПортАртурі … .

Арсен Маркевич

Географична номенклатура Криму як історичний матеріал. Топонімічні дані кримських архівів

Джерело → Маркевич А.И. Географическая номенклатура Крыма как исторический материал. Топонимические данные крымских архивов (Памяти А.Л. Бертье-Делагарда). ИТОИАЭ. 1928. Т. 2.(59). С. 17-32.

ВО 807034 / Кримський А.Ю.

Значення географічної номенклатури, як джерела історії, усвідомлювалося ще в давнину, і посилання на неї у істориків фіксуються з давніх часів. … У новітній час значення географічної номенклатури для історії вияснив у нас професор І.П. Філевич у своїй праці «Щодо розроблення географічної номенклатури», саму у тому відношенні, що вона «дає можливість наочно представити ступені впливу племінних мас одна на одну, дає яскраве і точне відображення поступового руху етнічних процесів, племінних взаємовпливів». … Понад 100 років зверталася увага і на важливе значення географічної номенклатури Криму під час вивчення його історії, але до цього часу результатів замало. У нас немає ще ні археологічної мапи, ні історичного атласу Криму, немає номенклатурного географічного словника Криму. Ні історична топографія, ні топоніміка Криму ще достатньо на вияснені.

‹…› Найдавніший топонімічний матеріал, що стосується Криму, дійшов до нас від давніх грецьких і римських письменників, у легендах яких про Тавриду і Скіфію ми знаходимо географічні терміни, що стосуються Кіммерійської і Тавро-Скіфської епох минулого Криму. … Загалом таких позначень чимало, але передані вони, звичайно, у еллінізованих і латинізованих формах. Такі назви міст і поселень в Тавриді, Аргода, Ардаб(в)да, Арсиналіти, Ассирани, Еввул, Завіда, Ілурат, Казека(с), Каллитра, Карасанум, Керкіна (Керкінітіда, Керкос, Керка), Кіммерій, Кітас (Кітеа), Палакій, Пантікапей, р. Пантікап, Пароста, ПортакраЮ Сугдея (Сугда, Сугдайон), Сатарха, Таб(в)ана, Та(і)мірака, р. ТапсісЮ Тарона, Тірітака, Хавон, Харацена, Хріхарі. … Більш пізні поселення греків у Криму мали уже грецькі назви: Акра, Алупка, Алустон (Алустон-Флуріон), Афінеон, Босфорус, Бугес (Сіваш), Гаспра, Гурзувіта, Дія, Евпаторія, Ираклій (Гераклейон), Каламіта, Калос-Лімен, Карея, Кікінеіс, Кремни (Кримни), Ктенус, Лагіра, Лампада, Ліброзус, Лімена, Лімні-Сапра, Мегаріка, Мірмікій, Мутсхор, Неаполіс, Німфейон, Оргокіни, Пертеніт, Парфеніон, Плакія

(Плакка), Поліхна, Портакра, Порфіон, Постідія, Сімеіс, Сімволон, Тафр(ос), Фанар, Феудосія, Фіолент, Харакс, Херр(с)онес, Занонов Зерсонес. …. З топонімічних термінів, що відносяться до давніх епох Криму, звертають на себе увагу … деякі терміни, що закінчуються на -*нда*, -*анда*, -*ента* [курсив – ВП], як-то Орі(санда), Урґенда, Марсанда (зараз Масандра), Мурґунда, Калєнда, Баґанді, Ваґанда. … Томашек вважав їх «загадковими» і схилявся до думки про залишки від мови таврів.

‹…› Особливий інтерес викликають г р е ц ь к і т о п о н і м і ч н і н а з в и Південного берега і гірської частини Криму [тут і далі у межах тексту – розрідження авторське], хоча часто змінені татарами, італійцями тощо. Чимало з них, напр. поєднані зі словами Ай (гр. аґіос), як: Айя (мис), Ай-Василь, Айіорі, ай-Костанда, Ай-Петрі, Ай-Прокул, Ай-Сав, Аян, Ая-Лія, Ай-Панда, Ай-Серез тощо, доволі відомі. Вони позначають урочища з залишками церков, фортифікації та цвинтарів.

Переходячи до архівних даних, зазначу перш за все відомі, мало відомі та зовсім невідомі назви в кримській історико-географічні літературі, що фіксуються в архівних справах … .

А в л а к і я, А л а к а, бл. Куру=Узеня і в Гаспрі, грець. = канава. А в р е к а уроч. в Улу-Узені ἄβρεχτσς, ἄβρεχσς = сухий, невологий. А й – Л і м н а – д ж а м і , бл. Села Баксан. Ср. Ілімна, Лімени, грец. = озеро. А к р о н а р і, уроч. побл. Гаспри, грец. = мис. … Б а л л а р р, притока р. Дерекой. Б а р б а, уроч. в Ускуті, грец. = борода. Б а т і л і м а н, ур. побл. Лімен і Сімеіза, грец. = глибока затока. … Г а в р о (и); грец. γαδρος = зухвалий, гірський. Г а с п р а, грец. = біла. Г е м а т а -кая, південний схил Кастели, грец. = кровава. … С е в а к і – орда, уроч. побл. Гаспри, іменна назва. … С і н у р, уроч. побл. села Кози, грец. = кордон… Е л л і с , давня назва округу, заселеного греками. …

‹…› Географічні терміни, що збереглися в літературі і архівному матеріалі, пов'язані з грецькою народністю в Криму, … складають понад 100 назв.

‹…› Із завоюванням Криму татарами всі ці місця поступово займалися татарським населення. У багатьох місцях грецьке населення зникло зовсім. … Кеппен справедливо вважав татаризованими, а не питомо татарськими всі назви урочищ Південного берегуі гірського Криму, що мають наголос не на останньому складі, напр. Гӱрзуф, Сімеіс, Ма́гараш, Ла́спі, Фо́рос, Уркуста, Варнутка, Фо́оті-Сала, Іскеля, Мухульдур, Га́врі, Кореіз (Куремз), Кама́ра, Шюрю, Корбекли, Шелен, Упу, Кучка, Чоргӱна. Він зазначає: «незважаючи на властивість татарської мови виділяти наголосом останній склад слова, більша частина первісних грецьких та іншомовних назв міст залишилася у Криму зі своїми наголосами». Він правильно помітив, що розвалини грецьких церков у Криму, грецькі цвинтарі і назви урочищ свідчать про давнє перебування греків у багатьох селищах з татарськими назвами, як напр. *Таш-Баскан-*

Сюйрень, *Керменчік*, *Лака*, *Шюрю*, *Узеньбаш*, *Каралез*, *Біясала*, *Улусала*, *Мангуш*, *Бешев* (Бешуй), *Аян*, *Орталан*, дві *Єнісали*. [курсив – ВП].

‹…› Під час опрацювання географічної топоніміки Криму необхідно мати на увазі похибки назв урочищ в Криму у працях арабських і італійських письменників. Для прикладу … топографічні назви у Едрізі: *Карсуна*, *Джаліта*, *Гарзуна*, *Бартабіта*, *Лабада*, *Шалталія* (праю Сугдея) і незрозумілий *Бутатр* або *Ютар* [курсив – ВП] на Керчинські протоці. … Згідно з договором татар з генуезцями 1380 р. і наст. генуезцям були надані селища в Готії: *Форі*, *Кікінеіз*, *Лупіко*, *Мусакорі*, *Ореанда*, *Джаліта*, *Сікіта*, *Ґорзувіум*, *Партеніте*, *Ламбадія* і *Луста* [курсив – ВП]. Аналіз топонімічних термінів свідчить, що вже у XVI-XV ст. у південно-східній частині Криму, як і на південно-бережній, грецькі назви були замінені татарськими і змінені італійцями, тобто кафінськими генуезцями.

‹…› Особливо багатими і цінним є топонімчні дані кримських архівів, пов'язані з т а т а р с ь к о ю е п о х о ю [розрідження авторське]. Перш за все заслуговують на увагу терміни етнічні і родові. З турецько-татарських джерел відомо, що у поході Батия на Русь і захоплення Тавриди важливу роль відіграли чотири нерозлучні монгольські племена: Ташли, Кулеч, Каінчі (Кайначи) і Чуюнчи (Чолунчу). … Потім, під час захоплення Криму на його теренах осіли частини багатьох інших монголо-татрських (узбецьких) племен. Сюди відносяться перш за все вихідні з малої Бухари н а й м а н и і к(х) и т а ї, яких в Криму називали Чол-татар, тобто степові. У Джанкойському, Сімферопольському і Феодосійському повітах існує чимало назв з іменем н а й м а н. … Ще більше в Криму назв поселень з іменем к і а т. … Численні також в архівних справах і в реальності назви селищ і урочищ з іменам к и п ч а к. … До цього розряду топонімічних термінів належать … назви урочищ, що входили до складу володінь кримських беїв (карачаїв): ш і р і н і в (Ширінських), … б а р і н і в (Баринських), … а р г и н (ських), … с и д ж е у т (ських), … м а н с у р (ських), … я ш л а в (ських). … Особливий розряд топонімічних термінів родового мурзацького характеру представлений назвами володінь мурз – вихідців із Туреччини, Кавказу, Молдовалахії.

‹…› На топонімічному матеріалі … , що стосується заселення і колонізації Криму, нагородження наділами за ханських часів і за службу і різні послуги ханам і відведенням в російський час земель різним особам, земельні позови … можливо робити висновки про минуле Криму, його економічну і політичну еволюцію. Всі ці дані важливі для історичної географії Криму. Топонімічний матеріал виявляє і картину руху та змін народностей в Криму, й історію різних місць.

‹…› Збір і обробка топонімічного матеріалу не повинна відкладатися, адже , хоча мовний літопис землі загалом стійкий і важко витерти ту печатку, якою плем'я позначає свою територію, поклавши в неї першу

культурну працю, але тим не менше столітній масовий вплив бере своє, і топографія країни змінюється дуже стрімко. Тому необхідно, не відкладаючи, збирати номенклатурний матеріал з метою швидкої можливості здійснити його дійсне наукове опрацювання.

Завдання та теми для дискусій

1. Які методи використовує автор для експлікації топонімічної карти Криму?
2. Яку думку висловлює автор щодо стану наукового опрацювання історичної топографії та топоніміки Криму?
3. Який зв'язок між топонімічною системою локально обмеженої території і історією «поступового руху етнічних процесів, племінних взаємовпливів»?
4. Які домінантні мовні страти фіксуються у структурі кримської топонімії?
5. Змоделюйте міні-проєкт «Топонімічна система Криму».

Павло-Роберт Маґочій

Кипчаки, монголи, татари та італійський Крим

Джерело → Маґочій П-Р. Крим. Наша благословенна земля. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2022. 159 с.

Окрім зв'язків із візантійським християнським Кримом, Русь також мала визначальний вплив на степовий регіон. У 960-х рр. руський князь Святослав знищив основні політичні центри Хозарського каганату, що протягом двох століть контролював більшу частину степових територій на північ від Кавказу – від Каспійського моря на сході до річки Дон і далі на заході. Після зникнення Хозарського каганату степи стали місцем серйозних конфліктів між тюркськими племенами, які вже мешкали там, і тими, які прибули пізніше з Центральної Азії. Серед них були *печеніги*, *торки* і *берендеї*, котрі протягом X ст. і більшості XI ст. контролювали південну Україну і здійснювали звідти періодичні напади на Кримський півострів. Кипчаки були одним із тюркських кочових племен зі сходу, яким пощастило лишитися тут надовго.

Відомі під різними назвами (половці – в слов'янських джерелах, кумани (комани) і куни – в грецьких і західноєвропейських), кипчаки (тюркською: Qıpçaq) прийшли на південь України у середині XI ст. Протягом наступних двох століть вони контролювали торговельні шляхи через степи і заснували протодержавне утворення під назвою *Дешт-і-Кипчак* (Кипчацький Степ). До сфери його впливу входила й степова зона Криму. Незважаючи на свою військову вправність, деякі вожді кипчацьких племен намагалися при нагоді укладати взаємовигідні угоди зі своїми сусідами. Серед останніх була і Русь, стосунки кипчаків з якою переживали періоди не лише гострих конфліктів, а й мирної і навіть тісної співпраці, як-от спільні воєнні кампанії та шлюби з руськими князями.

Кипчаки також налагодили економічні зв'язки з Візантією через імперські порти в Криму, такі як Судак і Ялта. З портових міст Криму візантійські товари переправляли через Кримські гори і вантажили на каравани, що прямували на північ через кипчацькі степи до Київської Русі та прибували до Києва і навіть більш віддалених міст, таких як Новгород. Взаємини кипчаків з Руссю були особливо тісними протягом перших десятиліть XIII ст., які можна назвати відносно мирним періодом в історії українських степів. Ослаблення напруженості і стабільність у стосунках кипчаків і Русі, втім, завершилися неочікувано і трагічно. Причиною цього стало вторгнення іншої войовничої групи зі сходу – монголів.

Походячи з нагірних степів Монголії, між Китаєм і Сибіром, монголи та деякі сусідні тюркські племена в 1206 р. були об'єднані місцевим вождем Темуджином. Після цього Темуджин взяв собі ім'я «Чингіз» (буквально – «могутній», в історії відомий як Чингізхан). Під його керівництвом до самої його смерті в 1227 р. монгольська армія завойовувала величезні території, що простягалися від Китаю та Маньчжурії на узбережжі Тихого океану на сході через степи і плато Центральної Азії, північної Персії до Каспійського моря на заході. Незважаючи на те, що армію Чингізхана очолювали представники монгольської еліти, переважну більшість її воїнів становили татари (племінна група, що походила з території прикордоння Монголії та Китаю) і представники тюркських народів, яких монголи підкорили під час своїх походів. Завоювання монголами величезних територій сповістило про початок нового порядку та, зрештою, періоду стабільності й процвітання, який увійшов в історію під назвою *Pax Mongolica.*

У 1222 р., ще за життя Чингізхана, монгольська військова експедиція рушила з території прикаспійських степів на захід і досягла земель кипчаків. Монголи спершу пройшли територією Криму до узбережжя, де напали на порт Судак і пограбували його. Налякані новою загрозою зі сходу, кипчаки звернулися по допомогу до Київської Русі. У результаті було утворено спільне русько-кипчацьке військо, яке в 1223 р. рушило назустріч ворогові, аби зупинити загарбників. Однак після трьох днів битви біля річки Калка на північ від Азовського моря його було розбито вщент. Монгольське військо продовжило рух у напрямку південних кордонів Київської Русі, однак несподівано повернуло назад, на схід, і повернулося до Монголії.

Озброєні досвідом, отриманим під час військової експедиції і зустрічі з кипчаками і Руссю, монголи повернулися п'ятнадцять років потому. Цього разу вони привели потужну військову силу чисельністю від 120 до 140 тис. воїнів під командуванням хана Бату, внука Чингізхана. Спершу монгольська армія увійшла на територію пн.-сх. князівств Русі (Муромо-Рязанського та Володимиро-Суздальського), які вона легко завоювала взимку 1237-1238 рр. Після цього монголи рушили на південь і зупинилися у кипчацьких степах на відпочинок, що тривав два з половиною роки. Ці події знаменували собою кінець кипчацької держави: частина кипчаків були змушені співпрацювати з монголами, інші знайшли притулок на території Русі, а дехто втік на захід, оселившись в Угорщині. Ті ж, хто лишилися в українських і кримських степах, асимілювалися з монгольськими правителями та їхніми татарськими і тюркськими підлеглими.

Наприкінці 1240 р. монголи відновили свою військову кампанія Спершу вони вдерлися на територію південної Русі, захопивши в грудні 1240 р. Київ, після чого швидко просунулися через Галичину на

захід і розділились на два напрямки – на Польщу та Угорщину. В Угорщині обидва підрозділи монгольської армії знову об'єдналися і провели в тамтешніх степах зиму 1241-1242 рр. Дізнавшись навесні 1242 р. про смерть Великого хана Монголії, Бату віддав наказ усьому війську повернутися додому. Дорогою назад він заснував монгольську адміністративну заставу в районі нижньої Волги – у місцині під назвою Сарай, куди скоро потому повернувся і став першим правлячим ханом (пр. 1242-1256 рр.).

За правління Бату Сарай перетворився на потужний адміністративний і торговий центр, з якого монголи керували завойованими територіями східної Європи. Нове політичне утворення в регіоні нижньої Волги включало степи на північ від Чорного, Каспійського та Аральського морів, від нижньої течії ріки Об в Сибіру до Дунаю у південно-східній Європі. Ці гігантські простори включали сучасний Казахстан, Україну (включно з Кримом) та значну частину центральної та південної Росії – від Казані в середній течії Волги до Кавказьких гір. Найзахіднішою адміністративною одиницею (улусом) Монгольської імперії був Кипчацький ханат, відомий у західних та московських джерелах під назвою Золотої Орди.

Монголи завжди були малочисельними і досить легко піддавалися культурній асиміляції з боку народів, якими правили. Важлива подія у цьому відношенні сталася в 1330-х рр., коли монгольська еліта на чолі з ханом Узбеком (пр. у 1313-1342 рр.) прийняла іслам як офіційну релігію Золотої Орди. Поступово мусульманство перейняли й тюркські кипчаки, з представниками яких монголи часто брали шлюби. З досі невідомих причин всі жителі Золотої Орди – і монгольські правителі, й підлеглі їм тюркомовні племена – почали називати себе татарами. Так само їх називали й іноземці.

У той час як монголи змінили політичну конфігурацію усіх степових територій на північ від Чорного моря, кримські гірські та прибережні райони також зазнали серйозних змін. Гегемонія Візантії в цьому регіоні поступово ослабла; їй на зміну прийшли сили, появу яких було важко передбачити – з торгових міст- держав Середземномор'я, заснованих вихідцями з Аппенінського півострова (сучасної Італії).

У 1204 р. хрестоносці із західної Європи на шляху до Святої Землі в Палестині, яку вони збиралися «визволяти» від мусульман, раптово змінили свої плани і рушили в бік Константинополя, столиці Візантійської імперії. Замість того аби об'єднатися проти спільного ворога – ісламської Держави Аюбидів, яка тоді контролювала Святу Землю, західні християни (римо-католики) вирішили воювати проти християн-«схизматиків», якими вони вважали православних східного обряду. Константинополь було розграбовано, імператор Візантії був змушений втекти, і в осерді православного християнського сходу було

засновано «Латинську імперію» на чолі з римо-католицькими воякамиавантюристами із західної Європи.

Розорення Константинополя західними християнами – римокатоликами – мало подвійний вплив на історію Криму. Візантія втратила контроль над прибережними територіями, які незабаром перейшли до сфери впливу інших сил. Уже на початку 1220-х рр. турки-сельджуки встановили свою гегемонію над територіями від Анатолії до пн. берегів Чорного моря, де вони зуміли захопити порт Судак. Незважаючи на нетривалість сельджуцького панування у Криму, їх тісні відносини з Золотою Ордою сприяли напливу тюркських поселенців (огузів) із Анатолії до кримських степів, особливо в другій половині XIII ст. Приблизно тоді ж із заходу прибули італійські купці з Венеціанської республіки та міста-держави Генуї і оселилися в портах.

Найпотужнішою силою регіону, однак, залишалася Золота Орда, в кордонах якої знаходився й Крим. Монгольські правителі не забарилися встановити контроль над півостровом, вимагаючи щорічну данину і сплату податків від італійських портових міст. Монгольську владу на острові представляв губернатор із резиденцією в місті Солхат (тюркською: Kırım / Eski Kırım) – торговому та культурному центрі ісламу, розташованому в сх. частині півострова поблизу Судака – за прибережними скелями на кордоні зі степовим регіоном.

Увійшовши до складу *Pax Monglica,* або монгольського політичного устрою, Крим тим самим став частиною мережі караванних торговельних шляхів з Китаю на захід – через велетенські простори пустель та степів Центральної Азії. Основною гілкою цієї системи шляхів був відомий Великий шовковий шлях, західний сегмент якого після 1261 р. отримав альтернативне відгалуження, що пролягало на північ від Каспійського моря до Сарая і далі на пд.-зх. через Азовське море до чорноморських портів Криму. Тут шовк, спеції та інші дорогоцінні товари вантажили на кораблі, що прямували до Константинополя та Середземномор'я.

Занедбані з часів падіння Хозарського каганату в X ст. кримські портові міста від 1261 року, з благословення Золотої Орди, почали знову відроджуватися – цього разу під патронатом італійських купців із Венеції, а згодом – Генуї. У 1280-х рр. монголи дозволили генуезцям збудувати на місці стародавнього грецького міста Теодосія кілька приморських складів, навколо яких постало портове місто *Кафа.* Протягом кількох десятиліть генуезький і – меншою мірою – венеціанський вплив поширився на весь регіон, у результаті чого кримські візантійські портові міста отримали італійські назви: Кафа (сучасна Феодосія), Солдайя (Судак), Люпіко (Алупка), Чембало (Балаклава) і Черкіо (Керч). Усі ці поселення стали не лише міжнародними ринками, а й центрами ремісництва й виробництва.

Головним зосередженням торгових шляхів у районі Каспійського, Чорного та Середземного морів була генуезька Кафа. Місто зростало дуже швидко, і вже в останньому десятилітті генуезького правління у другій половині XV ст. населення його становило 70 тис. мешканців. Як і інші міста кримського узбережжя, Кафа була поліетнічною. Тут жили візантійські греки, слов'яни, валахи, татари, євреї (як тюркомовні кримчаки, так і представники неталмудичної секти, відомої під назвою караїмів) та інші народи. Серед останніх були, зокрема, вірмени, які з XI ст. почали втікати до Криму зі своєї батьківщини на Кавказі, яку завоювали турки-сельджуки. Їх імміграція була настільки масовою, що вже на XV ст. вони становили дві третини населення Кафи, і деякі джерела цього періоду почали називати Кримський півострів Морською Вірменією (Armenia Maritime) чи Великою Вірменією (Armenia Magna).

‹…› Ранній період італійської присутності на пд. узбережжі Криму був позначений воєнними конфліктами між генуезцями й венеціанцями та їх суперечками з монгольськими володарями, які зрештою завершувалися досягненням домовленостей. В кінцевому підсумку генуезці позбулися конкурентів з Венеції, проте на заваді їхньому повному контролю над узбережжям та морською торгівлею стала інша сила. У другій половині XIV ст. грецькі втікачі від «латинського» правління у Візантії створили в горах Криму християнське князівство Теодоро. У V-X ст. ця територія належала нащадкам кримських готів і аланів, які поступово еллінізувалися, тобто асимілювалися візантійською християнською культурою і перейшли на грецьку мову. Оскільки візантійська церковна структура, яка поширювала свою юрисдикцію на ці землі, називалася Готською архієпархією, а пізніше – Готською митрополією, Теодоро в деяких джерелах називали Готським князівством. З 1360-х рр. столицею Теодоро стало майже неприступне місто на вершині гори Мангуп – колишнє готське поселення Дорос, розташоване приблизно на півдорозі від Бахчисарая до узбережжя Чорного моря. Князівство Теодоро населяли представники різних народів, серед яких – окрім еллінізованих готів і аланів - були візантійські греки, слов'яни, татари, кипчаки та караїми.

Зі своєї укріпленої столиці Мангуп князі Теодоро (переважно візантійські греки) протягом XV ст. поступово розширили територію держави до узбережжя Криму, на крайньому півдні якого вони заснували порт *Авліта*. Безпосередньо на скелях над ним вони також збудували фортецю *Каламіта* (сучасний Інкерман). За правління князя Олексія (бл. 1405-1455 рр.) Теодоро відвоювало кілька портових міст у генуезців, поширивши сферу свого панування на берегах Чорного моря від Чембало (Балаклави) на схід до Алушти. У цілому з кінця XIII ст. до кінця XV ст. між степами та кримськими прибережними містами було відновлено традиційні симбіотичні стосунки. Цей період стабільності в Криму характеризувався відносно мирним співіснуванням трьох основних сил: монголо-татарської Золотої Орди, генуезьких поселень та греко-візантійського князівства Теодоро-Мангуп.

Павло-Роберт Магочій

Найдавніші цивілізації Криму

Джерело → Магочій П-Р. Крим. Наша благословенна земля. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2022. 159 с.

Ще з доісторичних часів Крим відігравав роль транзитної зони, що поєднувала південноукраїнські степи з Чорним морем і землями на південь від нього. Морські шляхи на південь через море та протоки Босфор і Дарданелли, які відокремлюють Європу від Азії, забезпечували Криму доступ до територій і цивілізацій, які від часів античності розвивалися на берегах Середземномор'я.

Майже протягом трьох тисячоліть, приблизно з 1150 до н. е. (нашої ери) до 1700-х рр. н.е., українські степи були населені численними кочовими племенами, більшість з яких прийшли із Центральної Азії. Серед найраніших відомих груп кочівників були кіммерійці, котрі прибули в Україну близько 1100 р. до н. е. Про них відомо досить мало, однак витіснені із степів іншими кочовими племенами зі сходу, вони відійшли на південь й оселилися в Криму. Міграція кіммерійців стала своєрідним прикладом для майбутніх кочівників, які витіснені іншими нападниками, були змушені залишати українські степи і знаходити свій останній притулок на півострові, поступово асимілюючись з місцевим населенням.

Коли залишки кіммерійців прибули до Криму близько VII ст. до н. е., вони натрапили на людей, які вже там жили і були відомі з античних джерел під назвою «таври». [...] Деякі автори вважають таврів автохтонним населенням Криму, тобто його першопоселенцями; більше того, давньогрецькі автори використовували їх назву для географічного позначення півострова – Таврія. Ця назва проіснувала до новітніх часів, і ще на початку XX ст. Крим входив до складу Таврійської губернії Російської імперії.

Античні автори дізналися про Крим / Таврію від грецьких моряків, які в VII ст. до н. е. плавали вже добре розробленими маршрутами з Егейського до Чорного морів. На VI ст. до н. е. грецькі міста-держави Мілет (на території нинішньої південно-західної Туреччини) і Мегара (поблизу Афін) почали заохочувати поселенців – з економічних чи політичних міркувань – колонізовувати північне узбережжя Чорного моря. У результаті в VI ст. до н. е. на берегах Чорного та Азовського морів та Керченської протоки виникло кілька квітучих грецьких міст. Серед перших великих поселень в регіоні варто відзначити Тіру в гирлі річки Дністер та Ольвію в гирлі Південного Бугa. Пізніше вздовж узбережжя Кримського півострова від його південно-західного краю до

Керченської протоки на крайньому сході були споруджені Херсонес, Теодосія та Пантікапей (Боспор).

Як і грецькі міста на обох берегах Егейського моря, грецькі колонії на північному узбережжі Чорного моря спочатку залишалися незалежними одна від одної, проте були економічно та політично пов'язані з містами, які їх заснували – Мілетом і Мегарою. ...

Найяскравішим прикладом об'єднання у федерацію було створення т. зв. Боспорського царства бл. 480 р. до н. е., коли грецькі міста поблизу Керченської протоки заснували союз під егідою Пантікапея. ... Наприкінці II ст. до н.е. Боспорське царство вже процвітало як центр торгівлі зерном, рибальства, виноробства та дрібного ремісництва, передусім металообробки. Пізніше настав період політичної нестабільності, що тривав до 110 р. до н. е., коли його приєднав до своїх володінь Мітрідат VI Євпатор (113-63 рр. до н.е.) – первісно правитель Понтійського царства, розташованого на південному узбережжі Чорного моря. Наприкінці свого правління Мітрідат зробив Пантікапей цитаделлю своєї тривалої боротьби з Римською республікою. Після його смерті Боспорське царство разом з іншими еллінськими містами довкола Чорного моря перейшло під контроль Риму.

На початку VI ст. до н.е. … іраномовні кочівники зі сходу, відомі як скіфи, примандрували в українські степи. Скіфи витіснили кіммерійців і скоро наклали руку на землі більшої частини сучасної України від нижнього Дону до дельти Дунаю, збираючи данину з місцевих мешканців. Протягом близько чотирьох століть – від 600 до 250 рр. до н. е. – між грецькими містами на берегах Чорного моря, включно з південним Кримом і Боспорським царством, та скіфськими поселеннями на півночі існували симбіотичні стосунки. У них були залучені три сторони: 1) контрольований скіфами український степ; 2) грецькі міста на березі Чорного моря; 3) грецькі міста-держави на узбережжі та островах Егейського моря.

‹...› Скіфи забирали зерно та рибу в осілих мешканців України, що перебували під їхньою владою, і продавали до причорноморських міст не лише ці харчі, а й худобу, шкіри, хутра, віск, мед та рабів, якими їх також забезпечував український степ. Причорноморські міста продавали ці товари до егейської Греції, і це приносило значний прибуток скіфським вождям. В свою чергу, скіфи купували у греків тканини, вина, оливкову олію, мистецькі вироби та інші предмети розкоші, задовольняючи свої вибагливі смаки. Серед ювелірних виробів було й те, що згодом почали називати «скіфським золотом». Це були чудово викувані з дорогоцінного металу прикраси й інші предмети з орнаментами, які зображали сцени полювання і воїнів, що цілком узгоджувалося зі смаками скіфської військової еліти. … .

‹...› Скіфи принесли Криму та південним степам України період миру і стабільності, який тривав близько п'ятиста років і увійшов в

історію під назвою *Pax Scythica*, або скіфський мир, що означало загальну стабільність на міжнародній арені, яка забезпечувалася військовою силою скіфів та їхнім суспільним устроєм.

‹…› Близько 250 р. до н.е. *сармати* – інший кочовий народ зі сходу – прийшли на територію українських степів. Як і скіфи, сармати були іраномовними войовничими вершниками, які стояли на чолі відносно вільно об'єднаної федерації кількох споріднених племен, найпомітнішими серед яких були роксолани та алани. …

‹…› Протягом принаймні перших двох століть, з 250 до 50 р. до н. е., присутність сарматів негативно впливала на колишню відносну стабільність і економічний добробут, до того характерні для скіфських земель і грецьких міст узбережжя. Витіснені сарматами із степів, скіфські вожді та військова еліта втекли до Криму. Їхні володіння тепер були обмежені невеликою територією уздовж нижнього Дніпра та рівнинами західного Криму. Це державне утворення, столицею якого було місто-фортеця Неаполь, отримало назву «Мала Скіфія». Збудований наприкінці II ст. до н.е. на вершині великого кургану (в межах сучасного Сімферополя) Неаполь і Мала Скіфія сягнули вершини свого розвитку за часів правління царя Скілура (125-113 рр. до н.е.). Спершу правителі Неаполя намагалися продовжувати традиційну скіфську практику збору данини з грецьких міст узбережжя. Однак вони більше не контролювали ресурси українських степів, і їм було нічого запропонувати грекам взамін. Результатом цього були постійні конфлікти між скіфами на пн. від Кримських гір, грецькими містами на узбережжі та Боспорським царством уздовж Керченської протоки.

Доба нестабільності, яка зачепила не лише контрольований сарматами степ, а й міста чорноморського узбережжя, завершилася з приходом влади Риму 63 р. до н. е. Після перемоги над Мітрідатом VI та його смерті Римська республіка, а згодом імперія, почала поширювати сферу свого впливу на незалежні грецькі міста та поселення Боспорського царства. Римські легіони й адміністрація своєю присутністю повернули мир і стабільність на ці землі. Новий римський порядок – *Pax Romana* – не лише зменшив тертя між скіфами та греками Криму, а й переконав сарматські племена українських степів у вигідності співпраці з римським світом. У відповідь на стабілізацію ситуації в Криму після приходу римлян деякі племена сарматської федерації, зокрема алани, відновили скіфську традицію торгівлі з античними містами узбережжя.

Алани були племінною групою сарматів, яка спершу мешкала на рівнинах між Кавказькими горами та Азовським морем. Наприкінці II ст. н. е. вони поширили територію свого проживання на зх. – на терени Криму. Частина їх оселилися в горах, де вони стали першими мешканцями міста на вершині гори Кірк-Єр (пізніше – Чуфут-Кале). Інші віддали перевагу чорноморському узбережжю. На новому місці

кочівники-алани перейшли до осілого способу життя, займаючись землеробством, тваринництвом і ремісництвом. Пристосовуючись до нового культурного середовища у Криму, алани прийняли християнство. У цьому полягала одна з причин їхньої легкої асиміляції з іншими християнами – мешканцями півострова і формування гібридної грецько-скіфсько-сарматської цивілізації, що виникла на території Криму та Боспорського царства під протекторатом Римської імперії. Торгівля між степами та середземноморським світом Римської держави, яка виникла внаслідок цих процесів, повернула Кримові та Боспорському царству колишній добробут, і ця ситуація тривала протягом перших двох століть нашої ери.

III ст. н.е. знаменувало собою початок нового періоду нестабільності. Протягом наступних двох століть степи України та південної Росії піддалися низці вторгнень з боку нових кочових племен, які грабували та плюндрували класичний світ, невід'ємною частиною якого були кримські та боспорські міста на узбережжі Чорного моря. За небагатьма винятками, кочівники не були зацікавлені – як і скіфи та сармати до них – у тому, аби осісти та налагодити симбіотичні відносини між українськими степами та кримськими прибережними містами.

Варто зазначити, що чотири століття конфліктів у 250-650 рр. н.е. почалися не з прибуття центрально-азійських кочівників, а із вторгнення германських племен готів з пн. Європи. На думку дослідників, готи склалися як етнічна група на території сучасної південної Швеції, а на 50-ті рр. до н.е. дійшли до пд. берегів Балтики (сучасна Польща). Саме звідти наприкінці II ст. н.е. вони почали рухатися у напрямі пв. України. Здолавши сарматське панування в українських степах, прибульці встановили прямий контакт із римською цивілізацією уздовж північних берегів Чорного моря. На той час готи розпалися на дві гілки: ті, що подалися на зх. до Римської імперії, отримали назву візіготів (західних готів); ті ж, котрі лишилися в Україні, – остроготів (відповідно, готів східних). Після 250 р. н.е. остроготи захопили у римлян Ольвію й Тіру, і в результаті протягом наступного століття греко-римські міста на пн. березі Чорного моря, скіфський Неаполь і Боспорське царство разом із українськими степовими територіями увійшли до складу Остроготського королівства.

Правління остроготів на пд. України та в Криму досягло свого апогею за часів короля *Германаріха* (пр. у 350-375 рр.). Готська гегемонія, однак, виявилася нетривалою, і вже наприкінці правління Германаріха (бл. 370 р.) новий кочовий народ, цього разу із Центральної Азії, вдерся до степів України. Це були *гуни*, котрі швидко підкорили остроготів і протягом близько століття контролювали весь степовий регіон від Каспійського моря до центру Європи. Гуни швидко просунулися на захід і змусили багатьох остроготів приєднатися до

свого війська під час походу на Римську імперію. Ті ж остроготи, яких гуни не змусили рушити на захід, залишилися в Криму, де знайшли притулок у неприступних місцях Кримських гір, вдалині від небезпечного узбережжя.

Кримські готи, як їх тепер називали, намагалися налагодити добрі стосунки з відокремленою від Риму Східною Римською, або *Візантійською імперією*, столицею якої стало засноване в 330-х рр. місто *Константинополь* (сучасний Стамбул). «Новий Рим» було названо на честь його засновника Константина I – імператора, який зробив християнство офіційною релігією нової держави. Таким чином, Константинополь став центром християнської церкви східного, або візантійського обряду.

Адміністративним центром Візантійської імперії в Криму було портове місто *Херсонес* (західна частина сучасного Севастополя), яке в часи правління імператора *Юстиніана* у VI ст. було укріплене, так само, як інші міста на узбережжі: *Символон* (нині Балаклава), *Алустон* (нині Алушта), *Горзувіта* (нині Гурзуф) і *Пантікапей* (нині Керч). Прагнучи захистити прибережні міста від постійної загрози з боку кочівників; з півночі, візантійські інженери допомагали кримським готам і аланам укріплювати деякі «печерні міста» на вершинах скелястих гір та мисів, які подекуди піднімалися на 200 м. над рівнем довколишніх долин. Незважаючи на загальнопоширене уявлення, мешканці цих природних фортець жили не в самих печерах, а в спорудах із дерева й каменю, надбудованих над печерами, і на пласких мисах, площа яких подекуди сягала десятків акрів. Печери ж зазвичай використовували як склади або як частину оборонної системи. Найбільшими кримськими «печерними містами» на вершинах гір були *Мангуп*, *Кірк-Єр* і *Ескі-Кермен*, що знаходилися в неприступних гірських районах на пн.-сх. від Херсонеса. Центром кримських готів було місто під назвою *Дорос*, розташоване практично на півдорозі від Херсонеса до скіфської столиці Неаполя. Місто Мангуп, найімовірніше, виникло саме на місці Дороса.

Протягом IV ст. остроготи прийняли християнство східного (візантійського) обряду, обравши, однак, його аріанську течію, яка відрізнялася від офіційної церковної доктрини своїми поглядами на природу Ісуса Христа і зрештою була оголошена єрессю. Важливішим, однак, був факт, що навернення в християнство зміцнило відносини кримських готів із Візантійською імперією. На початку V ст. н.е. (бл. 400 р.) голова церкви в Константинополі призначив єпископа кримської Готської єпархії, чий престол знаходився у Доросі. Таким чином, кримські готи, а також алани, які мешкали на півострові, завдяки своїй християнській вірі стали частиною візантійського політичного й культурного світу. Протягом наступних п'яти століть алани й готи забезпечували захист греко-візантійських прибережних міст від нападів кочівників із півночі.

Як центри торгівлі та візантійської (православної) християнської культури міста на узбережжі залишалися привабливими для нових грецьких поселенців. Це стало особливо помітним у VII і VIII ст., коли іконоборство у Візантії (імперська заборона на релігійні зображення в церквах) змусило релігійних і політичних дисидентів тікати до периферійних регіонів імперії, одним з яких і був Крим. Серед новоприбулих із центру Візантійської імперії були фанатичні прихильники святих ікон, які заснували кілька православних монастирів і скитів, аби, позбавившись опіки держави, сповідувати «істинну віру». Монастирі часто будували в неприступних місцях, як от «печерні міста» на вершинах гір та уздовж прямовисних скель. Найвідомішими з них були Качі-Кальон, Каламіта (нині – Інкерман) і Успенський монастир біля Кірк-Єра та нинішнього Бахчисарая.

У той час як Крим був частиною християнського православного політичного та культурного світу, степові землі півдня України зазнавали періодичних набігів цілої низки кочівників зі сходу, переважно тюркомовних: *утигурів*, *аварів*, *булгар*, *хозарів*, *мадярів*, *печенігів* і *кипчаків*. Деякі з цих нападників швидко проминали степи на шляху до Європи; інші ж, зокрема хозари, створювали тут постійні квазідержавні утворення, що забезпечували певний рівень миру і стабільності в регіоні. З цього погляду хозари були найуспішнішими, оскільки протягом VIII ст. вони приєднали до своєї держави степові райони та більшість берегової території Криму. *Судак* став центром хозарського правління, і тюркомовні поселенці разом із військовими гарнізонами осіли на території Криму, передусім у його сх. частині.

У цей час далеко на північ від степів виникло нове державне утворення східної Європи. Ним була Русь – спільнота воїнів різного походження, купців і мандрівників з балтійського регіону Скандинавії, чиї східні експедиції досягли чорноморського та азовського регіонів уже в VIII ст. Близько 850-х рр. Русь разом із кількома східнослов'янськими племінними групами, їй підвладними, створила державу із центром у Києві, котра, відповідно, отримала і назву «Київська Русь». До кінця X ст. Русь встановила контроль над *Тмутороканню*, розташованою на сх. березі Керченської протоки. Таке становище було сприятливий для встановлення прямих контактів із Кримом, однак свідчень про присутність на півострові помітної кількості східних слов'ян немає.

Водночас Русь сприймала Крим як джерело важливого у середньовічному світі товару – солі. Ще більшої ваги додали Кримові, так би мовити, ідеологічні причини. У 980-х рр. князь Київський Володимир (Великий, пр. у 980-1015 рр.) вирішив запровадити християнство як офіційну релігію до того язичницької Русі. … Володимир прагнув зближення Русі з Візантією, надаючи військову допомогу імператорові, та отримав руку його сестри після обіцянки

прийняти християнство східного, або візантійського обряду. Переговори з цього приводу відбулися в 987 р. у Херсонесі, адміністративному центрі Візантії в Криму. Двома роками по тому Херсонес став імовірним місцем хрещення й одруження Володимира. Таким чином, Русь стала частиною великого візантійського православного культурного світу. Як наслідок, відтоді Крим завжди посідав особливе місце у думках і серцях культурно свідомих православних … українців. Іншими словами, Крим досі тісно пов'язаний із найбільш важливою духовною та культурною подією в історії … – хрещенням Русі.

Завдання та теми для дискусій

1. Деталізуйте фактори, що підтверджують роль (симбіотичні стосунки) Криму в середземноморському соціо-культурному просторі. Які чинники свідчать про те, що територія Криму завжди виконувала функції «транзитної зони»?
2. Інтерпретуйте концепт «український степ» та «українські степові території». Визначте роль українського степу в економіці Криму і Середземномор'я.
3. Який економічний фактор імплементує автор у культурно-історичний концепт «СКІФСЬКЕ ЗОЛОТО»?.
4. Деталізуйте культурно-історичний концепт *Pax Scythica*. Визначте роль скіфів у формуванні картини світу сучасного кримця.
5. Дайте історичну характеристику епохи *Pax Romana* та її ролі в історії Криму.

Арсен Маркевич

З культурної минувшини Криму XIX в. (короткі нариси)
І. Вступ. Діячі Криму на початку XIX віку

Джерело → Маркевич А. З культурної минувшини Криму XIX ст. - С. 107-158; Вступ. Діячі Криму на початку XIX віку. – С. 107-111; Пушкін у Криму. – С. 111-115; Декабристи й Крим. – С. 116-121; Містики в Криму. – С. 121-133; О.С. Таранов-Білозеров. – С. 134-153; А.Я. Фабр. – С. 154-158; Студії з Криму, І-IX: відбитки

Незабаром змине півтора віку, odколи звойовано Кримське ханство та прилучено Крим до давнішої Росії. Це ще раз нагадує препильну потребу дослідити темні та сумнівні питання, що стосуються, однією стороною, до економічного становища, матеріяльної культури Криму, а так само побуту й духовної культури його людности за того часу, коли прилучувано його до Росії, другою-ж – до виробничо-економічного й культурно-громадського процесу протягом півтора віку, odколи почалося російське панування в Криму. Треба з'ясувати, що дістала Росія в Криму та з Кримом і що дала йому. Що-до останнього – краще досліджено перший, Катеринінський період, а надто бурхливу, але частіше поривчасту несистематичну й не точно обмірковану, й тому багато в чому безплідну, діяльність Потьомкіна. Менш вивчено Крим за сумної доби Павлового царювання, коли покасовано було геть-усе, що царева мати зробила для повойованої країни, коли єдиним ясним промінем намісництва було перебування в ньому славнозвісного Далласа, що йому залишили милості й права, надані ще від Катерини. Даллас самовіддано провадив далі свою наукову працю, звязану найбільше з Кримом, не вважаючи на нудьгу, тугу, духовну самітність, моральні муки та фізичні страждання, що вже за наступного царювання примусили його втекти з Криму, а разом з тим і з Росії, щоб померти на батьківщині, але коло наукової праці й таки з Кримом звязаної – його флорою. Крим ніби завмер.

Коли зацарював Олександер та утворено Таврійську губерню, у житті Криму стався мало не цілковитий злім, – «мало не цілковитий» тому, що від попереднього царювання лишилися судові суперечки за землю між татарами та російськими поміщиками. Щоб розвязати ці суперечки, засновано було особливу Комісію; вона існувала близько десятьох років, тільки цих судових процесів таки не закінчила.

Після того як у Криму відкрито губерніяльні урядові установи і держава знов почала дбати за економічний розвиток країни та за те

щоб завдоволити культурні потреби людности, російське суспільство почало де-далі більш цікавитися забутим Кримом, і сюди на службу та просто на життя плавом напливали не самі випадкові приходьки, ба й освічені культурні люди. Не пошкодить може змалювати оту живу „людську" картину Криму наприпочатку минулого віку, хоч-би тільки ймення навівши, вибираючи, певна річ, кращі з них і то тільки для першої чверти минулого віку. На чолі губерніяльної влади стояли тоді Д.Б. Мертваго (це призначення привітав Даллас), А.М. Бороздін, людина дуже освічена, піонер культурного виноградарства на південнім березі та тонкорунного вівчарства, засновник сукнарні та инших фабрик у своїому маєтку. … Шляхетний А.І. Лавинський, губернатор-негрошолюб, та А.Н. Баранов, що ім'я його звязується з перебуванням у Криму Пушкіна; Баранов справді дбав за добробут Криму, він, мовляв подорожній Гераков, складав записки про те, яких заходів треба вживати, щоб розвинути Крим й зокрема забезпечити становище кримських татарів; нагло помер у степу, об'їздячи Перекопський повіт. Керченський градоначальник Стемпковський, людина надзвичайно шляхетна й скромна, археолог, автор декількох праць про кримську давнину. Теодосійський градоначальник С.М. Броневський, що про нього дуже прихильно згадує Пушкін, некорислива людина, і таки великий знавець Криму. Він заснував р. 1817 у Теодосії перший на півдні колишньої Росії музей старовини, склав доповідь про розвиток сільського господарства в Криму, зокрема виноградарства та садівництва. Як-би це було здійснено, Крим перетворився-б був на сад 250 кв. верстов завдовжки. Такі були гідні представники влади в двох важливих пунктах Криму. Протягом давнього часу віце-губернатор А. І. Шостак лишив по собі пам'ять як добряча, гуманна людина. Губерніяльні прокурори Д.П. Горчаков, що був разом з тим за доглядача повітової школи, поет, згодом член російської академії, та А.С. Таранов-Білозеров, відомий ще Потьомкінові. Він геть аж до своєї смерти р. 1819 приятелював з В.С. Поповим, усеньке своє майно, що дорівнювало чи не півмільйонові карбованців, одписав на заснування в Симферополі будинку для вбогих подорожніх усякої нації та віри; він заповітом, складеним р. 1814, поодзволював чисто всіх своїх двораків та дав дуже пільгові умови для викупу всім иншим своїм кріпакам. «Начальник та добродійник ногайців» граф Я.Я. Де-Мезон. – Отакі були видатні люди того часу. Добре відомі й багаго-хто з членів Комісії для розгляду земельних суперечок. Голова її І.В. Лопухін, мартиніст-розенкрейцер, за свою добрість та сувору справедливість зажив не аби-якої слави в татарів, написав у Криму один із своїх творів. В. І. Туманський, що до нього прихильно ставивсь Паллас. П.А. Сумароков, автор відомих, що й досі не втратили своєї цінности, «Досуговъ крымскаго судьи» та ин. Уславив тоді Крим учений ботаник Хр. Стевен, засновник та перший

директор Никитського Ботанічного Саду, інспектор садівництва колишньої південної Росії, скромна, але високої душі людина (серед учених казали: про Крим знають через те, що там живе Хр. Стевен). Наприкінці зазначеного періоду звязав себе з Кримом і Стевенів помічник, згодом відомий академик П. І. Кеппен. Не можна не згадати тут за емігранта Рувіе, не аби-якого діяча в справі розвитку в Криму культурного виноградарства, винарства, садівництва та тонкорунного вівчарства, хімика де-Сера, приятеля славнозвісного Лявуазьє, видатного культурного робітника в Криму, та барона А. К. Боде, наглядача Судацької школи виноградарства й винарства. …

Цю „людську" картину Криму наприпочатку минулого віку треба доповнити жвавим культурним рухом у масі кримських обивателів-татар. Вже Мертваго одзначив це явище в своїому рапорті до ген.-губернатора маркіза де Траверсе, з 19 лютого р. 1807 («татары, а паче мурзы сдѣлали великій шагъ къ образованію какъ въ обычаяхъ, такъ и въ познаніяхъ своихъ») та, щоб довести це, прохав дозволу надіслати до Петербурга декількох мурз. Пояснювати це треба як звичайними громадськими стосунками татарів, а надто мурз, з росіянами, так і тим, що по парафіяльних та повітових школах запроваджено виклади татарської та турецької мов для охочих, а в відкритій р. 1812 в Симферополі гімназії заведено особливий татарський відділ, де навчалися переважно діти мурз.

Двацятим рокам минулого віку належить і початок театру в Симферополі. Заснував його, як і в Ярославлі, московський купець Волков, що слабуючи якийсь час тут жив. Цей театр містивсь у довгій кам'яній повітці при домі дворянського зібрання. За дозволом дворянства Волков пристосував цю повітку на театральні вистави. Давав їх спочатку з аматорами, а далі з'явилася й справжня трупа.

Все сказане являв собою тільки позитивний бік у житті Криму на початку минулого віку. Але був і негативний. Виявлявсь він насамперед у низькому моральному та розумовому рівні маси службовців, у хабарництві, в нахилі до судової тяганини, в слугуванні особистим, корисливим потребам, а не громадським та державним інтересам. Те, що зветься «суспільством», себ-то культурною масою, являло собою невеликі розмірно гурти осіб, вищих службовців та поміщиків, що почали тоді купувати маєтки в Криму та жити в них, — земель давно вже не роздавано, – але громадськости, громадського життя ще не було

Були й инші темні сторони в тодішнім кримськім житті. Політичні події на початку минулого віку, війни рр. 1806-1814, закриття проток на довгий час і занепад торговлі, збільшення податків та повинностів важко відбивалисй на становищі Криму, і так послабленого через вихід: маси татарів до Туреччини наприкінці XVIII віку. В липні р. 1811 сталася надзвичайна повідь у Криму, а надто в долині р. Качі; вона до краю знищила по-над сотню садів та виноградників. Р. 1812-ий був

надзвичайно неврожайний, а наприкінці його з'явилася джума; через це запроваджено було карантени; позницувано заражені будинки та припинено сполучення. Нарешті, зима р. 1812-1813 в Криму була аж надто люта,— отож через морози та брак харчи загинуло безліч худоби, а саме: 34.688 коней, 95.241 голова рогатої худоби, 567.289 овець і 614 верблюдів. У північних повітах губерні загинуло близько двох третин цього. Війна. 1812 року особливо багато шкоди завдала людності Криму. Зокрема татари зформували чотири кінних полки, що брали участь у військових операціях у межах держави та закордоном, знов-же зробили великі пожертви: 86.618- ревізійних душ скарбових поселян та духовного стану (близько 6.000 чоловіка) пожертвували 229.638 крб.; ногайці й киргизи, що жили за Перекопом (близько 45.000 ч.), внесли 10.000 крб. Пожертви мурз увійшли в загальну суму дворянських пожертв.

Після цих війн зросла колонізація Криму, найбільше шляхом припливу чужоземців, побільшали археологічні розкопи, що викликали жваве зацікавлення Кримом, зросла промисловість та торговля, дуже побільшало подорожніх росіян та инших чужоземців, що приїздили до Криму з практичною чи науковою метою та й просто тому, що їх Таврида приваблювала своїм підсонням та красою природи.

У XVIII віці службовці в Криму намагалися як-найшвидше виїхати звідти, навіть продавали подаровані маєтки, а з початку XIX віку багато хто з службовців набували собі тут землі й, пішовши до димісії, лишалися в Криму жити постійно. Так зробив, наприклад, С. С. Жегулін, к. правитель Таврійського краю. Придбав двоє великих масткв і таврійський губернатор А.М. Бороздін. Перший з них був масток Сабли, за 14 верстов од Симферополя; перед тим вій належав був Н.С. Мордвінову та його родичеві Плещееву, далі Завадовському, потім графині Лаваль, тещі декабриста С.П. Трубецького Вона покупила його позаочно на те, щоб, вряди-годи приїздячи до Криму, купатися в морі. Тільки-ж коли надісланий сюди графинин управитель оповістив її, що від Саблів до моря аж 40 верстов і немає доброго шляху, вона не гаючись загадала, продати цей масток. Покупив його Бороздін. Губернаторуючи тут він і жив (рр. 1807-1816), а коли подавсь до димісії, то жив хоч у Саблах, та в иншому своїому кримському маєтку Кучук-Ламбаті, на південнім березі Криму.

Бороздін був близький свояк Давидових (житців с. Кам'янка Читинського повіту Київської губерні), а саме був одружений з Софією ЛьвівноюДавидовою, старшою сестрою Вас. Льв. Давидова, декабриста. В близькім свояцтві через Давидових він був і з Раевськими, бо Н. Н. Раєвський, герой війни 1812 р., та Лев Ден. Давидов, батько декабриста, були єдиноматірні брати (з матір'ю уродж. гр. Кат. Мик. Самойловою), а діти їх, виходить, були брати й сестри в-перших. З А.

М. Бороздіна, аби-якого губернатора, як сказано вгорі, була по-при те все вже дуже освічена та високо культурна людина, заміристий, енергійний, часто й невдалий культуртрегер, піонер культурного виноградарства, тонкорунного вівчарства й акліматизації рослин у Криму, прихильний та гостинний господ а р 1). Улаштувавши в Саблах сукнарню та інші фабрики, він запрохав до себе на службу з південної Франції професора-хімика де-Сера, приятеля славнозвісного Лявуазьє, людину надзвичайно шляхетну. Але коли з замірів Бороздіна вийшло мало успіху, де-Сер покинув служити в нього й оселився у Сімферополі, де покупив сад і дім у лікаря Гохфельда, що належали були перед тим Палласові, а так само виноградник у Судаку та й~ заходився працювати над садівництвом.

Сабли, а далі й Кучук-Ламбат, були справжнім культурним осередком. Подорожні, що сюди приїздили, захоплені оповідали потім про Бороздіна; в Саблах часто збиралося все симферопільське «суспільство». Року 1820 Бороздіни запрохали до Криму родину Раєвських, але через те, що дім їх у Кучук-Ламбаті ще не був готовий, то Бороздіни притулили Раєвських у Гурзуфі, в домі герцога Рішельє (теперішнім домом завідував керченський градоначальник Стемпковський); тут вони провели декілька тижнів, а далі якийсь час прожили в Саблах. У Гурзуфі прожив з Раєвськими три тижні й Пушкін, але в Саблах не був, і з Бороздіними, живовидячки, не бачився. У Кам'янку він навідувався часто, приїздячи з Кишинева, і з Давидовими та Раєвськими був у найприязніших стосунках.

Анатоль Носов

До антропології кримських татар

Джерело → Носов А. До антропології кримських татар. Окрема відбитка з «Антропології», річника Кабінету Антропології ім. Ф. Вовка ВУАН, за 1928 р. Київ, 1929. С. 9-69.

БКК, Во 807033 / Кримський А.Ю.

Кримських татар з антропологічного боку вступійовано дуже мало, навіть, так мало, що , поминаючи звичайно, невеликі досліджені групки їх, які дають незначний і випадковий матеріял, – їх можна вважати зовсім за недосліджені.

Хто такі були й є з антропологічного боку татари взагалі, що нині оце, відомо, посідають різні території …., не звязані в якуст спільну географічну одиницю (район р. Волги, Кавказ, Крим, кол. Західна Росія …, а також Волинь на Вкраїні т.и. терторії), – хто це були татари, з яких національних груп вони складалися й що собою нині являють, – все це й досі докладно не висвітлено й залишається майже не відомою. Нині маємо підставу гадати, що ті колосальні маси людства, які величезним чинником увійшли в історію Азії та Східньої Європи, які колись, переважно в XII – XIII віка, безперечно залишили певний слід величезного значення для історії культури та антропології народів, що так чи інакше стикалися з цими зайшлими масами, – маси ці, пройшовши, як великі завойовники, через величезний простір земної кулі, звалися спільним ім'ям «Татари».

В дійсності татари не були якоюсь однородною антропологічною одиницею, це був цілий комплекс різноманітних племен. Тут можна шукати основні елементи монгольські, тюрко-татарські, змішані з іранськими, фінськими то-що. Ця маса, місцями асимілюючись сама, місцями асимілюючи інших, беручи силу полонених і посуваючись з ними з місця на місце, в часи, коли вона пройшла на Вкраїну, потім просунулася далі аж на Угорщину, коли проходила, вертаючись на Схід, знов Україну, і коли, кінець кінцем, залишила на терені нашого Союзу порозкидані в різних місцях свої частинки, які опинилися між иншим і на Кримському півострові, – ця маса людства, цілком зрозуміло, не була одностайно-етнічною одиницею, вона відбивала в собі елементи багатьох різних культурою й будовою расових ознак своїх складових частин.

‹…› Безперечно, можна тільки одно сказати, … що ці «Татари» не становили одностайного цілого – навпаки, це була збірна група народів, переміщана з багатьма найрізноманітнішими расовими

елементами і тим самим не являла собою якогось чистого чи б.м. чистого антропологічного типу. … Те саме можна сказати й про кримських татар, … їх теж з антропологічного боку не висвітлено. В літературних джерелах, особливо в давніших виданнях, ми знаходимо загальний опис типу кримських татар, але, здебільшого, це описувалося, як суб'єктивні враження, без докладного антропологічного дослідження, … ці досліди не охоплювали всіх кримських татар. Усіх їхніх, очевидно різних, груп і не дають уявлення про всю кримську групу татар. … Кримські татари в дійсності не є нині одноцільна якась антропологічна група, їх можна розбити, принаймні, на три групи, відповідно до географічних зон: південну, узбережну групу; гірську, чи то середню й групу степових татар. … Такий розподіл треба завжди мати на увазі, говорячи про антропологічні риси кримських татар.

З історії Крима відомо, що ця країна вміщала в себе різними часами багато різноманітних національних груп людности, які перебували тут, чи залишаючись назавжди й зливаючись з иншою людністю, чи виселяючись знов кудись в инші місця, але, звичайно, кинувши після себе той чи инший слід на кримських тубільців.. За найдавніших часів, наприклад ще з Гомерівського епосу дізнаємося, що в Криму, переважно в степовій частині, колись жили, т.з. «кимеріяни», це таємничий нарід, а в горах та почасти на морському узбережжі були «таври»; потім, переважно в степовій частині з'являються скити, що стверджується вже й археологічними матеріалами. Коло VIII в. перед нашою ерою засновано спочатку на морському узбережжі низку грецьких колоній, які згодом поширилися й на середню частину Крима. Далі історія каже, що з часом зникають скити, з'являються сармати й алани, що Крим далі підпадає під володіння Риму, а після поділу Римської імперії східня її частина, Візантія, опановує Крим. В гірській та узбережній частинах з'являються готи (III в н.е.), далі сюди переселяються окремі частинки різних народів- грузинів, євреїв, вірмен т.и. Велике переселення народів, звичайно, теж не проминуло Крим, і в степовій частині з'являються (IV в.) гуни т.и. Десь віку VII-IX Крим займають хозари, потім половці, пізніше (XII в.) утворюються на узбережжі венеційські та генуезьці факторії. Нарешті р. 1223 приходять до Криму татари, які й засновують тут самостійний державний центр під владою кримських ханів, аж поки вони не підупали під натиском турків (XV в.), а в XVIII Крим уже приєднує кол. Росія.

Отже, з цих історичних пересувань та зміни головніших народів Криму … бачимо, що татари, прийшовши до Криму, могли застати тут уже такі народи, як рештки хозарів, генуезців, вірмен, євреїв, караїмів, готів, греків то-що, пізніше сюди прийшли й турки. До народів, що прийшли до Криму трохи пізніше за татар, треба зачислити тюрко-татарське плем'я ногайців, рештки Золотої Орди, що просунулися

сюди з півдня України, і рештки яких, осчевидно, треба шукати десь у степовій частині Криму.

Різноманітність кримської людности того часу, різного характеру близькі взаємні стосунки, цілком природньо, призвели до того, що завойовники татари змішалися різною мірою з місцевим населення, а потім може й з турками, в залежності від місць розселення цих груп; пізніші поповнення складу людности Кримського півострова новими національними групами вже сучасного Криму теж могли деякою мірою відбитися на фізичній будові кримських сучасних татар. Все це, разом узяте, звичайно не дає права вважати сучасних татар за одноцільну антропологічну масу або, принаймні, за той антропологічний тип, з яким татари свого часу прийшли до Криму. В дійсності виявляється, … що сучасних кримських татар доводиться поділити, принаймні, на три групи: степову, гірську та південно-узбережну.

Сучасні кримські татари, власне антропологічні ознаки їх, привертають до себе увагу антропологів не лише тому, що вони є нащадки тої групи нардів, що під назвою «Татари» в історії народів Азії та Східньої Європи відограли величезну ролю, залишивши позитивні і негативні впливи на культуру, а може й на антропологічну будову сучасних деяких, з якими їх доводилося стикатися, і нині можуть до деякої міри кинути світло науці на первісні антропологічні ознаки цих знаменних «татар»; звертають увагу на себе й тому, що вони являють собою яскравий приклад змішування різнорідних елементів і цікавий продукт такого змішування в сучасному. Кримські татари цікаві ще й зокрема для української антропології, як певний об'єкт вивчення, щоб відшукати можливі фізичні впливи на будову антропологічного типу українського народу, бо історія свого часу, як відомо, звязувала ці народи. …

Бажаючи взагалі вистудіювати кримських татар з антропологічного боку, … довелося перевести деякі досліди, … що стосуються, здебільшого південно-бережних кримських татар, … ми … обмежилися, переважно, татарми гірської смуги й почасти східньо-узбережної. Сподіваємося, що в недалекому майбутньому пощастить зосередити наші досліди на кримськими татарами головної степової смуги півострова, де, треба сподіватися, можна зустріти антропологічний тип більш збережений проти основного типу, який й може бути характерним для татар свого часу, коли вони прийшли до Криму.

Зазначені досліди ми перевели р. 1927 за широкою допомогою Уряду Кримреспубліки, в особі Наросіти, райвиконкомів та сільрад. Досліди переведено за маршрутом: Симферополь, Карасубазар, Аргин, Баксан, Старий Крим, Джума-Елі, Теодосія, Отузи, Кози, Токлук, Судак, Біюк-Таракташ, Кучук-Таракташ, Кутлак, Ускут, Алушта. Разом досліджено було 179 (♀) кримських татар, усі з походження селяни-сільські господарі, і кілька душ иншої національності….

‹…› Пігментація. Колір волосся та очей ми визначали за певними групами… Білявих серед досліджених татар зустрінуто тільки 1.7 %, і це припадає на райони Теодосійський і Судацький район. Русявих – порівняно багато, приблизно третина всіх досліджених – 34, 1%. … Така, порівняльно, значна поширеність русявих припадає на місцевості, які прилягають до морського узбережжя … .

‹…› Досліджена нами група татар майже за всіма описаними антропологічними ознаками і переважно головнішими ознаками являється дуже мішаною групою, ні в якому разі вона не є одноцільною антропологічною одиницею, тут перемішано найрізноманітніші ознаки, і, навіть, у різних способах та комбінаціях. За нашими матреіялами ми можемо в даній групі кримських татар зазначити тільки сліди наявности певних чужих антропологічних елементів, розуміючи в даному разі під «чужими» ті елементи, що могли влитися в … основний антропологічний тип татар вже після приходу їх в XIII в. до Криму. За решткти цього основного типу татар, гадаємо, можна вважати групу сучасних степових татар Криму, приплив до якої чужих елементів, за часи перебування татар у Криму, міг бути менший, ніж до инших груп кримських татар.

‹…› Татари гірської чи то середньої смуги півострова … являють собою дуже мішану антропологічну групу, без яскравого виявлення якогось певного антропологічного типу …, і групу, яка прийняла в себе багато чужих різноманітного характеру антропологічних елементів. Але в той же час в них можемо бачити береження в деякій мірі і основних їх елементів; вони становлять тим самим переходовий антропологічний етап до степових від, так званих, «узбережних» або південних татар, які, на підставі … спостережень, … яскравіше відзначаються змішуванням з чужими елементами.

‹…› Інтерес до антропологічного дослідження кримських татар степової смуги тим більше набирає актуальних форм, тим більше він мусить привабити до себе увагу антропологів для виявлення справжнього антропологічного типу кримських татар так взагалі в сучасному, бо з цього боку вони дуже мало досліджені, як і в минулому, так само для виявлення форм і причин зміно основного антропологічного типу татар, яка, безперечно, відбулася протягом історії та підовпливом сучасних взаємовідносин з иншими народами, що залюднюють Кримський півострів.

Олександр Середа

Очаківський вілаєт у Кримсько-османському просторі

Джерело → Середа О.Г. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. = XVIII. yüzyıl Osmanlı belgeleri ışığında Osmanlı-Ukrayna bozkır serhatti: [іст.-докум. дослідж.]. Одеса: Астропринт, 2015. 311 с. CO34506

Історія цивілізації. Україна. – Харків : Фоліо, 2023.
Т. 4 : Козацька доба (середина XVII - XVIII ст.) / [О. А. Бачинська та ін.] ; упоряд. Віктор Горобець. - 2025. - 990, [33] с. В359676/4

‹…› **Очаківський вілаєт у Кримсько-османському просторі.** [С. 15-43] … Українське Причорномор'я в тюркському історико-географічному просторі займає найзахіднішу частину «Великого степу» – Дешт-і Кипчак. Унікальний степовий масив Південної України має сегментарне розмежування річками Дунай, Дністер, Південний Буг, Дніпро і Дон. У межах цих причорноморських територіальних сегментів формуються історико-географічні області – Буджак, Очаківський степ, Приазов'я. В османо-турецькій термінології до таких історико-географічних територій у територіальному і розмежувальному аспектах, використовується дефініція *вілайєт* (авторський курсив).

Вілайєт разом з такими термінами, як *бейлербейлік* та *еялет*, у різні періоди є означенням найбільших адміністративно-територіальних одиниць у османському провінційному поділі. Однак, зокрема XVII-XVIII ст., для розмежування такого роду територіальних формацій використовується виключно термін *еялет*, а *вілайєт* натомість має декілька інших тлумачень, як-то провінція, край чи регіон, в аспекті історично-географічної області того чи іншого *еялету* [авторський курсив]. Виключенням є означення податкового округу, до якого можуть входить декілька *каза'*, у межах даної історичної області. Як правило вілайєт має географічне розмежування ріками, водоймами, горами та ін., що відповідно регламентує визначення назви вілайєту за сталим історично вживаним географічним чи місцевим означенням, наприклад: *вілайєт Деліорман*, *вілайєт Добруджа*тт *вілайєт Буджак* … . У північно-західному Причорномор'ї за такими ж принципами формуєть історично-географічна область – Ozi vilayeti – Очаківський *вілайєт*. Територіальні межі Очаківського вілайєту фіксуються на заході рікою Дністер, на сході рікою Буг, на півночі ріками Кодима та Ягорлик, на

півдні – Чорним морем. Подеколи в джерелах до Очаківського вілайєту включають східні землі від Бугу до Дніпра і задніпровський берег Кримського ханства.

‹…› Буго-Дністровське межиріччя у XV ст., за так званими ханським ярликами, належало литовським князям, але на практиці контролювалося кримськими татарами ще з XIV ст. Поширення ханської влади у західному напрямку впроваджувалось через протистояння з Литвою, Польщею, Молдовою. Кримські татари у другій половині XV ст., залучивши ногайські орди, розширюють свою владу на землі до Дністра, де закріпили за собою низку прикордонних укріплених пунктів: Караул (Калаур), Ягорлик, і Кара-керман. На одній з найзручніших переправ через Дністер встановлюють фортифікації Тегін-кечі (Тегінекячу). За іншими даними кримська влада розповсюджувалась і на внутрішнє бессарабське узгір'я Кодру впритул до Прута, де зокрема була заснована нова ханська ставка – Кишла-ноув (Кишинів).

‹…› Кримське панування в степу сягає свого максимального розвитку наприкінці XV ст., коли Польська і Литовська держави втрачають контроль над Очаківською фортецею та прилеглимим землями. … Встановлення ханської влади над містом і фортецею позначилось наданням їх нової назви – Джан-керман … Фортеця Джан-керман і належні до її округи землі згадуються у листах Султана Сулеймана Кануні до польського короля Сигізмунда щодо розмежування османсько-польського кордону.

‹…› В XVII-XVIII місто-фортеця Очаків-Озі набуває перше-чергового значення в обороні північних кордонів Османської держави, де концентруються досить значні військові сил османів. Від початку XVII ст. Очаків стає центром військово-адміністративної одиниці – санджаку.

‹…› У 1593 р. з Румелійського еялету виокремлюються землі Аккерманського і Силістренського *санджаків*, які стають основою для новоствореного Силістренсько-Очаківського еялету – *бейлербейлік* Озі. … Подальше освоєння регіону і збільшення населення у новосформованому *еялеті* Озі призводить до створення окремого Бендерського *санджаку* на основі *каза'* Бендур і окремого Очаківського (Озі) санджаку на основі *каза'* Джанкерман.

‹…› Протягом всього періоду кримського господарського і османського централізованого провінційного управління в Очаківській землі вагоме місце займало адміністрування релігійних громад. … Очаківська земля з її Дубосарським християнським регіоном (Ханська Україна) складали так звану «турецьку» єпархію «Проїлавської митрополії». … Російська анексія Очаківської землі та ліквідація османського управління в регіоні також призводять до захоплення московським патріархом православних парафій Буго-Дністровського межиріччя і згодом всього Буджаку.

‹…› Аграрний фактор розвитку регіону у загальноосманському економічному просторі значно збільшується до кінця XVIII і особливо протягом XVIII ст. Виробництво зерна, у свою чергу, спонукає до розвитку логістичних систем зі столицею Османської держави. Саме у на цей період у Північно-західному Причорномор'ї сформовано розгалужену транспортну мережу сухопутних шляхів, які … були спрямовані до торгівельних портів-пристане чорноморського узбережжя. Останні забезпечували морське сполучення зі Стамбулом і рештою османських портів, куди перевозили більшу частину збіжжя. Кримське ханство у цьому сенсі виступило скоріше як гарант забезпечення столиці поставками необхідної продукції.

‹…› **Українсько-козацьке Причорномор'я за османського панування** [С. 57-76]. … Степи північно-західного Причорномор'я від Дунаю до Дніпра протягом багатьох століть знаходились під військовим впливом козаків Запорозької Січі. У протистоянні козаків із сусідами на цих теренах саме козаків можна було назвати справжніми господарями степу. Зокрема Евлія Челебі, перебуваючи у Аккермані, у своїх подорожніх записках зазначає: «протилежна північна сторона від ріки Дністер, що в землях Очаківської фортеці, є територією належною лише до країни козаків русів – лаховісних мисливців».

‹…› Друга група назв, за ознакою очільників чи властивостей вирізняє: Барабаш козаки, Поткали козаки, кардеш козаки, Іхмеліх козаки та ін. … Сарикамиш ??? [Sarı kamış] – один з найуживаніших термінів XVII ст. у територіальному означенні запорозьких козацьких формувань. … Саме жовтий очерет, в османсько-турецькій формі «Сарикамиш», вказує на територіальне розташування козаків, що трансформується у назву, яку використовують турки і татари при ідентифікації запорозьких козаків. … Якщо у першій половині XVII ст. «Сарикамиш» є ознакою всього Запорозького Війська, то у подальшому так позначають козаків, що перебувають за межами Січі у плавнях Дніпра. … Одним з найпоширеніших османсько-турецьких найменувань щодо козацьких спільнот є ??? [potkallu] чи [butkalı] – тобто «Поткали» чи «Буткали» козаки. ... На противагу до «Барабаш козаків» Лівобережної Гетьманщини правобережні козаки в низці документів з часу гетьманування Петра Дорошенка позначаються як «Кардеш козаки» чи «Кардаш козаки»: ??? [kardeş rfzakları], тобто «братські» чи то «вірні»…

‹…› В османських податкових дефтерах вздовж лівого берега Дністра зазначаються п'ять населених пунктів, де мешкають козаки: Слабодзія, ске, Казаклар-муафдір, Грика-Казак і Джедід.

‹…› **«Ханська Україна» чи «Мукатаа Томбасар» (кінець XVII-XVIII ст.** [С. 97-118]. Ханська Україна – регіон Північно-західного Причорномор'я, який у складі Османської держави має свій історичний розвиток з кінця XVII - протягом XVIII ст. Дослідження з історії

Ханської України, як правило характеризується фрагментарністю та ситуативністю: по-перше, через невизначеність статусу регіону в адміністративно-текторіальному управлінні як Османської держави, так і Кримського ханства, по-друге, через брак джерельної бази визначення регіону. … Османська адміністрація, задля посилення своєї влади в Ханській Україні, формує на польсько-османському прикордонні господарсько-податковий округ – «Мукатаа Томбасар», надаючи першість у господарському освоєнні її Кримському ханству. … Створення цієї територіальної формації першочергово пов'язано з прийняттям частин козацького війська до османського підданства і розміщення останніх на північних прикордонних землях Очаківської землі покрай річок Дністер, Кодима і Буг. … Масштабні переселення козаків до Придністров'я пов'язані з їх участю в османсько-польському епізоді (1683-1699 рр.) війни «Священної ліги» з Османською державою. Велика кількість козаків «Українського вілайєту» і козаків регулярного османського війська еялету Кам'янецького взяли участь у останньому етапі війни з Поольщею, де багато з них опинилися у польському полоні. … До середини XVIII ст. на гетьманську посаду Ханської України обиралися представники зі старшинського складу козаків. Посилення кримських позицій в управлінні Ханською Україною відчуваються у 50-60-х роках XVIII ст., коли на гетьманську посаду було призначено перекладача Кримського хана, татарина-липакана за походженням, Якуб-Агу ... . Від початку встановлення османської влади в регіоні містечко Каушан набуває статусу центральної ставки Буджацької орди і зимової резиденції кримського хана. У XVIII ст. в Каушані також розміщалися ставка гетьмана Пилипа Орлика з козацькою радою, звідки корегувалася боротьбі проти московської анексії України.

Завдання та теми для дискусій

1. Які економічні та територіальні специфікації можна охарактеризувати такі територіальні сегменти – каймакамлик Каушан, каймакамлик «Прибережних сіл» Дністра, каймакамлик Томбасар, каймакамлик Балта, каймакамлик Голта?

Володимир Січинський

Крим. Історичний нарис

Джерело → Січинський В. Крим. Історичний нарис**.** Нью-Йорк: Організація Оборони Чотирьох свобід України, 1954. 31 с.

Центральне положення Криму на Чорному морі, з поверхнею 25.000 кв. км. і населенням 1.200.000, з важливими морськими пристанями, з яких Севастополь і Керч мають виключне значення, становлять цю землю особливо цінною, як ключ і головна база Чорного моря. Добрий ґрунт і лагідне, тепле підсоння цього півострова, придатні для плекання південних промислових рослин, як тютюн, бавовник, умові рослини, городництво, найкращих ґатунків садових овочів, винограду, консервація риби й овочів, збільшують господарське значення цієї частини України. Мінеральні скарби, як сіль, залізна руда, кам'яне вугілля і нафта, збільшують потенціяльну силу ключевого положення Криму. Менші торговельні і комунікаційні пристані – Євпаторія, Балаклава, Ялта, Судак і Теодосія лучать Крим зо всіма країнами Чорного моря й цілим світом. Тому, хто володіє Кримом, – той має ключ від Чорного моря!

З найстарших історичних часів, маємо деякі відомости про зв'язки Криму з Єгиптом і Малою Азією, особливо з гетитами (II тис. До Хр.) і фенікійцями. Більш певні історичні вістки, що підтверджуються пам'ятками археологічними, епіграфічними, архітектурними і мистецькими, походять з античних, грецьких часів, коли на побережжі Криму постають грецькі кольонії, починаючи вже з VII стол. до Хр. Спочатку були це, як відомо, торговельні факторії, згодом великі торговельні міста з відповідними укріпленнями, оборонними мурами, громадськими і приватними будовами. Грецькі емігранти приходили головно з йонської Малої Азії – з Мілету, Прієни і Гераклеи, згодом в архітектурі і виробництві коло IV ст. приходили впливи атенські, отже з корінної Греції. Грецькі кольонії відзначалися високим станом культури і цивілізації і так українська територія мала можливість значно раніш від своїх сусідів черпати знання, культуру і мистецтво з найбільшого і найстаршого джерела европейської цивілізації. Кожне з міст Криму, античних часів, це окрема, цікава сторінка історії громадського устрою, побуту, будівництва, торговельних, морських зв'язків.

Херсонес, коло сучасного Севастополя, з прекрасною закритою затокою, з найбільшою чорноморською пристанею, мав виключне, ключеве положення не тільки для Криму, але і цілого Чорного моря. Первісно місто лежало на т. зв. Гераклійському півострові, заложене,

правдоподібно, йонцями в VI стол. до Хр., а яке досягло особливого розквіту в століттях IV-III до Хр. і добу елєністичну. …

Пантикапея – друга важлива пристань і місто над Керченською протокою – ключ Озівського моря. Заложена теж в VI стол. Йонцями з Мілету. Найбільша розбудова міста та його укріплень припадає на IV-III стол. йонцями і на I-II стол. по Хр. Первісне місто, описане Страбоном, було на горі, яка тепер називається Митридатовою. …

Греки вивозили з української території головно збіжжя, також віск, мед, шкіри, футра; в обмін за свої вироби металеві, керамічні, шклянні, вино і південні овочі. Без перебільшення можна твердити, що цілий добробут і висока культура греків, залежала в першій мірі від українського хліба.

В століттях від II-I до Хр. постає могутня Боспоро-Кіммерійська чи **Понтійська держава** (з 196 р.) і згодом нова Понтійсько-Кіммерійська держава, що об'єднувала Крим, Кубань І деякі інші кольонії Причорномор'я. Монети Понтійської держави, прекрасної праці, відомі з I-IV стол. по Хр. Розцвіт Понтійської держави припадає на часи Мітрида VI. Євпатора, що вмер в 63 році до Хр. Цицерон, по смерти Мітридата VI, назвав його «найбільшим володарем, з яким Рим вів коли-небудь війну». За часів цього володаря виникла велика ідея обєднання Причорноморських і Східньо-Середземноморських країн, а саме побережжя Чорного моря, Македонії, Греції, Сирії, в противагу до Римського імперіялізму, проти якого Мітридат вів 40-літню війну. Був Мітридат VI Євпатор оборонцем елєністичної культури проти навали варварів – кочевників, головно гунів. Номінальне південне побережжя Криму було в I-II стол. по Хр. під зверхністю Риму, коли на зміну грецької культури приходили римські впливи.

Грецькі кольонії і згодом римська зверхність поширювалися лише на міста грецьких кольоністів і вузьку зону побережжя тоді, як спроби грецьких і римських урядів контролювати цілу територію Криму, ніколи не мали успіху.

Грецькі джерела називають населення Криму («Тавриди») і України збірною назвою «Скитів» в VIII-VI стол. і «Сарматів» у IV-III до Хр., хоч фактично там були різні народи і племена – Скити і Сармати швидко переймали грецькі зразки мистецтва і культури. Одначе ці племена в свою чергу впливали на життя і побут грецьких кольоністів, про що свідчить не тільки побут греків, але і самі вироби з місцевими ознаками. Скитське мистецтво деякі російські автори старалися нав'язати зі зразками східними і зокрема з сибірськими, послуговуючись для того так зв. «звіринним» орнаментом, що одначе не є виключним і єдиним мотивом «скитських» виробів. У більшій мірі має рацію дослідник Осовський, який доводить, що скитське мистецтво зложилося під впливом кавказьким, а також виводи Ростовцева, що воно споріднене з гетитським мистецтвом Малої Азії.

Деякі грецькі і римські джерела називають корінне населення Криму, звичайно, тавридами, а самий півострів Таврида.

В століттях від II-I до Хр. ті самі джерела згадують на побережжі Озівського моря і згодом по цілому українському Причорномор'ї і Криму **Роксолян** і **Алян**. За думкою більшости дослідників це дві споріднені етнічні групи, або і той самий нарід іранської галузі індоєвропейської групи народів. Саму назву Роксолян, філологічне пояснюють, як «Рокс-Оляни», себто «Білі Аляни», при чому від слова «Рокс» виводять назву Рос чи Русь.

Грецький письменник Страбон виразно говорить в своїй VII книзі, що роксолянський князь з Ольвії Скилур з своїми синами заложив на Тавриді, цеб-то Криму, три укріплення: Палакіон (тепер Балаклава), Хабон і Неаполе (тепер Керменчик коло Симферополя). Цими містами-укріпленнями користувався Скилур, як військовими базами у війні з Мітридатом Євпатором. Також і Херсонес захоплювали „тавриди і скитські племена". Все це довело до війни поміж Мітридатом і роксолянами. Страбон подає, що роксоляни під проводом Тасія, прийшли на поміч синові Скилура – Палакові, проти полководців Мітридата Євпатора. „Хоч роксоляни виглядали войовничими, одначе проти вивченої і добре озброєної фаланги (на римський зразок), кожний легкоозброєний варварський нарід безпомічний. Так і вони, в кількости майже 50.000, виступивши проти 6.000 Діофанта, полководця Мітридатового, не встояли і багато з них загинуло." Ці події відносять дослідники до 94 року до Хр. і свідчать вони про велику силу і організованість автохтонів Криму – Роксолян.

В згаданому місті Неаполі коло Симферополя, розкопки 1946 року виявили могильник «римських часів» з розписом, що незвичайно нагадує сучасні українські розписи хат. Крім того, на стінах живо і натуралістично намальовано сцени, правдоподібно, з життя покійника: верховець на коні, пси нападають на диких кабанів, чоловік грає на лірі. Типи людей виразно не грецькі і не римські, а власне автохтонні, отже роксолянські. Ці типи, так само і озброєння роксолян, маємо в досить докладних описах античних письменників, а також з деяких рисунків і різьб II-IV ст. по Х.

Хоч Мітридат Євпатор вигнав роксолян з «Затоки Симовлів» ц. т. Балаклави, але вони, так само як і аляни не тільки залишилися у внутрішньому Криму, але й далі тримали свої бази і пристані в Криму.

Аляни згадуються вже в I ст. по Хр. античними письменниками Плінієм Другим і Тацитом. За відомостями Аміяна Марцеліна з IV стол., аляни споряджали напади на грецькі кольонії Боспорського царства, головно на Фанагорію, Кіппи та інші міста Тавриди. В III стол. по Хр. аляни заложили нові міста Сугдей (за нашими літописами Сурож, тепер Судак) і Ардавда (тепер Теодосія), що стали важливими пристанями-базами алян під час нападів гунів, а згодом в IX стол. під

час нападів мадярських і печенізьких кочовників. За свідоцтвом невідомого складача старовинних „Перипл" Чорного моря, Теодосія первісне називалася на мові таврів чи алян „Ардавда", ц. т. „Місто семи богів" чи то „Місто сімох світил" (планет). Коли ж Боспорський король Лейкон здобув це місто, що належало мілетським грекам, то переіменував його по імени своєї сестри Теодосії.

Коли близько 250 року по Хр. частина германського племени ґотів вдерлася до Криму, то роксоляни і аляни наставилися до них вороже, як до чужих пришельців. В IV стол. роксоляни мусіли платити данину Готському королю Германариху (350-375). У повстанні т. зв. Малої Скитії, ц. т. Задоння проти ґотів, брали участь також роксоляни під проводом свого великого князя Болемира. За відомостями готського історика Йордана, з VI стол., роксоляни виконали замах на Германариха, так що він не міг особисто брати участи у війні з гунами і незабаром помер. Йордан подає також вістки про дальшу ворожнечу до ґотів, хоч називає роксолян антами. Аляни, за свідоцтвом античних письменників, були союзниками гунів у боротьбі з ґотами. Вони розбили Германариха і виперли остготів. В той час роксоляни і аляни були вже християнами, так само як християнство поширювалося і поміж ґотами. Марцелін, грецький письменник IV стол. подає таку загальну характеристику алян. „Були вони значно культурніші від гунів, гарні з виду, біляві, легко озброєні, дуже войовничі та свободолюбні, люблять притримуватися в громаді рівности" .

„Ґоти перебували в Криму всього около 1% стол., і помимо тверджень деяких німецьких і російських істориків про їх велике значення на Сході Европи, не залишили по собі особливого впливу на місцевих автохтонів.

Роксоляни в IV стол. заселювали майже всю українську територію в сучасних етнографічних межах, окрім крайніх північних частин. Щільно замешкуючи, як осілий хліборобський нарід, ціле північне побережжя Чорного і Озівського моря та Крим, черпаючи державницькі і цивілізаційні почини від Боспоро-Кімерійської чи то Понтійської держави, роксоляни мали свою вироблену матеріяльну і духову культуру, що стояла на високому рівні. Вони були мореплавцями і навіть у своїх символічних знаках вживали морської символіки: котви, линви тощо. Нарешті роксолянам належить стрічкове знакове письмо з IV стол., знайдене в Ольвії, Євпаторії і Керчі на кам'яних плитах. Автор цих рядків у своїй монографії про роксолян довів, що знакове письмо роксолян було попередником глаголиці і, правдоподібно, тими «руськими письмами», які згадує св. Константин (Кирило) під час свого перебування в Херсонесі в 860 році.

Хоч різні кочевничі народи, які перевалювали через Крим, ніби зовсім поруйнували міста Криму, але в дійсности по відході тих кочевників, кримські міста далі існували. І саме в тих містах почало

поширюватися християнство в дуже ранню добу. Є відомости, що християнські громади існували в Пантикапеї і Херсонесі вже в III-IV стол. На вселенському соборі 325 року в Нікеї, згадується Боспорський єпископ, що відноситься до Боспору Кіммерійського, ц. т. Криму і Кубані. В V стол. згадується єпархія Сурожська на Криму. Старохристиянські пам'ятки мистецтва і архітектури зберігалися на Криму у великій кількости, починаючи з кінця IV стол. Лише в одному Херсонесі знайдено около 27 храмів з IV-X стол.

‹...› В 375 році гуни розгромили роксолян і алян. В цій боротьбі роксоляни і аляни користувалися своїми військовими базами на Криму, зокрема в Сугдею (Судаку) і Теодосії та перебували в Кримських Горах і так заховалися перед цілковитим погромом.

В VII-VIII стол., з постанням Хозарської держави, впливи її сягали до Криму. За свідоцтвом Теофана, за часів Цісаря Юстіяна III, алянський король Сароес (Сарродій) був союзником Візантії, згодом також в 703 році. Візантійський письменник Константин Порфирородний з X стол., каже, що аляни не тільки були незалежні, але перешкоджали хозарам мати зв'язок з Кримом. Поміж єпархіями під зверхністю візантійського цісаря Льва Мудрого, згадується „Алянія" під числом 62, а за Палеолога Старшого „Алянська Митрополія" була під числом 74. Аляни згадуються в історичних документах на Криму ще в XIV стол., коли там були «Алянські парохії». Про це свідчать і писання Маріно та інші джерела, про суперечности херсонеських і Готських митрополитів.

Від VI стол. Крим підпадає під зверхність Візантії, яка має свої корабельні бази в Херсонесі, Керчі, Сугдею і кількох менших на півдні. Одначе, так само, як і в античні часи, влада Візантії сягла лише на саме південне побережжя Криму. Місцевий елемент з роксолян і алян далі опановують внутрішній Крим і мають притягаючу силу до Києва. Сама Київська держава мала великий вплив і значення в Криму, вважаючи цю землю приналежною до Руси. Про це свідчить цілий ряд історичних фактів.

З життя Степана Сурожського знаємо про напад Руси, під проводом кн. Брявлина на Сурож (Судак), коли русини коло 800 року знищили ціле побережжя від Корсуня до Керчі. В походах Руси на малу Азію 842 року брали участь „тавриди", себто кримчаки. Візантія, знаючи це тяготіння Криму до Києва і „Меотської Руси" (Тмуторокані), дуже пильнувала своєї зверхности і при різних нагодах, коли мала військову перевагу, особливо на морі, старалася обмежити права і впливи старокняжої Київської держави на цю землю.

Наприклад, в договорі князя Ігоря з Візантією про «Корсунську страну», говориться, що князь не може мати там своєї волости, не може воювати в тій землі і вона не може піддатися йому. В умові візантійського цісаря Цимісхія з кн. Святославом, обов'язують князя не

нападати на Корсунську землю. Нарешті здобуття Херсонесу (Корсуня) Володимиром Великим коло 987 року, ніби через «зраду» оборонців, красномовно свідчить, що в Корсуні був староукраїнський елемент, чи йому споріднений, дуже сильний.

Для Київської, староукраїнської держави, очевидно, було дуже важне мати постійний зв'язок торговельний і політичний з Кримом, як природнім продовженням своєї території. Зокрема велике значення для Києва мали пристані Козлов (Євпаторія), Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак), Кірчев, або Корчево (Керч). Сурож була особливо зручна для малих кораблів і мала інтензивний корабельний зв'язок з Трапезундом на Анатолійському побережжі Малої Азії. Знова важливий суходільний шлях лучив Сурож з Києвом через Олешки. В другій половині XIII стол. центр торговлі з Сурожу зосередився в Кафі (Теодосії).

З здобуттям Царгороду хрестоносцями в 1204 році, побережжя Криму було під впливом венеційців з їх великою торговельною фльотою. В століттях. XIII-XV перевага перейшла до ґенуезців, які мали велику торговельну базу в Кафі, також в Сугдею і Балаклаві. Вплив ґенуезців сягав далеко до корінної України, зокрема, по Дністру до Білгороду (Акерману), Бендер, Сорок, доходячи аж до Хотина над Дністром (Гл. V. Sicynsky, L'Ucraina e il mondo Mediterrano "Europa", Roma 1951, X-XI, p. 138-142)

Навала татар-монголів на Україну, захопила також і Крим. В північній степовій частині Криму татари були вже в 1239 році. В. Рубруквіс з Брабанду, посол французького короля Людовика IX до татарської орди, описуючи побережжя Криму в 1252 році, каже, що від Судаку до Херсонесу (Керсова) було там 40 укріплених міст і що майже в кожному розмовляли іншою мовою. Переїжджаючи через Перекоп, подорожник завважує, що за Перекопом на рівнині раніш жили кумани (половці), доки на них не напали татари і так їх утискали, що більша частина вимерла з голоду і з'їджена тими, що залишилися живими. Подібна доля спіткала згодом і те населення згадуваних 40 міст на побережжі Криму та внутрішніх теренів півострова.

Від року 1427 татари в Криму, під проводом Гаджі Гірея творили окреме ханство під протекторатом „Золотої Орди" зі столицею в Бахчисарії. В 1475 році турки здобули Кафу, а в 1478 році понищили всі західньо-европейські кольонії Криму. Турки примусили кримське ханство визнати васальну залежність від Туреччини і такий стан тривав до 1777 р. Розцвіт Кримського Ханства припадає на XVI і початок XVII стол., коли там постало і магометанське храмове будівництво і мистецтво. Хоч татари перейняли від турків письмо, літературу і цілу культуру все таки в архітектурі Криму дуже помітні візантійські зразки та ренесансові і бароккові впливи, що приходили до Криму головно з України. (Мечети в Євпаторії 1552 р., Теодосії, Бахчисараї 1740 р., Бахчисарайська палата, дерев'яні будинки.)

Коли в литовський період історії України до певної міри встановлюються деякі мирні, торговельні взаємовідносини України з Кримом, то вже в XV стол. починається жорстока боротьба з кримськими татарами. Відомі погроми Києва татарами за намовою Москви в 1482 році, Поділля в 1485-1487 рр., Галичини 1498р. також Київщини, Волині, Чернігівщини та інших земель кінця XV і протягом цілого XVI стол. Одначе, у межичасі встановлюються і торговельні взаємовідносини. За посередництвом Криму, до корінної України приходить східний крам, головно через Кафу, з Малої Азії, Сирії, Арабії, Індії. З другого боку, західньо-европейський крам іде через Україну на Крим і далі на схід, особливо тканини, папір, шкло, металеві вироби. З українського краму — шкіра, лій, збіжжя, віск, мед, дерево.

Загроза татар з цілого Північного Чорномор'я і особливо з їх центрів на Криму викликали оборонні засоби на Україні. Постійні напади на мирне хліборобське населення України, було одною з головніших причин постання Запоріжської Січі і завзятої боротьби з татарами. Під час тієї жорстокої боротьби, український нарід поклав гекатомби жертв, головно за здобуття Криму.

Перші історичні відомості про козацьку фльоту з 1492 р., подають, що українські козаки напали на татарський корабель під Тягинею. Далі маємо численні звістки про напади козаків на Крим в 1502 й 1503 року, похід Дашкевича 1523 року, що спустошив багато татарсько-турецьких баз. В половині XVI стол. знаємо про спустошення Тягині і Очакова в 1545 р., похід Дмитра Вишневецького на Крим 1556 р., напад на Козлів (Євпаторію) в 1567 р., здобуття Наливайком Тягині в 1595 р. Морські походи на Крим в початках XVII стол. Були в роках 1601, 1602, 1605, 1606. На Перекоп в роках 1608 і 1609. Особливо успішні морські походи запорожців на Кафу були в роках 1613-1620. Славне було здобуття Кафи 1616 р.; під проводом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного,: коли з татарських в'язниць були випущені невільники. Далі відомі походи на Перекоп 1623 р. і Кафу 1624 р.

Були моменти і союзу України з Кримом проти Туреччини, бо васальна залежність кримських ханів від Туреччини не служили на користь кримським татарам. Наприклад, відоме порозуміння Шанги-Гірея з гетьманом Михайлом Дорошенком, коли протягом цілого 1624 р. запоріжська фльота нападала на турецькі ґалєри. Подруге М. Дорошенко був під Бахчисараєм в 1628 році, де і загинув у боротьбі з турецьким військом. Непевне становище Криму поміж сусідніми державами приводить кримських татар до спільних інтересів з Україною, особливо коли Україна виборює собі фактичну незалежність.

Україна від половини XVII стол. дуже часто заключує з Кримом союзи в боротьбі з Польщею і Московією. Відомий успішний похід українського війська через Перекоп до Бахчисарая в 1628 році на захист

Шанги-Гірея, проти московських військ під проводом Кантеміра. Другий морський похід запорожців проти турків 1629 року в союзі з Кримом, ще більше скріпив цей союз, хоч і недовговічний.

Політика гетьманів Б. Хмельницького і П. Дорошенка вже зовсім прямує до згоди з татарами, зокрема з кримськими татарами, що приносить Україні підтримку кримських татар, а в той же час часті випадки невитревалости, паніку і зраду татар. За доби Б. Хмельницького особливо інтересне порозуміння кримського хана з Б. Хмельницьким проти Москви, про що свідчить лист гетьмана 1651 р. до кримського калги зі згодою спільно іти проти Москви. Блискуча перемога гетьмана Виговського над московським військом під Конотопом 1658 р. була за підтримкою татар, хоч і з невеликими їх силами.

Іншого характеру була політика гетьмана І. Мазепи, котрий, враховуючи ослаблення Туреччини і упадок кримського ханства, прямував до опанування побережжя Чорного моря і Криму, як завітна мрія багатьох поколінь українських патріотів, починаючи зі старокняжих часів. І. Мазепа переводив фортифікацію Чорноморського побережжя та розбудову корабельного будівництва. Похід гетьмана Мазепи і Голіцина 1687 і 1689 рр. та здобуття Кізикермену та інших турецьких фортець в долішньому Дні прі в 1695 р. і Озова в 1696 р. та похід 1697-1698 рр. на самий Перекоп, сильно загрозили і ослабили становище кримських татар. „Europaeische Fama", цей важливий річник, що був висловом думки поважних хроністів і достойників при королівських дворах Европи, за 1704 рік, писала про ці походи, що хоч московський полководець Голіцин мав там 50.000 людей, «то він всетаки дав себе намовити турками і французами на нечувану зраду», тоді як «все це хитрий Мазепа добре доглянув і своїм дипльоматичним хистом порізнив цього Голіцина з його людьми і випер його з краю».

Підчас турецької війни 1735-1738 рр., крім 50.000 українського суходільного війська, брали участь у війні морські козаки, підчас облоги Козлова (Євпаторії), Балаклави і Кафи, обслуговуючи „російську фльоту". В 1736 р. при здобуванню Бахчисараю брало участь 16.000 гетьманського війська і 4.000 запорожців.

Рівно ж здобуття цілого українського Причорномор'я і Криму в кінці XVIII стол. Було заслугою головно українського війська, тоді як московські частини йшли переважно по слідах українських козаків. Після ліквідації Запоріжської Січі, російська імперія, передбачуючи війну з Туреччиною, мусіла в 1776 р. наново організувати чисто українське військо з українською старшиною і цілим запоріжським укладом. В 1784 р. створено Бозьке козацьке військо, згодом назване Славним чорноморським військом, під проводом військового судді на Запоріжжі полковника Антона Головатого. Власне, заслугою цього війська було здобуття сильних твердинь, будованих французькими і

голяндськими інженерами на острові Березані, Очакова, Кінбурна, Гаджибея (Одеси) і взагалі цілого Чорноморського побережжя й Криму в роках 1783-1790.

В 1774 р. було проголошено «незалежність» Криму, а фактично відділення від Туреччини, а в 1783 р., «приєднання» Криму до Російської імперії. Перші кораблі, в «Ахтіярській» затоці коло Херсонесу, як першої військової бази російської імперії, складалися виключено з Дніпрової і Озівської фльотилії під керівництвом запорожців. В 1789 р. Чорноморська фльота в Севастополі, що складалася з 4 великих та більшої кількости менших кораблів, теж обслуговувався бувшими запорожцями. Офіційна реляція Потьомкіна з дня 19 липня 1788 подає, що при здобуванні Чорноморського побережжя, Чорноморська фльота складалася «з 200 менших гребних суден, в кождому по 60 запорожців»... І далі... „цими суднами керують запорожці, котрих тепер є 20.000, на чолі з їх отаманом Сидіром Білим". (Записки Одес. Т-во іст. і старов., т. VIII, ст. 223). В 1789 р. ця фльота запорожців цілком розбила турецьку фльоту під Кінбурном і Херсоном і так остаточно і назавжди відтято від Туреччини ціле українське Чорноморське побережжя і Крим.

Не зважаючи на те, що російський уряд старався передавати всі новоздобуті землі своїм, «дворянам» і заселював порожні степи чужинцями, все таки природня кольонізація Причорномор'я і Криму українцями в кінці XVIII і поч. XIX стол. була дуже інтензивна. Також прит. зв. «трансляитації» (примусове виселення) запорожців і Чорноморського війська (з українців) на Кубань після закінчення війни з Туреччиною, що сталося в 1792 р., частина українських козаків була переселена на побережжя Криму для охоронної служби.

Товарообмін поміж Україною і Кримом особливо посилився в кінці XVIII стол. Українські чумаки везли на Крим хліб, залізо, ліс та інш. і вивозили з Криму сіль та східні вироби і продукти, причім ініціятива належала українцям. Про цей товарообмін особливо інтересний опис подорожі Гільденштедта 1771-1774 рр.

Російська окупація Криму маркантно позначилася 1796 р., коли від селян було відібрано землю і роздано московським «дворянам». Ціле населення закріпачено і жорстоко експльоатовано, як це признає і «Больш. Совет. Енцикльопедія» (том 35, ст. 306-318).

При обсаджуванні Криму московськими частинами війська, було пороблено таку руїну всіх міст і всіх пам'яток архітектури і мистецтва, які перевищують погроми всіх кочовиків разом, що переходили через Крим. Англійський подорожник Е.Д. Кларк, професор Кембриджського Університету, побувавши в Криму і зокрема в Херсонесі в 1812 р., писав:

«Руїни Херсонесу були ще тривалі і були ще скрізь навіть двері будов... Але як прийшли росіяни, все було відразу здемольовано».

Кларк на власні очі бачив, як москалі закладали міни під античні храми, гаками розтягали мармурові брьоки каменя, роблячи це систематично на наказ згори! Про Бахчисарай пише: «росіяни задовольнили свою варварську насолоду руйнування, знищили цілковито цю столицю». В Керчі «Зрівняли з землею 500 будівель», замість того спромоглися побудувати „коло тридцяти вбогих бараків» ...

Не краще виглядала справа з археологічними розкопами і дослідженням пам'яток, коли шукаючи за дорогоцінностями, російські «гробокопателі» руйнували могильники і цілі надземні будови. Під час будування доріг, військових споруд і «модерних» домів, розбирали дорогоцінні пам'ятки архітектури античних і старохристиянських часів. І так з величезних мистецьких скарбів Криму тепер майже нічого не залишилося, особливо з надземних частин будов.

Відношення російської адміністрації до духових цінностей місцевого населення перевищувало найбільше дикунство. В 1833 році, за наказом «Таврического» губернатора від татарського населення Криму було відібрано і спалено всі старовинні рукописи, записи і рукописні книги. Обмеження, переслідування і нищення татарських шкіл, освітних і культурних товариств та інституцій – це окрема сторінка історії російської адміністрації в Криму, повна нечуваного варварства. Все це робилося всупереч Маніфесту Катерини II з дня 8 квітня 1783 р. (рік обсадження Криму), яка клялася «за себе і своїх спадкоємців» дати татарам подібні права з іншими «нашими подданими» і запевняла «свободное отправление со всеми законними обрядами пребудет неприкосновенно». Винищуючи татарське населення Криму, російський уряд населював Крим різними чужими народами – італійцями, німцями, болгарами, македонцями, вірменами та інш., тоді як міста і купілеві місцевості обсаджував російською адміністрацією та іншим напливовим елементом з Московщини. Супроти того татарське населення Криму масово емігрувало до Туреччини, Болгарії, Румунії, особливо в 60-х і 90-х роках XIX стол. Наслідком того татарське населення Криму зменшилося на 60 %.

З описів Криму перш. половини XIX стол., крім згаданого вище Кларка, цікава подорож французького маршала Мармона 1834 р. Він згадує корабельні доки в Севастополі, які тоді якраз будувалися. З інших джерел знаємо, що там працювало найбільше українських майстрів і ремісників корабельного будівництва, переважено з бувших запорожців. Далі Мармон каже про фабрику смушків в Євпаторії, добування соли з соляних озер коло Євпаторії і Перекопу. Про Керч пише, що річно там переходило 400 кораблів, згадує також рибний промисел і консервацію риб „голяндським способом". Закінчує опис Керчі так: „Зо всіх приємностей, якими нас оточували, я був особливо зворушений козацькою піснею і найбільш прекрасні голоси співали сумні, мелянхолійні пісні, наповнені солодкою мельодією".

Втрачення зверхности над Кримом Туреччиною не давало спокою турецькому уряду. В половині XIX стол. була ще одна спроба Туреччини опанувати Крим. Була створена коаліція Англія-Франція-Туреччина, з участю також Італії. Військові кораблі переводили облогу Криму в роках 1854-1855, але без особливого успіху. При тім, зовсім не бралось на увагу інтереси і стремління місцевого населення Криму і України, тільки коаліція мала на увазі здобути вільний торговельний доступ до Криму. Між тим на самій Україні, з вибухом Кримської війни 1854 р., віджили традиції українського війська та ворожости до російської імперії. Царські заклики на весні 1855 р. про добровольців на війну, українське селянство, особливо на Київщині і Поділлі, використало для самочинного творення Українського козацького війська. Цей рух, під назвою „Київська Козаччина", було криваво придушено московським військом і засланням провідників на Сибір.

Хоч в кримській війні, військово-морська перевага була по стороні коаліції, одначе, 11-місячна облога Севастополя закінчилася умовою з російським урядом, за якою Крим далі залишався за російською імперією при тім без ніяких забезпечень чи полегчі для місцевого населення. Таким чином Росія мала можливість далі провадити безоглядне винищування татар та русифікацію Криму.

Заселення Криму українцями, відбувалося рівночасно з заселенням цілої степової України, з якою Крим все був у тісному контакті та творив природне і господарське продовження української території. Вкінці XVIII і XIX стол. це заселення українським селянством було дуже інтензивне і переводилося мирним шляхом, без ніякої допомоги, а скорше з перешкодами з боку російської адміністрації. Наплив українських хліборобів на Крим залежав ще від спеціяльних обставин татарського життя і побуту. Річ в тому, що татари, як колишні кочевники не були схильні до хліборобства. В старі часи татари на Криму обробляли свої лани з конечности, працею невільників, яких набирали головно з українських військових і цивільних бранців. Коли невільників бракувало, або вони вже не існували, то татари зовсім покидали хліборобську працю, більше займаючись садівництвом, скотарством і торгівлею. Коли ж кримські землі російський уряд почав роздавати своїм дворянам", тоді російські поміщики вербували хліборобів, головно з українських селян. Згодом земля переходила до рук українських селян природним шляхом, арендою і купівлею на власність.

І так протягом XIX стол. степова частина Криму опинилася переважно в руках українського селянства. Російська адміністрація записувала українців, звичайно, як „русские і тому офіційна російська статистика подавала фальшивий образ населення Криму. Все таки і за цією офіційною статистикою в 1897 р. в Криму було 63 тисячі українців, причім за окремими повітами українців було: в пов. Перекоп

22%, Євпаторія 21%, Керч 16%, Севастополь 13%, Теодосія 12 %. Натомість татари складали лише 13 % до всього населення Криму.

Перед першою світовою війною українці щільно заселювали не тільки північну, степову частину Криму, але багато українських сел було під Симферополем, де розмовляли українською мовою. Саме ті українські села доставляли до міст сільсько-господарські продукти та мали певні торговельні зносини з корінною Україною. Татарські аули жили зовсім відокремлено, своїм життям і відогравали малу ролю в економічному життю краю.

Інша ділянка життя і побуту, яка була обсаджена українцями, — це морська торговельна і особливо військова фльота. Протягом цілого XIX і початку XX стол. матроси, підстаршини і технічна обслуга Чорноморської фльоти складалася у великій більшости з українців. У Чорноморській військовій фльоті були навіть, таємні українські гуртки, що плекали національну свідомість і українські державницькі традиції поміж матросами і підстаршинами фльоти. Навіть назви військових кораблів за царських .часів залишалися ще давні українські, як «Гайдамака», «Запорожець», «Україна», «Кубань». Одна з севастопольских заток мала назву ще до недавна «Козацької».

Чорноморська фльота була дуже ослаблена під час російсько-японської війни 1904-1905 р. коли в морському бою в Цусимській протоці (поміж Японією і Кореєю) загинула краща частина Чорноморської фльоти. Тому під час світової війни 1914-1917 рр. Чорноморська фльота активно не виступала, навіть проти Туреччини. Життя в Криму проходило спокійно, не рахуючи тих тягарів, які населення терпіло в зв'язку з війною. Під час першої світової війни одинокий раз Туреччина зробила військову демонстрацію під Одесою, вистріливши кілька гарматних стрілень на неукріплене торговельне місто, з двох крейсерів, які позичила Німеччина для турків.

Під час революції в Російській імперії 1905 р. неспокій, заворушення і одвертий виступ проти російського царського уряду був саме на тих військових кораблях Севастополя, де екіпаж був у переважаючій більшости з українців. Повстання тих кораблів, коли були потоплені в морі офіцери московської національности, закінчилося, як відомо, перемогою тої частини фльоти, яка була обсаджена у значній частині москалями і залишилася вірна царському уряду. Одинокий дреднавт „Потьомкін" не був переможений, не піддався і причалив до Констанци в Румунії. Комендантом цього революційного корабля був свідомий українець, підстаршина фльоти Дерев'янко, а вів корабель військовий інженер, теж свідомий українець, Ол. Коваленко. Власне, на „Потьомкіну" був одинокий українець-старшина і він став фактичним капітаном корабля.

Російський уряд, максимально сприяючи розвитку мореплавства і товарообміну Балтійського моря, в належній мірі не дбав про такий

розвиток на Чорному морі. Тому, порівнюючи, навігація кримських пристаней, була невелика. За офіційною статистикою 1911 року причалило до кримських пристаней кораблів: Євпаторії 127 кораблів 138 тис. тон, Севастополя — 70 кораблів 49 тис. тон, Теодосії 152 кор. 250 тис. тон, Керчі 35 кор. 51 тис. тон. („Статист. Ежегодник Россіи 1913 г., Петербург 1914, XI, ст. 58).

З вибухом революції 1917 р. і розвалом російської імперії та створенням Української Центральної Ради в Києві, зразу віджили традиції української фльоти. Вже в березні 1917 р. почала діяти „Чорноморська Генеральна Рада", що складалася з українців-старшин, підстаршин, і матросів військової фльоти з осідком у Севастополі, а які перед тим гуртувалися в українських таємних організаціях „Кобзар". Чорноморська Генеральна Рада мала таку вагу, що половина кораблів фльоти пливала під українським прапором. По містах Криму постали місцеві Революційні Комітети, що спочатку складалися з росіян, українців, і караїмів (семіти з колишньої Хозарії).

Татарська національно-революційна діяльність проходила в формах, подібних до української діяльности. Про це писали і російські „Южн. Ведомости", підкреслюючи, що татари „пішли по стопах українців". Також на „З'їзді Народів" (був. російської імперії), який був організований Центральною Радою, що відбувся в Києві в серпні 1917 р., брали участь кримські татари. Делегатський з'їзд 1-2 жовтня 1917 р. в Сімферополі для скликання татарського парляменту «Курултай», постановив скликати цей парлямент 24 листопада, але він не відбувся. В міжчасі в листопаді 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила приєднання трьох північних повітів Криму до України, з чого повстав конфлікт з росіянами і татарами. В грудні 1917 р. татарський делегатський «Курултай» вибрав свій уряд і директорію з 5 осіб, на чолі з Чембеєм. Влада цього уряду не сягала на цілий Крим і взагалі не виявляла великої політичної активности.

‹...› Між тим український уряд в Києві робив потрібні приготування до опанування Чорного моря, без чого було неможливе і саме існування української держави. Дня 23 грудня 1917 р. при Українській Раді в Києві створено Морський Секретаріят, згодом Морське міністерство. Законом 13 березня 1918 р., У.Н.Республіка перебрала всю військову і торговельну фльоту Чорного моря, що перед тим належала до російської імперії. Розуміється, що це в першій мірі відносилося до Криму.

Дальшим актом було обсадження Криму українським військом, тим більше, що в Криму російські большевики зміцнювали своє становище і була небезпека зовсім втратити чорноморську фльоту для У. Н. Р.

Десятого квітня 1918 р. Запоріжська дивізія під проводом полк. Болбочана, вирушила в похід на Крим. Інша група українських військ була під проводом полк. Натієва. Не зважаючи на сильний опір

большевиків, що складалися з московських частин, українська дивізія з боєм пробилася через Старий Запорізький Шлях по лінії Мелітопіль—Сиваш і дня 29 квітня обсадила Джанкой та стала під Симферополем. Місцеве населення радо витало українське військо, а місцеве самоврядування признало українську владу, про що була спеціяльна постанова. Обсадження Криму українським військом стало сигналом для військової фльоти в Севастополі. В той же день 29 квітня 1918 року о год. 4 пополуд. ціла військова фльота в Севастополі урочисто підняла прапор Української Народної Республіки і тим прилучилась до української держави. Цей акт відбувся без ніяких інцидентів, навпаки з великим піднесеним настроєм і пієтизмом матросів і цілого екіпажу фльоти. Проголошення перебрання влади на Україні гетьманом Павлом Скоропадським, прийняла Чорноморська фльота на другий день так само в повній дисципліні і порядку. Нарешті у вересні 1918 р. український уряд з представниками Криму – татарами, німецькими кольоністами і українцями – підписав умову про прилучення Криму до України, з забезпеченням Криму внутрішньої автономії.

По Берестейському мирі німці, вмішуючись до українських внутрішніх справ, почали провадити свою політику і в Криму, спочатку йдучи по лінії турецьких інтересів. Як відомо, Джафер Сейдамент, що під час першої світової війни втік з Криму до Туреччини, склав з турецьким урядом умову про протекторат Туреччини над „незалежним Кримом", а по Берестейському мирі повернувся до Криму з групою турецьких старшин і став, за підтримкою німців прем'єр-міністром місцевого кримського уряду. Урядування Сейдамента тривало дуже коротко: від 18 травня до 5 червня, коли німці передали урядування ген. Сулькевичу (литовський татарин, а фактично російський бюрократ). Останній беззастережено виконував усі накази німців і був у конфлікті з українським урядом у Києві. Відомо також, що німці носилися з думкою створити з Криму якусь державу з німецькими кольоністами.

Часи пребування російських монархічних військ в Криму позначилися підупадом цілого громадського життя, зокрема автономістичних змагань татар і, нарешті, голодом місцевого населення. Двадцять третього серпня 1919 р. загін російських офіцерів розгромив татарську директорію та редакцію її органу «Міллет». В серпні 1919 р. ліквідовано і автономний парлямент. Англія і Франція, підтримуючи російські монархічні війська Денікіна і Врангеля, та не враховуючи інтересів місцевого населення та України, робили ту саму помилку, як у війнах 1736 і 1854 рр. Російські монархічні війська зовсім не визнаючи українських змагань, викликали на Україні сильну протиакцію. Українські війська і населення України вело боротьбу з російськими монархічними частинами не з меншою завзятістю, як і проти большевиків. Боротьба на два фронти проти російських імперіялістів білих і червоних, розуміється, сильно ослабила Україну,

хоч війська Денікіна і Врангеля зазнали цілковитої поразки. З того скористали тільки большевики і в кінці 1920 р. обсадили Крим, проголосивши його Автономною Совєтською Республікою в складі РСР (Декрет 18. X. 1921), але при господарському районуванні Крим і надалі залишився спільно з Україною у „Південно-Гірничо-Промисловій Області". Це і не диво, бо ціла індустрія Криму залежить від України. Виріб заліза і сталі в Криму не може обійтися без мангану з Нікополя і високоякісного кам'яного вугілля з Донецького басейну.

Доба совєтського Криму знаменує собою скріплення російського становища на Чорному морі, дальше переслідування автономістичного руху, посилення московської людности в Криму і нарешті підупад хліборобства в степовому Криму. Між іншим московський уряд кілька разів переводив «виміну» матросів, перекидаючи українців до Балтійської і Тихоокеанської фльоти та обсаджуючи Чорноморську Фльоту московськими матросами, головно, з Балтійської та Біломорської фльоти.

За совєтською статистикою 1926 р. в Криму було 714.000 осіб. За «Енцик. Українознавства» національний склад того року, мав би бути такий: москалів 28%, українців 25%, татар 20%, німців 6%, Кавказ.-горців 4%, вірмен 4%, греків 3%, поляків 0,7%, інших коло 9%.

Ще треба відмітити, що новочасна Польща зі своїми великодержавними проектами об'єднання народів від Чорного до Балтійського моря, вела також свою політику спеціяльно щодо Криму, маючи на це деякі авізи Туреччини. В 30-х роках на еміграції виявив певну активність кримський татарин Сейдамент, вихований в Царгороді, що у Варшаві виготовив меморандум до Ліги Націй, з вимогою віддати Крим під протекторат... Польщі. Він же, разом з Мурським, видав у Туреччині книжку про Україну, в якій Крим відсепарував від України. В 1952 р. вийшла книга в німецькій мові „Національна боротьба кримських тюрків" з тенденцією відділення Криму в окрему державу, а фактично, як терен потрібний для Туреччини. Автор книги Едіджа Кірімаля, як кажуть, є псевдонім польського публіциста...

За Британською Енцикльопедією, в 1938 р. в Криму було 1.270.000 населення. … По другій світовій війні, Москва майже зовсім знищила і виселила татар з Криму, ніби за їх прихильність до німців. За останніми відомостями, залишилося тепер в Криму коло 10-20.000 татар, себто становлять вони коло 1% цілого населення Криму.

В останні роки Москва уділює особливу увагу Криму. Спеціяльні археологічні експедиції Академії Наук СССР переводять розкопи і дослідження пам'яток минувшини, улаштовують наукові сесії, друкуються численні історичні та інші статті про Крим. Звичайно

кладеться великий наголос на «скитську і слав'янську добу» в історії Криму та його „невідлучний зв'язок з Росією".

Нарешті несподівано для західнього світу, дня 13 лютого 1954 р. «Президія Верховного Совєта СССР», в порозумінні і за згодою Президії «Верховного Совєта РСФСР» (себто Російської Совєтської Республіки) і з представниками Президії Верховного Совєта УССР та представниками Криму -- Ляніна і Каркова, прийняли постанову про прилучення Криму до Української Республіки. Як головні причини цього акту було подано «територіяльна близькість Криму до України, спільність їх економіки і факт тісних господарських і культурних зв'язків».

Приєднуючи Крим до УССР, Совєтський уряд повернув Україні невід'ємну складову частину її державне політичної незалежности. Це потягнення зумовлене нинішніми національними відносинами в совєтській імперії, а ще більше майбутніми.

Завдання та теми для дискусій

1. Опишіть історичну послідовність зміни народів на теренах Криму відповідно до авторської концепції розвитку подій на теренах Криму.

Дмитро Урсу

Чобан-заде Бекір Вагапович

Джерело → Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк; редкол.: Матвєєва Л.В. (голов. ред.) [та ін.]. Київ: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2011. 260 с. [С. 240-241]

Чобан-заде Бекір Вагапович (до 1920 Бекір Сидки) (15.05.1893, м. Карасубазар Таврійської губ., нині м. Білогірськ АР Крим – 13.10.1937, м. Баку (Азербайджан)) – тюрколог, громадський діяч, педагог, класик національної літератури. Акад. ФАН АзРСР (1935). Народився в родині чабана. Після закінчення новометодної початкової школи на кошти благодійного мусульманського т-ва був відправлений до Стамбула (1909), де закінчив ліцей (1914) і курси арабської і французької мов при Стамбульському ун-ті. Після повернення до Росії був мобілізований, нелегально повернувся до Туреччини. В 1916-19 навчався в Будапештському ун-ті, де його учителями були І. Гольдцігер, Д. Немет, фінно-угрознавець Й. Сіннеї. У 1919 захистив дис. на тему: «Уявні синґармонічні невідповідності в «Кодексі Куманікусі» та проблема артикуляційної бази в тюркських мовах» та отримав ступінь д-ра в галузі тюркології. 1920 повертається до Криму, член і секретар кримськотатарської Народної партії «Міллі Фирка», яка співробітничала з радянською владою. У 1922-24 – проф. і декан східного ф-ту Кримського ун-ту, керівник відділу татарського шкільництва народної освіти, згодом керівний працівник Наркомату освіти Кримської АРР. Продовжує наукову діяльність в галузі тюркології. Переїхав до Баку: декан східного ф-ту Азербайджанського ун-ту (1925-27), зав. каф. азерб. мови і літератури, співробітник і зав. аспірантурою Азербайджанського НДІ (1929-32). Пізніше – наук.сп. Азербайджанської філії АН СРСР, Всесоюзного Центрального комітету нового тюркського алфавіту і голова його наукової ради (1928-30). Брав участь в організації та проведенні І Всесоюзного тюркологічного з'їзду (1926), також двох мовних кримських конференцій (1927, 1929). Підготував нові наукові твори з тюркського мовознавства та літературознавства: «Попереднє повідомлення про кумицьку мову» (1926), «Методика викладання азербайджанської мови» (1926), також надрукував статті про класиків літератури народів Сходу – Фірдоусі, Навої, Фізулі, Хатаї, Байкарі, Ібн Муханні, Махмуда Кашгарського, про класика сходознавства датського вченого В. Томсена. Засновник мовознавства в Азербайджані. 1928 новою абеткою надруковано в Сімферополі єдине прижиттєве видання поезій «Боран» («Буревій»), яке одержало схвальну оцінку акад. А.Ю. Кримського. Українською мовою кращі вірші з цієї книги вийшли 2003 в перекладі поетів Л. Талалая, П. Коробчука,

С. Литвина (антологія кримськотатарської поезії «Окрушина сонця»). 16.03.1935 обраний членом Паризького лінгвістичного т-ва на про позицію його голови А. Мейє. Починаючи з 1929 був звинувачений компартійною пресою в «пантюркізмі», «буржуазному націоналізмі»; позбавлений можливості наукової та літературної діяльності, однак продовжував викладати не тільки в Азербайджанському ун-ті, але і в вузах Узбекистану: у Ферганському пед. ін-ті, в САДУ. Арештований 27.01.1937. Засуджений до страти виїзною сесією Військової колегії Верховного суду 12.10.1937, смертний вирок виконано наступного дня. Реабілітовано 06.06.1957. Автор понад 110 друкованих праць.

Якуб Кемаль

Арабський суфійський рукопис XIII віку. В Криму знайдений і чи не в Криму й писаний

І. Року 1927, у листопаді-грудні, ялтинський Східній музей зробив на території свого дослідницького району (од Байдар аж до Судака уздовж південного узбережжя) розвідкову експедицію. Підчас експедиції, автор цієї статті знайшов у с. Тарак-таш рукописа, що належить до XIII віку по Р.Х. Рукопис той – теософічного змісту, під заголовком: «Книга лямпадок у справі суфійства» = «Китâб аль-маçâбіҙ фі-т-таçawwoф». Автор – невідомий Абу-Бакр ибн-Юсоф аль-Хасан Вâситський (аль-Вâситій).

Не завадить, думаємо, нагадати дві-три слові про історію теософських течій в ісламі, а тісніш у тюркських країнах, зокрема в Золотоординській державі, до якої в XIII в. належав і наш Крим.

Спеціялісти-дослідники суфійства, прим, мій учитель акад. А.Е. Кримський, давно зазначили, що, хоч самою суттю своєю суфійство є доктрина містично-пантеістична, а все-ж спочатку цей термін «былъ приложенъ не къ мистицизму и не къ пантеизму, а просто къ аскетизму «zohд»... Теперь въ западно-исламскомъ мірѣ суфійство означаетъ обыкновенно лишь просто мистицизмъ. Въ восточномъ же исламскомъ мірѣ обыкновенно подъ нимъ понимается пантеистическая теософія». У нашому рукопису сказано, що число визначень для поняття «суфійство» досягав цифри аж понад тисячу («газідо ά́ля альф»), і автор навіть наводить деякі популярніщі визначення. Між иншим він згадує, що «‘Awâриф аль-ма‘âриф» (тобто трактат про суфійство, що написав шейх Шигâбеддін Согравердій, 1144-1234, пом. у Багдаді) добачає в суфійстві аскетизм і добровільну бідність, але з додатком іще деяких ознак таких, без яких людина, хоч би вона була й аскетом («zâhид») і бідаком («фаqір»), ще не може зватися суфієм. Ті ознаки – містична чистота душі. Безперечно, що між чистими мусулманськими догматами й містичними тенденціями теософів є чимала розбіжність. Та здебільшого її усунено в великих писаннях видатних проводирів цього напрямку, якими були в XI віці Абуль-Кâсим Кошейрій та «ходджет аль-іслям» = «ісламський довід» Газâлій. Вони в своїх працях майстерно постаралися погодити й примирити тії суперечності і злегалізували суфійство в ісламському світі. Дальшими часами в мусульманських осередках легально повстали різні суфійські ордени, що на чолі їх стояли «шейхи» (= «старці»), і серед тих шейхів бувало чимало вчених. Навколо шейхів отих орденів об’єднувалися численні послушники («мюріди»), відомі переважно під перською назвою «дервішів» (= «бідаків»). Підо вплив дервішських

орденів нераз підпадали й мусулманські правителі та й влаштовували для них у своїх країнах манастирі та обителі під назвами «зâвіє», «рибâт», «текіє». За період XI-XIII вв. дервішство розцвіло в мусулманських країнах буйним цвітом, в перських – особливо. Ясно, що не могло воно не захопити й тюрків, які саме з XI ст. й виступили як велика політична сила. Чи візьмемо ми далекий Кашгар з його династією Караханідів (що старанно виконували були мусулманський шаріат, точнісінько додержуючися геть усіх його приписів), чи візьмемо ми державу Сельджуків, які в XI в. завоювали Іран і всеньку передню Азію (і теж палко боронили мусулманство), скрізь ми побачимо, що вчені теософи тішаться великою любов'ю й глибокою пошаною. І не тільки у владущих клас мали вони силу, – ні, їхні ідеї йшли й до широких тюркських мас.

Можна з чималим правом говорити, що справжнім засновником тюркського суфійства в середній Азії був Ходжа Ахмед Єсевій XII в. Він – поет, автор «Дівана мудрости» – «Діван-и хикмет», складеного дуже простою народньою тюркською мовою, далекою од літературної вузлуватости. Єсевієві ідеї поширилися в Туркестані попереду в районі р. Сейхуна (Сир-Дар'ї) і в Ташкенті та його околицях, а далі – в Харезмі (Хіві) та його окрузі. Із Сейхунової долини та Харезму перейшло Єсевієве суфійство в напрямкові на північний захід, на землі кипчаків і волзьких булгарів, а в другому напрямкові просунувсь єсевізм до Хорасану, Азербейджану, Криму та й Анатолії, або Малої Азії. В Малій Азії, правда, з'явилися пропагатори суфійства талановитші ніж Єсевій: вистачить назвати в 1-ій половині XIII в. таке всесвітньо-славне суфійське ім'я, як геніяльцдй перський поет Джеляледдін Румійський у сельджуцькій Конії. Але всевіїв «Діван мудрости» притягав і тут симпатії широких народніх мас своєю простістю. А що вже говорити про инші тюркські краї, в тім числі, звичайно, й про Золоту Орду, до якої належав і Крим!

Разом з простонароднім суфійським «Діваном мудрости» ходжі Ахмеда Єсевія, ширилися – річ природня – і инші суфійські писання, науковотеоретичні шого характеру. У країнах Золотої Орди, починаючи від того, як Берке-хан (1256-1266) пристав був до мусулманства, багато мусулманських богословів, шейхів та дервішів тішилися чималою пошаною. А відколи золотоординські хани рішуче попереходили до мусулманства (Узбек, 1312-1340), туди, натурально, ісламські улеми та суфії-дервіші насунули з инших мусулманських осередків цілою лавою. Тогочасний подорожній ибн-Батута, що одвідав Крим у першій половині XIV віку, згадує ім'я Шейх-задё Хорасанського. Ибн-Батута одвідав так само завів дервішів „ехі", що було в пристані Азак (теп. Озів). Одвідав він і «зâвіє» ордена дервішів «руфаййє», яке містилося в місті Маджарі на річці Камі. Так само відомі нам у країні Булгар такі імення, як шейх хаджі-Хасан ибн-Омар аль-Булгарій (699 = 1299) та багато инших. За Тохтамиша в другій половині

XIV в. та й трохи пізніш, як нам свідчать Тімур-Кутлугові ярлики, дервіші-суфії творили в золотоординській країні могутню корпорацію й посідали перше поруч инших урядовців місце в ханських ярликах. І не дивно, коли тепер, досліджуючи Крим, знаходять у ньому теософічні рукописні пам'ятки XIII-XIV в. Не диво, коли-б нераз виявилося, що ті рукописи не попросту вже готові до Криму привезено, ба не де, як у Криму, й писано.

II. По цій мові дамо опис арабського рукопису «Китâб аль-маçâбіζ фі-т-таçawwoф» XIII в., що знайдено його в Судакському районі, у селі Тарак-таш, у селянина, що його прадіди, з ханських часів починаючи, опосідали були посади духовних осіб. Тепер, як сказано, цього рукописа подаровано Східньому Музеєві.

Він в оправі, мав форму «джонк», завбільшки 20 х 13 снт. Усього в нім 278 сторінок, що з них кожна мав 17 рядків; папір, од часу, набув жовтавого відтінку; не мав водяних знаків; дебелий. З додаткового, оправленого наприкінці книги, аркуша можна гадати, що книгу оправлено десь уже на початку XVIII віку.

Написано наш «Масâбіх» письмом «несхі». Заголовки виведено червоною тушшю і більшими літерами, а цитати з Мохаммедових або коранських речень іще більшими знаками – чорною тушшю. Що-до вокалізаційних знаків, то в деякій частині книги їх пороблено рукою того, хто й переписував книгу; иншу-ж частину вокалізацій зробила згодом инша особа, і написано їх блідішим чорнилом. На першій сторінці нашого рукопису «Масабіх» є написи періодичних його власників; коли книга переходила до нового власника, попереднього написа перекреслювано. Таких, що один одного заступали, власників ми маємо дев'ятеро. З них тільки трое залишили точну дату свого володіння; найраніша дата – 757 р. (тобто 1356 по Р. Х.) Абдаррахмâна ибн-Осмâна ибн-Омара. Другий власник був Алій ибн-Хосейн ибн-Саттâр р. 763 (= 1361 по Р. Х.). Третій підпис належить Хасанові ибн-Мюрадові. Він повідомляє, що здобув книгу законно її замінявши. Датування його читається не цілком виразно: або 980 (=1572 по Р.Х.), або 880 (= 1475).

Авторове ім'я – Абу-Бакр ибн-Юсоф аль-Хасан аль-Вâситій (тобто «Васитський»). Такого автора ми не знаходимо у всезбірній історії суфіїв «Нефехâт оль-онс» Джамія XV в., не знаходимо й у турецького бібліографа Хаджі Халфи XVII в. Не подає його й акуратний на бібліографію Брокельман у своїй Geschiehte der arabischen Litteratur. Виходить, що цей Абу-Бакр Вâситський – письменник невідомий, дарма що на рукописові ми при його йменні читаємо цілу низку всяких величальних дервішеських титулів, як от: «султан тих, хто пізнає Божество, єдиний у своєму віці, світло народу й релігії». Знаємо ми иншого «Вâситія» – то шейх Мохаммед ибн-Муса аль-Вâситій X в., що його прадіди вийшли були з Середньої Азії, з Фергани, та й сам він

потім покинув Месопотамію, повернув до Середньої Азії й осівсь у Мерві, де й ширив свою дервішеську науку (320 = 932 р.). Того шейха Мохаммеда Вâситія X в. наш автор часом і цитує або згадує […] Та авторитетів, на які наш автор покликається, є багато. Написав він свою книгу «Масâбіх» не раніш од 1234 р., бо шейх Шигабеддін Абу-Хафс Согравердій (1144-1234), автор «Авâриф аль-ма'âриф», звідки «Масâбіх» багато черпав, згадується у нього як покійник. Заразом одначе ясно, що писано «Масабіх» усе ж не пізніш од XIII віку, бо 683 = 1284 р. вже рукопис скопійовано.

Коли ми окроме візьмемо передмову до «Масабіх» та оглав з моралістичними «адабами», то побачимо, що головний зміст цієї книги витягнуто із Согравердієвого «Авâриф аль ма'âриф».

Передмову до «Китâб аль масâбіх фі т-таçаввоф» писано літературною арабською мовою… . Свідчить передмова, о Вâситій добре знав і догми свого суфійства і правовірного ілляму, та й не добачав поміж ними якоїсь розбіжности. Важлива одначе – сама книга. Ділиться вона на 63 роділи, з такими-о заголовками:

1. Звідки взялася суфійська наука?
2 . Одмітна прикмета у суфіїв – послух.
3. Переваги суфійства. Поясніння, що таке «хâль» (екстаза, надпорив).
4. Сама суть суфійства.
5. Чому «суфії» так звуться?
6. Що таке «суфій» – і «схожий із суфіем»?
7. Що таке «ганьбовитий» («малямій»); його «халь».
8. Про тих, хто хилиться до суфіїв, та сам не суфій.
9. Ступінь: «старець» («шейх»).
10. Що таке «слуга» і «схожий із слугою»?
11. Про дранку-рубище суфійських шейхів.
12. Переваги тих, хто живе в обителях – «рибâтах».
13. Схожість між тими, хто живе в «рибâтах», і тими, хто за часів пророка Мохаммеда жив на лавках («соффе»).
14. Одмітні прикмети суфіїв і обительників.
15. Одміна в становищі їхніх шейхів, коли вони живуть на місці і коли подорожують.
10. Чого потрібує суфій подорожуючи?
17. Поворот з подорожи і вхід до обители-рибâту.
18. Про того, хто вишукує собі всякі приводи.
19. Про того, хто годується з «фотух»-а.
20. Про нежонатих і жонатих.
21. Про священну музику («сима‘») – позитивні думки.
22. Про священну музику – негативні думки.
23. Про священну музику – як можна перебутися без неї?
24. Про священну музику – її навчальність і набудовність.
25-27. Про «аль-арба‘їн».
28-29. Норови суфіїв, у подробицях.
30-31. Добрі заповіді і їх місце в суфійстві.
32. Заповідь очищення: «тагâрет».
33-34. Заповідь про омовения.
35-37. Молитва і її вигоди.

38-40. Піст у суфіїв.
41-42. Про їжу – що в ній на шкоду і на користь. Як треба їсти?
43. Про одіж.
44-45. Вигоди од нічного вставання.
46. Як прокидатися од сна і працювати вночі?
47. Розподіл ночи.
48-49. Як працювати за нічним світлом?
50. Праця вдень, розподіл денного часу.
51-52. Послушник («мюрід») і старець («шейх»).
53-55. Приятелювання та братерство.
56-57. Людське самопізнання і суфійське одкровення.
58. Що таке «хâль» (екстаза, надпорив), «маqâм» (містична стадія) і «қорб» (містичне наближення).
59. Короткі зв істк и про містичні стадії (маqâмât).
60. Вказівки од шейхів про містичні стадії – по порядку.
61-62. Подробиці про екстази («хâль»).
63. Про різнобірні «початки» й «кінці» та про їх правдивість.

На нашу думку, найважливішими являються тут розд. 12 і д. – про обителі – «рибâти». Тут даються побутові описи життя в рибатах та економічні дані про тее життя. Гадаємо, ті розділи варті того, щоб їх перекласти і спеціяльно обслідувати. …

Розділ VII
АЗЕРБАЙДЖАНОЗНАВСТВО

Борис Курц

До стану науково-дослідної роботи в республіках Середньої Азії, Казахстану та Азербайджану

Джерело → Курц Б.Г. Східна Європа та Азія: історія торгівлі в XVI – першій половині XX ст.: зібр. наук. пр. / [ред. кол.: В.О. Кіктенко]; НАН України, ІС К. Одеса: Азіатика, 2024. 772 с. **ВС 731779** С. 625-246

Року 1930 за відрядженням ВУАН я відвідав … Азербайджан.

Я поставив собі завдання обізнатися з науково-дослідчими установами східних республік та виявити способи співробітництва з ними ВУАН ц питаннях економіки та історії. ВУАН і ці республіки вельми мало чи майже зовсім не знають одно одного, обміну виданнями не було, наукових зв'язків між окремими вченими цих республік і Академією, як обміну досвідом і порадами, між ними теж майже не було. Ця взаємна ізольованість особливо несприятливо позначалася на роботі двох комісій ВУАН: Комісії сходу та Комісії торгу і транспорту … . [с. 625]

Азербайджан (Закав. Соц. Фед. Рад. Респ.). Баку – столиця багатої нафтової республіки, велике європейського типу місто, з багатьма садами; число людности тут швидко зростає – вже понад 400 тис жит. (1926 р. – 350 тис.). Баку має багато навчальних і науково-дослідних установ, але, на жаль, досі не попіклувався організувати Дім наукових робітників. [с. 639]

‹…› «Інститут класової боротьби в Азербайджані, ім. Степана Шаумяна … має чималий бюджет, бібліотеку, Музей революції і штат аспірантів. … Інститут видає вже кілька років досить багато праць про революційний рух Азербайджану, але частина з них – це скоріше не дослідження, а переказ матеріялів.

‹…› … Комісія Сходу й Інституту мають обмінюватися виданнями, і Інститут уже надіслав Комісії ряд своїх видань з історії ревруху в Азербайджані. …

‹…› «Азербайджанський науково-дослідчий інституту» («Азгнія» …) – справжній «Палац тюркської культури». … Інститут має багато

аспірантів і ряж свої видань. В Інституті є такі відділи: соціально-економічний, природничий, філософський, історії й етнографії, археології, мови-літератури-мистецтва та інш. Серед його відділів є також «Відділ Сходу».

«Відділ Сходу Азгнії» живо реагує на поточні події. Напр., з приводу книжки т. Дубровського про «азіятське виробництво» проведено 1930 р. широку дискусію … , почав у 1930 р. випускати щомісячний літографований «Бюлетень інформацій Сходу» з витягами з турецької, персидської й взагалі близькосхідної преси, а з листопада того ж таки 1930 р. почав випускати цей бюлетень під назвою «Близький Схід» в формі щомісячного друкованого органу з редакційними вміло складеними статтями з кожною країною. [с. 640]

‹…› Щодо взаємного співробітництва … ухвалено:

«Між науковими установами Азгнії та Української Академії Наук встановити контакт у науково-дослідчих роботах. Відділ Сходу Азгнії й Комісія для вивчування Сходу АН встановлюють безпосередній персональний зв'язок для ознайомлення та ув'язування вироблених організаційних планів, а також через намічені програмою доповіді і праці, що їх даватимуть до друку наукові робітники тої й тої сторони. Зазначені установи обмінюються виданнями, що виходять, беруть участь у спільному студіюванні окремих проблем Близького Сходу, сприяють одне одній, взаємно пересилаючи сировий матеріял, який є, і наукову літературу» …

‹…› При Азгнії, тісно зв'язане із ним, працює «Товариство обслідування та вивчування Азербайджану», що засновано його ще раніше; воно видає свої праці у часопису під назвою «Вісті Товариства» й окремо.

Видавнича діяльність в Азербайджані взагалі добре розвинена. Азербайджанський державний університет (існує з 1919 р.), що має серед своїх факультетів і «Східний факультет» (з 1992 р. видає на кожному факультеті свої праці під назвою «Вісті (такого то) факультету Азер. Держ. Універ. ім. Леніна») [с. 641]

‹…› Тому я вважав, що зв'язатися з Азербайджанською книжковою палатою … особливо треба, і склав з Палатою угоду про обмін виданнями між Комісією Сходу і палатою до 1932 р. Цей обмін уже провадиться, і Комісія одержала через зазначену Палату багато книжок про Азербайджан, та навзаєм вислала видання ВУАН. [с. 642]

‹…› Обмін треба ВУАН провадити не поспіль, а на вибір, відповідно до цільового спрямування даної установи, а поспільний обмін тільки з Книжковими палатами. … Найдоцільніше було б надсилати всім каталоги видань ВУАН з проханням зазначити, що саме їм самим бажано одержати від Академії. [с. 644]

‹…› Нарешті, було б вельми бажано, щоб Комісія Сходу заходилася видавати «Інформаційний бюлетень зв'язку сходознавців СРСР», щоб у

ньому хоча б дуже стисло й лаконічно подавати щомісяця зведення про те, що зробили й роблять сходознавчі заклади і окремі сходознавці … , а також подавати реєстр новішої літератури про Схід. … Такий бюлетень можна буде цілком і успішно здійснити тільки тоді, коли Комісія Сходу нав'яже міцні стосунки, не кажучи вже про сходознавчі установи РСФРР, не тільки з республіками Середньої Азії, Кавказу, Криму, а й Далекого Сходу. …

Проте можливо, що Всесоюзна Академія Наук в особі її «Інституту сходознавства» (колишня Колегія сходознавства, Азіятський музей тощо) визнає, що їй самій конче треба здійснити цю думку в найближчий час власним апаратом. У всякому питанні про інформаційний сходознавчий бюлетень Союзу треба Комісії Сходу поставити на порядок денний, щоб цим завершити роботу коло налагодження шляхів культурного зв'язку ВУАН із східними республіками СРСР. [с. 645]

Завдання та теми для дискусій

1. Якою була мета відрядження автора до країн Центральної Азії та Кавказу? Як «*взаємна ізольованість*» позначалася на результативності діяльності Комісії Сходу» ВУАН?
2. Проаналізуйте архівні документи і зробіть висновок про те, наскільки ефективною була мета поїздки автора у форматі «*виявити науково-дослідчі бази східних республік і намітити шляхи зв'язку між ними і … Комісією Сходу*»?
3. Які наративні конструкції використовує автор під час опису наукового життя Азербайджану початку 30-х рр. XX ст.?
4. У якому тематичному діапазоні відбувався обмін різножанровою літературою між науковими установами України і Азербайджану?

Валерій Марченко

Давня азербайджанська література в дослідженнях А.Ю. Кримського

Джерело → Марченко В. Творчість і життя / Упор.: Н. Смужаниця-Марченко, Н. Кочан. Київ: Сфера, Дух і Літера, 2001. 536 с.

Агатангел Кримський одним з перших серед учених дореволюційної Росії звернувся до вивчення історії, фольклору та літератури народів багатонаціональної імперії. Помітне місце серед праць українського орієнталіста належить літературі азербайджанського народу.

Якщо до революції до азербайджанської тематики Кримському доводилося звертатися не так уже й часто, то в пореволюційні роки ним було написано цілий ряд ґрунтовних праць, які мають неперечну наукову вартість.

У першому розділі монографії Кримського («Джерела життєписів Нізамі») розглянуто майже всі згадки про Нізамі у спеціальній літературі дореволюційного часу, які мають хоча б найменшу наукову цінність. Починає Кримський із літературних енциклопедій, хронік, дієписів перських та арабських учених, що були коли не сучасниками, то найближчими спостерігачами епохи Нізамі. Слід віддати належне нашому вченому – цю роботу виконано майстерно. Ні до, ні після нього нізамізнавство не мало такої сумлінної бібліографічної розвідки про Нізамі. Тут стала у пригоді широка обізнаність Кримського із стародавніми істориками літератури Сходу, тезкірати (своєрідні літературні енциклопедії) яких лягли в основу написаних Кримським «Истории арабской литературы», «Истории Турции», «Історії Персії та її письменства» й інших праць.

‹…› Давніші зацікавлення Кримського історією стародавнього Азербайджану допомогли йому бездоганно змалювати історичне оточення, в якому жив і творив Нізамі. Дослідження історії азербайджанських міст Шекі та Кабали від найдавніших часів до XV ст. у праці Кримського Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании) стало ніби прелюдією до наступної глави його монографії Нарис життя і діяльності Нізамі. Як уже згадувалося, про Нізамі не було ніяких звісток аж до XV ст., тобто з хронік, літописів і т.д. протягом майже трьох століть до нас не дійшло жодної біографічної відомості. Тривалий час у нізамізнавстві існувало дві версії про місце й дату народження Нізамі. Одна група дослідників стверджувала, що Нізамі народився в місцині поблизу м. Комма в Мідії (прихильники версії про іракське походження поета), друга наполягала на його

гянджинському походженні. Висуваючи безліч аргументів на користь свого твердження, вчені обох груп, без сумніву, принесли чималу користь для встановлення справжнього місця народження Нізамі. Прихильником першої версії був і Кримський.

Кримський розглядає вплив оточення на формування світогляду юного Нізамі, дає характеристику освіті, яку дістав поет, вказуючи на можливі (окрім, само собою зрозуміло, Корану) літературні джерела, якими міг користуватися юнак задля свого навчання. Кримський показує, як релігійне бузувірство й віронетерпимість гянджинців та жахливе руйновище міста, завдане землетрусом, схилили Нізамі до прийняття суфійського постулату про нетривкість і марноту всього земного, зробили для нього братами суннітів-гянджинців: адже «для суфія всі релігії рівні, всі вони для суфія рівноцінні промені одного й того ж вічносяючого й усе зогріваючого сонця». (Арк. 17). Далі Кримський розглядає причетність Нізамі до суфійського ордену «ахі», проводить паралелі між світоглядом поета й тими ідеалами, до яких він прагнув. Брати-ахійці були носіями досить революційних тенденцій у феодальному суспільстві тодішнього Азербайджану. Коли пересічний загал, пригнічений свавільним урядуванням шахів, мовчки скнів у ярмі деспотії, свідомість ахійців підносилася до того, що вони повставали проти несправедливого шаха, який був «тінню Аллаха на землі». Розглянувши причини, що привели до прийняття Нізамі суфійсько-аскетичного містицизму, Кримський показує, як геній азербайджанського поета, вбравши в розкішні шати досконалої поетичної форми суфійські ідеї, витворив чудові перлини таких епічних полотен, як Скарбниця таємниць чи Сім красунь.

‹…› У дослідженні поетики та життєвого шляху Хакані, на відміну від Нізамі, в Росії пальма першості не належить Кримському, – ще у другій половині XIX ст. завдяки розробкам іраністів К.Г. Залемана та М.В. Ханикова наукова громадськість могла скласти уявлення про Хакані. Але Кримський, уперше ввівши поета до історії перської літератури, пов'язав його творчість з літературним доробком ширванської школи поетів та історичною епохою, в якій творив Хакані, створивши всеобіймаючий літературний портрет азербайджанського поета. Серед наукового доробку А.Ю. Кримського праці, присвячені давній азербайджанській літературі, посідають помітне місце. Донині ці його студії залишаються доброю запомогою у вивченні історії літератури не лише Азербайджану, а й усього Сходу.

Валерій Марченко

Сторінки побратимства нашого

Джерело → Марченко В. Творчість і життя / Упорядн. Н.Смужаниця-Марченко, Н. Кочан. Київ: Сфера, Дух і Літера, 2001. 536 с. [41-48]

З глибин XIX сторіччя веде свої витоки дружба українського й азербайджанського народів. У налагодженні і зміцненні нерозривної спільності важливу роль відіграють літературні та культурні взаємини Наукова діяльність академіка Агатангела Кримського є чи не найважливішою підпорою в аркодужному мості азербайджано-українського культурного єднання.

‹…› Понад тридцять років провів на Кавказі Микола Гулак. Член революційного Кирило-Мефодіївського братства, однодумець Шевченка, він був засланий сюди царатом на вигнання. Та нелегко зломити дух тих, кому за девіз правили слова «пізнайте правду, і вона визволить вас».

‹…› Одним з перших повпредів української культури в Радянському Азербайджані був видатний вчений Олександр Багрій. Глибокий ерудит, бездоганний знавець української і російської літератури, він прибув 1922 р. до Баку, щоб налагодити наукову роботу в нещодавно створеному держуніверситеті. Учень академіка В. Перетца, О. Багрій і в Азербайджані не лише залишався сумлінним дослідником української літератури, а й став чудовим організатором науково-дослідної роботи в молодій республіці. Саме він був у числі перших, хто закладав основи бібліотеки АН АРСР. Велику наукову роботу О. Багрій провів по вивченню азербайджанського фольклору та бібліографії.

‹…› Завдяки працям А. Кримського «Мусульманство і його будучність», «История Турции и ее литературы», «История Персии, ее литературы и дервишской теософии» та ряду інших не лише в Росії, а й в усій Європі дізналися про культуру народу з-над Каспію, прочитали шедеври його творчості. Важко переоцінити зроблене українським академіком у справі вивчення історії, літератури й театру Азербайджану. Либонь, у кожному з його досліджень є свіжа ідея, несподіване спостереження, і це часто надає працям ученого вибухового ефекту першовідкриття.

‹…› Поборник міжнаціональної дружби і братерства, Агатангел Кримський вважав своїм святим обов'язком доносити до рідного народу краще з набутків світової культури, розкривати перед ним духовну скарбницю. Ось чому в архіві вченого збереглися статті та начерки з історії татарської, башкирської, казахської літератур. Там же є матеріали з історії азербайджанського письменства. Збагативши свої попередні студії новими даними, Кримський зумів подати лаконічний нарис нової (писаної власною національною мовою) азербайджанської літератури.

«…» Збагативши свої попередні студії новими даними, Кримський зумів подати лаконічний нарис нової (писаної власною національною мовою) азербайджанської літератури. Значний інтерес становлять ті місця цієї праці Кримського, де розглядається творчість письменників радянської доби. В поле зору дослідника потрапили кращі представники романтичного напрямку азербайджанської поезії — Самед Мансур, Мухаммед Хаді, Гюсейн Джавід. Митці оригінальні й талановиті, вони залишили азербайджанській поезії барвисту палітру високомайстерних творінь. З молодих майстрів пера Кримський відзначає Р. Рзу, А. Ахвердова та М. Мюшфіка, висвітлюючи коло тем та ідей всієї тогочасної літератури. Ми ще довго будемо захоплюватися подвигом ученого, який зробив надзвичайно багато для знайомства українців … з літературою Азербайджану. Одначе вже зараз видно, наскільки значний внесок Агатангела Кримського в розвиток українсько-азербайджанської дружби. Після Першого з'їзду радянських письменників у 1934 р. взаємозв'язки братніх культур ще більше посилюються. Це виражається, зокрема, у проникненні української теми до азербайджанської поезії, інтенсивному розвиткові перекладацької справи, особистих контактів митців.

Микола Мірошниченко

Азербайджансько-українські літературні та культурні взаємини

Джерело → Україна-Азербайджан: минуле, сучасне, майбутнє. Збірник наукових праць / упор. Ф. Туранли. Київ, Денеб, 2004. 208 с. (С. 81-85)

Азербайджансько-українські літературні та культурні зв'язки сягають Середньовіччя, проте закорінені в давніших часах: простежуються фольклорні паралелі, що йдуть від племені огузів, спільного предка сучасних азербайджанців, та гуцулів як субетнічної групи українців. [с. 81]

Вперше тема України, власне України-Руси, з'явилася в азербайджанській літературі з легкої руки Нізамі Генджеві (1140-1202), який в заключній поемі циклу «Хамсе» … «Іскендер-наме», цілих сім розділів присвятив походові О. Македонського проти Кінтала-Руса, чиє військо напало на Арран, взяло штурмом міста Дербенд і Барди та полонило царицю Нушабе. Епізод завершується визволенням цариці і перемир'ям Олександра (Іскандера) з Кінталом-Русом. … . Відбуваючи заслання на Кавказі, кирило-мефодіївець М. Гулак жив у Генджі, досліджував творчість Нізамі Генджеві, М. Вагіфа, а також вивчав азербайджанський фольклор. Переклав прозою поему М. Фузулі «Лейлі і Меджнун», яку О. Навроцький, інший кирило-мефодіївець і засланець, звіршував російською. М. Гулак багато років товаришував з прозаїком та драматургом М. Ахундовим, видавцем Дж. Унсізаде, іншими діячами азербайджанської культури.

‹…› Азербайджанську літературу давнього періоду не оминув увагою і видатний український орієнталіст академік А. Кримський. Найбільш вагома праця «Нізамі та його сучасники» (1941), через репресії й арешт ученого, вийшла друком лише в 1981 р. На початку XX ст. в університетах України навчався цілий ряд майбутніх діячів культури. Зокрема, на фіз.-мат. факультеті Харківського університету в 1913-1918 рр, здобував медичну освіту Т. Шахбазі-Симург, у прозі якого (оповідання «Обшук» та ін.) відображено тодішні українські реалії. В Одеському університеті в 1902-1908 рр. вивчав медицину Н. Наріманов, пізніше письменник і державний діяч. У Київському університеті в 1910-1915 рр. опановував юриспруденцію Ю. Чеменземінлі. … . У Баку діяло українське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка (виникло 1907 р.), заходи якого відвідували й представники азербайджанської культури. Товариство поширювало знання про українську літературу … На вечорах «Просвіти» виконувалися романси М. Лисенка, арії з опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського та ін. З

утвердженням в Азербайджані більшовицького режиму товариство «Просвіта» перестало існувати. За доби СРСР літературний та культурний взаємообмін між Україною та Азербайджаном суворо регламентувався з Москви.

У 1934 р. в Баку вийшло перше видання неповного «Кобзаря» Т. Шевченка. Перекладачі, відомі поети А. Джавад і М. Мушфіг, були знищені в 1937 р. як «вороги народу». Пізніше поезії Т. Шевченка виходили ще понад 10 разів, але в інтерпретаціях С. Вургуна, С. Рустама, Р. Рзи, О. Саривеллі, М. Дільбазі, Н. Рафібейлі та ін. Побачила світ книга "Думи мої, думи мої", яку з найкращих давніх та нових перекладів уклав знаний україніст та шевченкознавець А. Абдулла. Азербайджанською мовою видавалися також І. Котляревський, І. Франко, Леся Українка, М. Стельмах, О. Гончар, В. Собко, І. Драч, Б. Олійник, М. Вінграновський та ін.

‹…› В Україні впродовж XX століття видано твори Н. Генджеві, М. Фізулі, Дж. Мамедкулізаде, М. Ахундова, М. Джалала, Ю. Чеменземінлі, М. Гусейна, С. Вургуна, С. Рустама, Р. Рзи, М. Ібрагімова, І. Шихли, С. Рагімова, І. Ефендієва, С. Велієва, А Айліслі, Ю. Самедоглу, А. Абдулли, М. Ібрагімбекова, Н. Хазрі, Ф. Керімзаде, Ч. Гусейнова, Ю. Азімзаде, Т. Махмуда, І. Тапдига. ... Серед перекладачів В. Мисик, Л. Первомайський, В. Марченко, В. Ціпко, М. Міропшниченко, Л. Маковецька, А. Чердаклі та ін.

Григорій Халимоненко

Місце азербайджаністики в освітній діяльності української вищої школи

Джерело → Україна-Азербайджан: минуде, сучасне, майбутнє. Збірник наукових праць / упор. Ф. Туранли. Київ, Денеб, 2004. 208 с. (146-150)

‹…› Сьогоднішня держава Азербайджан привертає до себе увагу світового співтовариства, передусім, як країна з достатніми запасами нафти. І це вже непогано, адже ще десять років тому цією нафтою привертала до себе увагу Російська імперія, яка до того ж робила Азербайджан другорядною республікою навіть у ряду її сусідок – Грузії й Вірменії. Позбавивши азербайджанський народ можливості користуватися спершу вже традиційним для нього арабським письмом, а далі й латинницею, до якої азербайджанці перейшли, та нав'язавши нову графіку, … імперські сили вже цим принизили народ з надзвичайно багатою та давньою культурною традицією. [с. 146]

Була й ще одна причина, з погляду цих сил, віднести Азербайджан до другорядних республік – Іслам, що його сповідує даний народ. … Іслам за задумом керманичів СРСР мав би згинути. А це неминуче призвело б або до надмірних перекручень та спотворень азербайджанської філософської й літературної спадщини, або до цілковитого викорінення певних її частин. Адже творчість таких видатних поетів Середньовіччя, як Несімі чи Фузулі, доробок яких перейнятий глибокою релігійністю, аж ніяк неможливо було підвести під колію класової боротьби.

Буде великою помилкою, якщо держава Україна будуватиме свої стосунки тільки на тій основі, котру обирають тепер інші «партнери» Азербайджану, а саме: сировинно-фінансове підґрунтя.

Геополітичні й економічні інтереси, що об'єднують сьогодні Азербайджан та Україну, завтра можуть мати або сильнішу, або нікудишню культурно-гуманітарну, ідеологічну підтримку – залежно від того, як ми її розгорнемо. [с. 147]

‹…› Це перша спроба вирішувати проблему сьогоднішніх українсько-азербайджанських взаємин на науковому рівні. Якщо наші міністерства вряди- годи чи й постійно проголошують, що Азербайджан і Україна – стратегічні партнери, цю тезу потрібно підтверджувати й на ідеологічному рівні, одним із параметрів якого є шанобливе, хоч і з нюансом практицизму, ставлення до обох державних мов: азербайджанської та української. Наша спільна бюрократія й досі вважає та настійливо запевняє суспільство, що колишнім республікам СРСР ще тривалий час не тільки можна, а й потрібно користуватися третьою мовою, котру буцімто знають всі. [с. 148]

‹…› Одне з найголовніших завдань у даному напрямку – відкриття спеціальності «Україністика» в Бакинському державному університеті імені Меммедемін Расульзаде, й спеціальності «азербайджаністика» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Визнавши рівність азербайджанської мови серед інших мов народів Сходу, ми цим самим підняли б наше партнерство на вищий щабель.

Як відомо, азербайджанознавство в Україні започаткував ще А. Кримський циклом своїх статей про Кавказьку Албанію та дослідженнями з азербайджанської літератури (творчість Нізамі, Газі Бурганеддіна, Фузулі). А. Кримському належить і короткий нарис історії азербайджанської літератури. З часу розгрому української орієнталістики у 30-х роках до теми українсько-азербайджанських взаємин майже ніхто не повертався.

Спроби Аббаса Абдулли та Валерія Марченка пожвавити цю проблему виливалися у цікаві вправи, присвячені іноді важливим подіям літературного процесу (наприклад, переклади поезії Івана Драча і трактування його творчості), але все це автори могли подати лише під парасолькою з написом «Дружба народів СРСР». Переклади ж творів азербайджанських письменників, виконані в добу стагнації … на основі російськомовного або підрядкового тексту, важко убгати навіть під ту парасолю. Основна вада такої «творчості» – ігнорування мови оригіналу. … [с. 149]

Розвиваючи тюркологію в Україні, не можна зосереджуватися тільки на одній, хоч і дуже важливій, її галузі: тюркології. Адже цим самим продовжуватиметься імперська традиція ігнорування культури інших тюркських народів. Політика Кремля стосовно народів СРСР будувалася ще і на тому, щоб розвиток культури цих націй «законсервувати» тільки у межах республік. Азербайджанську мову, літературу, історію можна було вивчати й досліджувати тільки в Азербайджані, але нізащо – у вищих школах за межами республіки. Це призвело до консервації азербайджаністики тільки в Азербайджані, україністики – в Україні, казахознавства – у Казахстані.

Слід покінчити з такою практикою і почати створювати центри національних культур в інших країнах. …

Найлегший шлях до створення культурного центру Азербайджану в Україні - це створення його поки що при посольстві Азербайджану.

‹…› Прошу внести … таку пропозицію: «З метою розконсервування азербайджаністики, яка досі розвивалася лише в межах Азербайджану, створювати на теренах країн-партнерів Азербайджанські культурні центри. Як найперші зусилля в цьому напрямку спрямувати на відкриття такого центру в Києві». [с. 150]

ПІДСУМКОВІ ПИТАННЯ

1. Які етапи розвитку і функціонування тюркологічного дискурсу на теренах України можливо логічно детермінувати?
2. Чи характеризується українська тюркологія міждисциплінарністю і відкритістю до нових тем і проєктів? Відповідь проілюструйте на матеріалах робіт О. Галенка, Я. Дашкевича, В. Дубровського, В. Зуммера, А. Ковалівського, П. Кралюка.
3. Які перспективи має українське киримотатарознавство? Змоделюйте актуальні питання цього тюркологічного кластеру. Визначте значення наукової творчості і особистий внесок у формування цього напряму О. Акчокракли, А. Андрієвського, О. Гайворонського, А. Кримського, П-Р. Магочія, А. Маркевича, А. Носова, Д. Урсу, Якуба Кемаля.
4. Який тюркологічний тематичний діапазон був домінантним у дослідженнях українських вчених 20-30-х рр. XX ст.? Як часто лунав заклик конкретних вчених до об'єднання наукового потенціалу і консенсусу в розробці концептуальних ідей досліджень?
5. Хто, на вашу думку, з українських науковців зробив значний внесок у розвиток національної / світової тюркології?
6. Детермінуйте базові напрями досліджень у царині української тюркології (лінгвістичний, етнографічний, історичний, соціокультурний).
7. Змоделюйте, використовуючи результати наукових досліджень О. Галенка, Є. Завалинського, В. Остапчука, О. Середи, Ф. Туранли, актуальність османістики та визначте її перспективність / безперспективність для української туркології
8. Опрацюйте розділи 1-5 і на конкретних прикладах продемонструйте, як політичні наративи моделювали тематику тюркологічних досліджень в Україні
9. За допомогою матеріалів хрестоматії та джерела № **Сходознавство** і візантологія в Україні, змоделюйте таблицю «*Провідні тюркологи України*». Чи буде корисною і ефективною зведена таблиця для визначення етапів інтелектуальної біографії та опису наукової діяльності академіка А. Кримського?
10. За матеріалами хрестоматії змоделюйте бібліографічний покажчик прецедентних праць українських тюркологів.
11. Яка роль відіграла *ВУНАС* у формуванні наукового тюркологічного ландшафту в Україні середини 20-х - початку 30-х рр. XX ст.?
12. Порівняйте видання різних років монографії Агатангела Кримського *«Тюрки, їх мови та літератури»*. Зробіть висновок про еволюцію поглядів вченого на традиційні і «новітні» тюркологічні топіки і проєкти.

13. Як повно представлений бібліографічний і джерелознавчий аспект сучасної української тюркології? Чи логічним є оцінка проєкту Л. Биковського «*Туреччина. Бібліографічні матеріали*» як початкового етапу бібліографічної експлікації тривалого україно-тюркського дискурсу?

ПРЕДМЕТНІСТЬ

Географічні зони, території, державні утворення, етноніми

Ahmet Burhaneddin → Бурханеддін Сіваський
Alphabetum Persicum
Armenia Magna
Armenia Maritima
Comanicum et Latinum anonymi
Codex Cumanicus
«Geschiehte der arabischen Litteratur»
Grammaire de la langue turque
Kıssa-i Yusuf → «Юсуф і Зулейха»
Kul Ali → Алі
Kutadgu Bilig → «Кутадгу біліг»
Lexicon Latinum, Persicum et Comanicum
«Monumenta İslamitica res gestas Poloniae illustrantia»
Orientalia, відділу НБУ В
Ozi vilayeti → Очаківський вілайєт.
Абдул-Гамід
Абхазія
авари, *етн*.
«Автопортрет з байгушами»
Аджаристан, топ
Адлер, топ.
Адріанопольська угода, 1713
Азербайджан
азербайджаністика
Азовське море
айсори
Акерман, топ Білгород
алани, топ.
Албанія
Алі → Kul Ali
Алтун-иш, топ.
Амасья, топ.
Анатолія
Андрусівська угода, 1667
антична еллінська колонізація
«Аполлонова лютня»
Арабістан
арабська абетка
Аравія
Арістотель
ассирійська культура Іраку
Аспарух
Астраханське ханство
Атила
Афганістан
Афон
Африка
«Байда, князь Вишневецький»
Баку
«Бал у австрійського посла в Константинополі», худ.твір
Баласагун, топ.
Балкани
Барди, топ.
Басарабія
Батум, *топ*.
Батурин
Бахчисарайський мир, 1681 Османської імперії з Московським царством 13 січня 1681
Бахчисарайський фонтан, худ. твір
Башкирія
берендичи, етн.
Берестейський договір 1918 р.
Берлінський конгрес 1878 р.
Бібліотека Св. Марка (Венеція)
Білгород, топ.
Близький Схід
Близькосхідний інститут
«Близнюки»
Блискуча Порта
«Богдан Хмельницкий, данник Отоманской Порты»
Болгарія
Боснія
Боспор топ. → Пантікапей
Боспорське царство
Босфор, прот.
Брестський мир
Буг, гідр.
Буджак, вілайєт
Буджацька Орда
Будинок народів Сходу
булгари, етн.
Булгарія
Бурханеддін Сіваський → Ahmet Burhaneddin
Бухара
Бюлетень ВУНАС
«В запалі боротьби»

«В путах шайтана»
Варна
Варшава
Вâсит, топ.
Велика Булгарія → Чорна Булгарія
Велике князівство Литовське → Литва
Великий шовковий шлях
Витовт
Вищий семінар сходознавства ім. Н. Наріманова
Відділення сходознавства КНУ ТШ
Візантійська імперія
візіготи, етн.
Вірменія
вірмено-кипчацька мова
вірмени-вірменофони, етн.
вірмени-кипчакофони, етн.
вірмени-османофони, етн.
вірш про битву під Жовтими Водами
Волга, гідр.
Володимир, князь
Володимир Мономах
Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів
Всеукраїнська асоціація сходознавців-марксистів
ВУАН
ВУНАС
«Ґаріб-наме»
Галліполійський півострів
«Гамалія»
Гамалія Григорій
гебраїстика
Генуя
Георгій Пахімер (1242-1310)
Гераклеєя Понтійська
Германська імперія
готи, етн.
Григорович-Барський В.
Греція
гуни, етн.
Дарданели, прот.
Дашкевич, Остафій (кошовий)
Девлет-Берді
Девлет IV Герай
Деліорман, вілайєт
Дербент, топ.
Дешт-и Кипчак
«джадидистський» рух
Джанай (рідний брат Хаджі Герая)
«Дивану» Бурханеддіна Сіваського
«Діван мудрости»
Длугош Ян
Добруджа, вілайєт
Другий сходознавчий з'їзд
Дума про козака Голоту
Дума про Марусю Богуславку
Дунай
Експедиція Козлова 1924
Ескі-Крим
Євфрат, гідр.
Єрусалимське королівство
Жовті Води, топ.
жуньжуань
Задунайська січ
«З Дніпра на Дунай»
«Записках про Московію»
«Запорозька слава»
Запорозька січ
Золота Орда
Золотий Ріг
«Зруйноване гніздо»
Ібрагім I, султан
Іван Грозний, цар
«Іван Підкова»
Ігор, князь
інгуші
Інкерман
Іоанн Галліфонтський (французький місіонер)
Інститут дослідів причорноморських народів
Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України
Іран
Іслам III Герай
ісламсько-тюркський світ
Іспанія
історична тюркологія
Історії запорізьких козаків»
«Історії русів»
«Історія Туреччини і її літератури» Кримський.
«Історія Камінця» → «Тарих-і Камінча»
«Історія Хотинського походу» → «Тарих-і сефер-і Хотін»
Ітіль, топ.
«История Турции и ее литературы»
«История Персии, ее литературы и дервишской теософии»
каба тюркче
Кабінет Сулькевича
Кавказ

кавказькі алани
каепичи, етн.
Казанське ханство
казахознавство
кази-ескерські дефтери
Каламіта → Інкерман
Кам'янець → Кам'янець-Подільський
Кам'янець-Подільський
Кам'янецька фортеця
Кам'янецький еялет
Кан-Темір (очільник Буджацької Орди)
каракалпаки, етн.
Каракорум, топ.
Караман, бейлік
караханіди, дин.
Караханідська держава
карачаївці, етн.
Карибське море
Карський полк
Касимівське ханство
Каспійське море
Кастамону, топ.
Катерина II
Кафа
Качибей, топ.
Кашгар, топ.
кемалістська революція
Керченська протока
Київ
Київська духовна академія (КДА)
Київська Русь
Київське відділення ВНАС
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Київщина
Китай
Кипчацьке ханство
Кипчацький степ
киргизи, етн.
Киргизії
кіммерійці, етн.
Клосон Дж.
«Кобзар», гурток
кодикологія
Кодима, гідр.
колекція Григор'єва
комісія з вивчення історії українсько-турецьких відносин
Комісія для виучування Сходу АН
Конійський султанат
Константинополь → Стамбул
«коренізація»
Коріятовичі, династ.
Королівство Польське
Корсунь [місто в Криму] + і під Корсунем ?
коці, етн.
Краків
Крим
Кримська Автономна Республіка
Кримська Автономна Совєтська Соціялістична Республіка
Кримській АССР
Кримський улус
кримські готи, етн.
Кримське ханство → Казанське, Астраханське
Кримські татари
критсько-мікенська культура
Кубань
Кубанська обл.
Кубрат, хан
Куликовський бій в 1380 р.
Курултай
«Кутадгу біліг» → Kutadgu Bilig
Куун Г.
курси східних мов
Кучманський шлях
Латинська імперія
Левант
Липа, Юрій
Лист запорожців турецькому султану
Литва → Велике князівство Литовське
Ліван
Літопис, або Хронічка різних справ і подій
Літопису Г. Грабянки
Люблін
«Магомет і Хадиза», поема
Мазепа, Іван
Македонія
Мала Азія
Мала Скіфія, топ.
малоазійські греки
Мамай
«Мамай», художній фільм
Мангуп
Маньчжурія
«Мандрівка на пороги»
Матенадаран
Мегара
Мегмед IV Авджи, султан
меддахи

Меліоранський П.
Менглі Герай
Меншиков
Мерв, топ.
Мерзіфон, топ.
«Месневі»
Месопотамія
Мехмед Емін
Мехмед Тевфік
Мехмедом II (кримський хан)
Мілет
Міллер, Михайло
Міллі-Фирка»
Мілліфірковці
Мітрідат VI Євпатор
Молдавія
молодотурецька революція
молодотурки
Монголія
Москва
Московське царство
Московський похід на Москву 1521
Мустафа Кемаль
«Мусульманство і його будучність»

«На камені»
«На руїнах Січі»
Неаполь, топ. → Мала Скіфія
Несімі
Нізамі Генджеві
«Нізамі та його сучасники»
нізамізнавство
Німеччина
Новий Сарай
Новоросійськ
Ногайська орда
ногайські орди
Ноїн-Ула
Нур-Девлет

«Одаліска на канапі», худ. твір
Одеса
Одеський університет
Олександр Македонський
Олеська січ
Олешківська Січ
Ольвія
«Описание дел Таврического исторического архива»
«Оповідання про славне Військо Запорозьке низове»
«орієнталізм»
Орська фортеця
Орхон, гідр.
орхоно-єнісейські пам'ятки
осетини, етн.
Османська імперія
остроготи, етн.
Остроготське королівство
Очаків
Очаківський вілайєт. Ozi vilayeti

палеографія
Палестина
«Палінодія»
Пантікапей → Боспор
ПАЧЕС Парламентська асамблея Чорноморського економічного співтовариства
Передня Азія
Перекоп
«Пересторога», твір
Персія
Перська затока
Перший з'їзд радянських письменників (1934 р.)
печеніги, етн.
Пилип Орлик
Північний Кавказ
«Під мінаретами»
«Пісня про Байду»
«Пісня про повстання Мартина Пушкаря»
«Пісня про Петра Дорошенка»
«Пісня-розмова Дніпра та Дунаю»
Плано Карпіні
Поволжя
Поділля
«Подорож до Арзрума під час походу 1829 р.»
«Подорож патріарха Макарія» по Україні (1654-1656 рр.)
«Поле битви християн з сарацинами», худ.твір
Половецьке поле
«Половецькі баби»
половці, етн.
половці-кумани → половці
поляни, етн.
Польща
Понт Евксінський
Приазов'я
Прибалтика
Прутська мирна угода, 1711

Путь з варяг в греки
«Ребаб-наме»
Рим
Річ Посполита
Рішельєвський ліцей
«Родословная история о татарах»
Роксолана → Лісовська Настя
роксолани, етн.
Роман Мстиславович, князь
Росія
Румунія
рунічна абетка
русичі, етн.
Руське село, топ.
Руський каганат
Саїд-Ахмат II
Салтівсько-маяцька культура
«Самійло Кішка», дума
Сарай топ.
Сарай-бурну, парк
Саркел
Саркелу
Сармати, етн.
Сахіб Герай
Сахіб II втрачає престол, новим правителем Криму стає
Свидригайло
Святослав, князь
Севастополь
Селім II П'яниця
сельджуки, етн.
сельджуцька мова
«Сельджуцькі вірші»
Семендер
Сербія
Середземне море, топ.
Середня Азія
Синоп
Сирдар'я, топ. (гідронім)
сіверяни, етн.
Скандинавія
Скілур, цар
Скітієя
скіфське золото
Скоропадський, гетьман
«Слові о полку Ігоревім»
«Солдатський армійський комітет»
«Солодкі води в Азії», худ.твір
«Сон» («Гори мої високії...»)
Сочі, топ.
«Союз визволення України»
Стамбул, топ.
Стамбул
Судак, етн.
«Східний світ», (часопис)
«Східна лазня», худ.твір
східне відділення КНУ ТШ → відділення сходознавства
США
Тамерлан
Тарак-таш, топ.
«Тарих-і Камінча»
«Тарих-і сефер-і Хотін»
Татари
Татарстан
Тахтамиш
Таш-Тимур
Ташкент, топ.
Теодосія, топ.
Тбілісі
Тигр, гідр.
Тімур-Кутлугові ярлики
Тіра, топ.
Тмутороканське князівство
Товариство обслідування та виучування Азербайджану
Топкапи
торки, етн.
торки-узи, етн.
Торосович Н.
Трабзон
Трапезунд → Трабзон
Трансільванія
трипільська культура
Туреччина
«Турецьке кладовище у Скутарі», худ.твір
«Туркеня у вікні», худ. твір
Туркестан
турпії, етн.
Тюркський каганат
тюркути, етн.
тюркче шірлер
«У грішний світ»
Угорщина
узи-торки, етн.
уйгурська абетка

Україно-Татарський Крим
україністика
Українська громада м. Трапезунду
Українська торгова східна палата
Український вечірній технікум сходознавства

Український вільний університет
Український чорноморський інститут
УНР
шумерська культура Іраку
Феодоро князівство
Фергана
Фузулі
Хаджі Герай
Хаджі Девлет-Гірея
«Хайтарма», художній фільм
ханський архів
Харків
Хатідже Турхан
Херсонес, топ.
Херсонська губ.
Хименко Грицько
Хіва
хікмет, жанр.
Хмельницький, Богдан
хозари, етн.
Хозарська держава
Хозарія
Хозарське городище
Хозарський каганат
Хорезм
Хортиця, топ.
хрестові походи
«Хроніка» Ібн-Бібі
«Хроніка» Стрийковського
Чатир-даг
«Червоний Схід», часопис
чеченці, етн.
Чигирин
Чигирин, прикордонне місто, у тяжкій турецькій облозі року 1677 р.
Чигиринські походи, 1677-1678
Чингісхан
Чорна Булгарія → Велика Булгарія
Чорне море, топ.
«чорне століття»
Чорний Город, топ.
«чорноморська доктрина»
Чорноморське козацтво
Чу, гідр.
Шарукань, топ.
Швеція
Шейад Хамза
Центральна Азія
Центральний Исполнительний Комітет Тавриди
Шовгенів, Іван
Шумлянський Йосип
«Юсуф і Зулейха», поема → Kıssa-i Yusuf
Ягайло
Ягорлик, гідр.
«Як три брати із Азова втікали», дума
Якуб-Ага
Ялта, топ.
Яса, топ. (селище)
Яценко-Зеленський О.Л.
І тюркологічний з'їзд
17-й Світовий конгрес орієнталістів
«1944», пісня

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Ahmet Yesevi → Ахмет Єсеві
Balasagunlu Yusuf → Баласагунський Юсуф
Абульгазі Багадур-хан, → «Родословная история о татарах»
Альохін Ф.Г.
Ахмеда Бурһан-ед-Дін Сиваський
Ахмет Єсеві → Ahmet Yesevi
Ашик-паша
Багалій Д.І.
Баласагунський Юсуф → Balasagunlu Yusuf
Balasagunlu Yusuf → Юсуфа Баласагунського
Баранович Лазар
Биковський, Левко
Боркусевич С.І.
Боровой Саул Якович
Браунер О.О.
Бузескул В.
Булаховський Л.А.
Буркcер Є.С.
Вайсман Й.О.
Вамбері Г.
Варнеке Б.В.
Василенко М.П.
Величко Л.
Вишенський Іван
Волков Р.М.
Воблий К.Г.
Вязьмітіна М.
Гавриленко В.Д.
Гайда Л.
Галенко О.
Гаспринський Ісмаїл
Герасимов Іван Костьович
Гіляров О.М.
Галятовський Іоаникій
Герберштейн Сигізмунд
Гладстерн О.
Голубовський
Горбань М.
Григоренко Петро
Грунін Т.
Грушевський М.
Дашкевич Я.
Джафер Сейдамет
Джамала
Джамаладінова Сусана → Джамала
Джафер Сейдамет
Джеляль-ед-Дін
Джеляледдін Румійський
Джемілєв Мустафа
Дложевський С.С.
Довнар-Запольський М.
Долгоруков Василь
Донцов Д.
Дорошенко Д.
Дринов Д.П.
Дубянський В.В.
Дубровський В.В.
Завадський В.О.
Загоровський М.О.
Загребельний Павло
Заруба В.
Зданевич Б.І.
Єфремов С.О.
Йогансен Й.
ибн-Батута
Іваницький В.Ф.
Іньоню Ісмет
Калинович М.Я.
Канторов М.І.
Катерина II
Кащенко Андріан
Квітка К.В.
Кезма Т.Г.
Керч, топ.
Киримли Хакан
Ковалівський А.П.
Копистенський Захарій
Костомаров М.
Коцюбинський Михайло
Кремена О.
Крикун М.
Кримський А.
Крип'якевич І.
Куліш Пантелеймон
Курц Б.Г.
Ландо І.І.
Лассі Петро
Левитський В.
Липинський В'ячеслав
Литвин Михалон
Лісовська Настя
Лозинський В.

Лозієва П.Н.
Меліоранський П.І.
Меховський Матвій
Мищенко Ф.І.
Мініх, Бургард-Крістов
Міщенко Ф.
Моргилевський І.
Мордовець Данило
Мухамед Есад-ефенді
Назарук Осип
Назим Хікмет
Наполеон Бонапарте
Наріманов Н.
Нізамія
Одабаш
Омер Сейфеттін
Остапчук В.
Петренко О.І.
Петровський М.
Петрунь Ф.О.
Плохій Сергій
Пріцак О.
Радлов
Ребрик Є.
Рипка Ян
Ріттер Павло Григорович
Рудницький Степан
Рябінін-Скляревський О.О.
Ряппо Я.
Сааді
Саїд, У.Едвард
Самойлович О.М.
Санін Олесь
Свідерський Микола Олексієвич
Сеїтаблаєв Ахмет
Сейхун (Сир-Дар'я), гідр.
Синявський А.С.
Сінщький А.И.
Слабченко М.
Смирнов О.М.
Смотрицький Мелетій
Сорокін С.
Спотар-Аяр Ганна
Станіславський В.
Старицький Михайло
Степанков В.
Стеткевич Я.
Султан Велед
Сулькевич
Сухов О.О.
Талаат-бей
Танфільєв Г.І.
Теохаріді Т.Ю.
Тичина П.Г.
Томсон І.О.
Тотін Ю.О.
Труман Г.
Туранли Ф.
Фаас І.Я.
Федорук Я.
Федченко А.
Фірдоусі
Халіде Едіп
Халіль Нурі Бей
Харлампович П.В.
Ходжа Ахмед Єсевій
Хрущов Микита
Чайковський М.
Чартoриський Адам
Челебіджіхан Номан
Чєлебієв-Челебіджан
Чєлебієв-Челебіджан
Чеменземінлі Ю.
Черніков І.
Черчіль В.
Чобанзаде
Чубаров Рафат
Цвітко С.І.
Шевченко Т.
Шевченко Тарас
Шпаков О.Я.
Шумовський Ю.
Юсуф Мазхар
Яворницький
Яворський М.І.
Якуб Кадрі

ЛІТЕРАТУРА

Гагаузознавство: бібліографічний покажчик = Gagauzbilgisi: bibliyografyası / Відп. ред. В. Підвойний; упоряд.: Ф. Арнаут [та ін.]; Видання ТЦІД; Вип. 2. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2014. 104 с.

Курц Б.Г. Східна Європа та Азія: історія торгівлі в XVI – першій половині XX ст.: зібр. наук. пр. / [відп. ред. та упоряд.: Є.В. Гобова]. Київ: ІС К, 2014. 631 с.

Мистецтвознавство XX століття: хрестоматія-довід. / [Баканурський А. Г. та ін. ; упоряд.: А. Білик, С. Думасенко]. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 423 с. **BC64372**

Освітологія: хрестоматія для студ. вищ. навч. закл. / Уклад.: Огнев'юк В.О. Сисоєва С.О.]. Київ: Едельвейс, 2013. 742 с. **BA766449**

Підвойний В.М. Каталог бібліотеки Кабінету арабо-іранської філології та тюркології: досвід реконструкції. Частина І. Київ: КНУ ТШ, 2025. 120 с.

Підвойний В.М. Каталог бібліотеки Турецького центру інформації та досліджень Ч. 1. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2024. 114 с.

Підвойний В.М. Каталог Бібліотеки-колекції Агатангела Кримського: Робочий зошит. Ч. І. Київ: КНУ ТШ, 2025. 240 с.

Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / НАН України, ІС К.; [упоряд.: Е.Г. Циганкова та ін. Київ, 2011. 260 с.

Україна – Туреччина: бібліографічний покажчик = Ukrayna – Türkiye: bibliyografyası / упоряд.: В. Підвойний; Видання ТЦІД; Вип. 1. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т, 2013. 196 с.

ЗМІСТ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ 3

ПЕРЕДМОВА 4

РОЗДІЛ І
Історія формування національної тюркологічної традиції 10
Биковський Л. Туреччина. Бібліографічні матеріяли 10
Водотика С. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС) 14
Дашкевич Я. Чорноморські проблеми в минулому і сучасному 15
Дубровський В. Україна й Близький Схід в історичних взаєминах 18
Завалинський Є. Що дасть туркологія українській історії? 24
Кочубей Ю. Українська історична наука і сходознавство 29
Кралюк П. Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів 32
Левіцький І. Татари і Литва на Україні 37
Левитський Л. Туреччина та її економічне районування 43
Широцький К. Туреччина в картинах Т. Шевченка 50
Циганкова Е. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926-1930) 55
Циганкова Е. Проект секції східних мов у складі Харківської філії Інституту мовознавства 68

РОЗДІЛ ІІ
Загальна тюркологія 71
Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII) 71
Дубровський В. Туреччина між молотом і ковалом 74
Ковалівський А. З історії тюрко-українських відносин 89
Лісовський В. Державний лад країн мусульманського Сходу (Туреччина, Персія та Афганістан) *(переклад – В. Підвойний)* 92
Лотоцький О. В Царгороді 97
Наулко В. Сучасні тюркські етноси в Україні 101
Ортайли І.* Співробітництво вчених. А чому б і ні?! Закликаю до створення спільної історіографії 104
Пархоменко В. Про культуру тюрків нашого степу IX-XII вв. 106

Тимченко В. Торгівельна політика Російсько імперії
та Османської держави і Чорноморськоазовсьому регіоні 108
Шевченко А. Господарство Буджака османсько-татарської доби
(кінець XV - початок XIX ст.) 111

РОЗДІЛ III
Історична тюркологія
Биковський Л. Українці в Трапезунді в XX-у столітті 115
Гетьман В. Кочові народи дикого степу україни – хозари,
печеніги, торки, берендеї, половці 119
Дашкевич Я. Вірменська колонія в Кам'янці-Подільському
в 50-60 роках XVI ст.: Половецькі акти вірменського суду
1559-1567 рр. як історичне і юридичне джерело
(*переклад – В. Підвойний*) 125
Драгоманов М. Про українських козаків, татар і турків 128
Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина 138
Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини
у другій половині XVII ст. 142
Завалинський Є. Турецькі джерела до історії України 147
Мицик Ю. З джерел доісторії Османської імперії
та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст. 150
Плохій С. Брама Європи. історія України
від скіфських воєн до незалежності 152
Полторак В. Військо Запорозьке Низове та Запорізькі Січі 155
Срібняк І. Яничарський корпус османської армії
(1362 р. – кінець XVI ст.) 160
Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією
та вступ Війська запорозького у протистояння з Швецією
в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699-1700 роки 164
Чухліб Т. «Цісар Турецький дозволяє Козацькому Війську
та його державі плавати по Чорному морю…»: політичні
відносини українських гетьманів
з султаном Мегмедом IV Авджи 167

РОЗДІЛ IV
Літературознавство. Компаративістика
Грицик Л. Огузький епос «Кітабі-деде-Коркут» 170
Грищенко О. Мої роки в Царгороді 172
Дубровський В. Від перекладача [Рафік Халід] 176
Дубровський В. Омар Сейф Еддін:
життєпис та характеристика творчості 178

Кралюк П. Антитюркський дискурс у творах українських інтелектуалів другої половини XVII ст. 180
Кралюк П. Антитурецькі й антитатарські мотиви в козацькому фольклорі 186
Кралюк П. Тюркський світ в українській літературі XIX – початку XX ст. 189
Лозієв П. Ходжа Насреддін: дрібниці з перського фольклору 197
Прушковська І. Незаскненість канону: поетика турецької драматургії 199

РОЗДІЛ V
Лінгвістична тюркологія 202
Гаркавець А.Н. Тюркські мови в Україні (розвиток структури) (*переклад – Володимир Підвойний*) 202
Грунін Т. Етапи розвитку турецької літературної мови 205
Дашкевич Я. Вірмено-кипчацька мова: етапи історії *(переклад – Володимир Підвойний)* 210
Дашкевич Я. Codex Cumanicus: питання виникнення *(переклад – Володимир Підвойний)* 215
Кримський А. Тюрки, їх мови та літератури 219
Ломиковский В. Словарь малорусской старины 227
Макарушка О. Словар українських виразів, перенятих з мов тюркських 229
Сорокін С. Історія турецької мови: курс лекцій 240
Спотар-Аяр Г. Перифрастичні форми турецького дієслова у функціонально-семантичному полі аспектуальності 248
Халимоненко Г.І. Кримсько-татарські запозичення в українській мові 250

РОЗДІЛ VI
Киримотатарознавство 252
Абдулаєва Г. Історія Криму. Коротка оповідь великого шляху 252
Акчокракли О. Нове з історії Чуфут-Калє 257
Акчокракли О. Татарські тамги в Криму 259
Андрієвський О. Крим і кримські татари *(переклад – В. Підвойний)* 261
Бушаков В. Кадилики і каймакамство в Кримському ханстві (XVIII ст.) 266
Дубровський В. Кримська Автономна Республіка [Некролог] 268
Дубровський В. Студії з Криму [рецензія] 271
Дубровський В. Україна й Крим в історичних взаєминах 274

Кралюк П. Союзники по нещастю 287
Кримський А. Сторінки з історії Крима та кримських татар 293
Маркевич А. Географічна номенклатура Криму
як історичний матеріал. Топонімічні дані кримських архівів 300
Магочій П-Р. Кипчаки, монголи, татари та італійський Крим 304
Магочій П-Р. Найдавніші цивілізації Криму 309
Маркевич А. З культурної минувшини Криму XIX ст. 316
Носов А. До антропології кримських татар 321
Середа О. Очаківський вілайєт
у Кримсько-османському просторі 325
Січинський В. Крим. Історичний нарис 329
Урсу Д. Чобан-заде Бекір Вагапович 345
Якуб Кемаль. Арабський суфійський рукопис XIII віку
в Криму знайдений і чи не в Криму й писаний 347

РОЗДІЛ VII
Азербайджанознавство 352
Курц Б. До стану науково-дослідної роботи
в республіках Середньої Азії, Казахстану та Азербайджану 352
Марченко В. Давня азербайджанська література
в дослідженнях А.Ю. Кримського 355
Марченко В. Сторінки побратимства нашого 357
Мірошниченко М. Азербайджансько-українські літературні
та культурні взаємини 359
Халимоненко Г. Місце азербайджаністики
в освітній діяльності української вищої школи 360

ПІДСУМКОВІ ПИТАННЯ 363

ПРЕДМЕТНІСТЬ 365

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 371

ЛІТЕРАТУРА 373

Навчальне видання

УКРАЇНСЬКА ТЮРКОЛОГІЯ

Хрестоматія

Упорядник:
Підвийний Володимир Миколайович

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60x84$^{1/16}$. Обл.-вид. арк. 22,61. Ум. друк. арк. 22.
Гарнітура Garamond. Електронне видання. Зам. № 225-11566.
Підписано до друку 07.12.25

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.knu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02